

વાણી અર્થે સુમાં મહારાં
સ્નેહાળાં માત તાતને
ત્હેમતું ત્હેમને અપી
રાયું હું ધન્ય છવને

सर्वार्थसंभवो देहो जनिः पोषितो यतः ।
 न तयोर्याति निर्वेशं पित्रोर्मर्त्यः शतायुषा ॥
 तत् क्षन्तुमर्ह्यस्तात मातर्मे बालभाषिणः
 अकुर्वतो वां शुभ्रपां क्लृप्तोर्दुर्हृदा भृशम् ॥

॥ ॐ नमः श्रीकृष्णाय ॥

પેટલાદનિવાસી પરમ જગવદીય, બાલોઠવાસી શેઠ-
શ્રી મોતીલાલ કેશનદાસ પરીખની

— જીવનધારા —

વાળી રસવતી यस્ય भार्या पुत्रवती सती ।
लक्ष्मोर्दानवती यस्य सफलं तस्य जीवितम् ॥

મહાગુજરાતના સિદ્ધહસ્ત લેખક અને વિચારક શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરે જીવનની સમસ્યા ઉકેલતાં બે સુંદર ઉદાહરણ આપ્યાં છે. જેમકે એક 'ખચ્યું' જન્મતાંની સાથે પોતાની માતાને કહે છે કે, 'મા, મને કોઈ એવે સ્થળે લઈ જા, કે જ્યાં મને કોઈ મારી ન નાંખે' જ્યારે બીજું 'મૃગરાજનું' ખચ્યું તેમ બોલતું નથી. તે સ્વાત્રયી હોય છે, જન્મ્યા પછી તરતજ જ્ઞાન ભરે છે, અને મદોન્મત્ત ગજરાજની સામે પણ ચવા હિંમત કરે છે. તે સ્વરક્ષા માટે જરાય પ્રાર્થના કરતું નથી. એટલું જ નહિ પણ જો તે હાથીની સામે પણ જતાં કરે તો માતા તેને યપ્પડ લગાવી ઉત્તેજિત કરે છે.

જીવનની ઉન્નતિની આજ ચાવી છે. જીવનનાં કોઈ પણ— ધાર્મિક રાજદ્વારિક સામાજિક અથવા વ્યાવહારિક-ક્ષેત્રમાં ઉન્નતિ સાધવાનો સત્ય નીતિ અને ભક્તિપૂર્વકનો સ્વાત્રય એ એક જ રાજમાર્ગ છે

આવા સત્ય અને નીતિપૂર્ણ જ્યવહારનું ફળ માત્ર એક જ જીવનની સુધારણામાં પર્યાપ્ત નથી. એ ફળ વડનાં ફળ જેવું નીરસ લાગવા છતાં અનેક વડને પ્રચ્છન્ન રૂપે પોતાનામાં ગુપ્ત રાખનારું છે અને તેથી વરેણ્ય છે.

ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે મહાત્મા કબીરની દાનણની ચીરી આજના કબીરવડનાં સર્જનનું મૂળ છે. પણ એ સાથે એ યાદ રાખવું ઘટે કે બધી ચીરી અથવા બીજા કબીરવડ ઉત્પન્ન કરી શકતાં નથી. એ માટે તો મહાત્મા કબીરની ભક્તિ તપશ્ચર્યા સહિષ્ણુતા અને ઓજસુ જોઈએ.

સર્વસામાન્ય જીવનને 'અને' વિશિષ્ટ જીવનનો આ જ ભેદ છે. યદ્યપિ બધાં જ બીજામાં વૃક્ષ બનવાની તાકાત છે, છતાં બધાં બીજા ઉગતાં નથી. કેટલાંક બીજાની ઉગવાની શક્તિ યોગ્ય પોષણને અભાવે લુપ્ત થાય છે; કેટલાંક થોડું ઉગ્યા પછી વૃષ્ટિને અભાવે કરમાઈ જાય છે, કેટલાંક ઢોરના 'આસરૂપ' બને છે, અને કેટલાંકનો 'નિષ્કુર' માનવજાતિ પોતાના સ્વાર્થે ખાતર, તેનો આશ્રય લેવા છતાં, નાશ કરે છે.

આ બધા સર્વતોવ્યાપી વિનાશમાંથી જે વૃક્ષ બચે છે, તે જ ખીલે છે, પણ તેની ખીલવાની શક્તિ પરિમિત હોય છે. બધા વડ કબીરવડ નથી થતા. જેમાં કબીર જેવા મહાત્માનાં ઓજસુ ભક્તિ અને આશીર્વાદ મૂળરૂપે રહ્યાં હોય, જે તટસ્થ તથા સહિષ્ણુ હોય, તે જ કબીરવડ બને છે.

ગો શેઠ શ્રી મોતીલાલ કશનદાસ પરીખનું કુટુંબવૃક્ષ પણ લગભગ આવું જ છે. હરિકૃપા અને સ્વાશ્રય એનાં મૂળ છે. સત્ત્વગુણ-પ્રધાન એની શાખાઓ છે. ભક્તિ એનો રસ છે, અને પરસ્પરના મંપથી ગઠાયેલી એની વાહિની છે.

પેટલાદ નિવાસી ગો. શેઠ શ્રી મોતીલાલનો જન્મ, સંવત ૧૯૩૫ ના આસો સુદ બીજને દિવસે, વીશાલાક, વણિક સાતિમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ કશનદાસ અને માતાનું નામ સૌ રૂક્મણી-બહેન હતું. ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી સાધારણ કેળવણી લઈ તેઓ તેમના પિતાશ્રીની શરણી પેઢીમાં જોડાયા અને વ્યાપારી નિપુણતા મેળવી.

સંવત ૧૯૬૨ માં પોતાના જ કુટુંબીઓની સાથે ' શ્રી સયાજી ડાયવર્સ ' નામનું એક સુતર રંગવાનું કારખાનું કાઢ્યું, એ દિવસથી આ કુટુંબની ચઢતી થવા લાગી. આ કારખાનાંએ હિન્દભરમાં વ્યાપારી આલમમાં સારી ખ્યાતિ મેળવી, એ ગો. શેઠ મોતીલાલની વ્યાપારી કુનેહનું પ્રથમ ફળ.

રંગશાળાની સફળતાથી ઉત્તેજિત થઈ તેઓએ ઉપરોક્ત બાગીદારો સાથે સને ૧૯૧૯ માં ' ધી પેટલાદ બુલાખીદાસ મીલ્સ કં. લી. ' નામની એક સુતર-કાંતવાની મીલ સ્થાપી. અને વ્યાપારી કુશળતાથી એને સારા પાયા ઉપર આણી.

તેણે પૂર્વજ્ઞા વિમૂલ્ય ન્યાયે એઓ વધુ ઉત્સાહિત બન્યા અને અમદાવાદવાળા શેઠ શ્રી ભગુભાઈ ચુનીલાલના પુત્રોની બાગીદારીમાં, મુળદર્મમાં ' ધી લક્ષ્મી સીલ્ક મીલ્સ ' ની સ્થાપના કરી. આ મીલે પણ સારી ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી છે.

વ્યાપારનિપુણ શેઠ મોતીલાલ પેટલાદમાં આવેલાં ઉપર જણાવેલાં બન્ને કારખાનાના તથા ધી ટર્કી રેડ ડાયવર્સ કં. લી. ના ડાયરેક્ટર હતા, ધી ફેડરેશન ઓફ બરોડા સ્ટેટ્સ મીલ્સ એન્ડ ઈન્ડસ્ટ્રીઝના તેઓ ભૂતપૂર્વ પ્રમુખ હતા. એ તેમની કાર્યદક્ષતાની સાક્ષી પૂરે છે.

શેઠ, મોતીલાલનું આજ્ઞાન્તર જીવન પણ સૌરભમય હતું. તેઓ સરલ, નિરભિમાની, અને સર્વ પ્રત્યે સ્નેહાળુ હતા, બાલ્યાવસ્થાથી

જ તેઓ ઉપર સ્વમાર્ગ-શ્રી પુષ્ટિમાર્ગ-ના ચુસ્ત સંસ્કાર પડ્યા હતા અને તેથી તેમની ધર્મભાવના પ્રબળ હતી, છઠ્ઠા ગુરુગૃહ-(સુરત) શ્રી બાલકૃષ્ણલાલજી તથા પૂ.આચાર્યચરણ શ્રી. મજરત્નલાલજી મહારાજના તેઓ અનન્ય સેવક હતા, અને કૃપાપાત્ર બન્યા હતા. જીવન વ્યવહારનો સમય બાદ કરતાં બાકીનો સમય પ્રભુસેવામાં, શ્રવણ કીર્તનાદિમાં અને એકાન્તમાં પ્રભુચિન્તનમાં ગાળતા. ગુરૂદેવના અનુગ્રહ અને અનુરોધથી તેમણે શ્રીઅષ્ટાક્ષર મંત્રનું ૬ લાખ જેટલી સંખ્યાનું અનુષ્ઠાન કર્યું હતું. વારંવાર શ્રીમદ્ભાગવતાદિ ગ્રંથોનું શ્રદ્ધાપૂર્વક શ્રવણ કરતા. સ્વભાવે શાન્ત સરલ હૃદય અને આતિથ્ય ભાવનાવાળા હોવાથી આદર્શ ગૃહસ્થ તરીકે એમની ખ્યાતિ હતી. એમનાં સંતાનો શેઠ શ્રીહિરાલાલ, શ્રી.હરિદાસ તથા શ્રી.દેવીદાસ, સૌ. હંસાબહેન વગેરેના સુસંબદ્ધ પ્રેમાળ અને ભક્તિમય કુટુંબની સ્ફટિક માલાના એ મેરૂ હતા,

પણ આ માળાનું એક વધારે મહત્ત્વનું અંગ વિસરવું ન જોઈએ. જેમ દરેક મણકામાં અને મેરૂમાં પણ પરાવાયલી દોરી જાતે ગુપ્ત રહીને બધાને ટકાવી રાખે છે, સંઘટિત અને સુશોભિત રાખે છે, તેમ શેઠશ્રી હિરાલાલનાં માતૃશ્રી ગં. સ્વ. માતીબેન આ કુટુંબમાળાનાં સૂત્રરૂપે છે. તેઓ પૂર્ણ ભક્તિમાન, સેવાભાવી અને વત્સલ છે. અને આજની એ કુટુંબની અવ્યુત્તિ ધણે અંશે એ આદર્શ ગૃહિણી અને માતાને લીધે છે, એમ કહેવામાં જરાય અતિશયોક્તિ નથી.

દાન દિ ધનમૂળમ્ ન્યાયે શેઠશ્રી માતીલાલના કુટુંબની દાન-પ્રવૃત્તિ પણ વિકસિત છે.

સંવત્ ૧૯૧૭ માં શ્રી સયાજી ડાય વડર્સ તરફથી રૂ. ૫૫૫૫ હજારની દેણગી અપાઈ તેમાંથી પેઢલાદમાં શેઠ માતીલાલ જમનાદાસ

પ્રસૂતિગૃહની સ્થાપના થઈ. પેટલાદની તેમજ આબુખાબુની જનતા આજે તેનો સારો લાભ લે છે. શ્રીનાથદ્વારામાં પોતાના પિતાશ્રીનાં સ્મરણાર્થે શેઠ મોતીલાલે કેવળ સાધુસંતો માટે એક ધર્મશાળા બંધાવી છે. જેમાં શક્તિ અને સમયાનુસાર સદાવ્રતની યોજના કરવામાં આવી છે. પેટલાદની પાંજરાપોળમાં ગાયો માટે એક બ્લોક અને વડોદરાની ક્ષયની હોસ્પિટલમાં બે બ્લોક બનાવવામાં આવ્યા છે.

રાજકીય સંસ્કૃત પાઠશાળા તેમજ અન્ય સ્થળે અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓને શિષ્યવૃત્તિ, જૂદી જૂદી ધાર્મિક સંસ્થાઓને આર્થિક મદદ વગેરે ધર્મકાર્યો તેમજે રસપૂર્વક કર્યા હતાં જ્ઞાતિજનો પ્રત્યે તેમનો લાવ અને અભિમાન અનન્ય હતાં. પોતે સ્વર્ગવાસી થયા તે અગાઉ બેએક વર્ષ ઉપર ધર્મ તથા સેવાના સ્તુત્ય ઉદ્દેશથી રૂ. એક લાખનો ધર્મનિધિ અલગ કાઢ્યો હતો. તેઓશ્રીના સુપુત્રોએ પોતાના ગોલોકવાસી પિતાશ્રીની સદૃષ્ટિઓમાંથી પ્રેરણા મેળવી તે નિધિ (રૂ. ૬૩) વધારી રૂ. બે લાખનો કરેલો છે. અને તેઓશ્રીનાં ધ્યેય અને ભાવનાનુસાર તેનો ઉપયોગ કર્યો જાય છે એ પ્રથમનીય તેમજ અનુકરણીય છે. જીવનનાં છેલ્લાં પાંચ વર્ષ પ્રકૃતિ નરમ રહેવાથી તેમજે પ્રભુસ્મરણ-પૂર્વક નિવૃત્તજીવન ગાળ્યું હતું.

ઈ. સ. ૧૯૪૫ માં પવિત્ર પુરુષોત્તમ માસ નિમિત્તે તેઓ શ્રીકૃષ્ણપદાંકિત પવિત્ર મગ્ગભૂમિની કુટુંબ સાથે યાત્રાએ ગયા. શ્રી. ગોકુલમાં તેમજે પેટલાદની શુદ્ધાદૈત પાઠશાળાના અધ્યાપક વે. ચા. સં. ચાઓ જ્યેષ્ઠારામ દ્વારા શ્રીમદ્ભાગવતનું એકચિત્તે શ્રવણ કર્યું. સમાપ્તિને બીજેજ દિવસે શ્રી. દાઉજનાં રથાંન કરી પાછા ફરતાં એકાએક હૃદય બંધ પડી જતાં પ્રભુસ્મરણપૂર્વક પવિત્ર મગ્ગ ભૂમિમાં તેમનો દેહોત્સર્ગ થયો.

દેહની। એ ગતિ છે, જીવન અને મરણ. આ બન્ને દેવા હોવાં જોઈએ એ મહર્ષિ વ્યાસે શ્રી. મહાભારતમાં જણાવ્યું છે, બનાયાસેન મરણમ્, વિના દૈન્યેન જીવનમ્ । દૈન્યહીન જીવન એ માનવજીવનનો ઉત્તમ લાભ છે. પણ તેથીય વધુ લાભ તો અપ્રયાસ મરણ પ્રાપ્ત કરવામાં છે. એમની રાજર્ષિ પરીક્ષિતની જેમ સપ્તાહ શ્રવણ પછી તરત વ્રજભૂમિમાં દેહગતિ થઈ, એ જ્ઞાતકાલે ચ મામેવ સ્મરન્ મુક્ત્વા કલેવરમ્ । ય પ્રયાતિ ત્યજન્ દેહ સ યાતિ પરમા ગતિમ્ ॥ એ ભગવદ્-વચનાનુસાર એમની “ભગવત્પ્રાપ્તિ”નો સંકેત છે

પરમકૃપાળુ ભગવાન નન્દનન્દન એમના આત્માને શ્રીચરણમાં સદાવ સ્થાન આપે, અને એમના સમગ્ર કુટુંબને મુસમૃદ્ધ અને પલ્લવિત રાખે એ શ્રીચરણમાં પ્રાર્થના.

રમણલાલ શાસ્ત્રી
સાહિત્યતીર્થ-વિદ્યારત્ન.

ભૂમિકા

—૦—

શ્રીમદ્ભાગવત મિત્ર વે શા સ. શાસ્ત્રીજી રમણલાલ કૃષ્ણારામનો શ્રીમદ્ભાગવતનો આમૂલચૂડ અભ્યાસ માન ઉપજાવે એવો છે એમણે ભાગવતતત્ત્વચિંતામણિ, પદ્યગીત-રાસતત્ત્વ, ભાગવતી ગીતા અને નામચ દ્રિકા આ ચાર થયે આપી શ્રીમદ્ભાગવત ઉપરનું એમનું પ્રભુત્વ, એમનો સમાદર, વિષયોના મકડાંની એમની ઝીણવટ વ્યક્ત કરી આપ્યાં છે વિદ્યાવતા માગવતે પરીક્ષા—મને કહેતા આતંદ ચાય છે કે એ કસોટીમાંથી એઓ સફળ રીતે પસાર થઈ ચૂક્યા છે નામચ દ્રિકા તો એક વિશિષ્ટ પ્રકાર કહી શકાય શ્રીમદ્ભાગવત શ્રીમદ્-વક્તૃભાષાચર્ચાએ શ્રીપુણ્યોત્તમનામસહસ્ર લખી શ્રીમદ્ભાગવતની સમગ્ર લીલાએને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના નામોમાં સાર્થક કરી આપી સમગ્ર શ્રીમદ્ભાગવતનો સાર મૂર્ત કરી આપ્યો—લગભગ એ જ પ્રકારે શાસ્ત્રીજી રમણલાલે ‘નામચ દ્રિકા’માં શ્રીમદ્ભાગવતમાંથી ક્ષીણી ક્ષીણી ભગવાનનાં નામ તારવી આપી શ્રીમદ્ભાગવતમાં મૂર્ત થતું ભગવાનનું રસરૂપ સમજાવવામાં સાહાય્ય કરી આપ્યું છે “ભાગવત-રત્ન-મંજૂષા” એ એમનો શ્રીમદ્ભાગવત ઉપરનો પાત્રમો પ્રયત્ન છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં અત્રત્ર છટાછવાયા પડેલા વિષયોને તેને વિષયવાર તારવી કાઢી ભાગવતકારના હૃદયમાં તે તે વિષય કયા સ્વરૂપમાં સ્ફુટ હતા એ આપવાનો શાસ્ત્રીજીનો આ પ્રયત્ન ભાગવતકારના ગૌરવનો નેટલો ખ્યાલ આપે છે, તેટલો જ ભગવદ્ધ્યાત્મ તરીકે શ્રીમદ્ભાગવતનું ભારતીય સત્સાહિત્યમાં કેવું ઉજ્જવલ અને અપ્રતિમ સ્થાન છે એનો પણ ખ્યાલ આપે છે

એમણે શરૂમાં જુદાં જુદાં પ્રકરણ પાડી છટાછવાયા શ્લોકોની વિષયવાર તારવણી કરી મને ખતાપી ત્યારે મને શ્રીમદ્ભાગવતની એમના હૃદયમાં જે ઉપચિતિ જોવા મળી તેશે મારું હૃદય ખરેખર

જીતી લીધું. જીવ, જગત, પરમાત્મા, જગતનું સ્વરૂપ, સંસાર, આ વેદાંતનો વિષય, અને યોગ, જ્ઞાન, કર્મ, ભક્તિ વગેરે પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવાના સાધનોનો વિષય—શ્રીમદ્ભાગવતકારને મને જે રીતે સ્ફુટ થાય છે—છટાછવાયા સૂચનોને કારણે કેટલેક સ્થળે જે કંઈ અસ્ફુટતા રહે છે તે એકજ સ્થળે મુકાવાથી કેવી રીતે દૂર થાય છે એ જાણવાનું આ જાતના પ્રવલ્નથી સફળ જનશે એવું એમની તારવણીથી મને જણાયું. મારી ભુદ્ધિ પ્રમાણે મેં પ્રકરણોના આયોજનના વિષયમાં જે કંઈ પણ સૂચનાઓ કરી તેને એમણે એક વિદ્વાનને છાજે તેવી રીતે વિનાસકોચ સમાયત્ત કરી પ્રકરણોની વિભાજના કરી—એને આપની સમક્ષ “શ્રીમદ્ભાગવત જ્ઞાન અને ભક્તિના એક સમર્થ શાસ્ત્ર” તરીકે શાસ્ત્રીજીએ રજૂ કરી આપ્યું. “ભાગવતીગીતા” એ આયોજ સખળ પ્રવલ્ન હતો, પરંતુ એમાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના વિષય શ્રીમદ્ભાગવતમાં જે કંઈ છટાછવાયા પડ્યા છે તેને તે તે સ્થળે એકત્રિત કરવાનો હતો—અને તેથી એમાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા તરફ આપણી દષ્ટિ રહેતી હતી. આ “ભાગવત રત્નમંજૂષા” તો તદ્દન સ્વતંત્ર રીતેજ મૂર્ત થાય છે અને તેથી એમાં એક શાસ્ત્ર તરીકેનું ગૌરવ જે કંઈ છે તે સાર્થ થાય છે—એ શાસ્ત્રીજીના આયોજનની વિશિષ્ટતા છે. માનવના ઉદ્ધારને માટે સમ્બંધોએ બનાવેલાં સાધન શ્રીમદ્ભાગવતકાર અત્યંત નિરૂપે છે. કર્મ જ્ઞાન ઉપાસના અને ભક્તિ એ સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાતાં ચારે સાધન, શ્રીમદ્ભાગવતકાર નિરૂપે છે અને દશમસ્કંધમાં નિઃસાધન નિર્ગુણ ભક્તિની સર્વશ્રેષ્ઠતા મૂર્ત કરે છે—આ વસ્તુઓ યથાક્રમે રજૂ કરવામાં શાસ્ત્રીજીએ ભગવત્કાવ્યોના પોતાના અભ્યાસનું ફળ આપણી સમક્ષ મૂક્યું છે.

સગુણ બ્રહ્મ અને નિર્ગુણ બ્રહ્મનો અટપટો વિષય બદલબદલ વેદાન્તીઓને મૂંઝવે એવો છે. શ્રીશંકરાચાર્યજી જેને નિર્ગુણ બ્રહ્મ કહે છે તે જુદી જ વસ્તુ છે, શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી નિર્ગુણ બ્રહ્મ કહે છે તે જુદી જ વસ્તુ છે. શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીનું નિર્ગુણ બ્રહ્મ તે

શ્રીશંકરાચાર્યજીનું સગુણ ષષ્ઠ કહી શકાય. શ્રીશંકરાચાર્યજીના નિર્ગુણ ષષ્ઠનું શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીના સિદ્ધાંતમાં સ્થાન જ નથી. શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીનું સગુણ ષષ્ઠ તો અક્ષર ષષ્ઠ છે અને એ એક કોટિ ઊતરતા પ્રકારનું છે. શ્રીમદ્ભાગવતકારના શબ્દોમાં આ ઉભય પ્રકારનાં ષષ્ઠનું જે સ્વરૂપ છે તે વિશે વ્યવસ્થિત રીતે જાણવાનું શાસ્ત્રીજીએ આ ગ્રંથના પહેલાં પ્રકરણમાં સરળ કરી આપ્યું છે. અને એ રીતે ભાગવતમાર્ગમાં જે રીતે વેદાંત સિદ્ધાંત રજૂ થતો હતો એ જાણવાની સરળતા કરી આપી છે. જ્ઞાન અને ભક્તિના માર્ગોમાં ભાગવતકારનો ભક્તિ તરફનો ઝોક શ્રીમદ્ભાગવતકારને અભીષ્ટ છે તે દૃષ્ટાંત પ્રકરણમાં સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

શાસ્ત્રીજીએ દરેક પ્રકરણના આરંભમાં આપેલી તે તે વિષયની સમીક્ષા ભાગવતીય સિદ્ધાંતોને સમજવા પરમ ઉપકારક છે. તેથી જ વિમર્ગત લાગતા શ્લોકોની પરસ્પરની યથાસ્થાન સંગતિ સરળ અને છે.

શ્રીમદ્ભાગવત એ અન્ય પુરાણોની માફક માત્ર એક સામાન્ય પુરાણ નથી, પણ ભગવદ્ગાત્ર છે. એ એનાં સ્વાભાવિક સ્વરૂપમાં, શ્રીમદ્ભાગવતના શબ્દોમાં આપવાનો શાસ્ત્રીજીનો આ પ્રયત્ન શ્રીમદ્ભાગવતપ્રેમીઓને શ્રીમદ્ભાગવતનું તટસ્થ હાર્દ સમજવામાં સહાયક થશે જ એવી મને ખાતરી છે—પ્રતીતિ પણ છે. એનાથી વિભિન્ન વિષયોનું દુલનાત્મક જ્ઞાન મેળવવામાં પણ સુવિધા થશે એમનો આ પ્રયત્ન અનેકને પ્રેરણાદાયક થાઓ એવી ભાવના સાથે, આ એમના પ્રયત્ન માટે અભિનંદન આપું છું, અને મને આ પ્રયત્ન વિષેનો મારો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવાની સગવડ આપી એ બદલ આભાર વ્યક્ત કરું છું.

વડોદરાવાળા સુપ્રસિદ્ધ શ્રીમદ્ભાગવતના અભ્યાસી પં. શ્રી
નરહરિલાલ શાસ્ત્રી અકોલકર ખી.એ. નો

— અભિપ્રાય —

શ્રીહરિ:

આપે મોકલેલ અથ સમગ્ર અવલોકન કરવાથી પરમાર્થ
થયો. ચારસો વર્ષો પહેલાં શ્રીવિષ્ણુસ્વામી નામના મહાપુરુષે
શ્રીભાગવતપીયૂષસમુદ્રમાંથી સહસ્ર શ્લોકો-આવા જ અમૂલ્ય
રત્નો જેવા ઉદ્ભૂત કરી રત્નમંજૂષા બનાવેલી. શ્રીનાભાણે શ્રી-
ભક્તમાલ અથર્મા આ સન્તશિરોમણિનો ઉલ્લેખ કરી એમની આ કૃતિને
ધન્યવાદ આપેલો. ત્યારબાદ ચાર સદી પછી આજ આ મંજૂષા
પ્રગટ થાય છે જે હાલના વિદ્યાનયુગમાં ખરેખર અપૂર્વ છે. અથ-
કર્તાએ ખૂબ જ આ અમૃતસાગરમાં અવગાહન કરી સર્વ પ્રકારનાં
રત્નો સમાજને અર્પણ કર્યાં છે. અથ સમગ્ર જોયા પછી મારી ખાત્રી
થઈ છે, કે મહત્વનો કે અતિ મુદ્દાનો એક પણ શ્લોક અથકારની નજર
બહાર ગયો નથી. પ્રકરણો પાઠી શ્લોકોનું જે વર્ગીકરણ કરવામાં
આવ્યું છે, તે અથકારની અપૂર્વ સુદ્ધિમતાનું પ્રદર્શન કરાવે છે.

શ્રીકૃષ્ણમંદિર,
જ્યુબિલી બાગ
વડોદરા.

}

નરહરિલાલ શાસ્ત્રી, અકોલકર ધી. ઇ.

૫. પૂ. બ્રહ્મનિષ્ઠ શ્રી. શંકરમહારાજ ઉનાવાવાળાનો આશીર્વાદ

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન એની અન્નેક સર્વવ્યાપકતા અને અબેદ-
ત્વના પ્રભાવે દુનિયાના સર્વ દેશોમાં પરમ આદરણીય મનાયું છે.
વસ્તુતઃ એની પારમાર્થિક તુલના કોઈથી પણ થઈ શકે તેમ નથી.
પાષાણુહૃદયી માનવી ને એકજ વાર ભૂલેચૂકે પણ એમાં ડોકિયું કરે તો
એના બીતરના પડદા સહેજે ખૂલી જાય છે અને સનાતન સત્ય પ્રતિ
પ્રેમ જાગે છે. આ જ્ઞાન કેવળ ઉપનિષદોમાં જ ભરેલું છે, પુરાણોમાં
નથી એમ કેટલાકનું મંતવ્ય છે પણ તેમ નથી. જે તત્ત્વ
નિરૂપણ ઉપનિષદોમાં છે તે જ પુરાણોમાં પણ છે. સમજનાર અને
સમજાવનાર ઉભયની સમજશક્તિ આ બાબતમાં ખાસ હેતુબૂત છે.
પુરાણોમાં શ્રીમદ્ભાગવત સૌથી અગ્રચાને છે; કારણ કે એમાં
કર્મદો, ભક્તો અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ માટે પૂરતી સામગ્રી ભરી છે. આ
કારણે જ આજના કપરા યુગમાં પણ પરમ પવિત્ર યંત્ર તરીકે
પૂજાર્હ રહ્યું છે.

પૂર્વ પુણ્ય સંસ્કારવશાત્ શ્રીયુત રમણભાઈ શાસ્ત્રીનો ત્યારથી
સમાગમ થયો છે ત્યારથી હું પોતે ઉપનિષદાદિ ગ્રંથોનો જાડો
અભ્યાસી છતાં ભાગવત વિષે પ્રીતિ ધરાવતો થયો છું. એમના
રચેલા ભાગવતી ગીતા આદિ ગ્રંથો મેં ખૂબ વાંચ્યા અને વિચાર્યા.
ધર્મપ્રેમી જનતાના પરમ કલ્યાણાર્થે એમનો આ પ્રવાસ સ્તુત્ય
અને આવહારવા યોગ્ય છે, આ ભાગવત રત્નમંજૂષા પણ એમની
ભાગવત પ્રતિ રહેલી અદ્વિતીય મમતાનો એક સચોટ પુરાવો છે.
મંત્રમાં સમગ્ર ભાગવતમાંથી તારવી કાઢેલું સનાતન સત્ય એવી
સરસ રીતે સંગૃહીત કર્યું છે કે ભાગવત-રસિકો અદ્યપ્ત અમે બધા,
લાભ મેળવી શકે. એમનો અતિ માયાળુ રવભાવ, રનેદમીની ભાવના
અને વાણીમાધુર્ય ગમે તેવા અસંસ્કારી જીવને પણ એમના તરફ
આકર્ષો લે તેવા છે. અમે અંતઃકરણપૂર્વક ઈચ્છીએ છીએ કે એમનો

આ સ્તુત્ય પ્રયાસ પરમાદર પામે અને આવા સુંદર ગ્રંથરત્નો સાહિત્યપ્રેમી જનતાને તેઓ આપતા રહે પ્રતિ શિવમ્.

શ્રી શંકરાશ્રમ : વલ્લભપુલ પાસે } શ્રી શંકરમહારાજ
અમદાવાદ—૭ } બિનાવાવાળા

શ્રીહરિ ।

નડિયાદનિવાસી ભાગવતના પ્રસિદ્ધ વક્તા
વે શા. સં. શ્રી કૃષ્ણશંકર શાસ્ત્રીના

— અભિપ્રાય —

દિવ્ય જીવન એ શ્રીમદ્ ભાગવતનો સદેશ છે. સેવા ને સમર્પણથી જીવનની દિવ્યતા સિદ્ધ થાય સિદ્ધિના અગમ્ય ઉપકરણો, આરોગ્ય-આયુષ્ય-ઐશ્વર્ય છે. એ ત્રિપુટીનો સુભગ સુમેળ શક્ય નથી, વિરલ છે. મહર્ષિ દ્વેષાયને તે શક્યતા સમાધિભાષામાં મૂકી માનવસમાજને આધિભાષી વિમુક્ત કર્યો ને ઉપદેશ ત્રિપુટીનું આયોજન શીખવ્યું.

આ વિશાળ મહાજીવનના અણમૂલા રત્નો માનવમેધાગમ્ય નથી જ. સયોગ, સમય, વ્યવસાય ને વ્યવહારથી બાધિત ભાગ્યે જ આ મૂનનત વોને સ્પર્શી શકે, ત્યાં શ્રી શાસ્ત્રીજી રમણલાલ કૃષ્ણરામે આ શ્રી ભાગવત રત્નમંજૂષા દ્વારા જનતાને સારો ફાળો આપ્યો છે. તલસ્પર્શીય દષ્ટિનું તેઓનું અવલોકન ને સકલન, અવસ્થ સહૃદય-હૃદયાનંદી થશે જ. આ સિવાય પણ શાસ્ત્રીજીના ભાગવતને સ્પર્શતા ગ્રંથો અવલોકનીય છે. મધુકરવૃત્તિનો પરિચય આપતા મારા મિત્રે રમણલાલ શાસ્ત્રીજીની હસ્તલાઘવતા માત્ર ધશ્વરાનુગ્રહ અને તદનુકૂલ પ્રસ્પર્શનું જ ફળ છે.

ખૂબૂરી પોળ,
નડિયાદ
તા ૧-૧૨-૫૨

કૃષ્ણશંકર શાસ્ત્રી

નિવેદન

ૐ શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ

જેમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અલૌકિક છે, તેમ એમનો માર્ગ અને તેમાં વિહાર કરનાર અનુગ્રહભાજન ભક્તો પણ અલૌકિક છે. વૈશ્વનારાયનાર, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના સુખારવિન્દસ્વરૂપ પ્રાતઃ સ્મરણીય આચાર્યશ્રી મહાપ્રભુજીએ નિજજનો ઉપર અનુગ્રહ કરી પ્લહસંબંધ કરાવી પુષ્ટિસંપ્રદાય પ્રવર્તાવી પ્રભુચરણસેવાધર્મનાં અલૌકિક દાન દીધાં છે, તેમના વંશજોએ પણ એ આચાર્યશ્રેણિ અવિચ્છિન્ન રાખી નિજ ભક્તોને શરણમાં લઈ આ અલૌકિક માર્ગમાં વાળ્યા છે.

શ્રી આચાર્યજી મહાપ્રભુજીએ, અને તેમના દ્વિતીય કુમાર પ્રાતઃસ્મરણીય શ્રી વિદ્યનાથજી (શ્રી ગુસર્જિજી) તેમજ તેમના વંશના અન્ય ગોસ્વામી બાલકોએ આ માર્ગ ઉપર સંસ્કૃતમાં આજ સુધીમાં આશરે સાતસો જેટલા ગ્રંથો લખ્યા છે. અષ્ટાગ્ચ કવિઓએ સંપ્રદાયની ઉચ્ચતમ સેવા કરી પ્રજાભાષાને સમૃદ્ધ બનાવી છે.

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તપાસતાં જણાય છે. કે આજથી લગભગ ૫૦૦ વર્ષ પૂર્વેના કાળ 'ભક્તિકાળ' ગણાય છે. જે વખતે સારાય ભારતવર્ષમાં મુસ્લિમ રાજ્યનું પ્રબળ જોર હતું. હિંદુ રાજ્યો વિલાસી, સુધુષ્ટ તથા નિર્જાળ હતા. ધાર્મિક જનતા ત્રાસી ગઈ હતી, અને વામમાર્ગી તથા પાખંડીઓનું પ્રાબલ્ય હતું. તે વખતે ઉત્તરમાં સંત દુલસીદાસજી, પૂર્વમાં ચિત્તમહેવ, મધ્ય ભારતમાં ભક્ત શિરોમણિ મીરાંબાઈ અને ગુજરાતમાં પરમ ભક્તરાજ નરસિંહ મહેતા થયા.

આ દરેક તેમની અનોખી રીતે, અત્યાર સુધી ચાલી આવેલા સનાતન ધર્મને જનસંમુદાયની રુચિ અનુસાર ઝોક આપી જનતાને

ધર્મનો રસ્તો વિચરવા પ્રેરણા આપી. આ બધા જ ભક્તોનો એક જ સૂર-નિર્વાજ પ્રભુભક્તિ-હતો.

આવા કટોકટીના સમયે શ્રી ચંપારણ્યમાં શ્રીવૈશ્ણવરાવતાર શ્રી મહાપ્રભુજીનું પ્રાગલ્ભ્ય થયું. તેઓશ્રીએ ‘ ભક્તિ અને આત્મનિવેદન ’ અર્થાત્ “ મેવા અને સમર્પણ ” એ મનુષ્યે જીવનના નિર્માણ અને નિર્વાણનું રહસ્ય હોવા ઉપરાંત પ્રભુ પ્રાપ્તિનો સરળ માર્ગ છે, એ જનસમુદાયને સમજાવવા ત્રણ ત્રણ વખત ભારતવર્ષની પગપાળા યાત્રા કરી, અને તેઓશ્રીના અગાધ જ્ઞાન અને બુદ્ધિપૂર્વકની સમજાવટથી દક્ષિણમાં શ્રીકૃષ્ણદેવ રાજની વિજયનગરની રાજસભામાં અનેક ધર્માચાર્યો તથા પંડિતોને પરાસ્ત કરી પુષ્ટિ સંપ્રદાયની પતાકા ફરકાવી. ગાજએ તેમનો કનકાભિષેક કરી બહુ માન આપી સત્કાર કર્યો. તેઓશ્રીના દ્વિતીય કુમાર શ્રી ગુસાંઈજીએ પણ પોતાના પિતાશ્રીના પગલે ચાલી તેઓશ્રીએ પ્રવતવિદ્ય સંપ્રદાયને આવા કપરા સમયમાં સુદૃઢ અને વ્યવસ્થિત કરવા ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો અને તેમાં તેઓશ્રીને મહાન સિદ્ધિ મળી.

તેઓશ્રીએ વાવેલાં એ સંસ્કાર ખીજથી સાહિત્ય, સંગીત અને કલા પોષાયાં. તદુપરાંત બસમર્પિતવસ્તુનાં તરમાદુ વર્જનમાચરેતુ-એટલે પોતાનું સર્વ જો કંઈ હોય, આવા પીવા પહેરવાની દરેક ચીજ પ્રભુ ચરણમાં સમર્પી તેને દાસ બાવે-પ્રસાદી રૂપે—મદ્ય કરવી, આવો આદર્શ અને ભાવના જનતા સમક્ષ મૂકી. આથી મનુષ્ય-જીવનની નિઃસાધનતા અને સાર્યકતા સ્થાવા લાગી.

રમો યે સઃ । વૈષ્ણવ માર્ગ એ રસ માર્ગ છે. પ્રેમનો પારાવાર સમુદ છે. એથી અષ્ટછાપના મહા કવિઓ તેમજ અન્ય વૈષ્ણવ મહા કવિઓએ સમા સમાના કીર્તન, ભજન અને પદોને અનેક વિધ ગગરાગણીમાં ગૂંથ્યાં. ઋતુ અનુસાર વસ્ત્રાભૂષણની સેવા, સાંજ (રંગોળાની) મેવા અને ફૂલમંડળાના મનોરથોએ લલિતકથાને ઉત્તેજન

આપ્યું. પ્રભુને આરોગાવવા માટે થતા અન્નકૂટો અને છપ્પન ભોગના મનોરથો (જેનું રહસ્ય અતિ ગૂઢ અને અલૌકિક છે) એ પાકશાસ્ત્રની કળાને ખીસવી.

આ ઉપરાંત વૈષ્ણવી સાહિત્ય ધણું કુદ્યુ ફાલ્યું છે. તેના આધાર રથાનો શ્રી આચાર્યજી મહાપ્રભુજી અને તેમના વંશજો છે. શ્રી મહાપ્રભુજી અને તેમના વંશજોએ ભક્તિસાહિત્યની ભાગીરથી વહેવડાવી છે, એનું કહીએ તો તેમાં જરાય અતિશયોક્તિ નથી. શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીએ દેવી જીવોને ચોરાશી લક્ષ યોનિમાંથી મુક્ત કરવા જૃહદ્ ભાષ્ય, અણુભાષ્ય, શ્રીમદ્ ભાગવત ઉપર શ્રી સુખો-ધિનીજી, તત્ત્વદીપ નિબંધ વિગેરે ચોર્ણાસી ગ્રંથો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અર્પ્યા છે તથા શ્રીવિકૃલનાથજી (શ્રી ગુસાઈજી)એ વિદ્વન્મણ્ડન વિગેરે ગ્રંથો તથા દીકા-દીપણી પ્રભૃતિ સાહિત્ય રચ્યું છે, શ્રી ગોકુલનાથજીએ પણ અનેક સંસ્કૃત ગ્રંથો તથા ભક્તમાળા વિગેરેની રચના કરી આશ્લેષ કર્તાઓને પરાન્ત કર્યા છે. શ્રી પુરૂષોત્તમજીએ તો અનેક વાદ ગ્રંથોની રચના કરી છે, અને શ્રીમહાપ્રભુજીના ધણા ગ્રંથો ઉપર દીકા દીપણુ લખ્યાં છે. શ્રીહરરાયજીએ પણ ભાવાત્મક સાહિત્યદ્વારા સંપ્રદાયને મુસમૃદ્ધ બનાવ્યો છે. કાશીવાળા શ્રી ગિરિધરલાલમહારાજે શ્રીમદ્ ભાગવત ઉપર શ્રી બાલપ્રમોદિની દીકા તથા શ્રી શુદ્ધાદૈત્યમાર્તણ્ડ વગેરે ગ્રંથો રચ્યા છે. શ્રી કલ્યાણુ-રાયજી વગેરે પૂજ્ય આચાર્ય વંશજોએ સંસ્કૃતમાં અનેક ગ્રંથોની રચના કરીને તથા અષ્ટ સખા પ્રભૃતિ મહાનુભાવોએ પણ નજ સાહિત્યની રચના કરીને સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ ઉપર મહાન ઉપકાર કર્યો છે.

આ સાહિત્ય ઉપરાંત ચોર્ણાશી વૈષ્ણવોની અને ખસો ખાવન વૈષ્ણવની વાર્તાઓ, નિજ વાર્તા ધરૂ વાર્તા જેવાં વાર્તા સાહિત્ય ઉપરાંત અપાર તત્ત્વજ્ઞાન આ માર્ગના સાહિત્યમાં ખીલેલું પડ્યું છે.

તેમાંય શ્રીમદ્ ભાગવતને તો અપૂર્વ વેગ મળ્યો છે. શ્રી મહાપ્રભુજીએ એને 'સમાધિ ભાષા'નું ખીરૂં આપ્યું એટલુંજ નહિ પણ પ્રસ્થાનત્રયીને બદલે ભાગવત સાથે પ્રસ્થાનત્રયગુપ્તયીને પ્રમાણુ-ભૂત બનાવી.

શ્રીમદ્ ભાગવત વિષે વૈષ્ણવ જનતા આગળ તેના ગુણાનુવાદ ગાવા એ સૂર્યને દીપક બતાવવા સમાન છે. એ સ્વયં ભગવદ્દર્શ હોવાથી ગુણસાગર છે.

મારા વિદ્વાન મિત્ર શાસ્ત્રીજી રમણલાલ પાસેથી તેમનું સપ્તાહ પ્રવચન સાંભળ્યા બાદ તેમના ત્રણ અંથો મારા જોવામાં આવ્યા, તેમાં 'ભાગવતીગીતા' માટે મને વિશિષ્ટ આદર થયો.

ત્યારબાદ એ વર્ષ પહેલાં તેમણે આ 'સુભાષિત રત્નમંજૂષા'ની હસ્તલિખિત પ્રત મને બતાવી. હું તે સાંઘત જોઈ ગયો, અને આ અંથ મારા પૂજ્ય પિતાશ્રીની પુણ્યસ્મૃતિમાં છપાય તો વૈષ્ણવ જનતા, 'ધર્માચાર્યો, ઉપદેશકો વિગેરેને ઉપકારક થાય એમ લાગ્યું. કાઈ પણ વિષય ઉપર શ્રીમદ્ ભાગવતના એકી સાથે વિચારો અપાયા હોય તો તે આ અંથમાં છે—એ તેની વિશિષ્ટતા છે, આથી મેં મારા બાઈઓ સાથે વિચાર કરી આવાં શુભ કાર્ય માટે, આ અંથના પ્રકાશન માટે શ્રી. શાસ્ત્રીજીને અનુમોદન આપ્યું, અને તે તેમણે સહર્ષ સ્વીકાર્યું.

ગુજરાતની વૈષ્ણવ જનતા આવા સદ્ગ્રંથોનો લાભ લેશે તો અમારો તથા લેખક મહાશયનો પરિશ્રમ સફળ માનીયું.

અંતમાં આ અંથના પ્રકાશનની પ્રેરણા કરનાર પરમ કૃપાળુ પરમાત્માનો તથા તેમાં સમિતિ આપવા બદલ શ્રી, શાસ્ત્રીજી રમણલાલનો હાર્દિક આભાર માની અત્રે વિરમું છું.

ભગવાન અને ભગવદીયનો

દાસ

હિન્ - મોતીલાલ પરીખ

પ્રાસ્તાવિક

—૦—

ધર્મઃ પ્રોજિશ્તકૈતવોઽન્ન પરમો નિર્મત્સરાણાં સતામ્

વેદ્યં વાસ્તવમન્નવસ્તુ શિવદં નાપત્રયોન્મૂલનમ્ ।

શ્રીમદ્ભાગવતે મહામુનિકૃતે કિં વા પરૈરોશ્વરઃ

સદ્યો હૃદયવરુધ્યતેઽન્ન કૃતિભિઃ શુશ્રૂપુમિસ્તત્ક્ષણાત્ ॥

મા. ૧-૧-૨.

શ્રીમદ્ભાગવત ભારતવર્ષના ચાર લાખ શ્લોકના પુરાણ સાહિત્યમાં સર્વશ્રેષ્ઠ છે. એમાં યશ્સે, અર્થકૃતે, વ્યવહારવિદે, શિવેતર-ક્ષતયે, સદ્યઃ પરિવૃત્તયે, અને વાન્તાસમિતતયોપદેશયુજે આ સર્વ કાવ્યના હેતુઓ સુંદર રીતે સમજાવ્યા છે. જેમાં ભાષાસામર્થ્ય હોય, વિચારસામર્થ્ય હોય, અને માનવજીવનના ઉદ્ધારની ચાવી હોય તે સદ્ગ્રન્થ, આમ એક સંસ્કૃત લેખકે લખ્યું છે. શ્રીમદ્-ભાગવતમાં આ ત્રણેય અગો સંપૂર્ણ કળાથી ખીલ્યા છે, અને તેથી ભારતીય સંસ્કૃતિનો આ મહાગ્રન્થ છે, અરે, ગ્રન્થરાજ છે.

એના સુભાષિતો એટલે માનવજીવનના ઉદ્ધારના મહાવાક્યો-અણુમૂલાં રત્નો-આ ગ્રન્થમજૂષામાં વ્યવસ્થિત ગોડવી મહાગુજરાતને ચરણે ધરતાં મને ખૂબજ આનંદ થાય છે. મારા સપ્તાહ પ્રવચનોમાં તેમજ છૂટા વ્યાખ્યાનોમાં જ્યારે જ્યારે જરૂર પડતી ત્યારે આનુ-ષંગિક વિચાર આપવા માટે પ્રયામ પડતો. અદારહત્તર જેટલી શ્લોક સંખ્યામાંથી એકાર્થવાચક શ્લોક ધણી જગાએ જોવામાં આવ્યા. એ જમ્બાને વિષયવાર સંગૃહીત કર્યા હોય તો, વિક્ષાનો વ્યા-ખ્યાતાઓ અને કથાકાર પંડિતોને ખૂબજ ઉપર્યાગી થાય એ હેતુથી એનો પ્રથમ સંગ્રહ કર્યો.

આ દિશામાં કોઈએ પ્રયત્ન કર્યો છે કે કેમ? તે હું વિચારતો હતો તેવામાં મારા વિદ્વાન વકીલ મિત્ર શ્રી ભગવન્તરાવ દેવ, વડોદરાવાળાએ દામોદર સાંત્વળારામ મંડળી મુખર્જી તરફથી છપાયેલા 'સાર્થ શ્રોમદ્માનવત'ના અગિયારમા ભાગ તરફ મારું ધ્યાન દોર્યું. એ અન્યમાં લેખકે ખૂબ પરિશ્રમપૂર્વક સ્તુત્ય પ્રયત્ન કરી સુભાષિતો આપ્યાં છે. પણ તે રકન્ધવાર આપેલાં હોવાથી, એકજ વિષય ઉપર એકસાથે સુભાષિતો મળી શકતાં નથી. પણ તે સાથે એ અન્યની વિશિષ્ટતા એ છે કે પૂર્વાપર સંબંધ જળવવાના હેતુથી કથાભાગ પણ તેમાં ગુંથવામાં આવ્યો છે. એકાદશ રકન્ધ ઉપર સવિશેષ ભાર મૂક્યો છે.

અગાઉ આવો જ એક પ્રયત્ન ચારસો વર્ષ ઉપર શ્રીવિષ્ણુ-સ્વામીએ કરેલો. એનો નિર્દેશ, આજ પુસ્તકને શ્રી. નરહરિલાલ શાસ્ત્રીજીએ આપેલા આશીર્વાદમાં આપ આગળ જોઈ ગયા હો. એટલે મારી ગતિ તો મળી વજ્રઘમુક્તિ સૂત્રસ્ય જેવી મહાકવિ શ્રી કાલિદાસના ભાખ્યા પ્રમાણે બની છે.

આમ ભાગવતનાં સુભાષિતો-પ્રમાણો-એ વિષયવાર આપવામાં આવે તો ખૂબજ ઉપયોગી થઈ પડે એમ લાગવાથી મેં એને નીચે જણાવેલાં પ્રકરણોમાં વ્યવસ્થિત કર્યાં છે, અને એક પ્રકરણ ખીજા સાથે સંકળાયેલું રહે એનું વધામતિ ધ્યાન રાખ્યું છે.

આ અન્ય નીચે જણાવેલાં સાત મુખ્ય પ્રકરણમાં વહેંચી નાંખવામાં આવ્યો છે

પ્રકરણ	નામ	પેટાપ્રકરણ
૧મું	બ્રહ્મ	નિર્ગુણ અને સગુણ.
૨મું	આત્મા	...

૩જી	માયા-પ્રકૃતિ	માયા, કાલં, કર્મ, સ્વભાવ ગુણો, પ્રકૃતિ, શરીર.
૪થું	જગત્-સંસાર	
૫મું	માનવ	માનવધર્મ; વ્યાખ્યા-લક્ષણો; પ્રશંસા-નિન્દા; આલ્મણ, ક્ષત્રિય શ્રી, સત્પુરુષ, દુર્ગન, યોગી, ચાની, ભક્ત, વગેરે; માનવ અને અન્ય વિષયો.
૬ઠું	સાધનો	યોગ, જ્ઞાન, કર્મ, ભક્તિ, ગુરુ, દેવો, અને ભાગવત.
૭મું	પ્રકીર્ણ	ધન, ધર્મ-અધર્મ, કીર્તિ- અપકીર્તિ, ક્રિયા, ભાગ્ય, પુણ્ય- પાપ, સિદ્ધિ, સુખ-દુઃખ વગેરે.

પ્રત્યેક પ્રકરણનો આશય સમજવા માટે તેની આગળ 'ભાગ-
વતી ગીતા'ની માફક સમીક્ષા મૂકવામાં આવી છે કે જેથી તે વિષયનું
ભાગવતી દ્રષ્ટિનું ધ્યેય ત્રિય વાચકને સમજાય. જેથી આ સ્થાને એ
વિષયોની છણાવટ કરી નથી. સમજવાની સરળતા માટે ભાવાનુવાદ
કર્યો છે. આ ઉપરાંત તુલનાત્મક અભ્યાસ માટે પરિશિષ્ટ પ્રકરણ
તરીકે શ્રી મહાપ્રભુજીના પોઠશ અન્યોનાં મુખાપિતો લીધાં છે. એનું
સમશ્લોકી ભાષાન્તર શ્રી. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રીજીનું છે. એમની
આ અતુટા અને કૃપા બદલ ઝણી છું.

હવે આ અન્યનાં પ્રકાશન વિષે.

આ પુસ્તક આશરે બે વર્ષ ઉપર તૈયાર થયેલું. સરતવાળા પ.
પૂ. આચાર્યશ્રી ધ્રુવરત્નલાલજી મહારાજના અનન્ય સેવક, પરમ
ભગવદીય, મારા ધનિક મિત્ર શેઠશ્રી હિરાલાલ મોતીલાલ પરીખ,
પેટલાદવાળાએ પોતાના પિતાશ્રીની પુણ્યસ્મૃતિમાં તેમના ધર્મ.

નિધિમાંથી આ પુસ્તકના પ્રકાશન માટે આદર ખતાવ્યો, અને મોટા ભાગની આર્થિક સહાય માટે ઉદારતા ખતાવી, તે બદલ હું તેમનો, તથા તેમનાં સમગ્ર કુટુંબનો આભાર વ્યક્ત કરું છું. અનેકનાં જીવનને ઉજ્જળનારાં આવાં કાર્યોમાં એમની લક્ષ્મી યશસ્વતી બનેા એમ ઇચ્છું છું. એમનું સમગ્ર કુટુંબ શ્રીગુરુદેવ તથા શ્રીનાથજીનું અનુગ્રહ-ભાજન બનેા એ શુભાશા.

આ સાથે મારા પરમવૈષ્ણવ-વિદ્વાન મિત્ર શ્રી. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રીજીએ, વડોદરાવાળા પ્રાતઃસ્મરણીય પૂ. શાસ્ત્રી નર-હરિલાલજીએ, પ. પૂ. શ્રી શંકરમહારાજ ઉનાવાવાળાએ તથા ભાગવત-ના પ્રસિદ્ધ વક્તા નડિયાદવાળા પં. શ્રી કૃષ્ણશંકર શાસ્ત્રીજીએ, આ પુસ્તક ઉપર મારી વિનંતિને માન આપી જે ભૂમિકા તથા આશીર્વાદ આપ્યા છે તે બદલ તેમનો આભાર માનું છું. એમના વિચારો વાચકને પુષ્ટિપ્રદ અવશ્ય બનશે એવી શ્રદ્ધા સેવુ છું.

તે સાથે જે મહાગુજરાતના વિદ્વાનમંડળે મારાં શ્રીભાગવત ઉપરનાં (૧) ભાગવત તત્ત્વચિન્તામણિ (૨) પંચગીત રાસતત્ત્વ (૩) ભાગવતી ગીતા (૪) નામચંદ્રિકા વગેરે પુસ્તકોને સંભાની અપનાવ્યાં છે, તેમના કરકમલમાં આ મારું ભાગવતનું પંચમ પુષ્પ અર્પતા ખૂબ આનંદ અનુભવું છું. એમાં જે કંઈ સરસ છે તે ભગ-વાનનું છે. સદોષ જણાવતો મારું છે. બાકી તો કર્તા કારયિતા હરિઃ ।

છાપકામમાં સુવિધા કરી આપવા બદલ શ્રી આંદિત્ય મુદ્રણા-લયના માલિક શ્રી. મણિલાલ પ્ર. મીસ્ત્રો બી. એ.નો આભાર માનું છું. અંતે ભગવાન નન્દનન્દનની કૃપાથી સર્વે મવન્તુ સુલિનઃ-ઈચ્છી વિરમું છું.

ભગવાન અને ભગવદીયનો ચરણસેવક
રમણલાલ શાસ્ત્રી.
સાહિત્યતીર્થ, વિદ્યારત્ન.

વિષયાનુક્રમ

પ્રકરણ ૧ લું : બ્રહ્મ-નિર્ગુણ અને સગુણ : પૃ. ૧-૩૬

સમીક્ષા : પૃ. ૧-૪

નિર્ગુણ બ્રહ્મ : પૃ. ૧-૧૩

<p>૧. બ્રહ્મસ્વરૂપદર્શન ૧-૧૨, પૃષ્ઠ ૫-૮.</p> <p>૨. બ્રહ્મસ્વરૂપ સન્નતોનો સનાતન માર્ગ</p> <p>૩. બ્રહ્મસ્વરૂપની વ્યાપકતા</p> <p>૪. બ્રહ્મસ્વરૂપ શાશ્વત છે</p> <p>૫. બ્રહ્મસ્વરૂપ અને તેની સૂક્ષ્મ વિભૂતિ ૯</p>	<p>૬. વ્યાપક બ્રહ્મ પૃષ્ઠ</p> <p>૭. શબ્દબ્રહ્મનું સ્વરૂપ ૧૧</p> <p>૮. શબ્દબ્રહ્મ (ઠંકાર)-સ્વરૂપવર્ણન ૧૧</p> <p>૯. ત્રિકાલાગ્રાધિત બ્રહ્મસ્વરૂપ ૧૨-૧૩</p>
--	--

સગુણ બ્રહ્મ : પૃ. ૧૪-૩૬

<p>૧. સગુણ બ્રહ્મ</p> <p>૨. પરમાત્મતત્ત્વનું સ્વરૂપ ૧૪</p> <p>૩. પરમાત્મપદ અને તેના અધિકારી ૧૫</p> <p>૪. પરમાત્મા અગમ્ય છે</p> <p>૫. પરમાત્મા સર્વવ્યાપક છે ૧૬</p> <p>૬. પરમાત્માનું કાર્ય</p> <p>૭. પરમાત્માનું સ્વરૂપ અને વ્યાખ્યા (પુરૂષ) ૧૭</p> <p>૮. પરમાત્માનું સ્વરૂપ ૧-૨ ૧૭</p>	<p>૯. સગુણ બ્રહ્મ(વિષ્ણુ) દર્શન ૧૮-૧૯</p> <p>૧૦. પરમાત્મા પુરુષ તરીકે</p> <p>૧૧. પરમાત્મા અને તેની શક્તિ (પુરૂષ-પ્રકૃતિ) ૨૦</p> <p>૧૨. ભગવાનનું સ્વરૂપ</p> <p>૧૩. ભગવાનનાં શરીરો</p> <p>૧૪. ,, ની મૂર્તિના પ્રકારો</p> <p>૧૫. ભગવાનની પૂજનાં સ્થાનો ૨૧</p>
---	--

કેટલીક જગ્યાએ એક જ વિષયના ઘણા સુબાધિતો બાગવતમા મળે છે. તેનો જુદો અનુક્રમ ન બર આપ્યો નથી. જેમકે ‘બ્રહ્મસ્વરૂપ દર્શન’ ૧-૧૨ અર્થાત્ બ્રહ્મસ્વરૂપ દર્શનનાં બાર સુબાધિતો છે, એમ સમજવું.

૧૬. ભગવાનની પૂજનાં	૫૪	૩૫. ભગવાનની કૃપાથી	૫૪
સ્થાનો અને સાધનો	૨૨	દુઃખનિવૃત્તિ	૨૬
૧૭. ભગવાનની વિભૂતિઓ	૨૨	૩૬. ભગવાનની કૃપાદષ્ટિનું	
૧૮. બનાં વિવિધ સ્વરૂપો		રૂળ ૧-૨	
૧૯. ભગવાનના અવયવો		૩૭. ભગવાનની સમાનતા	
૨૦. ભગવાનનાં નામ, કર્મ		૧-૨	૨૬
અને સ્વભાવ	૨૩	૩૮. બાળી ઈચ્છા પ્રમળ છે	
૨૧. બાળુ આકર્ષણ ૧-૨		૩૯. ભગવાનનો ક્રોધ પણ	
૨૨. ભગવાનની વિભૂતિઓ		કૃપા રૂપે છે	
ઉત્પત્તિનું કારણ છે		૪૦. ભગવાનનું ચરણકમળ	
૨૩. ભગવાનનું ચરિત્ર		વરપ્રદ છે	
૨૪. ભગવાનનું ચરિત્ર		૪૧. ભગવાનનું વ્યાપકત્વ અને	
આનંદપ્રદ છે	૨૪	તેની પ્રસન્નતાનો ઉપાય	૩૦
૨૫. બાળુ ચરિત્ર અતકર્ષ છે		૪૨. ભગવાનનું ભક્તને દાન	
૨૬. બાળુ ચરિત્ર નૌકારૂપે		૪૩. ભગવાનનાં દર્શન એ	
૨૭. બાળી લીલા વિચિત્ર છે		પરમલાભ છે	૩૧
૨૮. બાળી લીલા અતકર્ષ છે		૪૪. બાળી ગુણો અનંત છે	
૨૯. ભગવાનનું કાર્ય	૨૫	૪૫. ભગવાન આશ્રયરૂપ છે	
૩૦. ભગવાનની પ્રસન્નતા		૪૬. ભગવાન યજ્ઞાદિ	
નું રૂળ ૧-૨		ક્રિયાનાં રૂળ રૂપે	૩૨
૩૧. ભગવાનની પ્રસન્નતા-		૪૭. ભગવાન સર્વરક્ષક છે	
ભક્તિમાં	૨૬	૪૮. ભગવાન સર્વપાપક છે	
૩૨. ભગવાનનો અનુમદ		૪૯. ભગવાન મૃત્યુન્મય છે	
ક્રોધો ઉપર ઉતરે છે		૫૦. ભગવાન દ્રષ્ટા તરીકે	
૩૩. ભગવાનનો અનુમદ		૫૧. બાળ ભક્તને સંપત્તિ,	
ક્રોધો ઉપર ઉતરે છે.		કેમ આપતા નથી ? ૧-૨	૩૩
૩૪. બાળી ભક્તપ્રિયતા		૫૨. ભગવાન સ યોગ	
	૨૭-૨૮	વિયોગના હેતુરૂપ છે.	૩૪

૫૩. બાં લક્ષણે ચતુર્વિધં. પુરુષાર્થ રૂપે ફળે છે.	૫૪ ૩૫	ઉપાય.	૫૪ ૩૫
૫૪. ભગવાનની કૃપા હોય તોજ રક્ષા શકય છે.		૫૬. ભગવતપ્રાપ્તિ અને આત્મદર્શન.	
૫૫. ભગવતપ્રાપ્તિનો સહેલો		૫૭. ભગવદ્ગુણ પ્રશંસા.	
		૫૮. સર્વવ્યાપી ભગવાન આત્મસ્વરૂપે	૩૬

પ્રકરણ ૨૦૦ : આત્મા : પૃ. ૩૭-૫૮

સમીક્ષા : પૃ. ૩૭-૪૧

૧. આત્મસ્વરૂપદર્શન ૧થી ૧૧	૪૨-૪૫	૧૧. આત્માનાં કર્મસાક્ષીઓ	
૨. આત્મસ્વરૂપદર્શનના ઉપાયો ૧-૨	૪૬	૧૧બ આત્માનું અમરત્વ અને દેહાધ્યાસ	૫૧
૩. આત્મસ્વરૂપનાં અચાનક કારણ		૧૨. આત્માનો વિપર્યાસ	૫૨
૪. આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર	૪૭	૧૨. આં અને દેહનો સંબંધ	
૫. આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ	૪૮	૧૪. આત્માની દેહગતિ	૫૩
૬. આત્મતત્ત્વ સુલભ તથા દુર્લભ છે		૧૫. આત્માનો અન્યદેહમાં સચાર શા માટે ?	૫૪
૭. આત્માની આવશ્યકતા		૧૬. આત્માનું દેહથી બિન્નત્વ ૧-૩	૫૫
૮. આત્મા સર્વથી ત્રિય છે	૪૯	૧૭ આત્મા અને દેહનું સ્વરૂપ તથા કાર્ય	
૯. આત્મા કેટલેટ્વની પ્રાપ્તિ		૧૮. આત્મા અને પરમાત્મા	૫૬
૧૦. આત્મા પુત્રરૂપે જન્મે છે	૫૦	૧૯. આત્મા અને પર- માત્માનો ભેદ ૧-૩ ૫૭-૫૮	

‘પ્રકરણ ૩૭’ : માયા-પ્રકૃતિ : પૃ. ૫૯-૧૧૯

૧. માયા પૃ. ૫૯—૬૬

સમીક્ષા : પૃ. ૫૯-૬૧

	પૃષ્ઠ		પૃષ્ઠ
૧. માયાનું સ્વરૂપ ૧-૬	૬૨	૫ માયાના મોહની જીવન	૬૫
૨. માયાનું સ્વરૂપ અને કાર્ય	૬૩	ઉપર અસર	
૩. માયાની અસર ૧-૪	૬૪	૬. માયાનું બળ	૬૫
૪. માયાનો મોહ		૭. માયા અગમ્ય છે	૬૬

૨. કાળ પૃ. ૬૬—૭૬

સમીક્ષા : પૃ. ૬૬-૬૮

૧. કાલની વ્યાખ્યા અને સ્વરૂપ ૧-૨	૬૯	કાલોનો પશુ વિનાશ કરે છે.	૭૧
૨. કાલનું સ્વરૂપ ૧-૪	૬૯-૭૦	૬. ચાર યુગનાં મુખ્ય લક્ષણો	૭૨
૩. કાલની શક્તિ ૧-૨		૭. કલિયુગનાં સ્થાનો	
૪. કાલનું કાર્ય		૮. કલિયુગ ધર્મ ૧-૨	૭૩-૭૫
૫. કાલ રાજ્યોની મહત્ત્વા-		૯. કલિયુગનો મહાયુષ્ય	૭૬

૩. કર્મ પૃ. ૭૬—૮૮

સમીક્ષા : પૃ. ૭૬-૭૮

૧. કર્મનું ક્ષણ-સંયોગ અને વિયોગ	૭૮	૫. કર્મની વિષમતા	૭૯
૨. કર્મની સફળતા અને નિષ્ફળતા		૬. કર્મનાં પાત્રો	
૩. કર્મની ઇચ્છા પ્રબળ છે.		૭. કર્મની ગતિ	
૪. કર્મક્ષણ અવસ્થા બોગવવા પડે છે.		૮. કર્મની ઉલટી અસર	
		૯. કર્મમાર્ગનું સ્વરૂપ	૮૦
		૧૦. કર્મવાસનાનું ક્ષણ	

૧૧. કર્મ અને વાસનાનું	૫૪	૨૦. સકામ કર્મમાર્ગનું	૫૪
સ્વરૂપ તથા પરિણામ	૮૧	સ્વરૂપ	૮૭
૧૨. સાચું કર્મ અને		૨૧. સકામ કર્મની નિંદા	
સાચી વિદ્યા		૨૨. સકામ કર્મનો	
૧૩. કર્મ સુખદુઃખનું		ઉપદેશ કલ્યાણુદાતા	
કારણ છે		નથી.	
૧૪. કર્મનો હેતુ	૮૨	૨૩. કર્મોની ક્ષત્રુતિ-નિ-	
૧૫. કર્મ જીવનમરણનું		ષ્કામ કર્મની પ્રેરણા	
કારણ છે		શા માટે ?	
૧૬. કર્મ અપમૃત્યુનું		૨૪. કર્મકર્મ વિચાર.	
કારણ છે		૨૫. પુનર્જન્મનો હેતુ-કર્મ	
૧૭. કર્મનો પ્રતિકાર-માન	૮૩	૨૬. મહાપુરુષોનું લોકસં-	
૧૮. પ્રવૃત્ત અને નિવૃત્ત કર્મ		પ્રહાર્ય કર્મ	૮૭
૧૯. નિષ્કામ કર્મનું ફળ	૮૪	૨૭. અનાસક્તા-કર્મ પ્રથંસા	૮૮

૪. સ્વભાવ-ગુણો પૃ. ૮૮—૧૦૫

સમીક્ષા : પૃ. ૮૮-૮૯

૧. ગુણો પ્રકૃતિનો ધર્મ છે	૯૦	૯. દયા પ્રથંસા	
૨. સર્વગુણની વૃત્તિઓ		૧૦. પરોપકાર પ્રથંસા	
૩. સર્વગુણની વૃદ્ધિનું		૧-૨	૯૩
લક્ષણ		૧૧. સાચી સાધુતા	૯૪
૪. પ્રેમતત્ત્વ	૯૦	૧૨. શાન્તિ-કાર્યસિદ્ધિની	
૫. પવિત્રતાની વ્યાખ્યા		માતા છે	
૬. શોભાની વ્યાખ્યા		૧૩. રત્નોગુણની વૃત્તિઓ	
૭. શાન્તિનું મહાકારણ		૧૪. રત્નોગુણની વૃદ્ધિનાં	
-ભગવત્સેવા		લક્ષણો	
૮. સંતોષ પ્રથંસા-૧-૪	૯૧-૯૨	૧૫. દારિદ્ર્ય પ્રથંસા ૧-૨	૯૫-૯૬

૧૬. તૃષ્ણાનું ક્ષણ	૫૪	૩૧. મોહનરકતું દાર છે	૧૦૨
૧૭. સ્નેહબંધન દુસ્ત્યજ છે	૬૭	૩૨. આસક્તિ-અચાનનું ક્ષણ	
૧૮. લાભ અને લભ્યની વ્યાખ્યા		૩૩. આસક્તિનું ક્ષણ-દુઃખ	૧૦૨
૧૯. શૌર્યની વ્યાખ્યા		૩૪. લોભનિન્દા	
૨૦. ઉન્માદની વ્યાખ્યા	૬૭	૩૫. ક્રોધનું સ્વરૂપ	
૨૧. સંસારવાસના મુક્તિની બાધક છે.		૩૬. દ્રોહ ન કરવાનું કારણ	
૨૨. વાસનાની પ્રબળતા		૩૭. સદ્વસ્તુ ઉપરનો દ્વેષ પોતાનો જ નાશ કરજે છે.	૧૦૩
૨૩. વાસના અને તેના સાગનું ક્ષણ		૩૮. દુઃસંગની અસર ૧-૨	
૨૪. વાસનાનું બળ અને તેને જીતવાનો ઉપદેશ	૬૮	૩૯. કર્મવાસનાથી સર્વ સાધનો નિષ્ફળબને છે. ૧૦૪	
૨૫. વાસનાને જીતવાના ઉપાયો	૬૯	૪૦. અસત્ય એ મહાન અધર્મ છે.	
૨૬. અસતોષ નિંદા ૧-૨		૪૧. અસત્ય અનિર્ઘ ક્યારે બને છે.	
૨૭. તમોગુણની વૃત્તિઓ અને લક્ષણ ૧-૨	૧૦૦	૪૨. મૈથુનમુખ દુઃખદાયક છે	
૨૮. હર્ષ શોકનું કારણ		૪૩. ગુણોનું પરિણામ	૧૦૫
૨૯. મોહનું કારણ		૪૪. ગુણની વૃદ્ધિનાં કારણો	
૩૦. મોહસંસારનું મહા કારણ છે	૧૦૧		

૫. પ્રકૃતિ

પૃ. ૧૦૬-૧૧૪

૧. પ્રાકૃતિક તત્ત્વો	૧૦૬	૩. મનના ધર્મ	
૨. પ્રકૃતિને જીતવાના ઉપાયો	૧૦૭	૪. મનનું કાર્ય ૧-૨	
		૫. મનની વૃત્તિ	૧૦૮

	૫૪
૬. મન બુદ્ધિનો ભેદ	૧૦૯
૭. મન સંસારનું કારણ છે	
૮. માયા મનને ઉત્પન્ન કરે છે	
૯. મન સંસારનું મહા કારણ છે	
૧૦. મનના સંયમનો ઉપાય	૧૦૯
૧૧. મનને સ્થિર કરવાનો ઉપદેશ	
૧૨. મનને વશ કરવાનું ફળ	૧૧૦
૧૩. મનના અસંયમનું ફળ	
૧૪. મનની આસક્તિ તથા અનાસક્તિનું ફળ	

૬. શરીર

૧. શરીરધારણનું કારણ અને કાર્ય	
૨. શરીરની નવ અવસ્થાઓ	
૩. શરીરનું રૂપક	૧૧૫
૪. શરીરનું બધારણ અને અનાસક્તિ	
૫. શરીરના ધર્મો	
૬. શરીરની અનિત્યતા	૧૧૬

	૫૪
૧૫. કોનું મન શાન્ત થતું નથી ? ૧-૨	૧૧૯
૧૬. બુદ્ધિનું લક્ષણ અને શક્તિ	
૧૭. ચિત્તશક્તિ અને તેનું કાર્ય	
૧૮. ચિત્તશાન્તિનો ઉપાય—ત્યાગ	૧૧૨
૧૯. અહંકારની અસર	
૨૦. પૃથ્વીનું લક્ષણ	
૨૧. જળનું લક્ષણ	૧૧૩
૨૨. તેજનું લક્ષણ	
૨૩. આકાશનું લક્ષણ અને વ્યાખ્યા	
૨૪. સ્પર્શનું લક્ષણ	
૨૫. ગંધનું લક્ષણ	૧૧૪

૫. ૧૧૫—૧૧૯

૭. શરીરનો ગોઠ	
૮. જન્મ અને મરણની વ્યાખ્યા.	
૯. જન્મ અને મરણનું કારણ	
૧૦. જન્મ અને મરણનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ	૧૧૭
૧૧. ઉત્તમ મૃત્યુના પ્રકાર	
૧૨. મરણનું ચિહ્ન	

૧૩. વિનાશનું કારણ	૫૪ ૧૧૮	૧૬. દુર્વચન દુઃખદાયક છે	૧૧૯
૧૪. વાણીની નિષ્ફતા		૧૭. સાત્ત્વિક આહાર	
૧૫. વાણીની સફળતા		૧૮. બળની વ્યાખ્યા	૧૧૯

પ્રકરણ ૪થું : જગત્ અને સંસાર : પૃ. ૧૨૦-૧૩૧

સમીક્ષા : પૃ. ૧૨૦-૧૨૫

૧. સંસારનું કારણ	૧-૨	૧૦. સંસાર જગત્ અને	૧૩૦
૨. સંસારનું સ્વરૂપ		જગદીશ ; અવયવ	
	પૃ. ૧૨૬-૧૨૭	અને અવયવી	
૩. સંસારનું સ્વરૂપ-		૧૧. સંસાર નિવૃત્તિનો	
મુસાફરખાનું	૧૨૮	ઉપાય	૧૩૦
૪. સંસારનું શુદ્ધ સ્વરૂપ		૧૨. સંસારસમુદ્ર તરવાનો	
૫. સંસારનું મિથ્યાત્વ		ઉપાય-જ્ઞાન	
૬. જગત્ ધર્મરાધીન છે.		૧૩. સંસારસમુદ્ર તરવાનો	
૭. જગત્ ધર્મરાધીન છે.		ઉપાય આત્મજ્ઞાન	
૮. જગત્ ભગવાનમાં		૧૪. સંસારના ઉદ્દેગને	
લીન છે	૧૨૯	તરવાનો ઉપાય	૧૩૧
૯. સંસાર ફળવાન કયા			
સુધી ?			

પ્રકરણ ૫મું : માનવ : પૃ. ૧૩૨-૧૮૯

સમીક્ષા : પૃ. ૧૩૨-૧૩૫

૧. માનવ ધર્મ પૃ. ૧૩૬-૧૪૭

૧. માનવધર્મ ૧-૪	૧૩૬	૬. શુદ્ધધર્મ	
૨. બ્રાહ્મણધર્મ ૧-૨		૭. સાર્વવર્ણિક ધર્મ	
૩. ક્ષત્રિય ધર્મ ૧-૨	૧૩૭	૧-૪	૧૪૦-૧૪૨
૪. રાજધર્મ ૧-૭	૧૩૮-૧૩૯	૮. સમ્રાટનો ધર્મ	
૫. વૈશ્યધર્મ		૯. પ્રજાધર્મ	

૧૦. શિષ્યધર્મ	૫૪	૧૩. પુત્ર ધર્મ ૧-૬	૧૪૪-૧૪૫
૧૧. સારથિધર્મ	૧૪૪	૧૪. કન્યા ધર્મ	
૧૨. મહાપુરુષોનો		૧૫. સ્ત્રીધર્મ ૧-૪	૧૪૬-૧૪૭
આચાર ધર્મ ૧-૬	૧૪૩		

૨. વ્યાખ્યા અને લક્ષણો પૃ. ૧૪૮—૧૫૪

૧૬. મહાપુરુષ લક્ષણ		૨૬. રાગની વ્યાખ્યા	
૧૭. માની-આત્મદષ્ટાનું		૨૭. સુખીનું લક્ષણ	
લક્ષણ		૨૮. પુત્ર લક્ષણ	૧૫૨
૧૮. સત્પુરુષની વ્યાખ્યા		૨૯. વૃથા પડિત લક્ષણ	
૧-૨	૧૪૮	૩૦. બંધુ અને ધનિકની	
૧૯. સત્પુરુષનાં ૩૨ લક્ષણો		વ્યાખ્યા	
	૧૪૯	૩૧. શૌચનીય પુરુષ લક્ષણ	
૨૦. ધીરપુરુષની વ્યાખ્યા		૩૨. દરિદ્રી, કૃપણ સત્તાધીશ	
૨૧. પડિત લક્ષણ	૧૫૦	અને દુર્બલની વ્યાખ્યા	
૨૨. વિદ્વાનની વ્યાખ્યા		૩૩. સ્વામી અને સેવકનાં	
૨૩. આદર્શ બ્રાહ્મણ લક્ષણ		લક્ષણો	૧૫૩
૨૪. પડિતની વ્યાખ્યા		૩૪. મૂર્ખની વ્યાખ્યા ૧-૨	
૨૫. શરવીર લક્ષણ ૧-૨	૧૫૧	૩૫. નરકગામીનું લક્ષણ	

૩. પ્રશંસા અને નિંદા પૃ. ૧૫૪—૧૬૪

૩૬. સત્પુરુષ પ્રશંસા ૧-૬		૪૧. પુત્રપ્રશંસા	
	૧૫૪-૧૫૭	૪૨. અસત્પુરુષ નિંદા ૧-૨	
૩૭. સમદર્શીની પ્રશંસા			૧૫૯-૧૬૧
૩૮. બ્રાહ્મણ પ્રશંસા	૧૫૭	૪૩. પૌરોહિત્ય નિંદા	
૩૯. માતાપિતાની પ્રશંસા		૪૪. અધમ આશ્રમીઓની	
૪૦. ગૃહસ્થાશ્રમ પ્રશંસા		નિંદા	
૧-૫	૧૫૮-૧૫૯	૪૫. ગૃહસ્થાશ્રમ નિંદા	

	પૃષ્ઠ		પૃષ્ઠ
૪૬. સન્તાન નિન્દા	૧૬૨	૫૧. દુર્જન નિન્દા	૧૬૧
૪૭. કુપુત્ર નિન્દા	.	૫૨. કૃપણ નિન્દા ૧-૨	
૪૮. અસતી નિન્દા		૫૩. કામી નિન્દા	૧૬૪
૪૯ ચારિત્ર્યહીન સ્ત્રીની નિન્દા	૧૬૩	૫૪. રાજ નિન્દા	
૫૦. પ્રજાહીન સ્ત્રીની નિન્દા		૫૫. કુસેવક નિન્દા	

૪. બ્રાહ્મણ પૃ. ૧૬૫—૧૬૬

૫૬. બ્રાહ્મણ ગ્રંથ છે		૬૦. બ્રાહ્મણત્વના નાશના કારણ	
૫૭. બ્રાહ્મણનો દંડ	૧૬૫	૬૧. ગોદાનપાત્ર બ્રાહ્મણો	
૫૮. બ્રાહ્મણનું દૈવત-ભગવાન		૬૨. કયા બ્રાહ્મણોના આશીર્વાદ ફળે છે	૧૬૬
૫૯. બ્રાહ્મણકુળની સેવા			

૫ ક્ષત્રિય પૃ. ૧૬૭—૧૬૮

૬૩ રાજા પ્રજાનો રક્ષક છે.		૬૭. રાજાની રમતો	૧૬૭
૬૪. રાજાની મહત્તા		૬૮. કયા રાજાની પ્રજા	
૬૫ રાજા સર્વ પ્રાણીમય છે		દુઃખી થાય છે	
૬૬. રાજાએ કોનો નાશ કરવો જોઈએ.		૬૯. દુષ્ટ રાજાનો અધઃપાત	

૬. સ્ત્રી પૃ. ૧૬૮—૧૬૯

૭૦. સ્ત્રીની મહત્તા	૧૬૮	૭૨. સ્ત્રીનો ઉપાસ્યદેવ-પતિ	
૭૧. સ્ત્રી પુરુષનું અધુરું અંગ છે		૭૩. સ્ત્રીવધનું ફળ	૧૬૯

૭. સત્પુરુષ પૃ. ૧૬૯—૧૭૨

૭૪. સત્પુરુષની મહત્તા		૭૬. સત્પુરુષો તીર્થને પણ પવિત્ર કરે છે	
૭૫. સત્પુરુષનો મહાગુણ-ગુણપરીક્ષા		૭૭. સત્પુરુષો કોને સત્કારે છે!	

૭૮. સત્પુરુષોનો દેષ કાણુ કરે છે ? ૧૭૦

૭૯. સત્પુરુષના અપરાધનું ફળ

૮૦. સત્પુરુષ પર કરેલો ધા મારનારનું અનિષ્ટ કરે છે

૮૧. સત્પુરુષો અક્રોધી હોય છે ૧૭૧

૮૨. સત્પુરુષનાં દર્શનનું ફળ

૮૩. સત્પુરુષની વૃત્તિ

૮૪. સત્પુરુષ ચરિત્ર

૮૫. સત્પુરુષો તીર્થરૂપ છે

૮. દુર્જન પૃ. ૧૭૨—૧૭૩

૮૬. દુર્જન દંડથી જ શાંત થાય છે ૧૭૨

૮૭. દુર્જનોનાં વચનો બાણ સમાન છે

૮૮. દુર્જનોની ગતિ

૮૯. દુર્જનોનાં પાપ સ્વયં પ્રકટ થાય છે

૯૦. દુર્જન સુખી થતો નથી

૯. યોગી પૃ. ૧૭૩—૧૭૬

૯૧. કુયોગીને ભગવાન દુર્લભ છે ૧૭૩

૯૨. અધર્મ કરનાર તથા પાપ સૂચવનાર કુયોગી (પાપી) છે

૯૩. યોગીની ગતિ

૯૪. યોગીની સિદ્ધિ

૯૫. યોગીની સ્થિતિ ૧૭૪

૯૬. યોગી સર્વજ્ઞ છે

૯૭. યોગીની ગતિ અજ્ઞેય છે

૯૮. યોગીની સંસાર ઉપરની દૃષ્ટિ ૧૭૫

૯૯. યોગીનું અકલ્યાણ થતું નથી

૧૦૦. યોગીનું દર્શન દેવ-દુર્લભ છે

૧૦. જ્ઞાની પૃ. ૧૭૬—૧૭૭

૧૦૧. જ્ઞાનીની વાણી સફળ થાય છે

૧૦૨. જ્ઞાની અને યોગીનો ભેદ

પૃષ્ઠ

૧૯. પ્રાણાયામ પ્રત્યાહાર
ધ્યાન ધારણાનું ફળ ૨૧૭

૨૦. કુપાત્રનું તપ અનર્થ
કરે છે ૨૧૮

૨. જ્ઞાનસાધન પૃ. ૨૧૯—૨૨૫

૨૧. જ્ઞાનની વ્યાખ્યા
૨૨. જ્ઞાનનું ફળ
૨૩. જ્ઞાનીની દૃષ્ટિ
૨૪. ભક્તિ વિના જ્ઞાન
૮ નિષ્ફળ છે ૨૧૯

૨૫ જ્ઞાન સિદ્ધિઓનું
કારણ છે
૨૬. બ્રહ્મજ્ઞાનનાં સાધનોની
પરંપરા ૨૨૦

૨૭. બ્રહ્મદર્શનનાં સાધનો
૨૮. બ્રહ્મદર્શનનો ઉપાય ૨૨૧
૨૯. સમ્યક્-નિર્ગુણ બ્રહ્મની
પ્રાપ્તિના ઉપાયો
૩૦. આત્મજ્ઞાન મોક્ષદાતા
છે ૨૨૨

૩૧. જ્ઞાન પરમ કલ્યાણનું
સાધન છે
૩૨. કર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય,
અને ઐશ્વર્યની વ્યાખ્યા

૩૩. વિજ્ઞાનની વ્યાખ્યા ૨૨૩
૩૪. વૈષ્ણવી વિદ્યાનું ફળ
૩૫. કુપાત્રનો વિદ્યા અનર્થ
કરે છે

૩૬. વૈરાગ્ય ઉદ્ધારક છે
૩૭ વૈરાગ્યનો પ્રાદુર્ભાવ
વિષયોના અનુભવથી
થાય છે ૨૨૪

૩૮. વિદ્યાની વ્યાખ્યા
૩૯. કર્મ સંન્યાસ ૨૨૫

૩ કર્મસાધન પૃ. ૨૨૫—૨૪૮

૪૦. કર્મયોગ અને તેનું
ફળ ૨૨૫

૪૧. સકામ કર્મના ત્યાગનો
ઉપદેશ ૨૨૬—૨૨૭

૪૨. કર્મથી કર્મના નાશનો
ઉપદેશ ૨૨૮

૪૩. સંન્યાસની વ્યાખ્યા
૪૪. ત્યાગનું લક્ષણ ૨૨૯

૪૫. યજ્ઞના પ્રકાર
૪૬. તપનું ફળ
૪૭. દાનનીતિ ૨૩૦

૪૮. ની સફળતા

૪૯. દાન અને તપની
વ્યાખ્યા ૨૩૦

૫૦. અક્ષય દાન

૫૧. આશ્રવિકાનો નાશ
કરનાર દાન, દાન
નથી ૨૩૧

૫૨. આદર્શ ગોદાન

૫૩. પૂરિપુને જીતવાનો
ઉપાય

૫૪. મોહનાશનો ઉપાય ૨૩૨

૫૫. સત્સંગ પ્રશંસા

૫૬. સત્સંગનું ફળ ૧-૪ ૨૩૩

૫૭. સત્સંગની મહત્તા
૧-૫ ૨૩૪

૫૮. સત્સંગનું સ્વરૂપ

૫૯. સત્સંગનો મહાલાભ
૨૩૫

૬૦. સત્સંગ મોટો
ખૂળનો છે

૬૧. મુક્તસંગ ચવાનો
ઉપદેશ

૬૨. બંધન અને મુક્તિ
૧-૩ ૨૩૬

૪. ભક્તિ સાધન પૃ. ૨૪૮—૨૭૪

૭૬. ભક્તિનું સ્વરૂપ-સર્વ-
વ્યાપક પરમાત્મ-
દર્શન ૧-૨

૬૩. આત્મબંધનનું કારણ
૧-૪ ૨૩૭

૬૪. આત્મબંધનનું કારણ
-ગુણાસક્તિ

૬૫. આત્મદર્શન કરનારને
માયાબંધન નથી ૨૩૮

૬૬. મુક્તિની વ્યાખ્યા

૬૭ મુક્તિની મહત્તા

૬૮. મુક્તિનું સ્વરૂપ ૨૩૯

૬૯. મુક્તિ સાધન ૧-૫
૨૪૦-૨૪૨

૭૦. મુક્તિનાં ત્રણ મહા-
સાધનના અધિકારી ૨૪૩

૭૧. મુક્તિનો મહામાર્ગ-
ગુણત્યાગ ૨૪૪

૭૨. જીવ-મુક્તિનો મહામત્ર
૨૪૫

૭૩. મુક્તિદાતા આત્મ-
સ્વરૂપ દર્શન ૨૪૬

૭૪. આત્મદર્શનથી મુક્તિ
૨૪૭

૭૫. ગુણાતીત માણસ
મુક્ત બને છે ૨૪૮

૭૭. ભક્તિનું સ્વરૂપ-સર્વ-
વ્યાપક પરમાત્માની
ઉપાસના ૨૪૮

	પૃષ્ઠ
૭૮. ભક્તિનાં સાધનો	૨૪૯
૭૯. ભક્તિની મહત્તા ૧-૭	૨૪૯-૨૫૦
૮૦. ભક્તિનું ફળ ૧-૯	૨૫૧-૨૫૫
૮૧. ભક્તિ વિના જ્ઞાન તથા યશ નિષ્ફળ છે	૨૫૫
૮૨. ભક્તિ વિના જ્ઞાન તથા ધનિદ્યોતી નિષ્ફળતા	૨૫૬
૮૩. ભક્તિ સિવાય સર્વ સાધનો નકામાં છે	
૮૪. ભક્તિ કલ્યાણકારક માર્ગ છે ૧-૨	૨૫૭
૮૫. ભક્તિમાર્ગની ઉત્તમતા	
૮૬. ભક્તિના પ્રકારો અને દૃષ્ટાન્તો	
૮૭. ભક્તિસાધન અચાન- નાશક છે	૨૫૮
૮૮. ભક્તિસાધનની સત્યતા- (ધૈર્યપ્રીતિ)	
૮૯. ભક્તિની દુર્લભતા	
૯૦. ભક્તિથી વિદ્યા અને તપની મફળતા	
૯૧. આદર્શ ભક્તિ	

	પૃષ્ઠ
૯૨. નિષ્કામ ભક્તિની વ્યાખ્યા	૨૫૯
૯૩. નિષ્કામ ભક્તિનું ફળ ૧-૨	
૯૪. નિષ્કામ ભક્તિયોગનું લક્ષણ	૨૬૦
૯૫. નિષ્કામ ભક્તિનું સ્વરૂપ અને ફળ ૧-૨	૨૬૧
૯૬. વૈરાગ્યધી ભક્તિનું ફળ	
૯૭. વૈરાગ્યધી ભક્તિનું મહત્ત્વ	૨૬૨
૯૮. ભક્તિ સર્વની પોષક છે	
૯૯. પ્રેમભક્તિની શ્રેષ્ઠતા	
૧૦૦. નવધાભક્તિ	૨૬૩
૧૦૧. શ્રવણભક્તિનાં કારણો	
૧૦૨. શ્રવણભક્તિના નિયમો	૨૬૪
૧૦૩. શ્રવણભક્તિનું ફળ- ચિત્તશુદ્ધિ	
૧૦૪. શ્રવણભક્તિનું ફળ	
૧૦૫. શ્રવણભક્તિની યોગ્યતા	
૧૦૬. શ્રવણભક્તિનું ફળ ૧-૩	૨૬૫

	પૃષ્ઠ
૧૦૭. કથાશ્રવણ પવિત્ર કરનાર છે	૨૬૬
૧૦૮. કથાશ્રવણ આનંદ-દાયક છે	૨૬૬
૧૦૯. કીર્તન ભક્તિનું ફળ ૧-૪	૨૬૭
૧૧૦. કીર્તન ભક્તિની મહત્તા ૧-૩	
૧૧૧. નામસ્મરણની મહત્તા ૧-૬	૨૬૮-૨૬૯
૧૧૨. પાદસેવન ભક્તિનું ફળ	
૧૧૩. અર્ચન ભક્તિના સાધનો	૨૭૦
૧૧૪. અર્ચનભક્તિનું ફળ	

૫. ગુરુ સાધન પૃ. ૨૭૫—૨૮૪

૧૨૨. ગુરુની મહત્તા ૧-૨	
૧૨૩. અચ્છાની ગુરુ તથા શિષ્યની નિન્દા	
૧૨૪. કર્તવ્ય વિમુખ ગુરુ વગેરેની નિષ્ફળતા ૨૭૫ દત્તાત્રેયના ચોપીસ ગુરુઓ	
૧૨૫. ૧લો ગુરુ પૃથ્વી-ગુણ ક્ષમા	

	પૃષ્ઠ
૧૧૫. અર્ચન ભક્તિ શ્રદ્ધા પ્રમાણે ફળ આપે છે	૨૭૧
૧૧૬. અર્ચન નિષ્ફળ જતું નથી	
૧૧૭. ભગવાનની સેવા સર્વાર્થસાધન છે	૨૭૧
૧૧૮. આત્મનિવેદન 'ભક્તિનું' સ્વરૂપ	
૧૧૯. આત્મનિવેદન ભક્તિનું સ્વરૂપ	૨૭૨
૧૨૦. આત્મનિવેદન ભક્તિના સાધનો	
૧૨૧. આત્મનિવેદન ભક્તિનું ફળ ૧-૫	૨૭૩-૨૭૪

૧૨૬. ૨જો ગુરુ પર્વત-ગુણ પદોપકાર	
૧૨૭. ૩જો ગુરુ વાયુ-ગુણ અસંગ	૨૭૬
૧૨૮. ૪થો ગુરુ આકાશ-ગુણ નિર્લેપતા	
૧૨૯. ૫મો ગુરુ જળ-ગુણ પવિત્રતા	
૧૩૦. ૬જો ગુરુ અગ્નિ-ગુણ તેજસ્વિતા	૨૭૭

	પૃષ્ઠ
૧૩૧. ૭મો, ગુરુ સૂર્ય-	
ગુણ સમતા	૨૭૮
૧૩૨. ૮મો ગુરુ કપોલ-	
ગુણ આસક્તિ	
૧૩૩. ૯મો ગુરુ પક્ષી (કુરર)	
ગુણ આસક્તિ	૨૭૮
૧૩૪. ૧૦મો ગુરુ અજગર-	
ગુણ ઉદ્ધસીનતા	
૧૩૫. ૧૧મો ગુરુ સમુદ્ર-	
ગુણ ગંભીરતા	૨૭૯
૧૩૬. ૧૨મો ગુરુ પતંગ-	
ગુણ વાસના	
૧૩૭. ૧૩મો ગુરુ જમર-	
ગુણ સારગ્રહણ	
૧૩૮. ૧૪મો ગુરુ માખી-	
ગુણ સંયમ	૨૮૦
૧૩૯. ૧૫મો ગુરુ હાથી-	
ગુણ કામ	

૬. દેવસાધન પૃ. ૨૮૪-૨૮૮

૧૪૯. દેવોનું મૂળ વિષ્ણુ	
ભગવાન	૨૮૪
૧૫૦. દેવો ક્યારે પ્રસન્ન	
માય છે	
૧૫૧. બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને	
મહેશનું એકત્વ	

	પૃષ્ઠ
૧૪૦. ૧૬મો ગુરુ મધમાખી-	
ગુણ અતિસંગ્રહ	૨૮૧
૧૪૧. ૧૭મો ગુરુ હરણ-	
ગુણ શ્રવણાસક્તિ	
૧૪૨. ૧૮મો ગુરુ મત્સ્ય-	
ગુણ રસાસક્તિ	૨૮૧
૧૪૩. ૧૯મો ગુરુ કુમારી	
કંકણ-ગુણ એકલતા	
૧૪૪. ૨૦મો ગુરુ સર્પ-	
ગુણ એકાન્તજીવન	૨૮૨
૧૪૫. ૨૧મો ગુરુ ચંદ્ર-	
ગુણ ક્ષયવૃદ્ધિ	
૧૪૬. ૨૨મો ગુરુ કરો-	
ળાઓ-ગુણ સર્જન	
અને સંહાર	
૧૪૭. ૨૩મો ગુરુ ભમરી-	
ગુણ તદ્દપતા	૨૮૩
૧૪૮. ૨૪મો ગુરુ દેહ-ગુણ	
વૈરાગ્ય	૨૮૪

૧૫૨. વિષ્ણુ ભગવાનના	
અવતારનું કારણ	
૧૫૩. વિષ્ણુપદની શ્રેષ્ઠતા	૨૮૫
૧૫૪. વિષ્ણુનું સ્વરૂપ અને	
કાર્ય	

પૃષ્ઠ

૧૫૫. સૂર્ય સર્વાનું જીવન છે

૧૫૬. ચતુર્વર્ણ નિરૂપણ

૨૮૬

૧૫૭. વાસુદેવ સ્વરૂપની

વ્યાખ્યા અને લક્ષણ

૧૫૮. વાસુદેવ સ્વરૂપ લક્ષણ

૭. ભાગવત સાધન પૃ. ૨૮૮—૨૯૫

૧૬૧. ચતુઃશ્લોકી ભાગવત

૨૮૮—૨૮૯

૧૬૨. ભાગવતની મહત્તા

૧-૧૨

૨૯૦-૨૯૩

પ્રકરણ ૭મું : પ્રકીર્ણ વિષયો : પૃ. ૨૯૬-૩૩૧

૧. ધન પૃ. ૨૯૬—૩૦૦

૧. ધનનું લક્ષણ

૨. ધનની નિંદા ૧-૪ પૃ ૨૯૬

૩. ધનની મર્યાદા

૪. ધનનો ઉપયોગ પૃ. ૨૯૭

૫. ધનના અનર્થો

૬. ધન માયારૂપ છે પૃ. ૨૯૮

૨. ધર્મ-અધર્મ પૃ. ૩૦૧—૩૦૬

૧૧. ધર્મનું મૂળ

૧૨. ધર્મનું મૂળ કારણ

૧૩. ધર્મ-અધર્મની વ્યાખ્યા

૧૪. ભાગવત ધર્મની

વ્યાખ્યા

પૃષ્ઠ

અને તેને પ્રાપ્ત કરવાના

ઉપાયો ૨૮૭

૧૫૯. સંકર્ષણની વ્યાખ્યા

અને લક્ષણ

૧૬૦. અનિરૂદ્ધની વ્યાખ્યા

અને લક્ષણ

૨૮૮

૧૬૩. ભાગવતનાં લક્ષણો

૧-૧૧

૨૯૩-૨૯૫

૭. લક્ષ્મી કોને વરે છે

૧-૨

પૃ. ૨૯૯

૮. રાજલક્ષ્મીની નિંદા

૯. પરધનની ઈચ્છા

ચવાનું કારણ

૧૦. દક્ષિણાની વ્યાખ્યા પૃ. ૩૦૦

૧૫. ધર્મનાં ત્રીણ લક્ષણો ૩૦૧

૧૬. ધર્મનાં ચરણો

૧૭. ધર્મની સફળતા ૩૦૨

૧૮. ધર્મનું ફળ

૧૯. ધર્મ અને યાગનું

કારણ

	પૃષ્ઠ		પૃષ્ઠ
૨૦. સદ્ધર્મ પાપીને પવિત્ર કરે છે	૩૦૩	૨૮. દ્રોહયુક્ત ધર્મ અધર્મ છે	
૨૧. અંતિમ ધર્મ	૩૦૩	૨૯. સ્વધર્મનું વિદિતપાલન નિર્મુળ્ય બનાવે છે	૩૦૫
૨૨. સંયમ ધર્મ		૩૦. અધર્મની શાખાઓ	૩૦૬
૨૩. આચાર ધર્મ		૩૧. દુષ્ટને શિક્ષા કરવી એ ધર્મ છે	
૨૪. આચાર ધર્મની અગત્યતા		૩૨. બાહ્યાવસ્થાથી ધર્મ પાળવો	
૨૫. સંયમ ધર્મ	૩૦૪	૩૩. અધર્મનાં ચરણો	
૨૬. અવિનાશી ધર્મનું સ્વરૂપ		૩૪. અધર્મનું ફળ શિક્ષા	૩૦૭
૨૭. ધર્મ શ્રમરૂપ ક્યારે થાય છે ?			

૩ કીર્તિ-અપકીર્તિ-અવજ્ઞા પૃ. ૩૦૮

૩૫. અપકીર્તિની અસર	૩૭. સંજ ધીનાં અપમાનનાં કારણ
૩૬. સંભાવિત માણસને અપમાન મૃત્યુ સમાન છે	૩૮. અતિ પરિચયથી અવજ્ઞા થાય છે. ૩૦૮

૪. ક્રિયા પૃ. ૩૦૯—૩૧૦

૩૯. પ્રિયદર્શન દુર્લભ હોય છે	સતકાર્યમાં સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ થાય છે
૪૦. ભેદદર્શનનું ફળ	૪૪. દૂર રહેલી વસ્તુનું આકર્ષણ વિશેષ હોય છે
૪૧. ચતુર્વિધ પુરુષાર્થનું ફળ	૪૫. મહાપુરુષનું શરણ સફળ છે
૪૨. ભોજન કરાવવાનો વિધિ અને ફળ ૩૦૯	૪૬. શ્રમની નિષ્ફળતા
૪૩. જનસમુદાયની	

૪૭. લોકવ્યવહારનું ફળ	૩૧૦
૪૮. પુરુષાર્થની સફળતા	

૪૯. દુષ્ટની હસા
આનંદપ્રદ છે

૫. દૈવ (ભાગ્ય) પૃ. ૩૧૦—૩૧૨

૫૦. ભાગ્યની વિચિત્રતા	
૧-૨	૩૧૧
૫૧. ભાગ્યની સત્તા	
૫૨. ભાગ્યની પ્રતિકૂળતામાં	
સર્વ પ્રતિકૂળ બને છે	

૫૩. ભાગ્યની પ્રબળતા	
(કર્મરૂપે)	૩૧૨
૫૪. અશુભનો નાશ	
કરનાર સાધનો	

૬. પુણ્ય-પાપ-પ્રાયશ્ચિત્ત પૃ. ૩૧૨—૩૧૫

૫૫. પુણ્યપાપનો હેતુ	
૫૬. પુણ્ય પાપના ક્ષયનાં	
સાધનો	
૫૭. પાપનું ઔષધ-	
પ્રાયશ્ચિત્ત	૩૧૩
૫૮. પ્રાયશ્ચિત્તના અધિકારી	
અને સાધનો	૩૧૪
૫૯. પ્રાયશ્ચિત્તની નિષ્ફળતા	
૬૦. સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રાયશ્ચિત્ત	
-ભક્તિ	

૬૧. સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રાયશ્ચિત્ત-	
કીર્તન	
૬૨. સર્વોત્તમ પ્રાયશ્ચિત્ત-	
નામસ્મરણ	૩૧૫
૬૩. સ્મૃતિશાસ્ત્રમાં	
પ્રાયશ્ચિત્ત	
૬૪. હિ સાનો પ્રતિકાર	
હિ સા નથી-અહિસા છે	
૬૫. રાજવધ પાપ છે	

૭. સિદ્ધિ-મુખ-દુઃખ પૃ. ૩૧૬—૩૧૮

૬૬. સિદ્ધિઓની સંખ્યા	
અને સ્વરૂપ	૩૧૬-૩૧૭
૬૭. સિદ્ધિઓનું મૂળ-	
ભગવાનનું શરણ	

૬૮. મુખ-દુઃખની વ્યાખ્યા	
૧-૨	
૬૯. સાચું મુખ	૩૧૮
૭૦. નિરાશા-તૃષ્ણારહિત	
પણું-એ મોટું મુખ છે	

૮. સામાન્ય નીતિ પૃ. ૩૧૯—૩૩૧

	પૃષ્ઠ		પૃષ્ઠ
૭૧. સામાન્ય નીતિ	૩૧૯	૮૬. ગંગાજીની મહત્તા	
-૭૨. સારમહણ		૮૭. દુઃખી કેણુ ?	
આવશ્યક છે		૮૮. સુખી કેણુ ?	
૭૩. અરાજકતામાં		૮૯. કેણુ દુઃખી થતો નથી ?	૩૨૩
લોકસ્થિતિ	૩૧૯		
૭૪. ભક્તિમાન રાજાની		૯૦. કેણુ કોનો ત્યાગ	
અસર		કરે છે ?	
૭૫. સ્વરાજ્યનું સુખ		૯૧. દુષ્ટને વરદાન આપવું	
૭૬. સ્ત્રીનો વિશ્વાસ કરવો		ધાતક છે	૩૨૪
નહિ ૧-૨	૩૨૦	૯૨. સાપને દૂધ પાઈ	
૭૭. વૃદ્ધાવસ્થા કાલક-યા છે		ઉછેરનાર પોતાનો	
-૭૮. સ્ત્રી ઉપર પ્રહાર		વિનાશ કરે છે	
કરવો નહિ		૯૩. ક્રોધને વશ થવું નહિ	
૭૯. દૈવાધીન વિષય ઉપર		૯૪. દ્વાદશાક્ષર મંત્રનો	
વિશ્વાસ રાખવો નહિ		મહિમા	
૮૦. સુમાર્ગ-કુમાર્ગ અને		૯૫. શાસ્ત્રોનો સાર-ભગ-	
સ્વર્ગની વ્યાખ્યા	૩૨૧	વત્રાપ્તિ અને	
૮૧. સ્વર્ગ અને નરક		આત્મદર્શન	૩૨૫
અહીં જ છે		૯૬. યુદ્ધ એ જીતાર	
-૮૨. નરકની વ્યાખ્યા		સમાન છે	
૮૩. સર્વોત્તમદેશની વ્યાખ્યા		૯૭. શ્રાદ્ધમાં વિસ્તાર	
-૮૪. ધરની વ્યાખ્યા		કરવો નહિ	
૮૫. 'ઋષભ, શબ્દની		૯૮. સમયપૂરતી શત્રુ સાથે	
વ્યાખ્યા	૩૨૨	પણ સંધિ કરવી	

	પૃષ્ઠ		પૃષ્ઠ
૯૯. યુદ્ધનું કૃળ	૩૨૬	૧૦૬. આતંતાયીનો વિનાશ	
૧૦૦. જલાહારને બોજન		કરવો ઇષ્ટ છે	
તથા ઉપવાસ ગણી		૧૦૭. મહાપુરુષનો અપરાધી	
શકાય		કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરી	
૧૦૧. વિવાહ અને મૈત્રીની		શકતો નથી	
યોગ્યતા		૧૦૮. પરસ્પ્રભાવની નિંદા	
૧૦૨. તેજસ્વી પુરુષ સામે		સ્તુતિનો ત્યાગ કરવો	૩૨૮
અપરાધ ન કરવો		૧૦૯. યાનીના માર્ગને	
૧૦૩. મહાપુરુષ પ્રત્યે કરેલો		અનુસરવું	
અપરાધ પોતાને		૧૧૦. પરમાત્માનો ક્રોધ	
કળે છે		કોને સ્પર્શ ન કરે ?	
૧૦૪. કોને ધેર જવું નહિ	૩૨૭	૧૧૧. ગુણદોષનું સ્વરૂપ	૩૩૦
૧૦૫. બયલીતને મારવો		૨૧૨. ગુણદોષની વ્યાખ્યા	૩૩૧
નહિ			

પોડશ અધ્યામાંથી સુભાષિત રત્નો પૃ. ૩૩૨—૩૪૭

૧. શ્રી યમુનાજીની મહત્તા		૮. સેવાની વ્યાખ્યા,	
૨. જીવન સફળ ક્યારે		પ્રકાર અને કૃળ	
ચાય ?		૯. આત્મબોધથી	
૩. જીવનની સફળતા		બ્રહ્મદર્શન	૩૩૩
૪. જગતના હિતકારક		૧૦. યાનના અભાવમાં	
દેવો-શિવ ને વિષ્ણુ	૩૩૨	પુષ્ટિમાર્ગ તારનાર છે	
૫. શિવ અને વિષ્ણુનું		૧૧. પુષ્ટિનું લક્ષણ	
કાર્ય		૧૨. પુષ્ટિનું કાર્ય	
૬. જીવનું કર્તવ્ય		૧૩. પુષ્ટિમાર્ગ પ્રમાણ	
૭. આત્મસમર્પણની		અને ભેદથી પર છે	૩૩૪
સિદ્ધિ			

પૃષ્ઠ

૧૪. પુષ્ટિ માર્ગનું ફળ— ભગવાન	૩૩૫
૧૫. પુષ્ટિ માર્ગમાં જીવો લિન (સ્વતંત્ર) છે	
૧૬. દુઃખ—ભગવાનનો અનુગ્રહ	
૧૭. બ્રહ્મસંબંધનું ફળ	
૧૮. સમર્પણયોગ	૩૩૫
૧૯. સેવાથી બ્રહ્મપ્રાપ્તિ	
૨૦. આત્મનિવેદનનું સ્વરૂપ	
૨૧. આત્મનિવેદનનું ફળ	
૨૨. ચિન્તા નાશનો ઉપાય	૩૩૬
૨૩. શ્રીકૃષ્ણ નિર્દોષ દૈવત છે.	
૨૪. સેવક ધર્મ	
૨૫. સમર્પણ ફળ	
૨૬. પ્રભુ સર્વસમર્થ છે	૩૩૭
૨૭. વિવેકનું સ્વરૂપ	
૨૮. વિવેકની વ્યાખ્યા	
૨૯. ધૈર્યની વ્યાખ્યા	
૩૦. ધૈર્યનું સ્વરૂપ	
૩૧. ભગવાન આશ્રય રૂપ છે	૩૩૮

પૃષ્ઠ

૩૨. અનન્યાશ્રય	૩૩૯
૩૩. શ્રીકૃષ્ણ આશ્રય રૂપે	૩૪૦
૩૪. પુષ્ટિભક્તનો ધર્મ	૩૪૧
૩૫. ગૃહજીવન બાધક નથી	
૩૬. ભક્તનો નાશ નથી	૩૪૨
૩૭. ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ ભક્તોનાં લક્ષણો	
૩૮. ભક્તિસાધનમાં ત્યાગ	
૩૯. પુષ્ટિભક્તિના ગુરુઓ	૩૪૩
૪૦. ત્યાગ અને તેની સિદ્ધિ	
૪૧. સંન્યાસ હિતાવહ નથી	
૪૨. નિરોધ લક્ષણ	૩૪૪
૪૩. ભગવત્કૃપાનો આનંદ દુર્લભ છે.	
૪૪. નિરોધનું ફળ	
૪૫. નિરોધનું સ્વરૂપ અને ફળ	૩૪૫
૪૬. નિરોધથી દુઃખનો નાશ	
૪૭. ભક્તનું કર્તવ્ય	૩૪૬
૪૮. કાળ ક્રોને બક્ષે છે	
૪૯. શ્રીકૃષ્ણ લૌકિક સ્વરૂપ નથી	
૫૦. કૃતાર્થતા કયારે ?	
૫૧. મુક્તિની વ્યાખ્યા	૩૪૭

॥ ॐ नमः श्रीकृष्णाय ॥

પ્રકરણ ૧, હું

બ્રહ્મ-નિર્ગુણ અને સગુણ

—: સમીક્ષા :—

निर्दोषपूर्णगुणविग्रह आत्मतन्त्रो

निश्चेतनात्मकशरीरगुणैश्च हीनः ।

आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः

सर्वत्र च त्रिविधभेदविवर्जितात्मा

(તત્ત્વ૦નિ૦પ્ર૦૧-૪૪)

આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોએ મહાન્ જગન્નિયન્તા પ્રભુનો ઉલ્લેખ અનેક રીતે અનેક નામથી કરેલો છે. આ વિચાર આજનો નથી. વેદકાલીન છે. “સત્ એક” છે, અને વિપ્રો તેનું મર્ણુન અનેક રીતે કરે છે. (ઋ.સં. ૧-૧૬૪-૪૬) અને એ રીતે વેદ, ઉપનિષદ્, બ્રાહ્મણ ગ્રન્થો, સ્મૃતિ, ઇતિહાસ અને પુરાણોમાં એને જૂદી જૂદી રીતે વર્ણવ્યા છે; પણ એનો તાત્પર્યાર્થ કાઢી ભાગવતે ત્રણ નામ આપ્યાં છે. પ્રસન્નિ પરમાર્મેતિ મગવાનિતિ શબ્દેતે ।

આપણા ધર્મમાં બુદ્ધિગમ્ય ભૌતિકવાદને અને બુદ્ધિ ન્યાં વિચાર કરતાં થાકે છે તેવા અધ્યાત્મવાદને જૂદા પાડ્યા નથી. કારણ કે એક સાધન છે ન્યારે બીજું સાધ્ય છે.

એકમાં માનવ શક્તિનું દર્શન થાય છે, જ્યારે બીજામાં પરમાત્મશક્તિનું દર્શન થાય છે. પણ માનવશક્તિ એ પ્રભુ-શક્તિ આગળ હંમેશાં હારતી આવી છે, અને તેથી વહેલાં યા મોડાં, ઈચ્છાએ કે અનિચ્છાએ તેને પરમાત્મશક્તિને શરણે જવું પડે છે. એક અંગ્રેજ લેખકે સાચું જ કહ્યું છે, કે જ્યાં માનવશક્તિનો પરાજય થાય છે, ત્યાંથી પ્રભુશક્તિના પ્રકાશનું સહજ દર્શન થાય છે. અને એમ પ્રયત્ન કરતાં છેવટે સાધન અને સાધ્ય એક બને છે.

આ પ્રભુદર્શન-પ્રદક્ષિણાનું બે મુખ્ય સાધનો છે. એક યોગી મહાત્મા અને લક્ષ્મી અને બીજું વેદાદિ શાસ્ત્રોનાં પ્રમાણ. પહેલું સાધન જોઈએ. ભગવાનનું સ્વરૂપ ઇન્દ્રિયાતીત હોવાથી એનું વર્ણન કરી શકાય એમ નથી. એનું કારણ કેનોપનિષદ ન તત્ત્વ ચક્ષુર્ગચ્છતિં વગેરેથી સ્પષ્ટ આપે છે, કે ‘ત્યાં દ્રષ્ટિ જતી નથી, વાણી જતી નથી, મન પણ જતું નથી, અમે તેને જાણતા નથી, તેને કેમ સમજાવવું તે પણ અમે જાણતા નથી’ વગેરે. આથી યોગીઓ અને લક્ષ્મી એને વર્ણવી શકતા નથી. લક્ષ્મીની કેવળ ચેષ્ટાથીજ આપણે જાણી શકીએ છીએ કે એ કોઈ અવર્ણનીય પરમાનંદમાં મગ્ન છે, અને તેથી જીવન્મુક્ત છે. આ આનંદને શ્રી નારદજીએ મુંગા માણસને આપેલાં મિષ્ટાન્નથી થતા વ્યક્ત ન કરી શકાતા આનંદ સાથે સરખાવ્યો છે.

હવે પ્રદક્ષિણા પરિચય સાધવાનું બીજું સાધન વેદાદિ શાસ્ત્રો છે એનું વર્ણન પરસ્પર વિરોધી લાગતા ગુણવાચક શબ્દોથી કરેલું છે. જેમકે તદ્વેતિ તત્ત્વેતિ—(ઈશાવાસ્ય મં., ૫)

આસીનો દૂર વ્રત્તિ....(કઠોપનિષદ્ ૧—૨—૨૧) સર્વેન્દ્રિય
ગુણમાસમ્... વગેરે (શ્વેતાશ્વરોપનિષદ્ અ. ૩. મં. ૧૬—૧૭)
આજ શબ્દોથી શરૂ થતા ભગવદ્ગીતા અ. ૧૩ શ્લો. ૧૪ થી
૧૭ વગેરે ઘણા મંત્રો અને શ્લોકો વિરૂદ્ધ ધર્મોવડે પ્રજ્ઞનું
નિરૂપણ કરનારા છે.

આથી પ્રજ્ઞ, સગુણ અને નિર્ગુણ, સાકાર તથા નિરાકાર,
એક તથા અનેક, નજીક તથા દૂર વગેરે વિરૂદ્ધ ધર્મવાળું
છે. એ સ્વરૂપ લૌકિક આકારવાળું ન હોવાથી તેનું નકારા-
ત્મક વર્ણન છે, અલૌકિક આનંદમય આકારવાળું હોવાથી
તેનું સાકાર વર્ણન છે.

ભગવાન્ શંકરાચાર્ય પ્રજ્ઞનાં નિરાકાર સ્વરૂપનું પ્રતિ-
પાદન કરનાર શ્રુતિઓને પ્રાધાન્ય આપે છે. અને સાકાર
શ્રુતિઓને ગોણુપદ આપે છે. તેમની દૃષ્ટિએ પહેલું વર્ણન
કેવલ પ્રજ્ઞનું છે. જ્યારે બીજું માયાશબ્દ પ્રજ્ઞનું છે.
બુદ્ધિધર્મથી પર હોવાથી તેનું વર્ણન અશક્ય છે, જ્યારે
અમુક પ્રમાણમાં બુદ્ધિગમ્ય હોવાથી વર્ણન કરી શકાય એવું
છે. દૂંકમાં શ્રી શંકરાચાર્ય જેને નિરાકાર-ચિદ્પ્રજ્ઞ-કહે છે,
તેજ શ્રી મહાપ્રભુજીની દૃષ્ટિએ અલૌકિક સાનંદાકાર
પૂર્ણપ્રજ્ઞસ્વરૂપ છે. માયાશબ્દ પ્રજ્ઞનો એમના સિદ્ધાંતમાં
સ્વીકાર નથી. એઓ જેનો આનંદ ગણી શકાય-અનુભવી
શકાય તેવા અક્ષરપ્રજ્ઞનો સ્વીકાર કરે છે.

આ બે મહાન્ આચાર્યોનાં મન્તવ્યનું વિશ્લેષણ કરવાનું
આ સ્થાન નથી. કારણ કે એનાં અંગ ઉપાંગો એટલાં બધાં
છે, કે એનો પારજ ન આવે એથી એ વિષય વિદ્વાનોને
સોંપી શ્રીમહાપ્રભુજીનું એ વિષયનું મન્તવ્ય રજુ કરીએ છીએ.

આ લેખના મથાળે આપેલા શ્લોક પ્રમાણે ભગવત્સ્વરૂપ નિર્દોષ, પૂર્ણ ગુણવાળું, આત્મતાંત્ર, સ્વતાંત્ર, જડશરીરના ગુણોથી રહિત, સર્વાનંદ મય, સર્વવ્યાપી; સ્મૃતીય, વિન્ન-તીય અને સ્વગત લેહથી રહિત, આત્મસ્વરૂપ છે. (ત. નિ. ૧-૪૪) જગતનું સમયાયિ કારણ અને નિમિત્ત કારણ પણ એજ છે. (તત્ત્વનિબંધ ૧-૬૮). તે અલૌકિક પ્રમેય, યુક્તિથી પ્રાપ્ત ન થનારું છે. (ત. નિ. ૧-૬૨) તે સચ્ચિદાનંદ, વ્યાપક, અવ્યય સર્વ શક્તિમાન, સ્વતાંત્ર, સર્વજ્ઞ, ગુણરહિત, સત્યાદિ સહસ્રગુણોથી યુક્ત, સર્વાધાર, સર્વ પ્રાપ્તિયક પદાર્થોથી વિલક્ષણ છે. (ત. નિ. ૧-૬૫ થી ૬૭) તથા અનંતમૂર્તિવાળું, કૂટસ્થ, ચલ, વિરુદ્ધ સર્વધર્મોના આશ્રયરૂપ છે. (ત. નિ. ૭૧)

આ લઘુ લેખથી સમજાશે કે જેનાથી જગત્ ઉત્પન્ન થયું છે, રહ્યું છે અને જેમાં લીન થશે, તે બ્રહ્મ છે. તેને પ્રકારનું છે. પરબ્રહ્મ અને અક્ષર બ્રહ્મ. આ પ્રકરણમાં એ સંબંધી ભાગવતનું દર્શન અને પ્રમાણ છે.

નિર્ગુણ બ્રહ્મ

(૧) બ્રહ્મસ્વરૂપ દર્શન:—

૧. વદન્તિ ચત્તસ્વવિદસ્તત્ત્વં યજ્ઞાનમદ્વયમ્ ।
 બ્રહ્મેતિ પરમાત્મેતિ ભગવાનિતિ શચ્ચતે ॥ મા. ૧-૨-૧૧
 તત્ત્વગાની મુનિઓએ ગાનનાં અદ્વિતીય પરમતત્ત્વને બ્રહ્મ,
 પરમાત્મા અથવા ભગવાન તરીકે ઓળખાવ્યું છે.

૨. વિશુદ્ધં કેવલં જ્ઞાનં પ્રત્યક્સમ્યગવસ્થિતમ્ ।
 સત્યં પૂર્ણમનાદ્યન્તં નિર્ગુણં નિત્યમદ્વયમ્ ॥ મા. ૨-૬-૩૧
 બ્રહ્મસ્વરૂપ કેવળજ્ઞાનરૂપ, સત્યસ્વરૂપ, વિષયોથી રહિત, સર્વનું
 અંતર્યામી, સંઘેહાદિથી રહિત, સ્થિર, સત્ય, પૂર્ણ, જન્મનાશથી
 રહિત, નિર્ગુણ અને સર્વકાલે અદ્વય-અવિકારી છે.

૩. શશ્વત્પ્રશાંતમભય પ્રતિબોધમાત્રં,
 શુદ્ધં સમં સદસતઃ પરમાત્મતત્ત્વમ્ ।
 શબ્દો ન યત્ર પુરુષારઠ્ઠવાન્ક્રિયાર્થો,
 માયા પરૈત્યભિમુખે ચ વિલજ્જમાતા ॥
 તદ્વૈ પદં ભગવતઃ પરમસ્ય પુંસો,
 બ્રહ્મેતિ ચાદ્વિદુરજાત્રસુખં વિશોકમ્ ॥ મા. ૨-૭-૪૭-૪૮
 મુનિઓ જેને ‘બ્રહ્મ’ તરીકે જાણે છે, તેજ ભગવાનનું
 સ્વરૂપ છે તે બ્રહ્મ નિત્યસુખસ્વરૂપ, શોકરહિત, નિરંતર, અત્યંત
 શાન્ત, ભયરહિત, જ્ઞાનસ્વરૂપ, શુદ્ધ, બેદરહિત, વિષયો તથા ઈન્દ્રિ-
 યોના સંગથી પર અને આત્મસ્વરૂપ છે. વળી શબ્દક્રિયાનાં ફળથી
 પણ તે પર છે. માયા એ બ્રહ્મની સામે ઊભી રહેતાં શરમાતી
 હોય તેમ ભાંધી દૂર નાસી જાય છે. આ પરમાત્માનું પરમપદ છે,
 કે જેને મહાપુરુષો શોક વગરનાં શાશ્વત સુખપ્રદસ્થાન તરીકે ઓળખે છે.

૪. યત્રેદં વ્યજ્યતે વિશ્વં વિશ્વસ્મિન્નવમાતિ યત્ ।

તત્ત્વં બ્રહ્મ પરં ડ્યોતિરાકાશમિય વિસ્તૃતમ્ ॥ મા. ૪-૨૪-૬૦

જેનાથી આ સમગ્ર જગત જણાય છે, અને સમગ્ર જગતમાં જે વ્યાપક જણાય છે, તે આકાશની પેઠે સર્વત્ર વ્યાપક પરબ્રહ્મ જ્યોતિ સ્વરૂપ છે.

૫. યસ્મિન્ન્યતો યેન ચ યસ્ય યસ્મૈ, યદ્યો યથા કુરુતે કાર્યતે ચ ।

પરાવરેષાં પરમં પ્રાન્નપ્રસિદ્ધં, તદ્ બ્રહ્મ તદ્દેતુરનન્યદેકમ્ ॥

મા. ૬-૪-૩૦.

જેનામાં આ જગત રહ્યું છે, જેનાથી આ જગત ઉત્પન્ન થાય છે, જે સંબંધથી આ જગત છે, જેને ઉદ્દેશીને, (પૂજા, બલિદાન વગેરે) આપવામાં આવે છે, જે સ્વતંત્ર અને પ્રયોજક (કરનાર અને કરાવનાર) કર્તા છે, તે બ્રહ્મ છે તે બ્રહ્મ સર્વત્ર-પર (પુરુષ અને પ્રકૃતિ) અને અપર (બ્રહ્માદિ)નું અદ્વિતીય મારણ છે. તે એકજ છે. તેની સમાન બીજી કોઈ નથી.

૬. યસ્મિન્નિદં યત્રેદં તિષ્ઠત્યપ્યેતિ જાયતે ।

મૃગ્મયેષ્વિવ મૃજ્જાતિસ્તસ્મૈ તે બ્રહ્મણે નમઃ ॥ મા. ૬-૧૬-૨૨

માટીના વિકારો(વાસણો)માં રહેલી માટીની માફક આ જગત જેમાં રહ્યું છે, નાશ પામે છે, અને ઉત્પન્ન થાય છે, તે બ્રહ્મસ્વરૂપ આપને (પરમાત્માને) અમારા, નમસ્કાર હો.

૭. યેન ચેતયતે વિશ્વં વિશ્વં ચેતયતે ન યમ્ ।

યો જાગર્તિ શયનેડસ્મિન્નાયં તં વેદ વેદ સઃ ॥ મા. ૮-૧-૯

જેને લીધે આ જગત ચેતન્યપૂર્ણ થાય છે, પણ જગત જેને ચેતન્ય આપી શકતું નથી; બ્યારે આ જગત શયન કરે છે, ત્યારે જે ('સાક્ષસ્વરૂપે') જાગ્રત રહે છે, 'અરેબર।' મનુષ્યો તેમને જાણી શકતાં નથી, પણ તે તો સર્વને જાણે છે. તે બ્રહ્મ છે.

૮. ન યસ્યાચન્તૌ મંધ્યં ચ સ્વ.પરો નાન્તરં વહિઃ ।

વિશ્વસ્યામૂનિ યદ્વસ્માદ્ વિશ્વં ચ તદ્દતં મદત્ ॥

મા. ૮-૧-૧૨

જે પરમેશ્વરનો આદિ, અંત કે મધ્ય નથી; કેઈ પોતાનો કે પારકો નથી, જે અંદર કે બહાર નથી, છતાં જે પરમાત્માથી આ જગતનાં આદિ, અંત, મધ્ય, પોતાનાં, પારકાં, અંદર તથા બહાર, એ સર્વ થયાં કરે છે, વિશ્વવ્યાપક તે પરમાત્મા સત્પ્રસ્વરૂપ અને પરિપૂર્ણ 'બ્રહ્મ' છે.

૯. યસ્મિન્નિદં યત્તદ્વદં યેનેદં ય દ્વદં સ્વયમ્ ।

યોઽસ્માત્પરસ્માચ્ચ પરસ્તં પ્રપદ્યે સ્વયમ્ભુવમ્ ॥ મા. ૮-૩-૩

જેમનામાં આ જગત રહેલું છે, જેનાથી આ જગત ઉત્પન્ન થાય છે, જે જગતને રમે છે, જે પોતે જગત સ્વરૂપ છે, અને જે કાર્ય તથા કારણથી પર છે, તે સ્વતાઃસિદ્ધ ભગવાનને હું શરણે જઈ છું.

૧૦. યોઽસ્થોત્પ્રેક્ષક આદિમધ્યનિઘને યોઽવ્યક્તજીવેશ્વરો

યઃ સૂષ્ણ્વેદમનુપ્રવિદ્ય ક્રપિણા ચક્રે પુરઃ શાસ્તિ તાઃ ।

યઃ સમ્પદ્ય જહાત્વજામનુશયી સુપ્તઃ કુલાયં યથા

તં કૈવલ્યનિરસ્તયોનિમભયં ધ્યાયેદ્બ્રહ્મં હરિમ્ ॥

મા. ૧૦-૮૪-૫૦

જે ભગવાન પોતાનાં સ્વરૂપમાં લય પામનારા જીવોને સમસ્ત પુરુષાર્થોની સિદ્ધિ યાય તે માટે આ જગતની સૃષ્ટિ સ્થિતિ પ્રત્યય વગેરેનો વિચાર કરે છે અને તેમાં પ્રવર્તે છે, પ્રકૃતિ પુરુષના નિયંત્રા છે, આ જગત સરજી જીવની સાથે તેમાં જેમણે પ્રવેશ કર્યો છે, જેમણે જીવનાં ભોગસ્થાનરૂપ સર્વ શરીરોને બનાવ્યાં છે, જીવને ભોગો અર્પણ કરતા જે ભગવાન તે શરીરોનું પાલન કરે છે; તેમજ જેમને શરણે જઈ તેમનાં ચરણમાં દક્ષવત્ કરનારા જીવ જેમ

સૂતેલો પુરુષ પોતાના શરીરની સ્મૃતિનો ત્યાગ કરે તેમ કાર્ય કારણરૂપ, અવિદ્યાનો ત્યાગ કરે છે, તે બધને દૂર કરનારા અને અસ્પષ્ટિત સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરીને મૂળ કારણ-માયાનો તિરસ્કાર કરનાર પરબ્રહ્મ 'શ્રીહરિનું' નિત્ય ધ્યાન કરવું.

૧૧. યથા નમો વાય્વનલામ્બુમુગુણૈર્ગતાગતૈર્વર્તુગુણૈર્ન સજ્જતે ।

તથાક્ષરં સત્ત્વરજસ્તમોમલૈ રહંમતેઃ સંસ્મૃતિદ્દેતુભિઃ પરમ્ ॥

મા. ૧૧-૨૮-૨૬

જેમ આકાશ, વાયુના શોષણ ગુણથી, અગ્નિના દાહક ગુણથી, પાણીના ભીજવવાના ગુણથી, પૃથ્વીના જૂખર કરવારૂપ ગુણથી અને જતી આવતી ઋતુઓના ગુણથી લેપાતું નથી, તેમ અહંકારથી પર રહેલા અક્ષર પરબ્રહ્મ પણ સંસારના કારણરૂપ સત્ત્વ, રજઃ તથા તમોગુણના મેલથી લેપાતા નથી.

૧૨. ન યત્ર વાચો ન મનો ન સત્ત્વં, તમો રજો વા મહદાદયોઽમી ।

ન પ્રાણબુદ્ધીન્દ્રિયદેવતા વા, ન સન્નિવેશઃ સ્થલુ લોકકલ્પઃ ।

ન સ્વપ્નજાગ્રત્ત્વ ચ તત્સુપ્તિઃ, ન ચંજલ મૂર્ચ્ચાનિલોઽગ્નિર્લોકઃ ।

સંસુપ્તવચ્ચૂન્યવદપ્રતર્ક્ય, તન્મૂલભૂતં પદમામનન્તિ ॥

મા. ૧૨-૪-૨૦-૨૧

તે બ્રહ્મતત્ત્વ વાણી, મન, સત્ત્વગુણ રજોગુણ તમોગુણ મહતત્ત્વ વગેરે વિકારો, પ્રાણ, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો તથા તેના દેવો આ સર્વલોક રૂપી રચનાથી પર છે. તે તત્ત્વ સ્વપ્ન તેમજ જાગ્રત્ અવસ્થાથી યુક્ત નથી; પણ ઇન્દ્રિયોના અભાવને લીધે સુપ્તિ અવસ્થા જેવું અને શૂન્ય જેવું છે. કારણ કે તે તર્કમાં આવી શકે તેવું નથી; આકાશ, જળ, પૃથ્વી, વાયુ, અગ્નિ તેમજ સૂર્ય જેમાં નથી તેવાં આ પ્રધાનતત્ત્વને વિદ્વાનો મૂળભૂત સ્થાન કહે છે.

(૨) બ્રહ્મસ્વરૂપ સર્જનનો સનાતન માર્ગ :—

તદ્વદ્ધ પરમ શુદ્ધ સર્તાં વર્ત્ત સનાતનમ્ ॥ મા. ૪-૨-૩૨
તે પરમશુદ્ધ બ્રહ્મ સત્પુરુષોનો સનાતન માર્ગ છે.

(૩) બ્રહ્મસ્વરૂપની વ્યાપકતા :—

પञ्चभिઃ પञ્ચમિર્બ્રહ્મ ચતુર્ભિર્દશમિસ્તથા ।

પતચતુર્વિંશતિકં ગણં પ્રાચીનિકં વિદુઃ ॥ મા. ૩-૨૬-૧૧

પાંચ (જ્ઞાનેન્દ્રિય), પાંચ (કર્મેન્દ્રિય), ચાર (મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર), અને દશ (તન્માત્રાઓ શબ્દ, સ્પર્શ વગેરે) આ એવીસ તત્ત્વોના સમુદાય પ્રધાન કે પ્રકૃતિનું કાર્યહોવાથી બ્રહ્મરૂપ છે; એટલે વિદ્વાનો તે તત્ત્વસમુદાયને પણ ‘બ્રહ્મ’ તરીકે ઉપાસે છે.

(૪) બ્રહ્મસ્વરૂપ સાશ્વત છે :—

ન હ્યેકસ્યાદ્વિતીયસ્ય વ્રહ્મણ પરમાત્મનઃ ।

કર્મભિર્વર્ધતે તેજો હસતે ચ યથા રવેઃ ॥ મા. ૧૦-૭૪-૪

જેમ પોતાના ઉત્થ તથા અસ્ત વગેરે કાર્યોથી સૂર્યનું તેજ વધતું કે ઘટતું નથી, તેમ એક, અદ્વિતીય પરમાત્માનું તેજ સૃષ્ટિ વગેરે કાર્યોથી વધતું કે ઘટતું નથી.

(૫) બ્રહ્મસ્વરૂપ અને તેની સૂક્ષ્મવિભૂતિ :—

યન્ન યેન યતો યસ્ય યસ્મૈ યદ્યદ્યથા યદા ।

સ્યાદિદ્ ભગવાન્સાક્ષાત્પ્રધાનપુરુષેશ્વરઃ ।

પતસાનાવિધં વિશ્વમાત્મસુષ્ટ્મઘોક્ષજ ।

આત્મનાનુપ્રવિશ્યાત્મગ્રાણો જોગો વિમર્ષ્યજઃ ॥

પ્રાણાદીનાં વિશ્વસૃજાં શક્તવો યા પરમ્ય તા ।

પારતન્ત્ર્યાદ્ ધૈ સાદદવાદ્ દ્વયોષ્છેષ્ઠેષ્ ચેષિતમ્ ॥

કાન્તિસ્તેજઃ પ્રમા સત્તા ચન્દ્રાગ્ન્યર્કશ્ચિત્તાત્મ ॥

યસ્થૈર્યં ભૂમૃતાં ભૂમેર્નૃત્તિંગન્ધોડ્યતો ભવાન્ ॥

તર્પણં પ્રાણનમણં દેવત્વં તાશ્ચ તદ્રસઃ ।

ઓજઃ સહો વલં ચેષ્ટા ગતિર્વાયોસ્તવેશ્વર ॥

દિશાં ત્વમવકાશોડસિ દિશઃ શ્વં સ્ફોટ આશ્રયઃ ।

નાદોવર્ણસ્ત્વમોક્ષાર આકૃતીનાં પૃથક્કૃતિઃ ॥

इन्द्रियं त्विन्द्रियाणां त्वं देवाश्चतदनुग्रहः ।

अवयोधो भवान्बुद्धेर्जीवस्यानुस्मृति सती ॥

भूतानामसि भूतादिरिन्द्रियाणां च तैजसः ।

वैकारिको विकल्पानां प्रधानमनुशायिनाम् ॥

नश्वरेष्विव भावेषु तदसि त्वमनश्चरम् । भा. ૧૦-૮૫-૪-૧૨

જગતનું અસ્તિત્વ જે જગાએ; જે સાધનને લીધે, જેના કારણપણને લીધે; જેના સંબધથી; જેને માટે; જે જે પ્રકારે; જે રીતે અને જ્યારે જાણે છે, તે સવળું જગત સજ્જા અને સુખરૂપે સાક્ષાત્ જગવાન પરમાત્માજ છે. હે ઇન્દ્રિયાતીત પ્રભો ! આ અનેક પ્રકારનાં વૈચિત્ર્યોવાળાં જગતને તમે આત્મસ્વરૂપમાંથી ઉત્પન્ન કરી, તેમાં પોતેજ પ્રવેશ કરી, પ્રાણશક્તિ, ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિરૂપે પોષી રહ્યા છો. પ્રાણ વગેરે જગતનાં કારણોની જે શક્તિઓ છે તે પણ સર્વના પરમકારણ તમારીજ છે કારણ કે તે પ્રાણ વગેરે પદાર્થો તો તમારી સાથે જોડાયેલા હોવાથી તમારાથી સ્વતંત્ર નથી. જેમ બાણની શક્તિ પોતાની નથી પણ પુરુષની છે, તેમ અચેતન પ્રણોનું ચૈતન્ય આપને લીધે છે. ચન્દ્રની કાન્તિ અગ્નિનું તેજ, સૂર્યની પ્રભા, નક્ષત્રો તથા વીજળીની સ્ફુરણાના આભાસો, પર્વતોની સ્થિરતા અને પૃથ્વીનું સર્વાધારપણું તેમાં રહેલો ગન્ધગુણ-તે સર્વ વાસ્તવિકરૂપે આપજ છો. હે દેવ ! પ્રાણીમાં તુષ્ટિ આપવાની તથા શુભાડવાની શક્તિ, તેનો ગુણ રસ અને પ્રાણી પણ તમેજ છો, વાયુનો પ્રભાવ, બળ, ચેષ્ટા-ગતિ, સ્પર્શ

ગુણ અને સ્વરૂપ પણ તમેજ છે. દિશાઓ, દિશાઓની જગા, આકાશ અને તેનો ગુણ શબ્દ, અર્થયુક્ત શબ્દનું જ્ઞાન ધ્વનિ, વર્ણમય શબ્દ હેંકાર, તથા શબ્દનો પૃથક્ પૃથક્ અર્થ કરનાર વૈજરી વાણી પણ તમેજ છે. ઇન્દ્રિયોની વિષય પ્રકાશન શક્તિ, શુદ્ધિની સ્થિરજ્ઞાનની શક્તિ, તેમ જીવોની રમણશક્તિ પણ તમેજ છે. પંચમહાભૂતોનું આદિ કારણ, ઇન્દ્રિયોનું કારણ રાજસ અહંકાર, ઇન્દ્રિયોના દેવોનું કારણ સાર્વિક અહંકાર, તથા જીવોના સંસારનું કારણ પ્રકૃતિ તે આપજ છે. માટી વગેરે દ્રવ્યોના વિકાસમાં માટીની માફક નાશ પામનાર પદાર્થોનું અવિનાશી તત્ત્વ તમે જ છે.

(૬) વ્યાપકબ્રહ્મ—આશ્રયનો વ્યાખ્યા:—

આમાસથ નિરોધથ ચતશ્રાધ્યવસોયતે ।

સ આશ્રય: પરં બ્રહ્મ પરમાત્મેતિ શબ્દ્યતે ॥ મા. ૨-૧૦-૭

જેમનાથી જગતનું સર્જન અને વિલય જણાય છે, તેને 'આશ્રય' કહે છે. અને તેજ 'પરબ્રહ્મ' કે 'પરમાત્મા' જેવાં બીજાં નામોથી ઓળખાય છે.

(૭) શબ્દબ્રહ્મનું સ્વરૂપ:—

શબ્દબ્રહ્મ સુદુર્વોધં પ્રાણેન્દ્રિયમનોમયમ્ ।

અનન્તપારં ગંભીરં દુર્વિગાહ્યં સમુદ્રવત્ ॥ મા. ૧૧-૨૧-૨૬

શબ્દબ્રહ્મ-વેદ અત્યંત દુર્બોધિ છે. પ્રાણ, ઇન્દ્રિય તથા મનોમય છે. તે અનન્તપાર છે. કાળથી કે દેશથી વેદનું માપ લઈ શકાતું નથી, તે ગંભીર, સમુદ્રની જેમ દુર્વિગાહ્ય (અતિગૂઢ) છે.

(૮) શબ્દબ્રહ્મ [હંકાર] સ્વરૂપવર્ણન:—

સ્વચાસ્તો પ્રાદ્યન: સાક્ષાત્ વાચક: પરમાત્મન: ।

સ સર્વમન્ત્રોપનિપદ્ વેદધોજ્ઞ સનાતનમ્ ॥

તસ્યા હ્યાસંસ્ત્રયોચ્ચર્ણા અકારાદ્યા મૃગૂદ્ધા ।

ધાર્યન્તે યૈસ્વયો ભાવા ગુણનામાર્થવૃત્તયઃ ॥ મા. ૧૨-૬ ૪૧-૪૨

ઐકાર, સ્વયંપ્રકાશ પરમાત્મા બ્રહ્મનો સાક્ષાત્ વાચક છે, સર્વ મંત્રોનું રહસ્ય છે, વેદોનું કારણ છે અને સનાતન છે. હે ભગુવંશી શૈનક ! એ ઐકારના 'અ, ઇ, મ્' એવા ત્રણ વર્ણો છે, કે જે વર્ણો વડે અનુક્રમે સત્ત્વ રજઃ અને તમ એ ત્રણ ગુણો, ઋગ્વેદ યજુર્વેદ સામવેદ--એ ત્રણ વેદો; ભૂલોક ભુવલોક અને સ્વલોક--એ ત્રણ લોકો, અને જગત્ સ્પર્શ તથા સુષુપ્તિ--એ ત્રણ અવસ્થાઓ ધારણ કરાય છે.

(૯) ત્રિશક્ત્યાધિત બ્રહ્મસ્વરૂપઃ—

યથા દિરણ્યં સ્વકૃતં પુરસ્તાત્, પશ્ચાચ્ચ સર્વસ્ય દિરણમયસ્ય ।
તદેવ મત્યે વ્યવહાર્યમાર્ણ, નાનાપદેશૈરદ્વમસ્ય તદ્વત્ ॥
વિજ્ઞાનમેતન્નિયવસ્થમક્લ, ગુણત્રયં કારણકાર્યકર્તૃ, ।

સમન્વયેન વ્યતિરેકતશ્ચ, યેનૈવ તુર્યેણ તદેવ સત્યમ્ ॥

ન યત્પુરસ્તાદુત યન્નપશ્ચાન્મધ્યે ચ તન્ન વ્યપદેશમાત્રમ્ ।

ભૂતં પ્રસિદ્ધં ચ પરેણ યદ્યત્તદેવ તત્સ્યાદિતિ મે મનોષા ॥

અવિદ્યમાનોઽપ્યવમાસતે યો, વૈજાર્ઙ્ગિકોરાજસર્ગર્ષણઃ ।

બ્રહ્મસ્યયં ય્યોતિરતો વિભાતિ, બ્રહ્મેન્દ્રિયાર્થાન્મવિકારચિત્રમ્

મા. ૧૧-૨૮-૧૯-૨૨

જેવી રીતે સોનું ધડાયા પહેલાં જે સ્વરૂપમાં હોય છે તેજ સ્વરૂપે વિવિધ આકૃતિઓમાં ધડાઇને વહેવારમાં આવે છે, અને ઘાટ નાશ પામ્યા પછી પણ તેનું તત્ત્વ તેજ હોય છે, તેવી રીતે આ જગતનું આદિનું, મધ્યે જગતરૂપે વ્યવહાર કરાતું, અને જગતના લય પાળીનું સ્વરૂપ તે હું. (બ્રહ્મ) હું જગત; આદિ ત્રણ અવસ્થાઓવાળું મન, તે ત્રણ અવસ્થાઓના કારણરૂપ ત્રણગુણો, કારણ-અધ્યાત્મ,

કાર્ય અધિભૂત અને કર્તા-અધિદેવ, આ સર્વ ચોથા સામાન્ય એવા
 યાનસ્વરૂપ (પરબ્રહ્મ)નાં અનુસરણ વડે પ્રકાશે છે. જ્યારે વગેરે ત્રણે
 અવસ્થાઓના અભાવરૂપ સમાધિ વગેરેમાં પણ જે હોય છે, તે જ
 સત્ય છે. જે વસ્તુ ઉત્પત્તિ પહેલાં ન હોય અને નાશ પછી પણ
 ન હોય, તે વસ્તુ મધ્ય અવસ્થામાં વાસ્તવિકરૂપે જુદી હોતી નથી,
 પણ માત્ર વ્યવહાર રૂપે જુદી હોય છે; કારણ કે જે વસ્તુ જેનાથી
 ઉત્પન્ન થઈ હોય, તેમજ જેનાથી પ્રકાશિત થઈ હોય તે વસ્તુજ
 તેના ઉપાદાન કારણરૂપે અથવા પ્રકાશક રૂપે હોય છે, એવો મારો
 નિશ્ચય છે. વિકારના સમૂહરૂપ આ જગત પ્રથમ હતું નહિ તે છતાં
 રજોગુણની સૃષ્ટિરૂપે તે પ્રકાશે છે-અર્થાત્ રજોગુણદ્વારા ક્ષણનાં કાર્ય
 રૂપે ભાસે છે. ક્ષણ તો સ્વતઃ સિદ્ધ છે-કાર્ય નથી, પ્રકાશક છે.
 માટે ઈન્દ્રિયો, તન્માત્રાઓ, મન, દેવતાઓ અને પાંચમૂતો એમ
 વિચિત્ર પ્રકારે ક્ષણ જ ભાસે છે.

સગુણુ બ્રહ્મ (પરમાત્મા-ભગવાન-પુરુષ)

(૧) સગુણુ બ્રહ્મ:—

સ વાચ્યવાચકતયા ભગવાન્બ્રહ્મરૂપધૃક્ ।

નામરૂપક્રિયા ધત્તે સકર્માકર્મક પરઃ ॥ મા. ૨-૧૦-૨૬

પરબ્રહ્મ વસ્તુતઃ માયાથી પર અને, સર્વ વ્યાપારથી રહિત,
હોવા છતાં માયાને લીધે કર્મવાળું થઈને, નામ, રૂપ અને ક્રિયાઓ
કરે છે.

(૨) પરમાત્મતત્ત્વં ૨૧૩૫:—

સ્થિત્યુદ્ભવપ્રલયહેતુરહેતુરસ્ય,

યત્સ્વપ્નજાગરસુપુત્તિષુ સદ્વદિશ્ચ ।

દેહેન્દ્રિયાસુહૃદયાનિ ચરન્તિ येन,

સંજીવિતાનિ તદવેદિ પરં નરેન્દ્ર ॥

નૈતન્મનો વિશતિ વાગુત ચમુરાત્મા,

પ્રાણેન્દ્રિયાનિ ચ યથાનિલમર્ચિયઃ સ્વાઃ ।

શબ્દોઽપિ बोधकनिपेक्षतयाऽऽत्ममूल,

मर्थोक्तमाह यदते न निपेक्षसिद्धिः ॥ મા. ૧૧-૩-૩૫-૩૬

હે રાજા ! આ જગત્ની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશના જે
કારણ છે, છતાં પોતે કારણ રહિત છે. સ્વપ્ન જાગૃત તથા સુપુત્તિ
અવસ્થામાં જે સમાન રહે છે; બાહ્યસમાધિ વગેરે અવસ્થાઓમાં
પણ જે સમાન રહે છે, અને જેને લીધે દેહ, ઈન્દ્રિયો, પ્રાણ તથા
હૃદય સારી રીતે પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યાં છે, તેજ પરમાત્મા પરમતત્ત્વ છે
એમ તું જાણ. આ પરમતત્ત્વને મન, વાણી, ચક્ષુ, શ્રુત્તિ, પ્રાણ
તથા બીજી ઈન્દ્રિયો પોતાનો વિષય કરી ચક્રતાં નથી. અગ્નિને

તેના પોતાનાજ અંશરૂપ તણખા વગેરે પ્રકાશિત કરી શકતા નથી કે બાળી શકતા નથી શબ્દ-શ્રુતિવચન પણ પોતાનાં મૂળરૂપ આ પરમતત્વને નિષેધપણથી જેવી રીતે સમજાવી શકાય તેવી રીતે કહે છે, સાક્ષાત્ વિધિબોધક શબ્દથી જણાવતા નથી.

(૩) પરમાત્મપદ અને તેના અધિકારી:—

ન યત્ર દમ્ભોત્પભયા વિગાજિતા,
માયાઽઽત્મવાદેઽસહદાત્મવાદિભિઃ ।
ન યદ્ વિચારો વિવિધસ્તદાશ્રયો,
મનશ્ચલહૃલ્પવિકલ્પવૃત્તિ યત્ ॥
ન યત્ર સૃજ્યં સૃજતોભયો. પરં,
શ્રેયશ્ચજીવશ્ચિમ્બિરન્વિતસ્ત્વહમ્ ।
તદેતદુત્સાદિતવાચ્યવાચક,
નિપિધ્યચોર્મિન્ ધિરમેત્સ્વયં મુનિઃ ॥
પરં પદં ચૈષ્ણવમામનન્તિ તદ્,
યન્નેતિનેતીત્યતદુત્તિસૃક્ષવઃ ।
વિસૃજ્ય દૌરાત્મ્યમનન્ય સૌહૃદા,
હૃદોપગુહ્યાવસિતં સમાહિતૈઃ ॥
ત ષ્તદધિગચ્છન્તિ વિષ્ણોર્યત્પરમં પદમ્ ।
અહં મમેતિ દૌર્જન્યં ન ચેવાં દેહનોદ્વજમ્ ॥

મા. ૧૨-૬-૩૦-૩૩

‘આ પુરુષ કપટી છે’ એવા પ્રકારની બુદ્ધિમાં માયાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. પણ અત્મવાદી પુરુષો ભ્યારે વારંવાર આત્મા અંબી વાદ કરે છે, ત્યારે ભ્યાં એ માયા નિર્ભય થઈને પ્રકાશી શકતી નથી, વળી જેમાં માયાના આશ્રયજન વિવિધ વિવાદ અને સંકલ્પ-વિકલ્પરૂપ વૃત્તિચાતુર્ય મન પણ નથી; તેમજ ભ્યાં ધૃન્દિયો સાથે કર્મ નથી; તથા તે બન્નેનું સુખદુઃખાદિ કશું નથી; તે નવોધી

‘મુક્ત એવો અહંકાર સ્વરૂપ’ છતાં પણ નથી; અને તેથી જ જોમાં આધ્યાત્મિક વાધક ભાવો દૂર થયા છે, તે જ આત્મસ્વરૂપ છે; તેમ માની વાત કરે છે. માટે તેમાં અહંકારાદિ ઊર્મિઓનો સ્વયમેવ ત્યાગ કરી મનનશીલ વિવેકી પુરુષે સ્મરણ કરવું. આત્મા સિવાયની વસ્તુનો “આ આત્મા નથી” એમ માની ત્યાગ કરવા ઇચ્છતા અને આત્મા સિવાયની વસ્તુ પર જોડોને પ્રેમ નથી એવા પુરુષો, એ આત્મસ્વરૂપને જ વિષ્ણુનું પરમપદ કહે છે. દેહાદિ ઉપરના અહંભાવનો ત્યાગ કરી સમાધિનિષ્ઠ થયેલા પુરુષોએ પણ ધ્યાનાદિથી હૃદયમાં પ્રાપ્ત કરીને તે જ આત્મસ્વરૂપનો નિશ્ચય કર્યો છે. જોડોને શરીર તથા ધરને કીધે ઉત્પન્ન થનારી ‘હું અને માફ’ એવી દુર્જનતા રહી નથી, તેઓ વિષ્ણુના આ પરમાત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવા માટે અધિકારી છે.

(૪) પરમાત્મા અગમ્ય છે.—

अद्यापि वाचस्पतयस्तपोविद्यासमाधिभिः ।

पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति पश्यन्तं परमेश्वरम् ॥

મા. ૮૮-૨૬-૪૪

અમે, ધ્વજદેવ, શંકર તથા મુનિઓ સર્વે વાણીના પતિઓ તપ વિદ્યા તથા સમાધિરૂપ ઉપાયોથી પરમેશ્વરને શોધીએ છીએ છતાં, સર્વતા જ્ઞાત્રી તે પરમેશ્વરનો અમે જ્ઞાત્રાત્કાર કરી શકતા નથી.

(૫) પરમાત્મા સર્વવ્યાપક છે.—

न चान्तर्न बहिर्यस्य न पूर्वं नापि चापरम् ।

पूर्वापरं बह्विद्धान्तर्जगतो योजगद्य यः ॥ મા. ૧૦-૧૫-૧૧

પરમાત્મા અંદર, બહાર, આગળ કે પાછળ નથી, છતાં તે જગતની અંદર, બહાર, આગળ તથા પાછળ રહેલા છે. કારણ કે તે જગત્સ્વરૂપ (સર્વવ્યાપી) છે.

(૬) પરમાત્માત્મ કાર્ય:—

આત્મૈવ તદિદં વિશ્વ સૃજ્યતે સૃજતીશ્વર ।

જાયતે જાતિ ચિન્મૈવાત્મા હિયતે હરતિ પ્રભુ: ॥

મા. ૧૧-૨૮-૬

આ જગત્ પરમાત્મમય છે સર્વ કંઈ કરવાને સમર્થ એવા તે જગદાત્મા સરસ્વત્ય છે અને સરજો છે, રક્ષાય છે અને રક્ષે છે, સંહારાય છે અને સંહાર કરે છે.

(૭) પરમાત્માત્મ સ્વરૂપ અને વ્યાખ્યા—(પુરુષ).—

ભૂતૈર્યદાપન્નમિરાત્મસૃષ્ટૈ, પુરં વિરાજં વિરચ્ય તસ્મિન્ ।

સ્વાંશેન ચિષ્ટઃ પુરુષાભિધાનમવાપનારાયણ આદિદેવઃ ॥

યત્કાય ષપ્ ભુવનત્રયસંનિવેશો,

યસ્યેન્દ્રિયૈસ્તનુભૃતામુખ્યેન્દ્રિયાણિ ।

જ્ઞાનં સ્વતઃ શ્વસનતો યલ્ભોજ ઈદા,

સત્ત્વાદિભિઃ સ્થિતિલયોદ્ભવ આદિકર્તા ॥ મા. ૧૧-૬-૩-૪

પોતે સર્જેલા પાંચભૂતોનાં વિરાટનગર બહારમાં પોતાના અંશથી પ્રવેગેલા લગવાન નાગવણ 'પુરુષ' કહેવાય છે કારણકે સર્વના આદિ તે હતા. આ ત્રણે જગતની રચના તે 'પુરુષ'નું શરીર છે; પ્રાણીમાત્રની જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા કર્મેન્દ્રિયો તે 'પુરુષ'ની ઇન્દ્રિયો છે, તેમનું જ્ઞાન સ્વતઃસિદ્ધ છે. તેમના પ્રાણથી જીવોના દેહ, ઇન્દ્રિય તથા ક્રિયાશક્તિ યદ છે. અને તેજ સત્ત્વ, રજઃ અને તમોગુણથી જગતની સ્થિતિ, હિતપત્તિ તથા નાશ કરે છે.

(૮) પરમાત્માત્મ સ્વરૂપ:—

૧. યસ્યાયવયસંસ્થાનં, કલ્પિતો લોકધિસ્તરઃ ।

તદ્દે ભગવતો રૂપં વિશુદ્ધં સત્ત્વમૃજિતમ્ ॥ મા. ૧-૨-૩

જેમનાં શરીરના અવયવોથી લોકવિસ્તાર દર્શાવે છે, -યે છે, તે ભગવાનનું શુદ્ધ અને સત્ત્વગુણવાળું સ્વરૂપ છે.

૨. નિર્ગુણોઽપિ દ્યજોઽવ્યક્તો ભગવાન્ પ્રકૃતેઃ પરઃ ।

સ્વમાયાગુણમાવિદ્ય યાદ્યવાઘકતાં ગતઃ ॥ ભા. ૭-૧-૬

ભગવાન જો કે નિર્ગુણ, અજ-મા, શરીર તથા ઇન્દ્રિયાદિથી રહિત, અને પ્રકૃતિથી પર છે, તો પણ પોતાની માયાના સત્વાદિ ગુણોમાં પ્રવેશ કરી દુષ્ટોનો સંહાર કરે, છે, અને સત્પુરુષોનું રક્ષણ કરે છે

(૯) સગુણ બ્રહ્મ (વિગુણ) દર્શન—

કૌસ્તુભવ્યપદ્મેન સ્વાત્મજ્યોતિર્વિભર્ત્વજઃ ।

તત્રપ્રમા ધ્યાપિનો સાક્ષાત્ ઓચિત્સમુરસા વિભુઃ

સ્વમાયાં વનમાલાઘ્યાં નાનાગુણમયોં દઘત્ ।

વાસત્ત્વન્દોમયં પીતં વ્રહ્મસૂત્રં ત્રિવૃત્સ્વરમ્ ॥,

વિભર્તિ સાંઘ્યં યોગં ચ દેવો મકરકુણ્ડલે ।

મૌલિ પદ, પારમેષ્ઠ્યં સર્વલોકાભયઙ્કરમ્ ॥

અવ્યાકૃતમનન્તાઘ્યમાસનં યદધિષ્ઠિતઃ ।

ધર્મજ્ઞાનાદિભિર્યુક્તં સત્ત્વં પશ્ચમિદ્વોચ્ચતે ॥

ઓજઃ સહોઘલયુતં મુખ્યતત્ત્વં ગદાં વઘત્ ।

અપાં તેત્ત્વં દરવરં તેજસ્તત્ત્વં સુદર્શનમ્ ॥

નમોનિભં નમસ્તત્ત્વમસિન્ધુર્મ તમોમયમ્ ।

કાલરૂપં ધનુશ્ચક્રં તથા કમલમયેપુષ્પમ્ ॥

ઇન્દ્રિયાણિ શરાનાહુ રાક્ષસીરસ્ય સ્યન્દનમ્ ।

તન્માત્રાણ્યસ્યાભિવ્યંક્તિ મુદ્રયાર્થક્રિયાત્મતામ્ ॥

મણ્ડલં દેવયજનં વીક્ષા સંસ્કાર આત્મનઃ ।

પરિચર્યા ભગવત આત્મનો દુરિતક્ષયઃ ॥

ભગવાન્ ભગશબ્દાર્થ લીલાકમલમુદ્ગહન્ ।

ધર્મં યશશ્ચ ભગવાંશ્ચામરવ્યજનેઽભજત્ ॥

આતપન્નં તુ વૈકુણ્ઠં દ્વિજા ધામાકુતોમયમ્ ।

ત્રિવૃદ્ધેદઃ સુપર્ણાદિયો યત્તં વદતિ પૂરુષમ્ ॥

અનપાયિનો ભગવતી શ્રીઃ સાક્ષાદાત્મનો હરેઃ ।

વિશ્વવસેનસ્તન્નમૂર્તિર્શિવિતઃ પાર્વદાધિપઃ ॥

નન્દાદયોદ્દૈઃ દ્વાઃસ્થાશ્ચ તેઽભિમાયા હરેર્ગુણાઃ ।

મા. ૧૨-૧૧-૧૦-૨૦

અનન્મા ભગવાન શુદ્ધ જીવચૈતન્યને કૌસ્તુભમણિ તરીકે ધારણ કરે છે. તે કૌસ્તુભમણિની વ્યાપક ક્ષાન્તિને પોતાના વંદન-રચનમાં શ્રીવત્સરૂપે ધારણ કરે છે. અનેક ગુણોવળી પોતાની માયાને વનમાળારૂપે ધારણ કરે છે. વેદમય પીતામ્બર પહેરે છે, ને ત્રણ માત્રાઓવાળા જ્ઞકારને જનોઃરૂપે ધારણ કરે છે. તે ભગવાન સાંખ્ય તથા યોગરૂપી જે મકરના આકારનાં કુણ્ડલોને ધારણ કરે છે. સર્વલોકને અભય આપનાર પરમેષ્ઠિપદને મુકુટરૂપે ધારણ કરે છે, અનંત એવાં નામવાળાં જે આસન ઉપર ભગવાન બિરાજ્યા છે, તે આસનને ધર્મ તથા જ્ઞાન વગેરેથી યુક્ત સત્વગુણ કહે છે. માનસિક સામર્થ્ય, ઇન્દ્રિય સામર્થ્ય, અને દેહસામર્થ્યરૂપી મુખ્ય તત્ત્વવાળી ગદાને ભગવાન ધારણ કરે છે. જલતત્ત્વને ઉત્તમ ચંપરૂપે તથા તેજસ્ તત્ત્વને સુદર્શનચક્ર રૂપે ધારણ કરે છે. આકાશ-તત્ત્વને આકાશ જેવી સ્વામ તરવારરૂપે ધારણ કરે છે. અંધકારરૂપી ઢાલ, કાળરૂપી શાર્ફ, ધનુષ્ય તથા કર્મરૂપી ભાયાને ભગવાન ધારણ કરે છે. ઇન્દ્રિયોને ભગવાનનાં બાણ, તથા ક્રિયાશક્તિયુક્ત મનને ભગવાનનો રથ કહે છે પાંચ તન્માત્રાઓ એ રથનું બાજ પ્રકટરૂપ છે, ધારણ કરેલી મુદ્રાથી તે ભગવાન વર આપનાર, અભય આપનાર ઇત્યાદિ સ્વરૂપને ધારણ કરે છે. દેવપૂજની ભૂમિને મૂર્ધમંડળ તરીકે માનવી, યુરૂએ આપેલી મંત્રદીક્ષાનેજ ભગવાનની પૂજમાં પોતાની યોગ્યતા રૂપે ગણવી. ભગવાનની પૂજા પોતાનાં પાપોનો વિનાશજ કરશે, એવી ભાવના કરવી. અર્ચનરૂપ 'ભજ' શબ્દનો જે અર્થ છે તેને ભગવાન લીલાક્રમગરૂપે દાયમાં ધામણ કરે છે. ધર્મ તથા

યશને આમરૂપે સ્વીકારે છે. હે બ્રાહ્મણો ! સર્વ તરફથી નિર્ભય એવા વૈકુંઠધામને ભગવાન જનરૂપે ધારણ કરે છે. ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ એ ભગવાનનું ગરૂડ નામનું વાહન છે, જે યજ્ઞસ્વરૂપ ભગવાનને વહે છે. ભગવતી લક્ષ્મીદેવી શ્રીહરિના સાક્ષાત્ સ્વરૂપની અવિનાશી શક્તિ છે. તત્ત્વશાસ્ત્રમા પ્રસિદ્ધ એવા વિશ્વકૃસેન ભગવાનના પાર્ષદોના અધિપતિ તરીકે જાણીતા છે અણ્ણિમા વગેરે અષ્ટસિદ્ધિઓ શ્રીહરિના નંદ વગેરે દ્વારપાલો છે

(૧૦) પરમાત્મા પુરૂષ તરીકે:—

પુરાણ્યનેન સૃષ્ટાનિ નૃતિર્યગૃપિદેવતા: ।

જોતે જીવેન રૂપેણ પુરુષ પુરુષો હ્યસૌ ॥ મા. ૭-૧૪-૩૭

પરમાત્મા, મનુષ્યો પશુઓ પક્ષીઓ ઋષિઓ તથા દેવોનાં શરીરો હિતપત્ર કરે છે, અને તે શરીરોમાં જીવ સ્વરૂપે બિગળે છે, તેથી તેને ‘પુરુષ’ કહે છે

(૧૧) પરમાત્મા અને તેની શક્તિ—પુરુષ-પ્રકૃતિ

યય પરમિધ્યાનેન કર્તૃત્વં પ્રકૃતેઃ પુમાન્ ।

કર્મસુ ક્રિયમાણેષુ ગુણૈરાત્મનિ મન્યતે ॥

તદસ્ય સંસૃતિર્બન્ધ પારતન્ત્ર્યં ચ તત્કૃતમ્ ।

ભવત્યકર્તૃરીશસ્ય સાક્ષિણો નિર્ઘૃતાત્મન ॥

કાર્યકારણકર્તૃત્વે કારણં પ્રકૃતિં વિદુઃ ।

મોક્તૃત્વે સુપદુ પાનાં પુરુષં પ્રકૃતે પરમ્ ॥ મા ૩-૨૬-૬-૮

પુરુષ, પ્રકૃતિના અધ્યાસને લીધે પ્રકૃતિના કર્તાપણને પોતાનામાં માની બેસે છે—(વસ્તુતઃ પુરુષ પોતે અકર્તા છે જતાં પ્રકૃતિ ઉપરના આત્માધ્યાસને લીધે પોતાને કર્તા તરીકે માને છે) પુરુષ પોતે તો અકર્તા છે—અચર છે,—સર્વપ્રકારે સ્વતન્ત્ર છે, સર્વને:

સાક્ષી છે અને કેવળ સુખ સ્વરૂપ જ છે, છતાં તેને એ કર્તૃત્વાભિમાનજ સંસાર અને કર્મોનાં બંધન સરખાવે છે, અને તેને પ્રકૃતિની પરતંત્રતા ભોગવવી પડે છે. કાર્ય, (શરીર ભાવને પ્રાપ્ત થવું) કારણ (ઇન્દ્રિયભાવને પ્રાપ્ત થવું) આ સર્વનું કારણ કેવળ પ્રકૃતિ જ છે, જ્યારે પ્રકૃતિથી પર રહેલો પુરુષ-આત્મા સુખદુઃખના ભોક્તાપણાનું કારણ છે.

(૧૨) ભગવાનનું સ્વરૂપ:—

સ્થૂલં ચપુ: સકલજીવનિકાયધામ ॥ મા. ૫-૨૬-૪૦

ભગવાનનું અદ્ભુત સ્થૂલ શરીર (વિરાટ સ્વરૂપ) સર્વ જીવસમૂહનાં ધામરૂપ છે.

(૧૩) ભગવાનનાં શરીરો:—

વિપ્રા ગાવશ્ચ વેદાશ્ચ તપ: સત્યં દમ: શમ: ।

શ્રદ્ધા દયા તિતિક્ષા ચ ક્રતવશ્ચ હરેસ્તનુ: ॥ મા. ૧૦-૪-૪૧

બ્રાહ્મણો, ગાયો, વેદો, તપ, સત્ય, દમ, શમ, શ્રદ્ધા, દયા, તિતિક્ષા અને યજ્ઞો આ બધાં ભગવાનનાં શરીર છે.

(૧૪) ભગવાનની મૂર્તિના પ્રકારો:—

શૈલી દારુમયી લૌહી લેપ્યા લેહ્યા ચ સૈકતી ।

મનોમયો મણિમયી પ્રતિમાષ્ટવિદ્યા સ્મૃતા ॥

મા. ૧૧-૨૭-૧૨

પત્થરની, લાકડાની, ધાતુની, માટી અથવા ચંદન વગેરેની, ચિત્રની, રેતીની અને મણિની એ રીતે આઠ પ્રકારની ભગવાનની પ્રતિમાઓ છે.

(૧૫) ભગવાનની પૂજનાં સ્થાનો:—

પથમમ્બર્કતોયાદાયતિથૌ હૃદયે ચ ય: ।

યજતીપ્થવસ્માત્માનમચિરાન્મુચ્યતે હિ સ: ॥ મા. ૧૧-૩-૫૫

અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય, જળ અને અતિથિ વગેરેમાં તથા પોતાના હૃદયમાં સમસ્ત સદ્વિકર્તા આત્મારૂપ ઈશ્વરનું જે પૂજન કરે છે, તે મુક્ત થાય છે.

(૧૬) ભગવાનની પૂજનાં સ્થાનો તથા સાધનો:—

સૂર્યે તુ વિદ્યયા ત્રય્યા હવિષ્યાન્નો યજેત મામ્ ।
 આતિથ્યેન તુ વિપ્રાદ્યે ગોષ્વઙ્ગ યવસાદિના ॥
 વૈષ્ણવે ચન્ધુસાહુત્યા હૃદિ સ્થે ધ્યાનનિષ્ઠયા ।
 વાયૌ મુખ્યધિયા તોયે દ્રવ્યૈસ્તોયપુરસ્કૃતૈઃ ॥
 સ્થણ્ડિલે મન્ત્રહૃદયૈર્મૌઘૈરાત્માનમાત્મનિ ।
 ક્ષેત્રજ્ઞે સર્વભૂતેષુ સમત્વેન યજેત મામ્ ॥ મા. ૧૧-૧૧-૪૩-૪૫

ઈશ્વરની પૂજા કરવાનાં આ અગિયાર સ્થાનો અને સાધનો છે. સૂર્યની પૂજા વેદોક્ત સૂક્તોથી, અગ્નિની પૂજા હુતદ્રવ્ય વગેરેનો હોમ કરીને, શ્રેષ્ઠ પ્રાણી અતિથિની પૂજા તેનો સત્કાર કરીને, ગાયોની પૂજા તેમને ઘાસ વગેરે નાખીને, વૈષ્ણવોનો પૂજા બન્ધુ તરીકેનો સદ્ભાવ ઉત્પન્ન કરીને. આકાશની પૂજા હૃદયમાં ધ્યાન કરીને, વાયુની પૂજા મુખ્ય પ્રાણુદૃષ્ટિથી, જળની પૂજા જળસહિત દેવાર્તા દ્રવ્યોથી—તર્પણ વગેરે દ્વારા, પૃથ્વીની પૂજા રહસ્ય, મન્ત્રોથી, શરીરમાં રહેલા આત્માની પૂજા અનાસક્ત બાવથી ભોગો અર્પણ કરીને કરવી. આવી રીતે સર્વ પ્રાણીઓમાં ક્ષેત્રજ્ઞ-અન્તર્યામી-હું બધાની રહ્યો છું એવી સમદૃષ્ટિથી મારી પૂજા કરવી.

(૧૭) ભગવાનની વિભૂતિઓ:—

ઋપયો મનવોદેવા મનુપુત્રા મહોજસઃ ।
 કલાઃ સર્વે હરેરેવ સપ્રજાપતયસ્તથા ॥
 ષટે ચાંશકલાઃ સર્વે કૃષ્ણસ્તુ ભગવાન્સ્વયમ્ ॥

પ્રજાપતિઓ, ઋષિઓ, મનુઓ, દેવો અને મનુપુત્રો એ સર્વ શ્રીહરિ ભગવાનની જ વિભૂતિઓ છે. આ સર્વ ભગવાનના અંશરૂપ (વિભૂતિરૂપ) છે, પણ શ્રીકૃષ્ણ તો સાક્ષાત્ ભગવાન જ છે.

(૧૮) ભગવાનનાં વિવિધ સ્વરૂપો:—

જ્ઞાનમાત્રં પરં બ્રહ્મ પરમાત્મેશ્વરઃ પુમાન્ ।

હૃદયાદિભિઃ પૃથગ્ભાવૈર્ભગવાનેક દૃષ્યતે ॥ મા. ૩-૩૨-૨૬

કેવળ જ્ઞાનસ્વરૂપ. પરબ્રહ્મ પરમાત્મા હૃદય, પુરુષ, ભગવાન, દષ્ટા તથા દ્રશ્ય આદિ શબ્દોથી વિવિધ સ્વરૂપે જણાય છે.

(૧૯) ભગવાનના અવયવો:—

તપો મે હૃદયં બ્રહ્મં સ્તનુર્વિષ્ણા ક્રિયાકૃતિઃ ।

અજ્ઞાનિકૃત્ત્વોજાતા ધર્મ આત્મા સવઃ સુરાઃ ॥ મા. ૬-૪-૪૬

હે બ્રહ્મન ! ‘તપશ્વર્ગ’, યમનિયમાદિ સહિત માટે ધ્યાન) માટે હૃદય છે. ‘વિષ્ણુ’ માટે શરીર છે, ‘ક્રિયા’ મારી આકૃતિ છે, ‘યજ્ઞો’ મારા અંગો છે ‘ધર્મ’, માટે મન છે અને ‘દેવો’ મારા પ્રાણ છે.

(૨૦) ભગવાનનાં નામ, કર્મ, અને સ્વભાવ:—

આયુષોઽપચયં જન્તોસ્તથૈવોપચયં વિભુઃ ।

ઉભાભ્યાં રહિતઃ સ્વસ્થો દુઃસ્વસ્થ યિદધાત્પસૌ ॥

કેચિત્કર્મ ચદન્યેનં સ્વભાવમગરે નૃપ ।

પક્કે ફાલં પરે દૈવં પુંસઃ કામમુતાપરે ॥

અઘ્નકસ્યાપ્રમેયસ્ય નાનાશન્તયુદયસ્ય ચ ।

ન યૈ ચિકીર્ષિતં સાત કો વેદાય સ્વસમ્ભવમ્ ॥

મા. ૪-૧૧-૨૧-૨૨

એ બ્યાપક ભગવાન પોતે નાશ કે વૃદ્ધિથી રહિત હોવાથી પોતાની મૂળસ્થિતિમાં રહે છે અને કર્મને આધીન પ્રાણીમાનસ આયુષ્યનો નાશ તથા વૃદ્ધિ કરે છે. હે રાજા ! એ પરમેશ્વરને કેટલાક ‘કર્મ’ તરીકે, કેટલાક ‘સ્વભાવ’ તરીકે, કેટલાક ‘કાળ’ તરીકે, તો કેટલાક

‘દૈવ’ અથવા ‘કામ’ તરીકે માને છે. હે તાત ! જે ઈશ્વર અવ્યક્ત છે, કોઈપણ પ્રમાણવડે સ્પષ્ટ થતા નથી, પ્રમાણગ્રાનથી પણ જાણી શકાતા નથી અને મહત્ત્વ વગેરે અનેક શક્તિઓ જેમનાથી ઉદય પામે છે, તેમની કર્તવ્યેચ્છાને પણ કોઈ જાણી શકતું નથી, તોપણ સ્વયંભૂ તે ઈશ્વરને તો કોણ જાણી શકે ?

(૨૧) ભગવાનનું આકર્ષણ:—

૧. આત્મારામાશ્ચ મુનયો નિર્ગન્થા અવ્યુરુક્રમે ।

કુર્વન્ત્યદૈતુર્કીં ભક્તિમિત્યંભૂતગુણો દ્વરિઃ ॥ મા. ૧-૭-૪૦

આત્મામાં જ આનંદ પામનારા, અને ક્રોધ અને અહંકારરૂપી ગાંઠ વગરના મુનીઓ પણ ભગવાનમાં નિષ્કામભક્તિ કરે છે, કેમકે શ્રીહરિ તેવા કોઈ અલૌકિક આકર્ષણથી યુક્ત છે.

૨. યથા આમ્યત્વયો વ્રહ્મન્ સ્વયમામાર્કર્ષસન્નિધૌ ।

તથા મે ભિચતે ચેતઃપ્રક્રપાણેર્યદ્દૃષ્ટયા ॥ મા. ૭-૫-૧૪

હે બ્રહ્મન ! જેમ લોહું લોહચુંગકની સમીપમાં (એની મેળે) બમણુ કરે છે, તેમ મારું (પ્રહલાદનું) મન પણ ચક્રપાણિ-શ્રીભગવાનનું સામિધ્ય થતાં સ્વયમેવ આકર્ષાય છે.

(૨૨) ભગવાનની વિભૂતિઓ ઉત્પત્તિનું કારણ છે:—

વિભૂતયો મમ હ્યતા ભૂતાનાં ભૂતિદેતવઃ ॥ મા. ૬-૪-૪૫

મારી આ વિભૂતિઓ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિનું કારણ છે.

(૨૩) ભગવાનનું ચરિત્ર:—

દ્વરેરુદારં ચરિતં વિશુદ્ધમ્ ।

મા. ૧-૧૮-૧૫

ભગવાનનું ચરિત્ર ઉદાર અને વિશુદ્ધ છે.

(૨૪) ભગવાનનું ચરિત્ર આનંદપ્રદ છે:—

અન્યેવાં પુણ્યશ્લોકાનામુદ્દામયશસાં સતામ્ ।

ઉપશ્રુત્ય મયેન્મોદઃ શ્રોત્સાહસ્ય કિં પુનઃ ॥ મા. ૩-૧૯-૩૪

જો પવિત્ર કીર્તિવાળા અને ઉદ્દામ યશવાળા જીવન સત્પુરુષોનાં ચરિત્રો સાંભળીને હર્ષ થાય, તો પછી વક્ષઃસ્થલમાં શ્રીવત્સનું

ચિન્હ ધારણ કરનાર ભગવાનના ચરિત્રો સાબળીને દુર્ધા થાય તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ?

(૨૫) ભગવાનનું ચરિત્ર અતકથા છે—

અહો ! વિભૂમ્નઃચરિતં વિદમ્યનમ્ ।

મા ૩-૧૪-૨૮; ૧૮-૮૪-૧૭

અહો ! વિભુનું (ભગવાનનું) ચરિત્ર અતકથા છે.

(૨૬) ભગવાનનું ચરિત્ર-નોંધાર્થે —

પતદ્વયાનુરચિતાનાં માત્રાસ્પર્શકલ્પયા મુદ્ધુ ।

મયસિન્ધુપ્લવો દૃષ્ટો દરિચયાનુવર્ણનમ્ ॥ મા. ૧-૬-૩૫

ભગવાનનાં ચરિત્રોનું વર્ણન વિષયોની ઈષ્ટાથો વારંવાર વ્યવસ્થિતવાળા મનુષ્યો માટે મંસારસમુદ્રમા નોંધાર્થે છે.

(૨૭) ભગવાનની લીલા વિચિત્ર છે —

અહો ! વિચિત્રં મગવદ્વિચેષ્ટિતમ્ । મા. ૧૦-૮૪-૧૬

અહો ! ભગવાનની લીલા આશ્ચર્યમય છે, વિચિત્ર છે.

(૨૮) ભગવાનની લીલા અતકથા છે —

અહો ફૃમ્પરલીલેયં દુર્વિભાવ્યાશરોરિણામ્ ॥ મા. ૧૨-૧૦-૨૮

અહો ! આ ઈશ્વરની લીલા પ્રાણીઓથી ન અમનું સકાય એવી છે

(૨૯) ભગવાનનું કાર્ય —

પથ ભૂતાનિ ભૂતામા ભૂતેશો ભૂતમાયન ।

સ્વશક્ત્યા માયયા યુક્તઃ સ્વજાતપત્તિ ચ પાતિ ઘ ॥

મા. ૪-૧૧-૨૬

પ્રાણીમાત્રના આત્મા, ઈશ્વર, રક્ષણકર્તા આ જગતના પોતાની માયાશક્તિવડે સર્વને ઉત્પન્ન કરે છે, રક્ષે છે અને સદાકે છે.

(૩૦) ભગવાનની પ્રસન્નતાનું દેખાડું:—

૧. 'તસ્મિન્પ્રસન્ને સકલાશિષાં પ્રમૌ,
કિં દુર્લભં તામિરલંલવાત્મભિઃ ।

અનન્યદ્રષ્ટ્યા ભજતાં ગુહ્યાશયઃ,

સ્વયં વિધતે સ્વગતિં પરઃ પરમ્ ॥ મા. ૩-૧૨-૪૬

સમગ્ર પુરુષાર્થોના પ્રભુ પ્રસન્ન થાય તો શું દુર્લભ છે ? એની આગળ જગતના કામાદિ પદાર્થો પણ નિષ્ફળ છે. જે પુરુષો સર્વ આશાઓનો ત્યાગ કરી કેવળ ભગવાનનું ભજન કરે છે, તેઓને પ્રાણીમાત્રની હૃદયશુદ્ધિમાં રહેલા તે પરમાત્મા પોતાની મેળે જ સર્વોત્કૃષ્ટ પોતાના પદનો પ્રાપ્તિ કરાવે છે.

૨. यस્ય પ્રસન્નો ભગવાન્ ગુણૈર્મંડ્યાદિભિર્હરિઃ ।

તસ્મૈ નમન્તિ ભૂતાનિ નિમ્નમાપ દૈવ સ્વયમ્ ॥ મા. ૪-૯-૪૭

ભગવાન શ્રીહરિ જેના ઉપર મૈત્રી વગેરે ગુણોથી પ્રસન્ન થયા હોય, તેઓ જેમ જળ નીચાણના ભાગમાં ઢળે છે, તેમ પોતાની મેળે નમે છે.

(૩૧) ભગવાનની પ્રસન્નતા-ભક્તિમાં:—

સર્વેષામપિ ભૂતાનાં હરિરાત્મેશ્વરઃ પ્રિયઃ ।

ભૂતૈર્મહન્નિઃ સ્વકૃતૈઃ કૃતાનાં જીવસંશ્રિતઃ ॥

દેવોઽસુગે મનુષ્યો વા યક્ષો ગંધર્વ ઈવ ચ ।

ભજન્મુકુન્દચરણં સ્વસ્તિમાન્સ્યાદ્યથાવયમ્ ॥

નાલં દ્વિજત્વં દેવત્વમૃષિત્વં વા સુરાત્મજાઃ ।

પ્રીજનાય મુકુન્દસ્ય ન વૃત્તં ન વદ્ધૃજતા ॥

ન વાનં ન તપો નેજ્યા ન શૌચં ન વ્રતાનિ ચ ।

પ્રીયતેઽમલયા ભલ્યા દરિન્યદ્ વિદ્યમ્બનમ્ ।

શ્રીહરિ પોતે ઉત્પન્ન કરેલાં પાંચ મહાભૂતોમાંથી બનેલાં સર્વ પ્રાણીઓના પ્રિય આત્મા છે, ઇશ્વર છે અને અન્તર્યામી છે. દેવ, અસુર, મનુષ્ય, યક્ષ કે ગંધર્વ કોઈપણ મુકુંદ ભગવાનના ચરણનું ભજન કરનાર કર્યાણને પ્રાપ્ત કરે છે. હે અસુર પુત્રો! બ્રાહ્મણપણું, દેવપણું, ઋષિપણું, સદાચારી કે જ્ઞાતીપણું મુકુંદ ભગવાનને પ્રસન્ન કરવાને સમર્થ નથી. દાન, તપ, યજ્ઞ, પવિત્રતા કેં વ્રતો ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા શક્તિમાન નથી. માત્ર શુદ્ધ ભક્તિથી જ શ્રીહરિ પ્રસન્ન થાય છે; બાકી તો બધું નાટકજ છે.

(૩૨) ભગવાનના અનુગ્રહનું રૂપ —

૧. લોકાઃ સ્યુઃ કામસન્દોહા યસ્ય નુપ્યતિ દિષ્ટશ્ચ ।

મા. ૪-૨૧-૨૩

પૂર્વકર્મના સાક્ષી પરમાત્મા જેના ઉપર પ્રસન્ન થાય છે તે મનુષ્યની સર્વકામનાઓ પૂર્ણ થાય છે.

૨. કિં તસ્ય દુર્લભતરમિદ્વલોકે પરત્વ ચ ।

યસ્ય વિપ્રાઃ પ્રસીદન્તિ શિશો વિષ્ણુશ્ચ સાનુગઃ ॥

મા. ૪-૨૨-૨૮

જેના ઉપર બ્રાહ્મણો, શકર, તથા ભક્તોસહિત વિષ્ણુભગવાન પ્રસન્ન છે, તેને આલોકમાં કે પરલોકમાં શું દુર્લભ છે ?

(૩૩) ભગવાનનો અનુગ્રહ કોના ઉપર ઉતરે છે:—

જ્ઞાનમજ્ઞાતતત્વાય યો દદ્યાત્સત્પથેઽમૃતમ્ ।

હૃપાલોર્દીનતાથસ્ય દેવાસ્તસ્વાનુગૃહ્યતે ॥ મા. ૪-૧૨-૫૧

જે પુરુષ અજ્ઞાની મનુષ્યને ભગવન્માર્ગમાં અમૃતરૂપ જ્ઞાન આપે છે તે દીનજનોનો ઉદ્ધાર કરનાર હૃપાળુ પુરુષ ઉપર ભગવાન—(દેવતાઓ) અનુગ્રહ કરે છે.

(૩૪) ભગવાનની ભક્તપ્રિયતા:—

અદ્વં ભક્ત પરાધીનો દ્યસ્વતન્ન ઇવ દ્વિજ ।

સાધુભિર્મસ્તદ્દયો મર્કૈર્ભક્તજનપ્રિયઃ ॥

નાહમાત્માનમાશાસે મદ્ભક્તઃ સાધુભિર્વિના ।
 શ્રિયંચાત્યન્તિકીં વ્રહ્મન્ યેપાં ગતિરહં પરા ॥
 યે દારાગારપુત્રાસાન્ પ્રાણાન્વિત્તમિમં પરમ્ ।
 હિત્વા માં શરણં યાતાઃ કથં તાંસ્ત્યક્તુમુત્સહે ॥
 મયિ નિર્વદ્ધહૃદયાઃ સાધવઃ સમદર્શનાઃ ।
 વશીકુર્વન્તિ માં ભક્તયા સત્તિશ્રયઃ સત્યતિયથા
 મત્સેવયા પ્રતીતં ચ સાલોક્ષ્યાદિ ચતુષ્ટયમ્ ।
 નેચ્છન્તિ સેવયા પૂર્ણાઃ કુતોઽન્યત્કાલચિદ્રુતમ્ ॥
 સાધવો હૃદય મહ્યં સાધૂનાં હૃદયં ત્વહમ્ ।
 મદન્યન્તે ન જાનન્તિ નાહં તેભ્યો મનાગપિ ॥

મા. ૧-૪-૬૩-૬૮

(શ્રી ભગવાન કહે છે કે-) હે બ્રહ્મણ ! હું ભક્તને આધીન
 છું તેથી સ્વતંત્ર હોવા છતાં અસ્વતંત્ર છું. સંજનન ભક્ત પુરુષોએ
 મારા હૃદયને વશ કરી લીધું છે, કેમકે ભક્તજનો મને પ્રિય છે.
 હે બ્રહ્મણ ! જેઓ કેવળ મનેજ પરમ આશ્રયરૂપ માને છે, તેવા
 મારા સંજનન ભક્તો વિના હું મારી પોતાની કે નિત્ય મારી
 સમીપમાંજ રહેનારી લક્ષ્મીદેવીની પણ સ્પૃહા રાખતો નથી. જેઓ
 પોતાની સ્ત્રી, ઘર, પુત્રો, સ્વજનો, પ્રાણ, ધન, આ લોક તથા
 પરલોક સર્વનો ત્યાગ કરીને કેવળ મારે શરણે આવ્યા છે, તેનો
 ત્યાગ કરવા હું કેમ તૈયાર થાઉં ? જેમ પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ પોતાના
 ઉત્તમ પતિને વશ કરી લે છે, તેમ મારામાં પોતાનાં હૃદયને સ્થાપ-
 નાશ તથા સમદષ્ટિવાળા ભક્તપુરુષો ભક્તિથી મને વશ કરી લે
 છે. એ ભક્તો મારી સેવાથી પ્રાપ્ત થએલા સાલોક્ષ્ય, સામીપ્ય,
 સાયુજ્ય તથા સારૂપ્ય નામના ચાર પુરુષાર્થોને પણ ઇચ્છતા નથી,
 તે પછી કાળથી નાશ પામતી બીજી વસ્તુઓને તો ક્યાંથી જ
 ઇચ્છે ? (કેમકે તેઓ મારી સેવાથીજ પૂર્ણકામ હોય છે.) માટે
 મારા ભક્તો એજ મારું હૃદય છે એને હું ભક્તોનું હૃદય છું. તેઓ

મારા વિના ખીનું જાણતા નથી. અને હું તેમના વિના ખીનું કંઈ જાણતો નથી.

(૩૫) ભગવાનની કૃપાથી દુઃખનિવૃત્તિ:—

યત્તેન્નુકૂલેશ્વર વિપ્રગુપ્તા, ન વિક્રમસ્તત્ર સુખં વદાતિ ॥

મા. ૮-૧૬-૧૬

ઈશ્વર અનુકૂળ હોય અને બ્રાહ્મણોથી રક્ષા પામેલા હોય તેમના ઉપર પરાક્રમ કરવું (દુઃખ આપવું) સુખદાયી નથી.

(૩૬) ભગવાનની કૃપાદષ્ટિનું રૂપ:—

૧. નોપસર્ગાં સંમવન્તિ મમેક્ષયા ॥

મા. ૮-૨૨-૩૨

મારી કૃપાદષ્ટિથી મારામાં વાસ કરનારાઓને પીડાઓ, પરાભવ કે ઉપદ્રવો થતાં નથી.

૨. પથિચ્યુતં તિષ્ઠતિ વિપ્રરક્ષિતં,

ગૃહેસ્થિત તદ્વિદત વિનશ્યતિ

જીવત્યનાથોઽપિ તદોક્ષિતો ઘને,

ગૃહેઽપિ ગુપ્તોઽસ્ય દત્તો ન જીવતિ ॥ મા. ૭-૨-૪૦

ઈશ્વરે રક્ષા કરેલી વસ્તુ રત્નામાં પડી હોય તોપણ તેમની તેમજ રહે છે, અને ઈશ્વર જેનો નાશ કરવા ધારે છે તે વસ્તુ ઘરમાં રહેતો હોય તો પણ વિનાશ પામે છે. પરમેશ્વરે કૃપાદષ્ટિથી જોયેલ મનુષ્ય અનાથ હોય કે વનમાં હોય તો પણ જીવે છે, જ્યારે પરમેશ્વરે હજોમેા મનુષ્ય ઘરમાં મુરક્ષિત હોય તો પણ જીવતો નથી.

(૩૭) ભગવાનની સમાનતા:—

૧. ન ત્વસ્યાસ્તિ પ્રિયઃ કશ્ચિન્નાપ્રિયઃ સ્વઃ પતેઽપિ યા ।

આત્માવાત્સર્વમૂતાનાં સર્વમૂતપ્રિયો દરિઃ ॥ મા. ૬-૧૭-૨૨

શ્રીદરિ ભગવાન સર્વ પ્રાણીઓના આત્મા હોવાથી તેમને કશું પ્રિય કે અપ્રિય નથી, તેમ જ પેતાનો કે પારનો પણ નથી.

૨. ન તસ્યકશ્ચિદ્દયિતઃ સુહૃત્તમો,

ન ચાપ્રિયો દ્વેષ્ય ઉપેક્ષ્ય ષવ વા
તથાપિ મક્તાન્મજ્જતે યથા તથા,

સુરદુમોયદ્વદુપાશ્વિતોઽર્થદુઃ ॥

મા. ૧૦-૩૮-૨૨

ભગવાનને કોઈ પ્રિય કે અપ્રિય નથી, હિતકર્તા કે શત્રુ નથી
અને કોઈ ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય પણ નથી; છતાં જેમ આશ્રય કરેલું
કલ્પવૃક્ષ ઇષ્ટ અર્થ આપે છે, તેમ ભગવાન પણ ભક્તોને ભજે છે.

(૩૮) ભગવાનની ઈચ્છા પ્રબલ છે:—

યથા દ્વાસ્મયો યોપિન્નૃત્યતે કુહકેચ્છયા ।

ષ્વમોશ્વરતન્ત્રોઽય મોહતે સુસ્રદુઃસ્રયોઃ ॥ મા. ૧૦-૫૪-૧૨

જેમ લાકડાની પૂતળી તેને નચાવનાર મદારીની ઇચ્છા પ્રમાણે
નાચે છે તેમ ઇશ્વરને આધીન રહેનાર લોકો ઇશ્વરની ઇચ્છા પ્રમાણે
સુખી કે દુઃખી બને છે.

(૩૯) ભગવાનનો ક્રોધ પણ કૃપારૂપે છે:—

ક્ષોધોઽપિ તેઽનુમદ્દ ષવ સમ્મતઃ ।

મા. ૧૦-૧૬-૩૪

હે પ્રજા! આપનો ક્રોધ પણ અમારું ભયું કરનાર અનુમદ્દ છે.

(૪૦) ભગવાનનું ચરણ કમળ વરપદ છે:—

સર્વકામવરસ્યાપિ હરેશ્ચરણ લાસ્પદમ્ ॥

મા. ૨-૬-૬

શ્રીહરિનું ચરણકમળ સર્વ ઇચ્છિત પદાર્થો આપનાર છે.

(૪૧) ભગવાનનું વ્યાપકત્વ અને તેની પ્રસન્નતાનો ઉપાય:—

પરાવરેષુ ભૂતેષુ પ્રણાન્તરૂધાવરાદિષુ ।

મીતિકેષુ વિકારેષુ ભૂતેષ્વય મદત્તુ ચ ॥

ગુણેષુ ગુણસામ્યેચ ગુણવ્યતિકરે તથા ।

ષક ષય પરો દ્યાન્મા મગનાનોભવરોઽવ્યયઃ ॥

પ્રત્યગાત્મસ્વરૂપેણ દૈશ્વર્યરૂપેણ ચ સ્વપમ્ ।

દ્યાપ્યવ્યાપકનિર્દેશયો હ્યનિર્દેશયોઽવિકલ્પિતઃ ॥

કેવલાનુભવાનન્દસ્વરૂપઃ પરમેશ્વરઃ ।

માવયાન્તદ્વિતૈશ્વર્યં ઈયતે ગુણસર્ગયા ॥

તસ્માત્સર્વેષુ ભૂતેષુ દયાં કુરુત સૌહદમ્ ।

આસુર ભાવમુન્મુચ્ય યયા તુપ્યત્યઘોક્ષજઃ ॥ મા. ૭-૬-૨૦-૨૪

સ્થાવરથી આરભીને બ્રહ્મા સુધીનાં નાનાં મોટાં સર્વં પ્રાણી-
ઓમાં, પાંચ ભૂતોના વિકારરૂપ પદાર્થોમાં, આકાશાદિ પાંચમહા-
ભૂતોમાં, સત્વાદિ ત્રણ ગુણોમાં, ગુણોની સામ્યાવસ્થારૂપ પ્રકૃતિમાં,
તથા ગુણોની વિવિધ અવસ્થારૂપ મહત્ત્વાદિમાં, એકજ અવિનાશી
પરમાત્મા વ્યાપક છે. તે પરમેશ્વર વસ્તુતઃ કલ્પનામાં પણ ન આવી
શકે તેવા, અને અનિર્દેશ્ય છે, તોપણ માયાતે લીધે દૃષ્ટા અને બોક્તા
સ્વરૂપે-વ્યાપક સ્વરૂપે-દર્શાવી શકાય છે. અર્થાત્ દ્રશ્ય તથા ભોગ્ય-
રૂપે-વ્યાપક છે. ભગવાનનું સ્વરૂપ તો કેવળ અનુભવાત્મક આનંદ
સ્વરૂપ જ છે, તો પણ ગુણાત્મક સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરનારી માયાથી
તેનું અશ્વર્ય દંકાયલું છે માટે આસુરીભાવનો ત્યાગ કરીને સર્વ-
પ્રાણીઓ ઉપર દયા કરો કે જેથી ભગવાન પ્રસન્ન થાય.

(૪૨) ભગવાનનું ભક્તને દાનઃ—

સર્વાન્દદાતિ સુહૃદો મજતોઽમિકામાન્

આત્માનમપ્યુપચયા પચયો ન યસ્ય । મા. ૧૦-૪૮-૨૬

ભગવાન પવિત્ર હૃદયવાળા પોતાના ભક્તોની સર્વં ઇચ્છાઓ
પૂરી કરે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ પોતાનો આત્મા કે જેની કદી
રહિ કે ક્ષય થતાં નથી તે સ્વરૂપનું દર્શન પણ આપે છે.

(૪૩) ભગવાનનાં દર્શન એ પરમ સાલ છે.—

અયં દિ પરમો લાભઃ ઉત્તમશ્લોકદર્શનમ્ । મા. ૧૦-૮૦-૧૨

ઉત્તમ યશવાળા ભગવાનનાં દર્શન પ્રાપ્ત થતાં એજ પરમ
લાભ છે.

(૪૪) ભગવાનના ગુણો અનંત છે:—

નાન્તં ગુણાનામગુણસ્ય જગ્મુર્યોગેશ્વરાયે ભવપાદમુખ્યા:

મા. ૧-૧૮-૧૪

શંકર તથા ધ્વજા વગેરે યોગેશ્વરો પણ તે નિર્ગુણ પરમાત્માના ગુણોનો પાર પામી શક્યા નથી.

(૪૫) ભગવાન આશ્રયરૂપ છે:—

દ્રવ્યં કર્મં ચ કાલશ્ચ સ્વભાવો જીવ एव च ।

यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया ॥

अनुप्राणन्ति यं प्राणाः प्राणन्तं सर्वजन्तुषु ।

अपानन्तमपानन्ति नरदेवमिवानुगाः ॥ મા. ૨-૧૦-૧૨, ૧૬

ભગવાનના અનુગ્રહથી દ્રવ્ય, કર્મ, કાળ, સ્વભાવ અને જીવ પોતપોતાનું કાર્ય કરવામાં સમર્થ થાય છે. પણ તેમની ઉપેક્ષાથી કંઈ પણ કાર્ય કરી શકતાં નથી. આ જગતના પ્રાણરૂપ ભગવાન જ્યારે ચેષ્ટા કરે છે, ત્યારે તેની પાછળ સર્વ જંતુઓ, સેવકો જેમ રાજાને અનુસરે તેમ ચેષ્ટા કરે છે, અને તે મુખ્ય પ્રાણુની ચેષ્ટાનો ત્યાગ થતાં સર્વ જંતુઓ પણ ચેષ્ટાનો ત્યાગ કરે છે.

(૪૬) ભગવાન-યજ્ઞાદિ ક્રિયાનાં ફળ રૂપે:—

प्रधानकालाशयधर्मसंग्रहे, शरीर एव प्रतिपद्य चेतनाम् ।

क्रियाफलत्वेन विभुर्विभाव्यते, यथानलो दाहपु तद्गुणात्मकः

મા. ૪-૨૧-૩૫

જેમ અગ્નિ લાકડાંમાં રહીને તે લાકડાંની પેડે જ લાંબો અને વાકાચૂકો વગેરે ગુણોવાળો જણાય છે, તેજ પ્રમાણે ભગવાન પણ કેવળ પરમાત્મ સ્વરૂપ છે, તો પણ પ્રકૃતિ, કાલ, વાસના અને અદૃશ્ય ઉત્પન્ન થયેલાં-આ શરીરમાં વિષયાકાર સુદ્ધિને પામીને યજ્ઞ-યાગાદિ ક્રિયાઓનાં ફળરૂપે જણાય છે.

૪૭ ભગવાન સર્વરક્ષક છે:—

સ રક્ષિતાં રક્ષતિ યો દિ ગર્ભે ॥ મા. ૭-૨-૩૬.

ગર્ભમાં જે રક્ષા કરે છે, તેજ સર્વસ્થાને રક્ષા કરે છે.

૪૮ ભગવાન સર્વપાપક છે —

અગ્નયોઽતિથયો મૃત્યા મિશ્રણો યે ચ લિપ્સવ ।

સર્વે ભગવતો બ્રહ્મજ્ઞાનુ ધ્યાનાન્નરિપ્યતિ ॥ મા. ૮-૧૬-૧૨

ભગવાનનું ધ્યાન કરવાથી અગ્નિઓ અતિથિઓ, સેવકો, અથવા બિહુઓ-એ સર્વમાં કાંઈ જાતની હીનતા થતી નથી (પુનઃ બને છે.)

૪૯ ભગવાન મૃત્યુજય છે:—

મૃત્યવો નોપધક્ષ્યન્તિ મૃત્યૂનાં મૃત્યુમીશ્વરમ્ ।

મા. ૧૨-૫-૧૦

મૃત્યુને પણ મારનાર પરમાત્માને મરણ મૃત્યુ પમાડી શકતું નથી. અર્થાત્ જે તેને શરણે જાય છે, તેને મરણનો ડર નથી.

૫૦ ભગવાન દૃષ્ટા તરીકે:—

સ, યા દ્વં વિશ્વમમોઘલીલઃ, સૃજત્યવત્યત્તિ ન સજજતેઽસ્મિન્ ।

ભૂતેષુ ચાન્તર્હિત આત્મતન્ત્રઃ પાઢ્વૈર્નિકં જિઘ્રતિ પદ્મગુણેશ્ ॥

મા. ૧-૨-૩૬

તે અમોઘક્ષીવાવાળા ભગવાન આ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કરે છે છતાં તેમાં આસક્ત થતા નથી, એ અંતર્યામી સ્વરૂપે રહેવા સ્વતઃ જ ભગવાન છ ઇન્દ્રિયોના વિષયોને દ્વરથી બંધની પેઠે મહણ કરે છે.

૫૧ ભગવાન ભક્તને સંપત્તિ કેમ આપના નથી ?

૧ મક્તાય ચિત્રા ભગવાન્ દિ સમ્પદો,

રાજ્યં વિભૂતીર્ન સમર્થયત્યજઃ ।

અદોર્ઘયોઘાય વિચક્ષણ સ્વયં,

પદ્યન્ નિપાત ઘનિનાં મદોદ્ભવમ્ ॥ મા. ૧૦-૮૧-૩૭

અગ્નિમા તે ભગવાન ધનવાન પુરુષોના મદથી ઉત્પન્ન થતો. અધઃપાત જોઈને અને તેથીજ વિચક્ષણ હોઈને પોતાના અદ્વૈતાની ભક્તને વિવિધ સંપત્તિઓ, તથા રાજ્ય કે સ્ત્રીપુત્રાદિ વિભૂતિઓ આપતા નથી; પણ દૈવ ભક્તિજ આપે છે.

૨. પુંસાં કિલૈકાન્તધિયાં સ્વકાનાં

યાઃ સંપદો દિવિ ભૂમૌ રસાયામ્ ।

ન રાતિ યદ્ દ્વેષ ઉદ્વેગ આધિ-

ર્મદઃ કલિર્વ્યસનં સમયાસઃ ॥

ત્રૈવર્ગિકાયાસવિઘાતમસ્મત્

પતિર્વિઘ્નતે પુરુષસ્ય શુક્ર ।

તતોડ્ઠુમેયો મગધત્પ્રસાદો

યો દુર્લભોઽકિંચન ગોચરોઽયૈઃ ॥

મહાત્મા પુત્રાસુર ઇન્દ્રને કહે છે કે હું ઇન્દ્ર, એકાન્તભક્તિને સ્વીકે ભગવાને જે ભક્તો ઉપર અનુગ્રહ કર્યો છે, એવા નિજભક્તોને આકાશ પૃથ્વી કે પાતાલમાં સંપત્તિ આપતા નથી-રાખતા નથી-કે જેનાથી દેવ, ઉદ્વેગ, ક્રોધ, આધિ, મદ, કલેશ, અને પ્રયાસ-મહેનત-ઉત્પન્ન થાય. અમારા નાથ આ દુઃખોમાંથી બચાવે છે. હું ઇન્દ્ર આ ભગવાનની કૃપા છે, એમ માનવું. એ ભગવત્કૃપા બીજા માણુમોને સ્વપ્ને પણ દુર્લભ હોય છે. કેવળ અક્રિયન માણુસજ તેને અનુભવી શકે છે.

પર ભગવાન સંધ્યાગ-વિયોગના હેતુરૂપ છે:—

નૂનં ભૂતાનિ મગવાન્ યુતક્તિ વિયુનક્તિ ચ ।

ચાયુર્યથા ઘનત્રાણં લુણતૂલં રજાંસિ ચ ।

સંયોજ્યાક્ષિપતે ભૂયસ્તથા ભૂતાનિ ભૂતકૃત્ ॥

મા. ૧૦-૮૨-૮૩-૪૪

જેમ વાયુ વાદળાઓના સમૂહને, ઘાસને, રૂને તેમજ ધૂળને એકબીજા સાથે જોડી દઈ ફરી પાછા વિખૂટા પાડે છે, તેમ

પ્રાણીઓના સદા ભગવાન પ્રાણીઓને એકબીજા સાથે જોડે છે અને વિખૂટાં પાડે છે.

૫૩ ભગવાન ભક્તોને ચતુર્વિધ પુરુષાર્થરૂપે રૂળે છે:—

જ્ઞાને કર્મણિ યોગે ચ વાર્તાયાં દણ્ડધારણે ।

યાવાન્થો નૃણાં તાત તાવાન્સ્તેઽહં ચતુર્વિધઃ ॥ મા. ૧૧-૨૯-૩૩

હે ઉદ્ધવ ! જ્ઞાન, કર્મ, યોગ અને રાજનીતિ-આ ચારે પ્રકારના પુરુષાર્થ રૂપે હું (ભગવાન) મારા અન-વલકતને પ્રાપ્ત થાઉં છું.

૫૪ ભગવાનની કૃપા હોય તોજ રક્ષા શક્ય છે:—

બાલસ્ય નેહ શરણં પિતરૌ નૃસિંહ

નાર્તસ્ય ચાગદમુદન્વતિ મજ્જતોનોઃ ।

તપ્તસ્ય તત્પ્રતિવિધિર્યદ્વાઙ્ગસેષ્ટ-

સ્તાવદ્ વિમો તનુભૂતાં ત્વકુપેક્ષિતાનામ્ ॥ મા. ૭-૯-૧૯

બાળકને તેના માતા પિતા શરણરૂપ થઈ શકતાં નથી, (કેમકે માતાપિતાનું પાલન હોવા છતાં પણ બાળક દુઃખી જોવામાં આવે છે.) રોગી મનુષ્યને ઔષધ શરણરૂપ થતું નથી કારણ કે એસડ કયાં છતાં રોગીનું મૃત્યુ જોવામાં આવે છે. સમુદ્રમાં ડૂબતા મનુષ્યને નૌકા પણ શરણરૂપ થતી નથી કારણ કે કોઈ વખત નૌકા ડૂબે છે. અને તેને શરણે આવેલા માણસને ડૂબાડે છે. હે ભગવાન નૃસિંહ, આ સર્વ ઉપાયો ત્યાં સુધી જ ઇષ્ટ છે, કે જ્યાં સુધી આપની ઉપેક્ષા-અવકૃપા-નથી. મારે સૌ કોઈનું આપજ શરણ છે.

૫૫ ભગવત્પ્રાપ્તિનો સહેલો ઉપાય:—

અયં હિ સર્વકલ્પાનાં સઘોર્ચીનો મતો મમ ।

મદ્ભાવઃ સર્વમૂતેષુ મનોબાઘાવ્યકર્મભિઃ ॥ મા. ૧૧-૨૯-૧૯

મન, વાણી અને શરીરનાં કાર્યોથી સર્વ પ્રાણીઓમાં મારે (પરમાત્માનો) ભાવ કરવો, આ ઉપાય મને (ભગવાનને) પામવાના સર્વ ઉપાયોમાં શ્રેષ્ઠ છે.

૫૬ ભગવત્પ્રાપ્તિ અને આત્મદર્શન—

અસ્ત્યેવ રાજન્મવતો મધુદ્વિપઃ પાદારવિન્દસ્ય ગુણાનુવાદને ।
રતિર્દુરાણા વિધુનોતિ નૈષ્ઠિકી કામં કપાયં મૂલમન્તરાત્મન ॥
શાસ્ત્રેષ્વિયાનેવ સુનિશ્ચિતોનૃણાં ક્ષેમસ્ય સદ્યગ્વિમૃશેષુદેતુઃ ।
અસક્ત આત્મવ્યતિરિક્ત આત્મનિ દ્વારરતિર્દ્રહ્મણિ નિર્ગુણે ચ યા ॥

મા. ૮-૨૨-૨૦-૨૧

હે રાજન્ ! ભગવાન્ના ચરણક્રમણના ગુણોનું શ્રવણ કરવામાં તમને (પૃથુરાજને) પ્રીતિ છે. એ પ્રીતિ દુર્લભ છે, અને મનમાં રહેલા કામરૂપી મેલનો નાશ કરનારી છે. ઉત્તમ વિચારવાળાં શાસ્ત્રોમાં મનુષ્યોના કલ્યાણનું એજ કારણ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે કે, આત્માથી જિજ્ઞાસા એવા દેહાદિ ઉપર વૈરાગ્ય રાખવો અને નિર્ગુણ બ્રહ્મસ્વરૂપ આત્મા ઉપર પ્રીતિ કરવી.

૫૭ ભગવદ્ગુણ પ્રશંસા—

નિવૃત્તતપૈરુપગીયમાનાદ્ભવૌપધાત્ત્વોત્તમનોઽભિરામાત્ ।

ક ઉત્તમશ્લોકગુણાનુવાદાત્પુમાન્વિરસ્યેત્ વિના પશુધ્રાત્ ॥

મા. ૧૦-૧-૪

સંસારના ઔષધરૂપ, કાન તથા મનને રૂચિકર, અને વિરક્ત પુરુષોવડે ગવાયેલા પરમાત્માના ગુણાનુવાદને પશુધાતી પુરુષ વિના ખીજે કયો માણસ ન સેવે ?

૫૮ સર્વવ્યાપી ભગવાન આત્મસ્વરૂપે —

યથાનિલ સ્થાવરજઙ્ગમાનામાત્મસ્વરૂપેણ નિવિષ્ટ ईશેત્ ।

પર્વં પરો ભગવાન્વાસુદેવ ક્ષેત્રજ્ઞ આત્મેદમનુમવિષ્ટઃ ॥

મા. ૫-૧૧-૧૪

જેમ વાયુ સ્થાવર-જંગમ સર્વ પ્રાણીઓમાં પ્રાણરૂપે રહી તેઓને નિયમમાં રાખે છે, તેમ સર્વથી પર એવા ભગવાન વાસુદેવ પણ ક્ષેત્રજ્ઞ-આત્મા રૂપે-આ જગતમાં પ્રવેશીને સર્વને નિયમમાં રાખે છે.

॥ ॐ नमः श्रीकृष्णाय ॥

प्रकरण २ श्रु

आत्मा

चालोऽग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते ॥

नैव स्त्री न पुमानेष न चैवायं नपुंसकः ।

यद्यच्छरीरमादत्ते तेन तेन स युज्यते ॥

श्वे. ५-९-१०

जीवैस्त्वं आग्रमात्रो हि गंधवद् व्यतिरेकवान् ।

व्यापकत्वश्रुतिस्तस्य भगवत्त्वेन युज्यते ॥

त. नि. १-५३

આગેલા પ્રકરણમાં આપણે પ્રશ્નસ્વરૂપ વિષે વિચાર કર્યો. તેનાં બે સ્વરૂપો નિર્ણય તથા સંશુભનાં પ્રમાણે આપ્યાં. હવે આપણે આ પ્રકરણમાં એજ વ્યાપક પ્રશ્નના અંશરૂપ આત્મા-જીવ-સંબંધી વિચાર કરીએ

સમગ્ર જગતમાં દૃષ્ટિ કરતાં આપણે મુખ્ય બે પ્રકારની સૃષ્ટિ જોઈએ છીએ એક તો ધર્મ અને જડ. એ બંનેમાં પ્રભુ વ્યાપક છે અને તેથી શ્રીમદ્ભગવતે 'ભગવાનનાં બંને સ્વરૂપોનું વર્ણન કર્યું' છે. આ સૃષ્ટિ એક તો સૃષ્ટિનો વિચાર કરીએ

આ ચેતન સૃષ્ટિ આત્મમય છે. એના ચાર મુખ્ય પ્રકાર છે. અને દરેક અનુક્રમે ઓછી શક્તિ ધરાવે છે. (૧) જરાયુજ (૨) અંડજ (૩) સ્વેદજ (૪) ઉદ્ભિજ.

• (૧) માતાના ગર્ભમાં ઓળથી વીંટળાઈ જન્મ પામતા માણસો અને પશુઓ.

(૨) માતાના ગર્ભમાંથી ઈડાડેપે ઉત્પન્ન થઈ પછી તેમાંથી બહાર આવતાં પક્ષીઓ અને સર્પો.

• (૩) પરસેવામાંની ઉત્પન્ન થનારાં—જૂ, માંકડ, ચાંચડ વગેરે.

• (૪) સમગ્ર વનસ્પતિ જે જમીન ફાડી બહાર નીકળે તે. આ ચાર સિવાયના જે પદાર્થો છે. તે જડ સૃષ્ટિ છે.

ચેતનસૃષ્ટિ અનંત છે. એ સર્વનું મૂળ અક્ષરબ્રહ્મ છે. યથા મુદીતાત્ પાવકાત્ કુશ વિસ્ફુલિંગા દ્યુચ્ચરણેષ તત્માદામનઃ સર્વે પ્રાણાઃ સર્વે લોકા સર્વે એવામખો દ્યુચ્ચરણિ રમણોચરણાઃ કૃપ્યચરણાઃ । જેમ અત્યંત સળગી બિઠેલા અગ્નિમાંથી ઝીણા ઝીણા તણખા બહાર નીકળે છે તે પ્રમાણે પરમાત્મામાંથી બધા જીવો, બધી દુનિયા અને બધા જ દેવી અને આસુરી આત્માઓ બહાર નીકળે છે.

દ્રૂંકમાં પ્રત્યેક જીવાત્મા પરમાત્માનો અંશ છે. અગર સૂર્યને પરમાત્મા ગણીએ તો તેનું કિરણ આત્મા છે. જો સાગર પરમાત્મા હોય તો તેનું બિન્દુ એ આત્મા છે. એટલે પરમાત્માના સમગ્ર સ્વરૂપનો આત્મા અંશ છે. મહર્ષિ વ્યાસ પણ તેનું પ્રણસૂત્રમાં (૨-૩-૪૩) અંશ તરીકે સમર્થન કરે છે.

આમ પરમાત્મા સ્વયં નિરંજન નિરાકાર નિર્ગુણ હોવા છતાં રમણ કરવાની ઇચ્છાથી સગુણ બન્યા અને અશિમાંથી, જેમ, તણખા બુદ્ધા પડે તેમ અક્ષર બ્રહ્મામાંથી સર્વ જીવો બુદ્ધા પડ્યા. કર્મ ધર્મ પ્રમાણે દેહ બંધાયો અને જડ ચૈતન્યાત્મક સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ. પ્રત્યેક આત્મા પોતાના દેહ પૂરતો માલીક બન્યો. પરમાત્માના ગુણો બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં પણ લગભગ બધાજ આવ્યા, આથી તે આણુ કહેવાયો.

ભગવાને આ સર્જનલીલા શા માટે કરી તેનો જવાબ આપવો મુશ્કેલ છે. એમાં દરેક ધર્મોની બુદ્ધિબુદ્ધિ માન્યતાઓ છે. આપણે ધર્મ માને છે કે સદાશી નારમત । સત્યમેવજયતે । બ્રહ્માને એકલું રહેવું ગમ્યું નહિ. તેણે રમવાની ઇચ્છા કરી અને ‘હું એકલો હું તે ઘણે રૂપે થાઉં’ એ ભાવનાથી એકમાંથી અનેક સ્વરૂપે થયા. છતાં મૂળ સ્વરૂપ કાયમ રહ્યું.

આનેજ સર્જનલીલા કહે છે. બાળક શા માટે રમે છે. હસે છે. ખેલે છે. એનો જવાબ જેમ આપી શકાય તેમ નથી. તેમ બ્રહ્મા આ જગત્ શા માટે રચ્યું ? તેનો જવાબ પણ આપી શકાય એમ નથી. ષોદશત્ત્વ લોભાદૈશ્વર્યમ્ । જેમ બાળકને રમવામાં પ્રયાસ પડતો નથી કેવળ આનંદને માટે રમે છે. એકાદ રમકડું ભાંગે ત્યારે તેથી દુઃખ નથી. એકાદ રમકડાંને ઉચ્ચસ્થાને બેસાડે તેનો હર્ષ નથી. તેવું જ પરમાત્માની આ સર્જનલીલાનું છે.

એમાં મુખ્ય બે તત્ત્વો છે. એ આગળ ભોયું. જડ અને ચેતન. બંનેનો સંબંધ એકબીજાનો પૂરક છે. આત્મા વિનાનો

દેહ 'નકામો' છે, 'ન્યારે' દેહ વગરનો આત્મા 'નિષ્કિય' છે. એ 'આત્મા' 'પ્રજ્ઞાસ્વરૂપની' પેઠેજ નિરંજન નિર્ગુણ ન છેદી શકાય ન ખાળી શકાય ન પલાળી શકાય ન સૂકવી શકાય તેવો છે. 'એ' નિત્ય છે. 'પોતાનાં' ક્ષેત્રમાં 'વ્યાપક' છે. 'અચલ' અને 'સનાતન' છે. (ગી. ૨. ૨૬. ૨૪) સાથે એ 'જ્ઞાનધર્મા' છે. 'અને' જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. ('પ્ર. સૂ. ૨-૩-૩૮') તે સ્ત્રી 'નથી', પુરુષ 'નથી', બપુંસક 'પણ નથી'. 'જે' દેહમાં તે 'લાંચ' છે તે તેવો કહેવાય છે. (શ્વે. ઉ. અ. ૫.)

આમ 'પ્રજ્ઞાનાં' 'લગભગ' 'બધાં જ' 'તત્ત્વો' 'તેમાં' હોવા 'ક્રિતાં' તેની 'શક્તિ' 'ખૂબ' 'મર્યાદિત' છે. જેમ 'પ્રચંડ' અગ્નિ 'આગળ' તેના 'એક' 'તણુખાનો' હિસાબ નથી. તેનું 'તેજ' 'ઓછું' છે, દાહકંશક્તિ 'ઓછી' છે, અને 'જીવન' 'દૂંડું' છે. તેમ 'પરમાત્માની' 'પ્રચંડ' શક્તિ 'આગળ' આત્માની 'શક્તિ' પણ 'મર્યાદિત' છે. તેનું 'કારણ' 'શ્રી મહાપ્રભુજી' નીચે 'પ્રમાણે' 'આપે' છે.

ભગવાનની 'પ્રજ્ઞાથી' 'પરમાત્માના' 'છ' 'ધર્મો' નષ્ટ થયા. 'ઐશ્વર્ય', 'વીર્ય', 'યશ', 'શ્રી', 'જ્ઞાન' અને 'વૈરાગ્ય'. અને 'તેથી' જીવ 'પરતંત્ર' સર્વ 'કુઠે' સંહન કરનારો, સર્વહીન, અંદકારી અને 'વિષયાસક્ત' બન્યો. ('અંબુજોધ્ય. ૩-૨૦૫')

'ક્રિતાં' 'આંધળું' 'જૂલું' ન જોઈએ કે 'એ' 'પ્રજ્ઞાશિનો' 'સંજોગો' છે. જેમ 'એક' 'માનો' 'અગ્નિનો' 'સંજોગો' 'યોગ્ય' સ્થાન 'અને' 'પોંધેલું' 'મંજતાં' 'ગોમનાં' 'ગોમ' 'ગાંધી' નાંખે છે. તેમ 'મુઠ્ઠીભર' 'હોડકાંના' 'મોળામાં' 'રહેલો' 'આત્મા' 'અંતરે' અનિષ્ટો ઉત્પન્ન કરે છે તેમ જ 'અનેકનો' 'ઉદ્દારક' 'બને' છે. કોઈ 'વખત' હિરણ્યકેશિમુકે હિટલર બની 'જગતનો' 'સંહાર' 'સરળ' વે છે. તો કોઈ 'વખત' 'મહાત્મા' 'ગાંધી' કે 'મહેર્ષિ' 'દેવીચિ' બની

વિશ્વકલ્યાણ સાધે છે. આણુમાં આણુ—અતિસૂક્ષ્મ આત્માની કિંમત ત્યારેજ સમજાય છે કે જ્યારે એ પ્રચંડ દેહને છોડીને જાય છે.

એ આત્મા પોતે પોતાનો બંધનકર્તા છે “તેમ જ” પોતે પોતાનો સુકૃતિદાતા છે. એના ઉપરનાં કર્મ વાસનાનાં બંધનો નીકળી જઈએ એ શુદ્ધ બને, તો આ સંસારમાં પણ તે સુકૃત બને છે. અરે, યોગસૂત્ર તો એથીયે આગળ જઈ કહે છે કે :—

“વલેશકર્મવિપાકોશયૈરપરામૃષ્ટઃ” પુરુષ વિશેષ રૂઢિ : । ‘અર્થાત્ જોને અવિદ્યાનો કલેશ, કર્મ તેનાં બંધન એને તેથી ઉત્પન્ન થનારી લાગણી ન હોય તો જીવાત્મા સ્વયં રૂઢિ બને છે.

આવા આત્માની મહત્તા જાનારાં સાગવતનાં પ્રમાણો હવે શરૂ કરીએ છીએ.

આત્મા

(૧) આત્મસ્વરૂપ, દર્શન:—

૧. માત્મા જ્ઞાન ન મરિપ્યતિ નેષ્યતેઽસૌ
 ન ક્ષીયતે સઘનચિદ્ વ્યભિચારિણાં દિ ।
 સર્વત્ર શમ્ભવદનપાત્યુપલબ્ધિમાત્રો
 પ્રાણો યથેન્દ્રિયબલેન વિકલ્પિતં સત્ ॥

મા. ૧૧-૩-૨૮

આત્મા ઉત્પન્ન થતો નથી, મરતો નથી, વધતો નથી ક્ષીણ થતો નથી. તે શાશ્વત કલેશ રહિત અને અનુભવમય છે. જેમ ઇન્દ્રિયોનાં બળથી પ્રાણ ઓળખાય તેવો સત્ સ્વરૂપ છે.

૨. ચિલક્ષણઃ સ્થૂલસૂક્ષ્માદેહાદાત્મેક્ષિતા સ્વદૃક્ ।

યથાગ્નિર્દાઘ્નો દહ્યાદાદકોઽન્યઃ પ્રકાશકઃ ॥ મા. ૧૧-૧૦-૮

લાકડાંમાં રહેલો તથા લાકડાંને બાળનાર અગ્નિ જેમ લાકડાંથી જુદો જ છે, તેમ શરીરનો દેહા અને પ્રકાશક આત્મા સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ દેહથી જુદો છે.

૩. દેહેન્દ્રિયપ્રાણમનોઽભિમાનો, જીવોઽન્તરાત્મા ગુણકર્મમૂર્તિઃ ।

સૂત્રં મહાનિત્યુરુચેવ ગીત, સંસાર આઘાવતિ કાલતન્ત્રઃ ॥

મા. ૧૧-૨૮-૧૬

અન્તરાત્મા જીવજ દેહ, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ તથા મનનાં અભિમાનવાળો, ગુણ અને કર્મમય સ્વરૂપવાળો હોય છે. તેનાં જ મુત્રાત્મા, મહાન્ વગેરે નામો છે. તે કાલને આધીન રહી સંસારમાં ભ્રમણ કરે છે.

૪. યપ સ્વયંજ્યોતિરજોઽપ્રમેયો, મહાનુભૂતિઃ સકલોનુભૂતિઃ ।

एकोऽद्वितीयोवचसां विरामे, येनेपिता वागसवश्चरन्ति ॥

મા. ૧૧-૨૮-૩૧

આ આત્મા જાતે તેજસ્વી, અજન્મા, અપ્રમેય-ન માપી શકાય તેવો-અનુભવ સ્વરૂપ અને સર્વનો સાક્ષી છે. વળી તે એક

તેમજ અગોચર હોવાથી વાણી તેને વર્ણવી શકતી નથી. એ આત્મા-
થીજ પ્રેરણા પામીને વાણી તેમજ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયોનાં
કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે.

૫. ભુવિ મૌમાનિ ભૂતાનિ યથા યાન્ત્યપયાન્તિ ચ ।

નાયમાત્મા તથૈતેષુ વિપર્યેતિ યથૈવ ભૂઃ ॥૩૭॥ મા. ૧૦-૪-૧૧

યથા નૈવં ત્રિદો ભેદો યત્ત આત્મવિપર્યયઃ ।

દેહયોગવિયોગો ચ સંસૃતિર્ન નિવર્તતે ॥૩૮॥ મા. ૧૦-૪-૨૦

જેમ પૃથ્વીનાજ બનેલા પદાર્થો પૃથ્વી ઉપર ઉત્પન્ન થાય છે
અને નાશ પામે છે, છતાં પૃથ્વી તત્ત્વ કાયમ રહે છે, તેમ શરીરો
બદલાવાથી આત્મા વિકાર પામતો નથી. જે મનુષ્ય આત્માનાં
પદાર્થસ્વરૂપને જાણતો નથી તેનેજ આત્માવિષે દેહબુદ્ધિ થાય છે,
અને એ બેદબુદ્ધિને લીધે તે સંયોગ, વિયોગ, અને સંસારમાંથી
કદિ નિવૃત્ત થતો નથી.

૬. આત્મા જ્ઞાનમયઃ શુદ્ધો વ્યતિરિક્તો ગુણાન્વયઃ ।

સુષુપ્તિસ્વપ્નજાગ્રદ્ભિર્માયાવૃત્તિભિરીયતે ॥ મા ૧૦-૪૭-૩૧

યેનેન્દ્રિયાર્યાન્ધવાયેત મૃપા સ્વપ્નવદુત્થિત ।

તન્નિરુધ્વાદિન્દ્રિયાણિ વિનિદ્રઃ પ્રત્યપચત ॥ ૧૦-૪૭-૩૨

પતદન્તઃ સમાનાયો યોગઃ સાંલ્યં મનોપિણમ્ ।

ત્યાગસ્તપાં દમઃસત્યં સમુદ્રાન્તા દ્વાપગા ॥ ૧૦-૪૭-૩૩

આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, શુદ્ધો (વિકારો) થી બિન્ન હોવાથી
અત્યન્ત શુદ્ધ છે, છતાં માયાથી ઉત્પન્ન થયેલી વૃત્તિવડે સુષુપ્તિમાં
(પ્રાગરૂપે), સ્વપ્નમાં (તૈજસરૂપે), અને જાગૃત અવસ્થામાં (વિશ્વરૂપે)
જાણાય છે. જેમ નિદ્રામાંથી જાગૃત થયેલો માણસ મિથ્યા છતાં
પોતે નેજેલાં સ્વપ્નનું ચિન્તન કરે છે, તેવી રીતે આત્માએ અવા-
સ્તવિક વિષયોનું ચિન્તન છોડીને અને ઇન્દ્રિયોને મિથ્યા વિષયોમાં
બટકતી રાકીને નિર્બાન્ત (પ્રબુદ્ધ-જાગૃત) બનવું જોઈએ, નદીએ

જેમ સમુદ્રપ્રાસિને^૧ જ અન્તિમલક્ષ્ય બનાવે છે, તેમ, વેદ, યોગ, 'સાંખ્ય', ત્યાગ, તપ, સયમ, સત્યપાલન વગેરેનું શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ એ અતિમ ધ્યેય છે.

૭. **एकमेकतराऽभावे यदानोपलभामहे ।**

त्रितयं तत्र यो वेद स आत्मास्वाश्रयाश्रयः ॥ भा. ૨-૧૦-૯

અધ્યાત્મ, અધિદૈવ, અને અધિભૂત-એ ત્રણમાં એકે પણ ન હોય તો 'બીજા 'પદાર્થનું' જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. એ ત્રણેયને સાક્ષી સ્વરૂપે જે બાણે છે-ભુએ છે, તે જ આત્મા છે, એ આત્મા બીજા-ઓના આશ્રિત નથી, પણ બીજાઓના આશ્રયરૂપ છે.

૮. **अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्तास्त्रय एव हि तद्गुणाः ।**

विकाराः षोडशाचार्यैः पुमानेकः समन्वयात् ॥ भा. ૭-૭-૧૨

કપિલ વગેરે આચાર્યો કહે છે કે, મૂળ પ્રકૃતિ, મહેતત્ત્વ, અહંકાર અને પચ તન્માત્રાઓ એમ આઠ તત્ત્વવાળી પ્રકૃતિ છે. તેના ગુણો ત્રણ—સત્વ, રજઃ અને તમ છે. વિકારો અગિયાર અન્દ્રિયો અને પાંચભૂતો મળી સોળ છે. જ્યારે પુરુષ (આત્મા) એકજ છે, અમે તે સર્વમાં વ્યાપક છે

૯. **बुद्धेर्जागरणं स्वप्नं सुषुप्तिरिति वृत्तयः ।**

ता येनैवानुभूयन्ते सोऽध्यक्षः पुरुषः परः ॥ भा. ૭-૭-૨૫

જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ બુદ્ધિની વૃત્તિઓનો જોના 'વહે' અનુભવ થાય છે, તેજ સર્વનો સાક્ષી છતાં સર્વથી 'પર પુરુષ-આત્મા છે.

૧૦. **यथा प्रसुप्तं पुरुषं प्राणेन्द्रियमनोवियः ।**

प्रमथन्ति चित्तो येन नोत्थापयितुमोजस्रः ॥ भा. ૩-૨૬-૭૧

तमस्मिन्प्रेत्यगात्मानं चिंत्यो योगप्रवृत्तया ।

‘મતયા ચિંતયતાં જ્ઞાનેન વિવિચ્યાત્મનિ ચિન્તયેત્ ॥

જેમ નિદ્રાવશ થયેલા પુરુષના પ્રાણ, મન, ઇન્દ્રિયો ક્ષેપુદ્ધિને ।
આત્મા સિવાય બીજું કંઈ ઉડાડવાને સમર્થ નથી, તેમ વિરાટ
પુરુષ (વિશ્વેતન્યને) ક્ષેત્રમાં આત્મા-વિના બીજું કંઈ પણ ઉડાડી
શકતું નથી. એ પરમાત્મસ્વરૂપ ક્ષેત્રચતુર્-આત્માનું-યોગમાં પ્રવૃત્ત
યોગી સુદિયો, ભક્તિયો, વૈરાગ્યથી અને જ્ઞાનથી અંતઃકરણમાં
આન કરતું.

૧૧. भूनेन्द्रियमनोलिङ्गान् देहानुच्चाग्रचान्विभुः ।

મજત્યુત્સૃજતિ હ્રામ્ય સ્તથાપિ સ્થેન તેજસા ॥ ૭-૨-૪૬

પાવહિદ્વાન્વિતો હ્યાત્મા તાવત્કર્મ નિવન્ધનમ્ ।

તતો વિપર્યયઃ ફલેશો માયા યોગોડ્ઞુચર્વતે ॥ ૭-૨-૪૭

વિતથામિનિવેશોડ્યં યદ્ગુણેષ્વર્થદમ્બવઃ ।

યથા મનોરથઃ સ્વપ્નઃ સર્વમૈન્દ્રિયકં મૃષા ॥ ૭-૨-૪૮

અથ નિત્યમનિત્યં યા નેદ્દ શોચન્તિ તદ્વિદઃ ।

તામ્યથા શક્યતે કર્તુ સ્વમાયઃ શોચતામિતિ ॥ ૭-૨-૪૯

આત્મા, પાંચમૂર્તો ઇન્દ્રિયો તથા મનથી જણાતાં નાનાં મોટાં
શરીરોને પોતે તેનાથી જુદાં હોવા છતાં શરીરને 'હું હું' એમ માને,
છે. વિવેકબળથી આ શરીર 'હું નથી' એમ માનીને મુક્ત પણ અને
છે. આત્મા ન્યાસુધી શરીરમાં હોય ત્યાંસુધીજ તેને કર્મબન્ધન,
તથા દેહભર્યા લાગે છે, અને સાંસારિક કલેશો અનુભવે છે, આ
મન માયાયોગ છે વાસ્તવિક નથી. યુગોનાં કાર્પર્ય સુખદુઃખ
વગેરેને અત્મતરીનેવાં કે કલેશો તે બોટો દૂરામદ છે. જેમ મનોરથ
અને સ્વપ્ન મિથ્યા છે, તેમ ઇન્દ્રિયગ્રન્થ સુખદુઃખ મિથ્યા છે.
મોટે આત્મા તથા શરીરને અનુક્રમે નિત્ય અને અનિત્ય જાણનારા,
જ્ઞાનીઓ નિત્ય આત્માનો તથા અનિત્ય શરીરનો શોક કરતા નથી.
અને આમ તોય છતાં જેઓ શોક કરે છે તેઓનો સ્વમાય પડતાવી
શકાતો નથી.

(૨) આત્મસ્વરૂપ દર્શનના ઉપાયો:—

૧. જન્માદ્યાઃ પલ્લિમેભાવા દષ્ટા વેદસ્ય નાત્મનઃ ।

ફલનામિવ વૃક્ષસ્ય કાલેનેશ્વરમૂર્તિના ॥

આત્મા નિત્યોઽયયઃ શુદ્ધો હોક્તઃ ક્ષેત્રજ્ઞ સાધયઃ ।

અધિક્રિયઃ સ્વદૃગ્ દેતુર્વ્યાપકોઽસત્ક્રયનાદૃતઃ ॥

પતૈર્દ્વાદશભિવિદ્વાનાત્મનો લક્ષણૈઃ પરૈઃ ॥

અહં મમેત્યસદ્ભાવં વેદાદૌ મોહજં ત્યજેત્ ॥

સ્વર્ણં યથા ગ્રાવસુદૈમકારઃ, ક્ષેત્રેષુ યોગૈસ્તદભિજ્ઞાપ્નુયાત્ ।

ક્ષેત્રેષુ વેદેષુ તથાઽઽત્મયોગૈ, રધ્યાત્મવિદ્ બ્રહ્મગતિં લમેત ॥

મા. ૭-૭-૧૮ ૨૧

જેમ કાળને લીધે વૃક્ષનાં ફળને ઉત્પન્ન થવું, હોવું, વધવું, પરિણામ પામવું, રૂપાન્તર થવું, ક્રમાંવું અને નાશ પામવું એવા ૭ વિકારો થાય છે, અને વૃક્ષ એમનું એમ રહે છે, તેમ શરીરમાં પણ આ ૭ પ્રકારના વિકારો જોવામાં આવે છે. આ વિકારો આત્માના નથી, કારણ કે આત્મા નિત્ય, સ્વરહિત, શુદ્ધ, એક, શરીરાદિનો ચાતા, સર્વના આશ્રયરૂપ, વિકારરહિત, સ્વપ્રકાશ, સર્વનાં કારણરૂપ, વ્યાપક, સર્વ સંગથી મુક્ત અને કોઈ પણ આવરણથી રહિત છે. આ બાર શ્રેષ્ઠ લક્ષણોથી આત્માના સ્વરૂપને જાણનાર વિદ્વાનપુરુષે શરીર ઉપરનો મોહ “હું મારું” એવા મિથ્યા આગ્રહ છોડી દેવો જોઈએ. જેમ કોઈ સોનું પારખનાર સોનાની ખાંધુ જોઈ ક્ષેત્રોમાં રહેલા, સોનું કાઢી શકાય એવા પથરોમાંથી અગ્નિ વગેરે ઉપાયોથી સોનું મેળવે છે, તેમ આત્મતત્ત્વને જાણનારો અધ્યાત્મવેતા પુરુષ આત્મપ્રાપ્તિના ઉપાયોથી બ્રહ્મ સ્વરૂપને મેળવી શકે છે.

૨. સંસારચક્ર પતસ્મિન્નનુરક્ષાનમોદિતઃ ।

આમ્યન્ સુખં ચ દુઃખં ચ ભુક્તે સર્વત્ર સર્વદા ॥

નૈવાત્મા ન પરશ્ચાપિ કર્તાસ્યાત્સુખદુઃખયોઃ ।

કર્તારં મન્યતે પ્રાક્ષ આત્માનં પરમેશ્વરં ચ ॥ મા. ૬-૭-૧૮-૧૯

અજાનથી મોહપામેલો જીવાત્મા આ સંસારચક્રમાં સર્વદેહો
જમતાં સદા સુખ અને દુઃખ ભોજવે છે. સુખ કે દુઃખનો કર્તા,
મનુષ્ય પોતે નથી અથવા બીજો કોઈ નથી. છતાં મૂર્ખ મનુષ્ય
પોતાને અથવા બીજાને સુખદુઃખનો કર્તા માને છે.

૧ યદાસ્ય ચિત્તમયેષુ સમેષ્વિન્દ્રિયવૃત્તિભિઃ ।

ન વિગૃહ્ણતિ વૈષમ્યં પ્રિયમપ્રિયમિત્યુત ॥ ૨

સ તદૈવાત્મનાત્માનં નિઃસંકં સમદર્શનમ્ ।

દ્વેષોપાદેય રહિતમારુદં પદમીક્ષતે ॥ આ. ૧-૨૨-૨૪-૨૫

જ્યારે ભક્તપુરુષનું મન સમાન માનેલા સર્વ પદાર્થોમાં
પોતાની ઇન્દ્રિયવૃત્તિઓથી પ્રિય કે અપ્રિય વિષમતાને ગ્રહણ કરતું
નથી, ત્યારે તે પોતેજ પોતાના આત્માને સર્વસંબંધી રહિત, સમ-
ર્થનવાળો, પરમાર્નાદ સ્વરૂપ જીએ છે.

(૩) આત્મસ્વરૂપનાં અજ્ઞાનનું કારણ:—

મનો ધૈ લોક પતસ્મિન્નપિધાકામકર્મભિઃ ।

ચચાચાસુ ગતિસુ ન વેદ સ્વાં ગતિં ભ્રમન્ ॥

મા. ૧૦-૨૮-૧૧

આ જાતમાં મનુષ્યને પ્રથમ દેહાદિ ઉપર અહંશુદ્ધિ થાય છે,
તે પછી વાસનાઓ પ્રગટે છે; તેને આધીન થઈ તે સારા ખોરાં
કર્મો કરે છે, અને તેથી તે ઉચ્ચનીચગતિઓ પામે છે, અને પોતાનાં
અસલ સ્વરૂપને જાણી શકતો નથી.

(૪) આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર:—

સત્યં જ્ઞાતમનન્તં યદ્ બ્રહ્મજ્યોતિઃ સનાતનમ્ ।

યસ્મિ પદ્યન્તિ મુનયો ગુણાપાયે સમાદિતાઃ ॥ ૧૦-૨૮-૧૫

જે સત્ય સ્વરૂપ, જ્ઞાનમય, સ્વર્ણપ્રકાશ વ્યાપક તત્ત્વ છે, તેનો
શિવર ચિત્તવાળા મુનિઓ સત્તાશિશુઓનો સહ થયા પછી આત્મ-
સ્વરૂપે સાક્ષાત્કાર કરે છે

(૫) આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ:—

ચન્દુજ્ઞાત્યતિમધ્યસ્થમિત્રોદાસીનવિદ્વિષ: ।

સર્વે યથા હિ સર્વેષાં ભવન્તિ કમશો મિથઃ ॥

યથા વસ્તૂનિ પણ્યાનિ દેમાદીનિ તતસ્તતઃ ।

પર્યટન્તિ નરેષ્વેવં જીવો યોનિષુ કર્તૃણામ્ ॥

નિત્યસ્યાર્થસ્ય સમ્બન્ધો હ્યનિત્યો દદપતે નૃપુ ।

યાવદ્યસ્ય હિ સમ્બન્ધો મમત્વં તાવદેવ હિ ॥

પર્વ યોનિગતો જીવઃ સ નિત્યો નિરહઙ્કૃતઃ ।

યાવદ્યત્રોપલભ્યેત તાવત્સ્વત્વં હિ તસ્ય તર્વ ॥

પપ નિત્યોઽવ્યયઃ સૂક્ષ્મઃ પપ સર્વાશ્રયઃ સ્વદૃક્ ।

આત્મમાયાગુણૈર્વિશ્વમાત્માનં સ્જજતે પ્રભુઃ ॥

ન હ્યસ્યાતિ પ્રિયઃ કશ્ચિન્નાપ્રિયઃ સ્વઃ પરોઽપિ વા ।

એકઃ સર્વેઘ્રિયાં દ્રષ્ટા કર્તૃણાં ગુણદોષયોઃ ॥

નાદત્ત આત્મા હિ ગુણં ન દોષ ન ક્રિયાફલમ્ ।

ઉદાસીનવદાસીનઃ પરાવરદમ્ગીશ્વરઃ ॥ શ્લોક ૬-૧૬=૫-૧૧

સર્વ ક્ષેત્ર અનુક્રમે પોતાના સંબંધી, સાતિવા, શત્રુ, તટસ્થ, અને મિત્રો, નિમિત્તે પરસ્પર દ્વેષ કરે છે. જેમ સુવર્ણાદિ, વસ્તુઓ પોતાની લેવડદેવડ કરનારા મનુષ્યોમાં અર્થિથી તર્કિ બટકે છે, તેમ જીવ પણ અનેક યોનિઓમાં બટકે છે. પણ આદિ જીવતા પદાર્થોની સંબંધ પણ મનુષ્યોમાં અનિત્ય જેવામાં આવે છે. ત્યાંસુધી જેની સાથે સંબંધ હોય, ત્યાંસુધીજ તેની તેના પર મમતા હોય છે. આ પ્રમાણે જીવ અનેક યોનિઓમાંથી પસાર થવા છતાં નિત્ય છે—અપિનાશી છે; અને અહંકારરહિત છે ત્યાંસુધી જે સંબંધી સાથે પોતે પોતાના કર્મને વશ થઈ જીવ રહે ત્યાંસુધીજ તેની સાથે ‘આ મારો સંબંધી છે’ એવું મમત્વ હોય છે આ જીવ નિત્ય, અપિનાશી, સૂક્ષ્મ, જ-માર્થિથી રહિત, દેહાદિના આશ્રયરૂપ અને સ્વયંપ્રકાશ છે. આ જીવ પોતાની માયાના ગુણોથી પોતાને જ

જગતરૂપે સરળ છે. આ જીવને કોઈ પણ પ્રિય કે અપ્રિય નથી; કોઈ પણ પોતાનો કે પારનો નથી. કારણ કે પોતે એક જ પોતાનું હિત કે અહિત કરનાર સુહિતો દ્રષ્ટા—સાક્ષી છે. આ જીવાત્મા મુણ, દોષ કે ક્રિયાના ફળ—સુખદુઃખથી પર છે. કારણ કે તે કારણ અને કાર્યનો કેવળ દ્રષ્ટા જ (સાક્ષી) છે; ભોક્તા નથી. અને તેથી જ તે ઈશ્વર—દેહની પરતંત્રતાથી રહિત—છે.

(૬) આત્મતત્ત્વ મુક્તિ તથા દુર્લભ છે:—

દૃદિસ્યોડપ્યતિ દૂરસ્થઃ કર્મવિક્ષિત્ત્વેતસામ્ ।

આત્મશક્તિભિરપ્રાપ્તોડપ્યન્યુપેતગુણાત્મનામ્ ॥

મા. ૧૦-૮૬-૪૭

સર્વના હૃદયમાં રહેલો હોવા છતાં અસ્થિર ચિત્તવાળા પુરુષો માટે એ આત્મા દૂર છે, જ્યારે લગવાનના સ્મરણવાળા વિવેકી પુરુષો માટે તે સમીપમાં જ છે.

(૭) આત્મતત્ત્વની આવશ્યકતા:—

સર્વેવામિદ્ધ ભૂતાનામાત્મા હિ પ્રમથાપ્યયઃ ।

ગોક્તા ચ તદવધ્યાયી ન કચિત્સુખમેઘતે ॥ મા. ૧૦-૪૪-૪૮

સર્વ પ્રાણીઓ આત્માથી ઉત્પન્ન થાય છે, નારા પામે છે તેમજ રક્ષણ મેળવે છે. તેનો અનાદર કરનાર કદી સુખ પામતો નથી.

(૮) આત્મા સર્વથી પ્રિય છે:—

સર્વેવામપિ ભૂતાનાં નૃપ સ્થાત્મૈવ વહ્નમઃ ।

હતરેડપત્તવિજ્ઞાપાસ્તદ્દહ્મતયૈવ હિ ॥

વેદાત્મવાદિનાં પુંસામપિ રાજન્યસન્નમ ।

યથા વેદઃ પ્રિયતમસ્તથા ન હાનુ યે ચ તમ્ ॥

વેદોડપિ મમતામાફ્ ચેત્ તર્હાસી નારમયપ્રિયઃ ।

વજીર્યંત્યપિ વેદેડસ્મિઞીવિતાશા થલોપસી ॥

તસ્માપ્રિયતમઃ સ્વાત્મા સર્વેષામપિ, દેહિનામ્ ।

તદર્થમેવ સકલં જગદેતચ્ચરાચરમ્ ॥

મા. ૧૦-૧૫-૫૮, ૫૨-૫૪

સર્વપ્રાણીઓને પોતાનો આત્મા જ પ્રિય હોય છે. બીજાં સંતાન, ધન વગેરે જે વહાલાં લાગે છે, તે પણ પોતાના આત્મા ઉપરના વહાલને કારણે જ પ્રિય લાગે છે. પ્રાણીઓને પોતાના આત્મા ઉપર જેવો સ્નેહ હોય છે તેવો પુત્ર, ધન, ધર વગેરે ઉપર હોતો નથી. જેઓ દેહને આત્મા કહેનારા છે, તેઓને પણ જેવો દેહ વહાલો હોય છે તેવાં દેહની ખાછળ રહેલાં પુત્ર, ધન વગેરે વહાલાં હોતાં નથી. દેહ ઉપર જો કે મમતા હોય છે, છતાં પણ તે આત્મા જોડેલો પ્રિય હોતો નથી; કારણ કે પ્રાણીઓને દેહ ધરડો હોવા છતાં પણ પોતાને જીવવાની અને આત્માનું રક્ષણ કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા હોય છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, દરેક પ્રાણીઓને સૌથી પ્રિયતમ વસ્તુ આત્મા જ છે. અને તેને માટે જ સમસ્ત જગત કામ કરી રહ્યું છે.

૨. આત્મા ચૈ પ્રાણિનાં પ્રેષ્ઠઃ ... ॥ મા. ૧૦-૮૦-૪૦

પ્રાણીઓને પોતાનો આત્મા સર્વથી પ્રિય હોય છે.

(૯) આત્મામાં કર્તૃત્વની ભ્રાંતિ:—

યથા સ્વમરિકા દૃષ્ટ્વા આમ્યતીવ મહીયતે ।

ચિત્તં કર્તારં તન્નાત્મા કર્તૈવાદં ધિયા સ્મૃતઃ ॥

મા ૧૦-૪૬-૪૧

જેમ જોળ કૂડી ફરવાને લીધે બમેલી દૃષ્ટિથી પૃથ્વી પણ ફરતી જણાય છે, તેમ ચિત્ત કર્તા હોવાથી મનુષ્યને અહંબુદ્ધિ થાય છે, અને તેથી ચિત્તને આત્મા તરીકે માને છે. આથી આત્મા પોતાને કર્તા માને છે.

(૧૦) આત્મા પુત્રરૂપે જન્મે છે —

આત્મા ચૈ પુત્ર ઉત્પન્ન ઇતિ વેદાનુશાસનમ્ ॥ મા. ૧૦-૭૮-૨૬

. પિતા પોતે જ પુત્રરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, એવી વેદની આચાર છે. પુત્ર પિતાનો અવતાર છે.

(૧૧) આત્માના કર્મસાક્ષીઓ:—

સૂર્યોઽગ્નિઃ સં મરુદ્વાયઃ સોમઃ સન્ધ્યાકાળો દિશઃ ।

ક કુઃ કાલો ધર્મ ઇતિ હ્યેતે દૈત્યસ્ય સાક્ષિણઃ ॥

મા. ૬-૧-૪૨

સૂર્ય, અગ્નિ, આકાશ, વાયુ, દેવતાઓ, ચંદ્ર, સંધ્યાકાળ, દિવસ, રાત્રિ, દિશાઓ, જળ, પૃથ્વી, કાળ અને ધર્મ—આ બધા જ આત્માના પુણ્ય-પાપરૂપ કર્મના સાક્ષીઓ છે.

(૧૧) આત્માનું અમરત્વ અને દેહાધ્યાસ:—

યથા પ્રયાન્તિ સંયાન્તિ સ્ત્રોતોવેગેન વાલુકાઃ ।

સંયુજ્યન્તે વિયુજ્યન્તે તથા કાલેન દેહિનઃ ॥

યથા ધાનાસુ વૈ ધાનાઃ ભવન્તિ ન ભવન્તિ ચ ।

યયં ભૂતેષુ ભૂતાનિ સ્ત્રોદિતાનીશમાયયા ॥

ચય ચ ત્વં ચ યે ચેમે તુલ્યકાલાશ્ચયચરાઃ ।

જન્મમૃત્યોર્યથા પથ્થારગઢૃ નૈવમધુનાડપિ મોઃ ॥

ભૂતૈર્ભૂતાનિ ભૂતેશઃ સૃજત્વયતિ દમ્યજઃ ।

આત્મણ્દૈરસ્યતન્ત્રૈરનપેક્ષોડપિ વાલ્મવત્ ॥

દેદેન દેહિનો રાજન્ દેહાદંદ્રોડમિજાયતે ।

યોજાદેય યથાવીજં દેહાર્યં રૂપ શાશ્વતઃ ॥ મા. ૬-૧૫-૧-૭

જેમ પ્રવાહના વેગથી રેતી એકઠી થાય છે અને જુદી પડી જાય છે, તેમ કાલના વેગથી પ્રાણીઓ એકઠાં થાય છે અને જુદાં પડે છે. જેમ બીજામાંથી બીજા ઉત્પન્ન થાય છે અને તથી પશુ થતાં તેમ હમિરતી માવાથી પ્રેમયર્તા પ્રાણીઓ, પ્રાણીઓથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તથી પશુ થતાં. તે માન! હું તમે અને તમારા શત્રુઓ તંત્રેવામાં આવતાં આ રમણ-અંતરેમ પ્રાણીમાં જન્મ

પહેલાં જેમ ન હતાં અને મૃત્યુની પછી પણ નહિ હોઈએ, તેમ હમણાં પણ નથી, એમ માનો. પ્રાણીમાત્રના ઈશ્વર અજન્મ ભંગવાન કોઈ પણ જાતની ઇચ્છા સિવાય બાલકની જેઠે પોતે ઉત્પન્ન કરેલાં અસ્વતંત્ર પ્રાણીઓદ્વારા બીજાં પ્રાણીઓને સરજે છે, પાળે છે અને સંહારે છે. હે રાગ, જેમ એક બીજમાંથી બીજું બીજ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ એક શરીરથી બીજું શરીર ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ તે બીજની ઉત્પત્તિમાં ભૂમિ આદિ પદાર્થો કાયમ રહે છે, તેમ દરેક દેહમાં આત્મા શાશ્વત જ રહે છે.

(૧૨) આત્માનો વિષયોસઃ—(શરીરમાં આત્મશુદ્ધિ).

एवं गुणैर्भ्राम्यमाणैर्मनस्यविकलः पुमान् ।
 याति तत्साम्यतां भद्रे ! ह्यलिङ्गो लिङ्गवानिव ॥
 एष आत्मविषयासौ ह्यलिङ्गे लिङ्गभावना ।
 एष प्रियाप्रियैर्योगो वियोगः कर्मसंस्मृतिः ॥
 सम्भवश्च विनाशश्च शोकश्च विविधः स्मृतः ।
 अविवेकश्च चिन्ता च विवेकास्मृतिरेव च ॥

भा. ૭-૨-૨૪-૨૬

હે ભદ્રે ! સત્ત્વાદિ ગુણોથી મન ભ્રમિત થાય છે, ત્યારે પુરુષ—
 આત્મા—પણ પોતે પરિપૂર્ણ હોવા છતાં તે મનનો સમાનધર્મી
 બને છે. ખરૂં જોતાં આત્મા દેહાદિકના સંગથી રહિત છે તો પણ
 જાણે તે દેહાદિકના સંગવાળો હોય તેમ લાગે છે. આત્મા શરીરથી
 રહિત હોવા છતાં તેના પર દેહાભિમાન કરવું તે જ આત્મસ્વરૂપનું
 અજ્ઞાન છે. એને લીધે જ પ્રિય, અપ્રિય સંયોગ અને વિયોગ, કર્મ
 અને સંસાર વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે. એટલું જ નહિ પણ આ જ
 આત્મવિષયોસ—શરીરમાં આત્માની શુદ્ધિ—ઉત્પત્તિ, વિનાશ, જાત-
 જાતના શોક, અવિવેક, ચિન્તા તથા વિવેકના વિસ્મરણનું કારણ છે.

(૧૩) આત્મા અને દેહનો સંબંધ:—

સ્નેહાગ્નિષ્ઠાનવર્ત્યગ્નિસંયોગો યાવદ્દીયતે ।

તત્તો દીપસ્ય દીપત્વમેવં દેહદૃતો ભવઃ ॥

રજઃ સત્ત્વતમોઽવૃત્યા જાયતેઽથ વિનશ્યતિ ॥

ન તત્રાત્મા સ્વયંજ્યોતિર્યો વ્યકાઽવ્યક્તયોઃ પરઃ ।

આકાશ ઇવ ચાધારો ધ્રુવોઽનન્તોપમસ્તતઃ ॥ ૧૨-૫-૭,૮

જ્યાંસુધી તેજ, ક્રોડીયું, દીવેટ, અગ્નિ, તથા અગ્નિનો સંયોગ
આણુ રહે છે ત્યાંસુધી દીવાનું દીવાપણું રહે છે. એ પ્રમાણે આપણા
છવનનો દીપ કર્મરૂપ તેજ, તેના આધારભૂત આ દેહ, સત્ત્વ, રજઃ
અને તમસ નામની વૃત્તિરૂપ દીવેટ, અને તૃણારૂપ અગ્નિસંયોગથી
સળગે છે (એમાંના એકના પણ અભાવે નાશ પામે છે.) ઉપાધિરૂપ
દેહાદિથી પર રહેલો સ્વયં પ્રકાશ આત્મા આ સર્વના આધારરૂપે
રહીને આકાશની માફક નાશ પામતો નથી.

(૧૪) આત્માની દેહગતિ:—

મૃત્યુર્જન્મવતાં ધીર દેહેન સદ્ જાયતે ।

અથ વાન્દશતાન્તે વા મૃત્યુર્વૈ પ્રાણિનાં ધ્રુવઃ ॥

દેહે પશ્ચત્ત્વમાપન્ને દેહી કર્માનુગોઽવશઃ ।

દેહાન્તરમનુપ્રાપ્ય પ્રાક્તનં ત્યજતે વયુઃ ॥

વ્રજંસ્તિષ્ઠન્પદૈકેન યથૈવૈકેન ગચ્છતિ ।

યથા તૃણજલૌકેવ દેહી કર્મગતિઃ ગતઃ ॥

સ્વપ્ને યથા પશ્યતિ દેહમીદ્રશં, મનોરથેનાભિનિવિષ્ટચેતસઃ ।

દૃષ્ણુતાભ્યાં મનસાનુચિન્તયન્, પ્રપદ્યતે તત્કિમપિ હ્યપસ્મૃતિઃ

યતો યતો ઘાવતિ દૈવચોદિતં, મનોવિકારાત્મકમાપપશ્ચસુ ।

ગુણેષુ માયારચિત્તેષુ દેહસૌ, પ્રપદ્યમાનઃ સદ્ તેન જાયતે ॥

જ્યોતિર્યથેવોદકપાર્થિવેષ્વર- સમીરયેગાનુગતં વિભ્રાન્યંતે ।

યથં સ્વમાયારચિત્તેષ્વસૌ પુમાન્ગુણેષુ રાગાનુગતૌ વિમુંહ્યતિ ॥

તસ્માન્ન કસ્યચિદ્રોહમાચરેત્સ તથાવિધઃ ।

આત્મનઃ ક્ષેમમન્વિચ્છન્ દ્રોઘુર્વે પરતો મયમ્ ॥

મા ૧૦-૧ ૩૮-૪૪

મૃત્યુ તો પ્રાણીઓને જન્મની સાથે જ ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે, આજ કે સો વર્ષ પછી પણ પ્રાણીઓનું મૃત્યુ અવશ્ય થાય છે. એક દેહનો નાશ થતાં કર્મને અનુસરનારો જીવ પરાધીન થઈને બીજા દેહને પામે છે અને પૂર્વશરીરનો ત્યાગ કરે છે. જેમ ચાલતો મનુષ્ય એક પગ ઉપર શરીર ટેકવી બીજો પગ આગળ મૂકી ચાલે છે, વળી જેમ તૃણજલૌકા (ખડમાંકડી) આગળના બીજા ઘાસનો આશ્રય કર્યા પછી જ પ્રથમના ઘાસનો ત્યાગ કરે છે તેમ કર્મમાર્ગમાં રહેલો આત્મા એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં જાય છે. જેમ પદાર્થોને જોવા અથવા સાંભળવાથી તેમાં મન પરોવાતાં માણસ સ્વપ્નમાં તે તે પદાર્થો જોઈ પોતાના સ્વરૂપને ભૂલે છે, તેમ આત્મા પણ જોએલા તથા સાંભળેલા પદાર્થોની વાસનાના બળે નિજસ્વરૂપ ભૂલી અન્ય દેહ ધારણ કરે છે. દેહના મરણસમયે દૈવે પ્રેરેલું અને અનેક જાતના વિકારોવાળું મન માથાએ રચેલાં પંચમહાભૂતોમાં જે જે તરફ (દેવ, મનુષ્ય, પશુ કે પક્ષી) દોડે છે, તે તે શરીર આત્મા ધારણ કરે છે. જેમ જલ ભરેલાં જુદાં જુદાં માટીનાં પાત્રોમાં (ચંદ્ર સૂર્ય વગેરેનું) પ્રતિબિંબ વાયુના વેગને અનુસરતું (હાલતું) જોવામાં આવે છે, તેમ પોતાની અવિદ્યાથી રચાયેલાં શરીરોમાં આ જીવ પ્રવેશ કરી મોહ પામે છે. માટે આત્મજ્ઞાની પુરુષે પોતાનું કલ્યાણ ધૃષ્ટીને, કાર્ષ્ણ્ય પણ પ્રાણીનો દ્રોહ કરવો નહિ, કાંચુ કે દ્રોહ કરનારને જ બીજાથી ભય હોય છે.

(૧૫) આત્માનો અન્ય દેહમાં સંચાર શા માટે ?

મનઃ કર્મમયં નૃણામિન્દ્રિયૈઃ પञ્ચભિયુતમ્ ।

લોકાલ્લોકં પ્રયાત્યન્ય આત્મા તદનુવર્તતે ॥ મા. ૧૧-૧૨-૨૬

પાંચ ઇન્દ્રિયોથી યુક્ત એવું કર્મભય મન એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં જાય છે. આત્મા તેથી જુદો હોવા છતાં અહંભાવથી તેને અનુસરે છે.

(૧૬) આત્માનું દેહથી ભિન્નત્વ:—

૧. યથાતલો દાહપુ ભિન્ન ઈયતે, યથાનિલો વેદગતઃ પૃથક્સ્થિતઃ।
યથા નમઃ સર્વગતં ન સઙ્ગતે, તથા પુમાન્ સર્વગુણાશ્રયઃ પરઃ
મા. ૭-૨-૪૨

જેમ લાકડામાં રહેવા છતાં તેના દાહક અને પ્રકાશક ગુણથી અભિ જુદો છે; જેમ વાયુ શરીરમાં રહેલો હોવા છતાં પણ મુખ, નામિકા વગેરેથી જુદો છે; જેમ આકાશ સર્વ સ્થળે રહેલું છે છતાં અસંગ છે; તેમ આત્મા દેહ, ઇન્દ્રિય આદિ સર્વ ગુણોનો આશ્રય હોવા છતાં સર્વથી ભિન્ન છે.

૨. તરોર્વીજ્રવિપાકાભ્યાં યો વિદ્વાઙ્જન્મસંયમૌ।

તરોર્વિલક્ષણો દ્રષ્ટા પર્વં દ્રષ્ટા તનોઃ પૃથક્ ॥ મા. ૧૧-૨૨-૪૧

જેમ વૃક્ષનાં બીજથી જન્મને અને ફળ પાકી જતાં મરણને જાણનારો પુરુષ એ વૃક્ષથી જુદો છે, તેમ દેહનાં જન્મમરણને જાણનારો આત્મા દેહથી જુદો છે.

૩. યથા જલે ચન્દ્રમસઃ કમ્પાદિસ્તત્ક્રતો ગુણઃ।

દૃશ્યતેઽ સન્નપિ દ્રુપુરાત્મનો નાત્મનો ગુણઃ ॥

સ ચૈ નિવૃત્તિઘર્મેણ વાસુદેવાનુકમ્પયા।

ભગવદ્ભક્તિયોગેન તિરોષ્ણે શનૈરિદ્ધ મા. ૩-૭-૧૧, ૧૨

જેમ જલમાં પ્રતિબિંબરૂપે પડેલા ચંદ્રમાં જલના ગુણોથી જણાતા કંપ વગેરે ધર્મ આકાશમાં રહેલા ચંદ્રમાં જણાતા નથી, તેમ શરીરના ધર્મ આત્મામાં નથી. છતાં દેહાદિ વિષય અહંભાવને લીધે જીવ શરીરના ધર્મો (મુખદુઃખાદિ) પોતાના માને છે (વસ્તુતઃ

આત્મા ચંદ્રની માફક શરીરથી અલિપ્ત છે). જીવાત્મામાં જણાતા આ દેહાદિના શુભધર્મો, નિષ્કર્તિમાર્ગ, ભગવત્કૃપા અને તે દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલા ભક્તિયોગથી ધીમે ધીમે દૂર થાય છે.

(૧૬) આત્મા અને દેહનું સ્વરૂપ તથા કાર્ય:—

આત્મમોહો નૃણામેષ કલ્પતે દેવમાયયા ।

સુદૃદ્ધુર્દુદાસીન ઇતિ દેહાત્મમાનિનામ્ ॥

एक एव परोह्यात्मा सर्वेषामपि देहिनाम् ।

नानेव गृह्यते मूढैर्यथा ज्योतिर्यथा नभः ॥

देह आद्यन्तवानेष द्रव्यप्राणगुणात्मकः ।

आत्मन्यविद्यया क्लृप्तः संसारयति देहिनम् ॥

મા. ૧૦-૫૪-૪૩-૪૫

શરીરને આત્મા માનનારાઓને, આ મિત્ર છે, આ શત્રુ છે, આ ઉદાસીન છે એવો જે ભેદ જણાય છે, તે ઈશ્વરની માયાને લીધે તથા ભુદ્ધિના મોહને લીધે જ હોય છે. સર્વ પ્રાણીઓમાં એક જ આત્મા છે; છતાં પાત્રભેદથી જેમ સૂર્ય અને આકાશ જુદા આકારનાં દેખાય તેમ આ આત્મા પણ જુદાં જુદાં શરીરોમાં જુદો જુદો બાસે છે. આ શરીર આદિ અને અંતવાળું છે, તે અધિભૂત, (પાંચભૂતો સંબંધી) અધ્યાત્મ, (જીવભાવ સંબંધી) અને અધિદેવ (ઇન્દ્રિયો સંબંધી) વિકારોથી આત્મામાં અવિદ્યાના આભાસને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે અને આત્માને સંસારમાં ભ્રમાવે છે.

આત્મા અને પરમાત્મા:—

अहं वै सर्वभूतानि भूतात्मा भूतभावनः ।

शब्दब्रह्म परं ब्रह्म ममोमे शाश्वती तनू ॥ भा. ૬-૧૬-૫૧

लोके विततमात्मानं लोकं चात्मनि संततम् ।

उभयं च मया व्याप्तं मयि चैवोभयं कृतम् ॥

यथा सुपुतः पुरुषो विश्वं पश्यति चात्मनि ।

आत्मानमेकदेशस्थं मन्यते स्वप्न उत્थितः ॥

एवं जगत्तद्वादीति जीवस्थानानि चात्मनः ।

मायामात्राणि विज्ञाय तद्द्रष्टारं परं स्मरेत् ॥

येन પ્રસુતઃ પુરુષઃ સ્થાપે વેદાત્મનસ્તદા ।

सुखं च निर्गुणं ब्रह्म तदात्मानमवेदि माम् ॥ ६-१६-५२

હું સર્વ પ્રાણીઓરૂપ છું. પ્રાણીમાત્રનો આત્મા પણ હું જ છું અર્થાત્ ભોક્તા અને ભોગ્યરૂપી આ જગત મારાથી ભિન્ન નથી, હું પ્રાણીમાત્રનો પ્રકાશક અને કારણ છું, તેમજ શબ્દબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ એ બંને મારાં સાંધત શરીર છે.

આત્મા ભોક્તા તરીકે આ ભોગ્ય સંસારમાં વ્યાપ્ત છે અને ભોગ્યરૂપ સંસાર આત્મામાં વ્યાપ્ત છે, પણ એ બંને ભોક્તા અને ભોગ્ય, કારણાત્મા મારા વડે (જગવાનથી) વ્યાપ્ત છે. તે બંને મારામાં રહેલાં છે, એમ જાણવું. જેમ સૂતેલો પુરુષ સ્વપ્નાવસ્થામાં પર્વત વન વગેરે જગતને પોતાનામાં જુએ છે અર્થાત્ સ્વપ્નાવસ્થામાં જ બંનેને જુએ છે, અને સ્વપ્ન ઊડી જતાં પોતાને પથારીમાં રહેલો જાણે છે, તેમ જગત આદિ ત્રણેય અવસ્થાઓ આત્માને કેવળ માયારૂપ જ છે, એમ જાણીને તેના દ્રષ્ટા-આત્માને તેનાથી પર જાણવો જોઈએ. અર્થાત્ આત્મા, જગત સ્વપ્ન ને સુષુપ્તિ એ ત્રણે અવસ્થાનો દ્રષ્ટા હોવા છતાં તેનાથી પર છે. સૂતેલો પુરુષ પોતાના સૂવાના સમયે પોતાની સૂવાની ક્રિયાને જાણે છે તથા તે વખતના નિર્ગુણ અતીન્દ્રિય સુષુપ્તને જાણે છે, તેને જ આત્મારૂપી બ્રહ્મ જાણુ. આત્મા અને પરમાત્માનો ભેદ —

यथोल्लुकाद्विस्फुलिङ्गाखूमाद्वापि स्वतन्मवात् ।

अप्यात्मत्वेनाभिमतौ यथाग्निं पृथगुલ्लुकात् ॥

भूतान्द्रियान्त इरणाप्रधानाज्जीवसंस्थितात् ।

આત્મા તથા પૃથગ્દ્રષ્ટા મગ યાગ્યહસંસ્થિતઃ ॥ મા. ૧-૨૮-૪૦, ૪૧

જેમ ઉજાડીયામાં પોતાનાથી જ ઉત્પન્ન થયેલા તણખાથી કે પૂમાડાથી અગ્નિ જુદો જ છે, તેમ પાંચ જૂનો, ઇન્દ્રિયો, અંતઃકરણ

તથા પ્રધાનતત્ત્વથી દ્રષ્ટા-આત્મા-બુદ્ધો છે. 'જીવ'સંગ્રાવાળા તે દ્રષ્ટાથી 'ક્ષણ' સંગ્રાવાળા ભગવાન બુદ્ધ છે.

ત્વં નિત્યમુક્તપરિશુદ્ધચિત્તુદ્ધ આત્મા

કૂટસ્થ આદિપુરુષો ભગવાંસ્ત્યઘીશઃ । મા. ૪-૧-૧૫

આપ (ભગવાન) નિત્યમુક્ત છો; (જીવ તો આપની કૃપાથી મુક્ત થાય છે.) આપ અત્યંત શુદ્ધ છો (જીવ મલિત છે.) આપ સંપૂર્ણ જ્ઞાની છો. (જીવ અજ્ઞાની છે.) આપ પરમ આત્મા છો, જીવ આપનો અંશમાત્ર છે. આપ નિર્વિકાર છો. (જીવ વિકારી છે) આપ આદિપુરુષ છો (જીવ જન્મમર્યાદાવાળો છે.) આપ ભગવાન (ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, લક્ષ્મી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યવાન) છો. જીવ એ વિનાનો છે.

શ્રેયસામપિ સર્વેષામાત્માહ્યવધિર્યતઃ ।

સર્વેષામપિ ભૂતાનાં શરિરાત્માઽત્મદઃ પ્રિયઃ ॥ મા. ૪-૩૧-૧૩

સર્વ કલ્યાણકારી જ્ઞાનોનો અવધિ કેવળ આપણો આત્મા જ છે, ન્યારે સર્વ પ્રાણીઓના આત્મારૂપ, શ્રીહરિ સર્વના કલ્યાણકારી અને પ્રિય છે.

॥ ॐ नमः श्रीकृष्णाय ॥

प्रकरण ३ श्रुं .

माया-प्रकृति

समीक्षा

प्रपंचो भगवत्कार्यस्तद्रूपो माययाऽभवत् ।
तच्छक्त्याऽविद्यया त्वस्य जीवः संसार उच्यते ॥
संसारस्य लयो मुक्तौ न प्रपञ्चस्य कर्हिचित् ।
कृष्णस्यात्मरतौ त्वस्य लयः सर्वसुखायतः ॥
त. नि. १-२.६-२४

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति मे । (३३)

સદા સાથે જ હોય છે. સર્વોપેતા તદ્દર્શનાત્ (ત્ર.-ઘ.) મહાયૈતન્યની આ શક્તિ તે માયા-મૂલ પ્રકૃતિ

આ માયા પણ બે પ્રકારની છે. જેમ બ્રહ્મ સાકાર અને નિરાકાર છે, તેમ એની શક્તિ પણ સાકાર અને નિરાકાર છે. માનવ દેહમાં રહેલી આત્માની વાસનામય શક્તિ એ એનું નિરાકાર સ્વરૂપ છે, જ્યારે શરીર એ એનું સાકાર સ્વરૂપ છે.

આ માયા-પ્રકૃતિનું મહત્ત્વ પણ બ્રહ્મ જેટલું જ ગૂઢ છે. કારણ કે એના વિના બ્રહ્મ કે આત્મા કંઈ જ કરી શકતો નથી. સૂર્ય છે તો તેની પ્રભા છે, પણ સૂર્યમાંથી તેનું તેજ નીકળી જાય, તો સૂર્ય જેવો પદાર્થ જ ન રહે. તેમ બ્રહ્મ છે તો જગત્ છે, અથવા આત્મા છે તો દેહ છે એ વાત સાચી, પણ જગત્ અથવા દેહના અભાવે બ્રહ્મ અથવા આત્મા યંણુ નિષ્ક્રિય બને છે. તેનો અભાવ થતો હોય એમ લાગે છે, એ વાત પણ તેટલી જ સાચી છે.

જેમ કોઈ રાજા માત્ર પોતાની ઈચ્છાશક્તિ અને પ્રેરણાથી, પોતે કંઈ પણ ન કરતાં પોતાના પ્રધાન દ્વારા સમગ્ર રાજ્યતંત્ર ચલાવે છે, તેવું જ બ્રહ્મ અને તેની માયાનું પણ છે. અણુરૂપ આત્મા અને તેની ચિત્તશક્તિનું તથા દેહથી ભિન્ન હોવા છતાં લગ્ન પછી પુરુષ અને સ્ત્રીનું પણ તેવું જ છે.

અને એથી જ આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોએ જેટલું મહત્ત્વ બ્રહ્મને આપ્યું છે એટલું જ એની માયાને પણ આપ્યું છે. શક્તિપ્રધાન શાસ્ત્રોએ એને પુરુષ કરતાં પણ વધારે પ્રાધાન્ય આપ્યું છે તેનો હેતુ પણ આ જ છે. ભગવતી ગીતાએ એ વિષે નીચે પ્રમાણે એની મહત્તા ગાઈ છે.

- (૧) જે મતમાં વિશ્વના રચયિતા પરમાત્મા છે ત્યાં પ્રકૃતિ સાધન છે, સૃષ્ટિનું કારણ છે.

પ્રકૃતિ સ્વામવણ્ય વિસૃજામિ પુનઃપુનઃ ।

- (૨) જે મતમાં વિશ્વની રચયિત્રી પ્રકૃતિ છે ત્યાં પુરુષ સાધન—સૃષ્ટિનું કારણ—બને છે.

મયાધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સ્વયતે સચરાચરમ્ ।

- (૩) ત્રીજા મતમાં, પુરુષ અને પ્રકૃતિ બન્ને સૃષ્ટિનાં કારણ બને છે.

મમ યોનિર્મહદ્બ્રહ્મ તસ્મિન્ ગર્ભે દધામ્યહમ્ ।

સંભવઃ સર્વભૂતાનાં તતો ભવતિ ભારત ॥

આટલું હોવા છતાં યાદ રાખવું ઘટે કે પુરુષ પ્રકૃતિથી પર છે.

આવી અનંત શક્તિશાલિની માયાનાં ભાગવતે આપેલાં પ્રમાણો આ પ્રકરણમાં આપીએ છીએ. પહેલાં એનું મુખ્ય સ્વરૂપ બતાવી ક્રમશઃ એનાં અવાંતર અંગોનાં ઘટતી સમીક્ષા સાથે પ્રમાણો આપીશું.

માયા-પ્રકૃતિ

(૧) માયાનું સ્વરૂપ:—

૧. સા વા પતસ્યસન્દ્રષ્ટુઃ શક્તિઃ સદસદાત્મિકા ।

માયા નામ મહાભાગ યયેદં નિર્મમે વિભુઃ ॥ મા. ૩-૫-૨૫

સમ્યગ્ દ્રષ્ટા પરમાત્માની કાર્યકારણરૂપ શક્તિને માયા કહે છે. એના વડે જ એ વ્યાપક પ્રભુએ આ જગતને સરળથું છે.

૨. કાલો દૈવં કર્મ જીવઃ સ્વભાવો

દ્રવ્યં ક્ષેત્રં પ્રાણ આત્મા વિકારઃ ।

તત્સજ્જાતો યીજરોહપ્રવાહ-

સ્વચ્ચમાયૈવા તન્નિવેધં પ્રપદ્યે ॥ મા. ૧૦-૬૩-૨૬

કાળ, દૈવ, કર્મના સંસ્કારરૂપ સ્વભાવ, તે સ્વભાવવાળો જીવ, શબ્દ-સ્પર્શદ્વિવાળા પદાર્થો, શરીર, પ્રાણ, સૂત્રાત્મા, અહંકાર, અગિયાર ઇન્દ્રિયો, પાંચ મહાભૂતો આ સર્વના સમુદાયથી શરીર બને છે. એ શરીરથી કર્મો અને કર્મોથી પાછો દેહ થાય છે. એમ જે પ્રવાહ ચાલે છે, તે આપની (લગવાનની) માયા છે.

૩. મૃગતૃષ્ણાં યથા ચાલા મર્ચન્તે ઉદકાશયમ્ ।

ઇવં વૈકારિકીં માયામયુક્તા ઘસ્તુ ચક્ષતે ॥ મા. ૧૦-૭૩-૧૧

જેવી રીતે અલ્પશુદ્ધિવાળા મનુષ્યો મૃગજળને સાચા પાણીનું સ્થળ સમજે છે, તેમ અવિવેકીઓ સૃષ્ટિ વગેરે વિકારોના રૂપમાં ભાસતી મિથ્યા માયાને—જગતને સાચી વસ્તુ માને છે.

૪. શબ્દાદયશ્ચ વિષયાશ્ચલા રાજ્યધિભૂતયઃ ।

મહો રાજ્ય વર્લં વોશો મૃત્યામાત્યાઃ સુદૃઝ્જનાઃ ॥

સર્વેઽપિ શૂરસેનેમે શોકમોહમયાદિતાઃ ।

ગન્ધર્વનગરપ્રલયાઃ સ્વપ્નમાયામનોરથાઃ ॥

દૃશ્યમાના વિનાશ્યંત ન દૃશ્યન્તે મનોભવાઃ । મા. ૬-૧૨-૨૨-૨૬

શબ્દાદિ વિષયો, રાજ્યની ચંચળ સમૃદ્ધિઓ, પૃથ્વી, રાજ્ય, સૈન્ય, ખજાનો, સેવકો, પ્રધાનો અને મિત્રજનો આ સર્વે શોક, મોઢ, ભય તથા દુઃખ આપનારા છે. ગર્વર્વાનગરના જેવા નાશવંત છે અને સ્વપ્ન, માયા તથા મનોરથ જેવા મિથ્યા છે. અને તેથી માયાસ્વરૂપ છે.

૫. યથા જ્ઞાનઃ પુરુષઃ આત્માનં ગુણતત્ત્વદક્ ।

નામમાત્રેન્દ્રિયાભાતં ન વેદ રહિતં પરમ્ ॥

પદં ત્વનામમાત્રેષુ વિષયેષ્વિન્દ્રિયેહયા ।

માયયા વિભ્રમચ્ચિત્તો ન વેદ સ્મૃત્યુપપ્લવાત્ ॥

મા. ૧૦-૮૪-૨૪-૨૫

જેમ કોઈ સતેવો પુરુષ સ્વપ્નોને જોતાં સ્વપ્નાવસ્થાના વિષયોને સાચા માને છે અને પોતાના ખરા સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે, તે પ્રમાણે અસત્ય વિષયોમાં ઇન્દ્રિયોદ્ધારા પ્રવૃત્તિ કરવાથી ભ્રમી થયેલા મનવાલો પુરુષ, વિવેકના નાશને લીધે સાચી વસ્તુ જાણી શકતો નથી, એ માયા છે.

૬. યત્સામાન્યવિશેષાભ્યાનુપલભ્યેત સંભ્રમઃ ।

અન્યોન્યાગાત્રયાત્ સર્વમાદ્યન્તવદવસ્તુ યત્ ॥ મા. ૧૨-૪-૨૯

કાર્ય અને કારણરૂપે જે કંઈ વસ્તુ જાણાય તે સર્વ માયા (ભ્રાંતિ) છે, કારણ કે તેનો આધાર એકબીજા ઉપર છે. તે આદિ અને અંતવાળી છે, અને તે તેના ખરા સ્વરૂપમાં નથી.

(૨) માયાનું સ્વરૂપ અને કાર્ય:—

સૈયા વિષ્ણોર્મહામાયા ચાધ્યયા લક્ષણા યયા ।

મુહ્યન્તવસ્તૈવા મમૂતા ભૂતેષુ ગુણવૃત્તિમિઃ ॥ મા. ૧૨-૬-૨૯

આ વિષ્ણુ ભગવાનની મહામાયા અકલ્પ્ય છે-જાણી શકાતી નથી; એ માયાને લીધે જ વિષ્ણુ ભગવાનનાં જ સ્વરૂપ આ પ્રાણીઓ, બીજાં પ્રાણીઓ ઉપર ક્રોધ મોઢ વગેરે કરે છે. આ મહામાયા રાણી શકાય એવી નથી.

૩. માયાની અસર:—

૧. 'સેયં ભગવતો માયા યન્તયેન વિરુદ્ધયતે ।

ઈશ્વરસ્ય વિમુક્તસ્ય કાર્પણ્યમુત્તરચ્ચનમ્ ॥' મા. ૩-૭-૬

ભગવાનની માયા તરફથી ૫૨ છે. કેમકે સમુદ્ધાવર્થમાં પરમેશ્વર પોતે પણ વિમુક્ત હોવા છતાં અવિદ્યાનાં બંધનવાળા અને દુઃખી દેખાય છે.

૨. વિમોહિતોઽયં જન ઈશમાયયા

ત્વદીપયા ત્વાં ન ભજત્યનર્થદક્ ।

સુખાય દુઃસપ્તમેવેપુ સજ્જતે

ગૃહેષુ યોષિત્ પુરુષશ્ચ યજ્ઞિતઃ ॥

લબ્ધ્વા જતો દુર્લભમત્ર માનુષં

કંથશ્ચિદવ્યક્તમયત્નતોઽનય ।

પાદારવિન્દં ન ભજન્ત્યસન્મતિ-

ર્ગૃહાન્ધકૂષે પતિતો યથા પશુ. ॥ મા. ૧૦-૫૧-૪૬-૪૭

હે ઈશ્વર ! તમારી માયાથી મોહિત થયેલા સંસારના લોકો અનયેનિ-મિથ્યા પદાર્થોને ભગવવાની તૃષ્ણાથી આપ-અંતર્યામીને ભજતા નથી, અને સુખની લાલસાથી ઠગાઈને દુઃખ ઉત્પન્ન કરનાર ધરમાં બંધાય છે. હે નિર્દોષ દેવ ! આ મનુષ્યલોકમાં મનુષ્ય સંપૂર્ણ સંગોપાંગવાળા ફૂલના મનુષ્યજન્મને વિના પ્રયત્ને પામવા છતાં આપનાં ચરણકમળને ભજતો નથી અને પશુ જેમ ધાસના લોભથી અંધારા ફૂવામાં પડે છે, તેમ તે વિષયસુખની ઇચ્છાથી ધરત્રી અંધારા ફૂવામાં પડે છે.

૩. સૈષા ભગવતોમાયા માયિનામપિ મોહિની । માં. ૩-૬-૩૬

ભગવાનની માયા તો માયાવી પુરુષોને પણ મોહ પમાડનારી છે.

માયાના શુભો:—

૪. સત્યં રજસ્તમ ઇતિ પ્રવૃત્તેર્નાસ્મિનો ગુણાઃ ।

ન તેષાં યુગપદ્વાજન્ હાસ ઉહાસ યથ ઘા ॥ મા. ૭-૧-૭

સત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણ એ પ્રકૃતિના ગુણો છે, આત્માનાં નથી. હે રાજન્ ! એ ગુણોનો નાશ તથા વૃદ્ધિ એકી વખતે થતાં નથી, કાળક્રમે થાય છે.

૪. માયાનો મોહ:—

ગૃહેષુ કૂટઘર્મેષુ દુઃસ્વતન્ત્રેશ્વતન્દ્રિતઃ ।

કુર્વન્દુઃસપ્રતીકારં, સુલ્લવન્મન્યતે ગૃહી ॥ , મા. ૩-૩૦-૯

ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષ દુઃખ અને કપટમય વ્યવહારવાળાં ઘરમાં હંમેશાં દુઃખનો ઉપાય કરવા છતાં એવાં દુઃખને પણ સુખ માને છે.

૫. માયાનાં મોહની જીવનપર અસર:—

યન્માયામોહિતધિયઃ પુત્રદારગૃહાદિષુ ।

ઉન્મજ્જન્તિ નિમજ્જન્તિ પ્રસક્તા વૃજિનાર્ણવે ॥

દૈવદત્તમિમં લબ્ધ્વા નૃલાક્ષ્મજિતેન્દ્રિયઃ ।

યો નાદ્રિયેત ત્વત્પાદૌ સ શોન્યો હ્યાત્મવચ્ચકઃ ॥

યસ્ત્વાં વિસૃજતે મર્ત્ય આત્માર્ન પ્રિયમીશ્વરમ્ ।

વિપર્યયેન્દ્રિયાર્થાર્થ વિપમત્યમૃતં ત્યજન્ ॥ મા. ૧૦-૬૪-૪૦-૪૨

હે પ્રભો ! તમારી માયાથી મોહિત થયેલો સુદ્ધિવાળા લોકો પુત્ર સ્ત્રી, ઘર વગેરે વિષયોરૂપ પાપના સમુદ્રમાં ડૂબકાં ખાયા કરે છે. ખરેખર ! દૈવથી પ્રાપ્ત થયેલા આ માનવ જન્મને પ્રાપ્ત કરીને અનિતેન્દ્રિય પુરુષો આપનાં ચરણકમળમાં આદર કરતા નથી તે શીચનીય છે, તેઓ પોતાના આત્માને છેતરનારા છે. જે માણસ અત્યન્ત પ્રિય, આત્મસ્વરૂપ અને સર્વશ્ર્વર્ગસમ્પન્ન એવા આપનો, ઇન્દ્રિયોના ભોગવિષયોને માટે ત્યાગ કરે છે, તે અમૃતને છોડીને વિષસેવન કરે છે.

૬. માયાનું બળ —

અહો ! માયાબલં વિષ્ણોઃ સ્નેહ્યદ્દમિદં જગત્ ॥ મા. ૬-૧૬-૧૮

અહો ! ભગવાનની માયાનું બળ કેટલું છે, કે જેને લીધે જંગલ સ્તેહથી બંધાયેલું છે.

૭. માયા અગમ્ય છે:—

અથવા દેવમાયાયા નૂનં ગતિરનોષ્ઠરા ।

ચેતસો વચસશ્ચાપિ ભૂતાનામિતિ નિશ્ચયઃ ॥ મા. ૧-૧૭-૨૩

ઈશ્વરની માયા પ્રાણીઓ માટે મન અને વચનથી ન સમજી શકાય એવી છે.

માયા-પ્રકૃતિ (કાલ)

—: સમીક્ષા:—

કાલો દૈવં કર્મ જીવઃ સ્વભાવો

દ્રવ્યં ક્ષેત્રં પ્રાણ આત્મા વિકારઃ

તત્સંઘાતો વીજરોહપ્રવાહ-

સ્ત્વન્માયૈષા તન્નિપેધં પ્રપદ્યે ॥

શ્રીમદ્ ભાગવતે ઉપરના શ્લોકમાં અનંત શક્તિશાલી પરમાત્માની માયાનાં અંગ-વિષાંગો બતાવ્યાં છે; તેમાં

કાલરમેશ્વભાવસ્યોજીવોડજીવમજીવયત્ । તેમાં કાલ, ક્રિયા અને જ્ઞાનશક્તિ મુખ્ય છે. આ ત્રણ પરમાત્માની સ્વતંત્ર શક્તિઓ છે. તેમનાથી જગતનાં સર્જન, પાલન અને સંહારનું ચક્ર નિયમિત ચાલે છે. એમાંની પ્રથમ કાલશક્તિ જોઈએ:—

ભાગવતે આ કાલશક્તિની નીચે પ્રમાણે સુંદર વ્યાખ્યા આપી છે.

સોડનન્તોડન્તકરઃ કાલોડનાદિરાદિક્કદ્યયઃ ।

જનં જનેન જનયન્ મારયન્ મૃત્યુનાન્તકમ્ ॥

આ કાલ જાતે અનન્ત છે, છતાં પ્રત્યેક વસ્તુનો અન્ત કરનાર છે તે અનાદિ છે છતાં દરેકનો આરંભ કરનાર છે. માણસને માણસથી, ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુને ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુથી ઉત્પન્ન કરે છે. અને મરણને—યમરાજને પણ—મરણથી મારે છે. આ શ્લોકનો ભાવ કેવો સુંદર અને માર્મિક છે ?

સરજનહારની અકલ સૃષ્ટિમાં આ કાલશક્તિ અદ્ભુત કાર્ય કરે છે. એની શક્તિ અપ્રતિહત-અખાંધત છે. માણસની ખૂબ અનિચ્છા હોવા છતાં આ શક્તિ તેના કેશ સફેદ બનાવે છે, આંખે ચરમા પહેરાવે છે, શરીર કરચલીઓ-વાળું બનાવે છે, અને છેવટે અનેક પ્રયત્ન કરવા છતાં તેનો વિનાશ સરજે છે.

પણ આટલેથી અટકતું નથી. એ જ શક્તિ મરણ પછી પણ આત્મા પાસે બલપૂર્વક અન્ય દેહમાં સંચાર કરાવે છે અને ત્યાં ઉત્પાદક તરીકે કામ કરે છે.

છતાંય તેનું સ્વરૂપ કેટલું સૌમ્ય તથા ભયાનક છે ? આનંદ-પ્રમોદ વખતે વર્ષોનાં વર્ષો રમતમાત્રમાં વીતી જાય છે, પતિપત્નીની મિલનરાત્રિ ટૂંકી લાગે છે, સીનેમાના બે કલાક ઓછા પડે છે અને જીવનનાં મુખમાં વહી ગયેલાં વર્ષો ઓછાં જણાય છે.

પણ એનું ભયાનક સ્વરૂપ !

ગીતાજીએ એનું કેટલું માર્મિક રૂપ વર્ણવ્યું છે ? કાલોડસ્મિ લોકક્ષયકૃત્ પ્રવૃદ્ધઃ । યથા પ્રવીણં જ્વલનં પતંગાઃ । વગેરેથી સર્વે વિનાશને પથે ઈચ્છાએ કે અનિચ્છાએ દોડે છે. તે જાતાંયું છે.

અને તેમાંય વધારે દુર્દશા તો કેચિદ્વિલગ્ના દશાન્તરેષુ-એ દાંતની વચ્ચે ભરાઈ રહેલા અગ્નિના દાણા જેવા જીવની છે. જે મૃત્યુમુખમાં જઈ પડ્યો છે છતાં મર્યો નથી. ક્ષય, કેન્સર, લકવા કે દમ જેવી ખિમારીવાળાની દશા આવી જ હોય છે.

પરમાત્માની આ પ્રચંડ શક્તિને ઓળખાવનાર શાસ્ત્રો, અને ઓળખનાર શુરુઓ, યોગીઓ, જ્ઞાનીઓ અને ભક્તો છે. કાલની અસર એમના ઉપર પણ થાય તો છે જ, પણ એમને એ અસર લાગતી નથી. સામાન્ય માણસ રડી કંકળીને દુઃખને સહન કરે છે, જ્યારે જ્ઞાની, યોગી કે ભક્ત આનંદપૂર્વક પ્રભુને શરણે જઈ એના ઉપર વિજય મેળવે છે.

ભગવાનની આ શક્તિ વિષેનાં હવે ભાગવતનાં પ્રમાણો આપીએ છીએ.

કાલ.

(૧) કાલની વ્યાખ્યા અને સ્વરૂપ:—

૧. પ્રકૃતેર્ગુણસામ્યસ્ય નિર્વિશેષસ્ય માનવી ।

એણે યત્ન: સ મગધાન્ કાલ હત્યુપલક્ષિતઃ ॥ મા. ૩-૨૬-૧૭

(સૃષ્ટિના આરંભમાં) સર્વ, રજ તે તમ એ ત્રણે ગુણોની સમાન અવસ્થાવાળી અને નામરૂપ વગરની પ્રકૃતિને જેનાથી એણે (ગતિ) પ્રાપ્ત થાય છે તેને ‘કાલ’ કહે છે.

૨. રૂપમેવાસ્પદ દિવ્યં કાલ હત્યમિધીયતે ।

ભૂતાનાં મહદાદીનાં યતોમિદ્વદશાં મયમ્ ॥

યોડન્તઃ પ્રવિશ્ય ભૂતાનિ ભૂતૈરત્યસ્તિલાધ્યયઃ ।

સ વિષ્ણુર્વાયોડધિયજ્ઞોડસી કાલઃ કલ્પયતાં પ્રમુઃ ॥

ન ચાસ્ય કશ્ચિદ્વિધિયતો ન દ્વેષ્યો ન ચ વાન્ધવઃ ।

આવિશત્યપ્રમત્તોડસો પ્રમત્તં જનમન્તકૃત્ ॥ મા. ૩-૨૯-૩૭-૩૯

પરમાત્માનું દૈવી સ્વરૂપ ‘કાળ’ કહેવાય છે. તે કાળ પ્રત્યેક વસ્તુના ફેરફારનું મુખ્ય કારણ છે. તેનો પ્રભાવ અદ્ભુત છે અને તેનાથી ભેદદષ્ટિવાળાં પ્રાણીઓને ભય છે. એ કાળ સર્વ પ્રાણીઓમાં પ્રવેશ કરીને પ્રાણીઓદ્વારા જ પ્રાણીઓનું બાંધણું કરે છે. આ વિષ્ણુસ્વરૂપ કાલ જગતને વશ રાખનાર બ્રહ્માદિ દેવોનો પણ પ્રભુ અને યજ્ઞાદિ ફળોને આપનાર છે. આ કાળને કોઈ પણ પ્રિય, શત્રુ કે બાંધવ નથી, તે સદા સાવધાન રહીને સર્વનો સંહાર કરતો પ્રમાદી માનવનો (શુભોનો) સંહાર કરે છે.

(૨) કાલનું સ્વરૂપ:—

૧. પ્રતિક્રિયા ન યસ્યેદ કુતશ્ચિત્કદિચિત્પ્રભો ।

સ યથા મગધાન્કાલઃ ... .. ॥

યેન સૈવાભિવન્નોયં પ્રાણૈઃ પ્રિયતમૈરપિ ।

જનઃ સયો ધિયુડ્યેત કિનુતાન્યૈર્ધનાદિભિઃ ॥ મા. ૧-૧૩-૧૧-૨૦

પોતાના વિજયમાં મસ્ત થયેલા રાજાઓને જોઈને આ પૃથ્વી હસે છે કે, મૃત્યુનાં રમકડાં જેવા આ રાજાઓ મને જીતવા ઈચ્છે છે ? જાણુવા છતાંય તેઓની આ વ્યર્થ કામના જ હોય છે, કે તે રાજાઓ શીણના જેવા દેહ ઉપર અત્યંત વિશ્વાસ રાખે છે. રાજાઓ મનોરથ કરે છે કે, અમે પ્રથમ જ ઇન્દ્રિયોને જીતી લઈ રાજમંત્રીઓને વશ કરીશું. શત્રુઓ રૂપી કાંટાઓ ઉઘેડી નાખી પ્રધાનો, નગરવાસીઓ, રાજપુરોહિત વગેરે આત્મજનો તથા મોટા મોટા હાથીઓને પણ વશ કરીશું. આવી રીતે ક્રમપૂર્વક સમુદ્ર સુધીનો પૃથ્વીને અમે જીતી લઈશું. આવી આશાઓથી બંધાયેલા હૃદયવાળા તે રાજાઓ પોતાનો સમીપમાં રહેવા મરણને જોતા નથી.

(૬) ચાર યુગનાં મુખ્ય લક્ષણો :—

प्रभवन्ति यदा सत्त्वे मनोबुद्धोन्द्रियाणि च ।

तदा कृतयुगं विद्याज्ज्ञाने तपसि यद्गुचि ॥

यदा धर्मार्थकामेषु भक्तिर्भवति देहिनाम् ।

। तदा त्रेता रजोवृत्तिरिति जानीहि बुद्धिमान् ॥

यदा लोभस्त्वसन्तोपो मानો दम्भोऽथ मत्सरः ।

कर्मणां चापि काम्यानां द्वापरं तद्रजस्तमः ॥

यदा मायानृतं तन्द्रा निद्रा हिंसा विषादनम् ।

शોકો मोहो भयं दैन्यं स कलिस्तामसः स्मृतः ॥

મા ૧૨-૩-૨૭-૩૦

સત્ત્વ, રજા અને તમ એ ત્રણ ગુણોમાં રજોગુણ અને તમો-ગુણથી નિવૃત્ત થઈ બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયો જ્યારે માત્ર સાત્ત્વિક ભાવને ધારણ કરે ત્યારે ‘સત્યયુગ’ છે, એમ જાણવું. તેને લીધે યાત્ર તથા તપની ઇચ્છા થાય છે. હે બુદ્ધિમાન રાજા ! જ્યારે મનુષ્યોને ધર્મ, અર્થ તેમજ કામમાં પ્રીતિ થાય ત્યારે રજોગુણવાળો ‘ત્રેતાયુગ’ જાણવો. જ્યારે લોભ, અસતોષ, માન, દંભ, મત્સર અને કામ્ય

કર્મો ઉપર પ્રીતિ થાય ત્યારે જ્ઞેયુણ અને તમોયુણ જેમાં મુખ્ય છે એવો 'દ્વાપરયુગ' જાણવો. જ્યારે કપટ, અસત્ય, આજસ, નિદ્રા, દિસા, દુઃખ, શોક, મોહ, ભય, અને દીનતા જેવામાં આવે ત્યારે તમોયુણ જેમાં મુખ્ય છે એવો 'કલિયુગ' છે, એમ જાણવું.

(૭) કલિયુગનાં સ્થાનો :—

દ્યુતં પાનં સ્ત્રિય સ્ના યત્રાધર્મશ્ચતુર્વિધ ।

તતોઽનૃતં મદં કામં રજો વૈરં ચ પશ્ચમમ્ ॥

અમૂનિ પશ્ચ સ્થાનાનિ હ્યધર્મપ્રમથ કલિ ।

અથૈતાનિ ન મેવેત વુભૂયુઃ પુરુષ ક્વચિત્ ॥ મા ૧-૬૩-૩૮, ૪૧

જુગાર, મદિરાપાન, સ્ત્રીઓ તથા દિસા આ ચાર સ્થાનમાં કલિયુગના વાસરૂપ અધર્મ રહે છે પરીક્ષિત રામએ કલિયુગને રહેવાનાં સ્થાન તરીકે અસત્ય, મદ, કામ દિસા અને વૈર કહ્યા, પોતાનું કલ્યાણ ધન્યતા પુરુષે આ પદાર્થોનું મેવન કરવું નહીં.

(૮) કલિયુગ ધર્મ —

૧. વિત્તમેવ કલો નૃણાં જન્માચારગુણોદય ।

ધર્મન્યાયઽયવસ્થાયાં કારણં યલમેવ દિ ॥

દામ્પત્યેઽભિચર્ચિર્હેતુર્માયૈવ વ્યાવહારિકે ।

સ્ત્રીત્વે પુંસ્ત્વે ચ દિ રતિર્વિપ્રત્યે સૂત્રમેવ દિ ॥

લિજ્ઞમેવાધ્મમરુષાતાવન્યોન્યાપત્તિકારકમ્ ।

અનૃત્યા ન્યાયદૌર્વલ્યં પાણ્ડિત્યે ચાપલં ધચ ॥

અનાદ્યતૈવાઽસાધુત્વે સાધુત્વે દમ્મ પય તુ ।

સ્વયંકાર યય જોદ્ધાદે સ્નાનમેવ પ્રસાધનમ્ ॥

દુરે ધાર્પયનં તીર્થ લાઘવ્યં વેશધારણમ્ ।

ઉદરમ્મરતા સ્માર્થ. સત્યત્વે ધાણ્યમેવ દિ ॥

દાદ્યં વૃદ્ધમ્મરણં યશોઽર્થં ધર્મસેવનમ્ ॥ મા ૧૨-૨-૨-૭

કલ્પિયુગમાં ધન જ મનુષ્યોના જન્મ, આચાર તથા ગુણોના ઉદ્વેગ ગણાશે, ધર્મ તથા ન્યાયની વ્યવસ્થામાં બગ કારણ તરીકે મનાશે. સ્ત્રી તેમજ પુરુષના સંબંધમાં એકબીજાની રચિત કારણરૂપ થશે. વ્યવહારને લગતી લેવડદેવડમાં કપટ જ મુખ્ય ગણાશે. સ્ત્રી તથા પુરુષના શ્રેષ્ઠપણમાં રતિની કુશળતા જ કારણરૂપ મનાશે. પાત્રણુપણમાં માત્ર જતોઈ જ ચિહ્ન તરીકે રહેશે. (મંન્યાસ) આશ્રમને જણાવનાર ચિહ્ન તરીકે માત્ર દંડ, મૃગચર્મ વગેરે જ રહેશે. આશ્રમના આચારવિચાર રહેશે નહિ, એક આશ્રમમાંથી બીજા આશ્રમમાં જવામાં પણ ચિહ્નોની જ અદલાબદલી મુખ્ય રહેશે. જે કોઈ મનુષ્ય ન્યાયાધીશને લાંચ આપવા અસમર્થ હોય તે તે ન્યાય મેળવી શકશે નહીં પંડિતાઈમાં માત્ર બોલવાની ચપળતા જ રહેશે. નિર્ધનતા જ દુર્જનતાનું કારણ મનાશે. દંભવાળો જ માણસ સજ્જનમાં ગણાશે. વિવાહમાં માત્ર સ્ત્રીકાર જ મુખ્ય રહેશે. સ્નાન જ અલંકારરૂપે રહેશે. જે જલાશય દૂર હોય તે તીર્થ ગણાશે, વાળની ટાપટીપ એ સૌંદર્ય ગણાશે. માત્ર પોતાનું પેટ ભરવું એ જ પુરુષાર્થ ગણાશે. સત્યને સ્થાને કુટિલતા અને ધૃષ્ટતા જ પ્રવર્તશે. કુટુંબનાં ભરણપોષણમાં ચતુરાઈ ગણાશે. યશ મળે એટલા માટે જ ધર્મ પળાશે.

૨. દ્રક્ષવિદ્ક્ષગ્નૂદ્રાણાં યો વલો મવિતા નૃપઃ ।

પ્રજા દિ લુઙ્ઘૈ રાજન્યૈર્નિઘૃણૈર્દસ્યુધર્મભિઃ ॥

અચ્છિન્નદારદ્રવિણા યાસ્યન્તિ ગિરિકાનનમ્ ।

શાકમૂલામિપક્ષૌદ્રફલપુષ્પાદિભોજનાઃ ॥

અનાવૃપ્ત્યા વિતક્ષ્યન્તિ દુર્મિક્ષરુરપોહિતાઃ ।

શોતયાતાતપ્રાવૃદ્ધિમૈરન્યોન્યતઃ પ્રજાઃ ॥

ધ્રુવદ્ભ્યાં વ્યાધિમિશ્રેય સન્નપ્સ્યન્તે ચ ચિન્તયા ।

ત્રિશદ્વિશતિવર્ષાણિ પરમાયુઃ વલો નૃણામ્ ॥

ક્ષીયમાણેષુ દેહેષુ દેહિના કલિદોષત ।

વર્ણાધમવર્તાં ધર્મે નટે વેદપથે નૃણામ્ ॥

પાપખંડપ્રચુરે ધર્મે દસ્યુપ્રાયેષુ રાજસુ ।

ચૌર્વાનૃતવૃથાદિસાનાનાવૃત્તિષુ વૈ નૃપુ ॥

શૂદ્રપ્રાયેષુ વર્ણેષુઠ્ઠાગપ્રાયાસુ ધેનુષુ ।

ગૃહપ્રાયેષ્વાશ્રમેષુ ચૌનપ્રાયેષુ ચન્ધુષુ ॥

અણુપ્રાયાસ્વોપધોષુ શમીપ્રાયેષુ સ્થાસ્તુષુ ।

વિદ્યુતપ્રાયેષુ મેવેષુ શૂન્યપ્રાયેષુ સઘસુ ॥ મા ૧૨-૨-૮-૧૫

આહારણુ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તે શૂદ્રોમા જે બળવાન હશે તે રાજ્ય થશે લોભી, નિર્દય તથા એ રના જેની લૂટફાટ ચલાવનારા રાજ્યો પ્રજાઓ પાસેથી ઓળો તથા ધન પડાવી લેશે. આથી પ્રજાઓ પહોડોમા અને વનમા જશે ત્યાં શાક, મૂળ ગાસ, મધ, ફળ, ફૂલ તથા ખીવાઓ ખાઈને રહેશે રાજ્યોના કરથી પીડાયેલી પ્રજાઓ અનાવૃષ્ટિ, ટાઢ તડકો વરસાદ તથા હિમથી અને પરમ્પર લગીને નાશ પામશે વળી ભુધા, તૃષા, વ્યાધિઓ અને ચિતાથી સતાપ પામશે કલિયુગમા મનુષ્યોનું મોટામા મોટું આયુષ્ય વીસ કે ત્રીસ વર્ષ સુધીનું થશે કલિના દોષોથી પ્રાણીઓના શરીર ક્ષીણ થઈ જશે, વર્ણો તથા આશ્રમીઓના ધર્મ અને કર્મ નાશ પામશે ધર્મ લગભગ પાખડવાળો બની જશે નામનો લગભગ ચોર જેવા થઈ જશે મનુષ્યો ચોરી અસત્યભાષણ અને વૃથા હિંસા વગેરે ઉપર ગુજરાત કરવા લાગશે વર્ણો લગભગ શૂદ્ર જેવા ગાયો લગભગ બકરીઓ જેવી, (સન્યાસ વગેરે) આશ્રમો લગભગ ગૃહસ્થાશ્રમ જેવા થઈ જશે. સબધીઓમા લગભગ વહેવાર્ધોનો જ સગથી તરીકે રહેશે, ગોપધીઓ નાની થઈ જશે, ગ્રામીણ વૃક્ષોમા સગડીનાં ઝાડ જેવાં વૃક્ષ રહેશે, વરસાદ વધારે વીજળીવાળો અને ઓઝો પડનાર થશે અને ધરો ઉત્તર જેવાં (ધર્મ રહિત) થઈ જશે.

૯. કલિયુગનો મહાગુણ :—

કલેદોંપનિધે રાજન્નસ્તિ હ્યેકો મહાન્ગુણઃ ।

કીર્તનાદેવ કૃષ્ણસ્ય મુક્તસક્લઃ પરં વ્રજેત્ ॥

કૃતે યદ્ધ્યાયતો વિષ્ણું વ્રેતાયાં યજતો મલ્લૈઃ ॥

દ્વાપરે પરિચર્યાયાં કલૌ તદ્દરિકીર્તનાત્ ॥ ભા ૧૨-૩-૫૧-૫૨

હે રાજન્ ! દોષના ભંડાર એવા કલિયુગમાં એક મહાન્ ગુણ રહેલો છે તે એ કે તેમાં શ્રીકૃષ્ણના કીર્તનમાત્રથી મંસારમાયાથી ક્ષુદ્ધી પરમ પદ પામી શકાય છે. સત્યયુગમાં ધ્યાન કરનારને, ત્રેતાયુગમાં યજ કરનારને અને દ્વાપરયુગમાં ઉપાસના કરનારને જે ફળ મળે છે તે કલિયુગમાં શ્રીદરિકીર્તન માત્રથી જ પ્રાપ્ત થાય છે.

માયા-પ્રકૃતિ (કર્મ)

—: સમીક્ષા:—

કર્મણાં ગદ્ગદા રીતિર્ત્રત્પણાઽપિ ન બુદ્ધ્યતે ।

ઈશ્વરત્વાત્તાદિચ્છાયાઃ પ્રધાનત્વાદનેકથા ॥

તદુદ્વેકોઽવસાને સ્યાત્કૃપાક્રોધચિમેદતઃ ॥

વ. દી. ૨-૨૪૮

કર્મણો ગદ્ગદા ગાતેઃ ॥ (ગીતા)

પરમાત્માની માયાની ત્રણ મહાશક્તિ—કાલશક્તિ, ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ પૈકી બીજી શક્તિ ક્રિયાશક્તિ છે. જેમ કાલશક્તિ આગળ માણસ પરાસ્ત થઈ જાય છે, તેમ કર્મશક્તિ પણ એવી જ પ્રચંડ છે. દેર માત્ર એટલો જ કે કાલશક્તિ પ્રભુને આધીન છે, જ્યારે કર્મશક્તિ કંઈક અંશે માણસને આધીન છે અને તેથી જ આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોએ અનાસક્ત કર્મ ઉપર ખૂબ ભાર મૂક્યો છે.

આ સમગ્ર વાસનાત્મક સંસારની ઉત્પત્તિ એ કર્મનું જ પરિણામ છે. સંસારનું નિયમબદ્ધ અંકમણુ પણ એને જ આધારી છે.

આ કર્મેનું મૂળ છે ત્રિગુણાત્મક વાસના—સત્વગુણ, રજોગુણ કે તમોગુણવાળી. ભાગવત કહે છે કે શરીરમાં જીવાત્માના પ્રવેશ સાથે જ પૂર્વજન્મના કર્મના સંસ્કાર પ્રવેશ કરે છે. તેનાથી વાસના ઉત્પન્ન થાય છે. વાસના પુનઃ કર્મ કરાવે છે અને એ કર્મથી પાછી વાસના જન્મે છે. અને એમ જ જીવન, કર્મ અને વાસનામાં વહી જાય છે.

સંસારરૂપી વસ્ત્રના આ બે તાર—એક કર્મ બીજી વાસના, એક ઉભો, એક આટો. જનનેનો સંબંધ પોષ્ય-પોષક. જો લીલા તાર કાઢી નાખીએ તો વસ્ત્ર ન રહે. આડા તાર કાઢી નાખીએ તો પણ વસ્ત્ર ન રહે.

તેમ જો આપણે કર્મ કરતા બંધ થઈએ તો સંસાર ન રહે અથવા વાસના કાઢી નાંખીએ તો પણ સંસાર ન રહે. અને સંસાર ન રહે તો જીવન, પુનર્જન્મ કે દુઃખ ન રહે.

પણ કર્મ કાઢી નાખવાં એ સહેલું નથી. જીવવું, શ્વાસ લેવો એ પણ કર્મ છે. તો કર્મ શી રીતે કઢાય ? કારણ કે એ વાત પ્રભુના હાથમાં છે.

પણ વાસનાત્યાગ એ માનવશક્તિની હદમાં છે. અને તેથી આપણાં શાસ્ત્રોએ કર્મના ત્યાગ કરતાં કર્મનાં ફળના ત્યાગનું મહત્ત્વ ગણ્યું છે.

આ કર્મનું સ્વરૂપ બહુ સૂક્ષ્મ છે. ભક્તિ અને જ્ઞાન પણ કર્મમૂલક જ છે ને ? આથી જ કર્મની ગણના ભક્તિ અને જ્ઞાનની સાથે ‘યોગ’માં ગણી છે.

આવાં કર્મનાં ભાગવતે આપેલાં પ્રમાણો હવે આપીએ છીએ :—

કર્મ

૧: કર્મનું ફળ સંયોગ અને વિયોગ :—

ભૂતાનામિહ સંવાસઃ પ્રપાયામિવ સુવતે ।

દૈવેનૈકવ્રત્નીતાનામુન્નીતાનાં સ્વકર્મભિઃ ॥ મા. ૭-૧-૨૧

હે માતા ! જેમ કાંઈ પરબમાં પ્રાણીઓ એકઠાં થાય છે તેમ દૈવયોગે પોતાનાં પૂર્વકર્મોનાં યોગથી આ જગતમાં પ્રાણીઓ એકઠાં થાય છે, અને પોતાનાં કર્મોથી જ પાછાં છૂટાં પડે છે.

૨. કર્મની સંજ્ઞાતા અને નિષ્ક્રિયાતા :—

યશુજ્યતેઽસુવસુકર્મમનોવચોભિ—

દૈવાત્મજાદિપુ નૃભિસ્તદસત્ પૃથક્ત્વાત્ ।

તૈરેવસદ્ભવતિ યત્ક્રિયતેઽપૃથક્ત્વા—

તત્સર્વસ્ય તદ્ભવતિ મૂલનિવેચનં યત્ ॥ મા. ૮-૧-૨૧

જેમ વૃક્ષનાં મૂળને જલસિંચન કરવાથી સમગ્ર વૃક્ષ પોષાય છે, તેમ મનુષ્યો પોતાનાં શરીર તથા પુત્રાદિને માટે ગ્રાણી, ધન, ધનિશ્રો, મન તથા વચનથી જે કંઈ કર્મ કરે છે તે બેદશુદ્ધિને લીધે નિષ્ક્રિયા થાય છે, પણ તે જ સાધનો જો અબેદશુદ્ધિપૂર્વક વાપરવામાં આવે તો ફળદાયી બને છે.

૩. કર્મની ઇચ્છા પ્રબલ છે :—

જનોઽવુચોઽયં નિજકર્મવન્ધનઃ

સુખેચ્છયા કર્મ સમીક્ષતેઽસુખમ્ ॥ મા. ૮-૨૪-૪૭

પોતાનાં કર્મોથી બધાયલો છતાં અચાની મનુષ્ય પુનઃ સુખની ઇચ્છાથી ઘણાં કષ્ટો સહીને પણ કર્મ કરવાની જ ઇચ્છા કરે છે.

૪. કર્મફળ અવશ્ય ભોગવનાં પડે છે :—

સર્વઃ સ્વઠતં વિન્ધતેઽવશઃ ॥ મા. ૧૦-૪-૨૧

સર્વ ગ્રાણી પરાધીન બનીને પોતાનાં કર્મ ભોગવે છે.

૫. કર્મની વિપ્રમતા :—

નૈકત્ર પ્રિયસંવાસઃ સુહૃદાં ચિત્રકર્મણામ્ ।

ઓષેત વ્યૂહમાનાનાં પ્લવાનાં સ્રોતસો યથા ॥ ૧૦-૫-૨૫

જેમ નદી વગેરે પ્રવાહમાં તણાતાં ઘાસ, લાકડાં વગેરેની એકત્ર રિયતિ હોતી નથી, તેમ જાતજાતનાં કર્મોવાળા સ્નેહીઓની પણ એક જ રિયતિ હોતી નથી.

૬. કર્મનાં પાત્રો :—

ન હિ ગોપ્યં હિ સાધૂનાં કૃત્યં સર્વાત્મનામિદ્ ॥

અસ્તસ્વપરદ્દષ્ટોનામમિત્રોદાસ્તવિદ્વિષામ્ ।

‘ હદાસીનોઽરિવદ્ધર્જ્યં આત્મવત્સુહૃદુચ્યતે ॥

જ્ઞાત્વાઽજ્ઞાત્વા ચ કર્મોણિ જનોઽયમનુતિષ્ઠતિ ।

વિદુષઃ કર્મસિદ્ધિઃ સ્વાત્તથા નાવિદુષો ભવેત્ ॥

મા. ૧૦-૨૪-૪-૬

સર્વાત્મભાવવાળા સાધુ પુરુષોને કોઈ પણ કાર્ય છુપાવવા જેવું હોતું નથી. જેઓને પોતાનો કે પારકો એવી ભેદદષ્ટિ હોતી નથી, જેમનો દષ્ટિએ કોઈ શત્રુ મિત્ર કે ઉદાસીન નથી, તેવા મહાત્મા પુરુષોનું કોઈ કાર્ય ગુપ્ત હોતું નથી. ઉદાસીનનો શત્રુની માફક ત્યાગ કરવો અને મિત્રને સ્વર્જન સમજી સલાહ લેવો. આમજે લોકો મિત્ર અને ઉદાસીનને સમજીને કાર્ય કરે છે, તેમનું કાર્ય, સિદ્ધ થાય છે અને જેઓ સમજ્યા વિના કરે છે તેમને નિષ્ફળતા મળે છે.

૭. કર્મની ગતિ :—

કુશલાકુશલામિત્રાઃ કર્મણાં ગતયસ્તિત્વમાઃ ॥ મા. ૨-૧૦-૪૦

કર્મની ગતિ ત્રણ પ્રકારની હોય છે કુશળ, અકુશળ અને મિત્ર.

૮. કર્મનો ઉક્ષેપી અસર :—

સુખાય કર્મોણિ કરોતિ લોકઃ ન તૈઃ સુખં વાન્યદુષારમ વા ।

વિન્દેત્ત ભૂયસ્તત્ત પદ્મ દુઃખમ્ ॥ મા. ૩-૫-૨.

પ્રત્યેક મનુષ્ય મુખને માટે કર્મો કરે છે, ‘પરંતુ તે કર્મો દ્વારા તેને સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી, દુઃખની શાંતિ પણ થતી નથી; પરંતુ ઉક્ષેપ તે કર્મોથી તેને ફરી દુઃખ જ પ્રાપ્ત થાય છે.

૯. કર્મમાર્ગનું સ્વરૂપ :—

‘ દક્ષિણેન પથાર્યગ્નઃ પિતૃલોકં વ્રજન્તિ તે ।

વ્રજામનુ વ્રજાયન્તે દમશાનાન્તક્રિયાટતઃ ॥ મા. ૩-૩૨-૨૦

ગર્ભાધાનથી આરંભીને છેક રમશાન મુધીનાં શાસ્ત્રોક્ત કર્મમાં આસક્ત પુરુષો (મરલુ પછી) મૂર્ખમાર્ગથી પિતૃલોકમાં જાય છે અને ફરી પોતાના જ વંશમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૦. કર્મવાસનાનું રૂળ:—

હ્યુત્પરીતો યથા દીનઃ સારમેયો ગૃહં ગૃહમ્ ।

ચરન્વિન્દતિ યદિદં દણ્ડમોદનમેવ વા ॥

તથા કામાશયો જીવઃ ઉચ્ચાવચ્ચથા ધમન્ ।

ઉપર્યધો વા મધ્યે વા યાતિ દિદં પ્રિયાપ્રિયમ્ ॥

મા. ૪-૨૬-૨૦-૨૧

જેમ બૂખ્યો કૂતરો દીન બનીને ઘેરઘેર ભટકે છે અને પોતાના ભાગ્ય પ્રમાણે કોઈ સ્થળે લાકડીનો માર તેા કોઈ સ્થળે અન્ન પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ કામનાની વાસનાવાળો જીવ ઉચ્ચનીચ માર્ગે-ઉપર, નીચે કે મધ્યલોકમાં ભટકતાં મુખ કે દુઃખ પ્રાપ્ત કરે છે.

૧૧. કર્મ અને વાસનાનું રવરૂપ અને પરિણામ:—

પશ્ચમિ કુરુતે સ્વાર્થાન્પશ્ચ વેદાય પશ્ચમિઃ ।

પક્ષસ્તુ પોદ્દશેન ત્રીન્ સ્વયં સત્તદ્દશેઽશ્રુતે ॥

તરેતત્ પોદ્દશકલં લિજ્ઞં શક્તિત્રયં મહત્ ।

ઘત્તેઽનુસંસૃજિ પુંસિ દ્વર્પશોકમયાતિદામ્ ॥

વેદ્યશેઽજિતપદ્ધર્ગો નેચ્છન્કર્માણિ કાર્યતે ।

કોશકાર દ્વાત્માનં કર્મણાઽઽચ્છાદ્ય મુહ્યતિ ॥

ન હિ કશ્ચિત્ક્ષણમપિ જાતુ તિષ્ઠત્યકર્મકૃત્ ।

કાર્યતે હ્યગ્રશઃ કર્મ ગુણૈઃ સ્વાભાવિકૈર્વલાત્ ॥

લઙ્ઘ્યા નિમિત્તમવ્યક્તં વ્યક્તાવ્યક્તં મધત્યુત ।

યથા યોનિ યથા યોજં સ્વભાવેન ધર્મીયસા ॥ મા. ૬-૧-૫૦-૫૪

આ જીવ પાંચ કર્મેન્દ્રિયોથી સધળાં કર્મ કરે છે, પાંચ યાનેન્દ્રિયોથી જાણે છે, પોતે એક જ હોવા છતાં સોળમા મનની

આથે સત્ત્વરેમો યદ્ધતિ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, કર્મેન્દ્રિયો તથા મનના (તથેના) વિષયો ભોગવે છે આ દશ ઈન્દ્રિયો, પાંચ વિષયો, તથા મન એમ સોળ અશોવાળુ શરીર તથે ગુણોનું બનેલું તથા જીવને હર્ષ, શોક તથા લય આનાર સસારને સરજનારુ છે, જેમ રેશમનો કાંડો પોતાની જ લાળ વડે બધાર્થ તેમજી ન નીકળી શકવાને લીધે મુઝાય છે, તેમ અજ્ઞાની જીવ પણ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા મનને તજીતવાથી અનિન્દ્રિયો કર્મ કરે છે અત્રે પછી એ જ કર્મથી મુઝાય છે, કાંઈ પણ જીવ એક ક્ષણ વાર પણ કર્મ કર્યા વિના રહી શકતો નથી, કારણ કે સ્વાભાવિક પૂર્વકર્મના સરકારથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણો તેને પરવશ કરી દધતે બળાતકારે તેની પાસે કર્મ કરાવે છે આ સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મ શરીર પણ પૂર્વજન્મના અદૃશ્ય કર્મથી જ પ્રાપ્ત થાય છે આ બળવાન કર્મવાસનાને લીધે જ બાળક પોતાના માતા-પિતા જેવુ થાય છે

૧૨. સાચુ કર્મ અને સાચી વિદ્યા.—

તત્કર્મ હરિતોષં યત્સા વિદ્યા તન્મતિર્યયા । મા ૪-૨૧-૪૧

તે જ કર્મ છે કે જેનાથી શ્રીહરિ પ્રસન્ન થાય, અને તે જ વિદ્યા છે કે જેનાથી શ્રીહરિમા ભુદ્ધિ સ્થિર થાય

૧૩ કર્મ સુખદુઃખનુ કારણ છે —

સુખદુઃખપ્રદો નાન્યો યત સ્વકૃતમુકપુમાન્ ॥ મા ૧૦ ૫૪ ૧૮

માણસને સુખદુઃખ આપનાર બીજુ કાંઈ નથી કારણ કે માણસ પોતાના જ કરેલાં કર્મેને ભોગવે છે

૧૪ કર્મનો હેતુ —

મદ્મિત્યન્યઘાદુદ્ધિઃ પ્રમત્તસ્ય યથા હૃદિ ।

ઉત્સર્પતિ રજો ઘોર તતો વૈકારિક મનઃ ॥

રજોપુત્રસ્વ મનસ સદ્ગુણ સંવિકલ્પક ।

જનમ્, ક્રામો ગુણગ્યાનાત્ દુ સદ્ ર્યાદિ દુર્મતે ॥

કરોતિ કામવશગઃ કર્માણ્યવિજિતેન્દ્રિયઃ ।

દુઃસ્રોવકાણિ સમ્પશ્યન્રજોવેગવિમોહિતઃ ॥ મા. ૧૧-૧૨-૬-૧૧

પ્રમાદી મનુષ્યના હૃદયમાં દેહાદિ પરની 'હું' એવી મિથ્યા-શુદ્ધિ ફેલાઈ જવાથી મન સત્વગુણપ્રધાન હોવા છતાં તેમાં ધોર દુઃખરૂપ રજોગુણ ફેલાય છે. મન રજોગુણવાળું બનવાથી નિર્શ્રવ વગરના સંકલ્પ થાય છે. વિષયોના વિચારથી દુર્ભૂતિ મનુષ્યને દુઃસહ વિષયોની ઈચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. વિષયોમાં રચીપચી રહેલો પુરુષ અજિતેન્દ્રિય બનીને રજોગુણને લીધે, કર્મેનિ દુઃખરૂપ જોવા છતાં કર્મ કરે છે.

૧૫. કર્મ જીવન-મરણનું કારણ છે:—

જીવિતં મરણં જન્તોર્ગતિઃ સ્વેનૈવ કર્મણા ॥ મા. ૧૨-૬-૨૫

જીવાત્માની જીવનમરણની ગતિ પોતાના જ કર્મથી ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૬. કર્મ અપમૃત્યુનું કારણ છે:—

સર્પચોરાગ્નિવિદુદ્ધયઃ શ્વૃત્ક્રૂયાધ્યાદિમિર્નૃપ ।

પઞ્ચત્વમૃચ્છતે જન્તુર્મુક્તે આરબ્ધકર્મ તત્ ॥ મા. ૧૨-૬-૨૬

હે સજ્જન ! સર્પ, ચોર, અગ્નિ, વિજળી, ક્રૂધા, તૃષ્ણા અને વ્યાધિ વગેરેથી મરણ પામતો માણસ પોતે કરેલું કર્મ જ ભોગવે છે.

૧૭. કર્મના પ્રતિકાર-જ્ઞાન:—

યથા દ્વિ પુરુષો મારં શિરસા ગુરુમુદ્ગદન્ ।

તં સ્ફન્ધેન સ આઘત્તે તથા સર્વા પ્રતિક્રિયાઃ ॥

નૈકાન્તતઃ પ્રતીકારઃ કર્મણાં કર્મ ક્ષેષલમ્ ।

દ્વયં દ્વાવિચોપવૃતં સ્વપ્ને સ્વપ્ન દ્વાડનય ॥ મા. ૪-૨૯-૩૧-૩૪

જેમ કાઈ પુરુષ માથા પરનો ભાર અસહ્ય થવાથી ખાંધ ઉપર, ઉપાડે છે, પણ તેમ કરવાથી તે ભાર કાંઈ ઓછો થતો નથી; તે જ પ્રમાણે દુઃખને દૂર કરવાના સર્વ ઉપાયો સંખ્યાથી સમજાવું. હે

રાજા ! જ્ઞાન રહિત કર્મ દુઃખજનક કર્મોનો સમૂળગો નાશ કરી શકવું નથી; દુઃખને દૂર કરવાનો કોઈ ઉપાય જ નથી. કેમકે દુઃખ-જનક કર્મને દૂર કરવા માટે જે કર્મ કરવામાં આવે છે તે પણ અવિદ્યાથી જ ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી સમાન હોય છે. જેમ એક સ્વપ્નમાં આવેલું બીજું સ્વપ્ન તે પ્રથમના સ્વપ્નને દૂર કરી શકવું નથી; સ્વપ્નને દૂર કરવા સાર તો જાગૃત અવસ્થા જ જોઈએ, તેમ દુઃખજનક કર્મો દૂર કરવા માટે કર્મ ન જોઈએ પણ જ્ઞાન જ જોઈએ.

૧૮. પ્રવૃત્ત અને નિવૃત્ત કર્મ:—

प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् ।

आवर्तेत प्रवृत्तेन निवृत्तेनाश्रुतेऽमृतम् ॥ મા. ૭-૧૫-૪૭

વેદમાં બે પ્રકારનાં કર્મો કહ્યાં છે, એક પ્રવૃત્ત (સક્રિય) અને બીજું નિવૃત્ત (નિષ્ક્રિય). તેમાં પ્રવૃત્ત કર્મથી મનુષ્ય સંસારમાં પાછો ફરે છે, અને નિવૃત્ત કર્મથી મોક્ષ મેળવે છે.

૧૯. નિષ્ક્રિય કર્મનું ફળ:—

पतरसंसृचितं ब्रह्मं स्तापत्रयचिकित्सितम् ।

यदीश्वरे भगवति कर्म ब्रह्मणि भाषितम् ॥

आमयो यश्च भूतानां जायते येन सुव्रत ।

तदेव ह्यामयं द्रव्यं न पुनर्नाति चिकित्सितम् ।

एवं नृणां क्रियायोगा सर्वे संसृतिहेतवः ।

त पद्मात्मविनाशाय कल्पन्ते कल्पिताः परे ॥

મા. ૧-૫-૩૨-૩૪

સર્વનિયંતા અને પૂર્ણસ્વરૂપ પરમાત્માને કર્મોનું સમર્પણ કરવું, તે જ આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક-એ ત્રણે દુઃખનું એક ઔષધ છે. જે વસ્તુથી પ્રાણીઓને રોગ ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તે વસ્તુને જો બીજી વસ્તુઓની આવના આપવામાં આવે તો તે રોગને દૂર કરે છે, પણ તેવી રીતે સંસારના બંધનરૂપ કર્મો

ઈશ્વરાપૃણુદ્વિધો કરવામાં આવે, તો તે કર્મો નિષ્કામ બનવાથી કર્મોની નિવૃત્તિ કરવા સમર્થ થાય છે. (બધનરૂપ બનતાં નથી)

૨૦. સકામ કર્મમાર્ગનું સ્વરૂપ:—

ગૃહેષુ કૂટઘર્મેષુ સત્તો ગ્રામ્યસુલ્લેહ્યા ।

કર્મતન્ત્રં ચિત્તનુતે વેદવાદવિપન્નધીઃ ॥ મા. ૪-૨-૨૨

જે માણસ વિષયસુખની ઇચ્છાને લીધે દેહાભિમાનરૂપ મિથ્યા કર્મોથી ભરેલા ઘરમાં આસક્ત રહી વેદે આપેલી ફલશ્રુતિમાં આસક્ત થઈ જાતજાતનાં કર્મો કરે છે. તે આત્મસ્વરૂપને ભૂલી જવાને લીધે પશુપુલ્ય બને છે.

૨૧. સકામ કર્મોની નિંદા:—

યદધ્યર્થ્યેહ કર્માણિ વિદ્વન્માન્યસઙ્ગત્રયઃ ।

કરોત્યતોવિપર્યાસમમોઘં વિન્દતે ફલમ્ ॥

સુખાય દુઃખમોક્ષાય સઙ્કલ્પ દ્વિર્કર્મિણ ।

સશઽઽપ્રોતોદયા દુઃસ્મતીદાયાઃ સુખાવૃતઃ ॥

કામાન્કામયતે કામ્યૈર્યદર્થમિદ્ પૂરુષઃ ।

સ વૈ દેહસ્તુ પારક્યો મહુરો યાત્યુપૈતિ ચ ॥ મા. ૭-૭-૪૧-૪૩

પોતાને વિદ્વાન માનનારો પુરુષ જોતો સંકલ્પ કરીને વારંવાર કર્મો કરે છે, તેને લેલદું ફળ મળે છે. અથવા ભાગ્યવશાત્ તેનું કર્મ નિષ્ફળ બને છે. કોઈ પણ કર્મ કરનાર મનુષ્યનો સંકલ્પ સુખને પ્રાપ્તિ કરવા માટે અને દુઃખથી છૂટવા માટે હોય છે, પણ ફળની ઇચ્છાથી કર્મ કરનાર પુરુષ દુઃખ જ પામે છે, જ્યારે ફલેચ્છારહિત કર્મ કરનાર સુખી થાય છે. આ લોકમાં પુરુષ જોને માટે સકામ કર્મો કરીને કામનાઓને ઇચ્છે છે, તે શરીર તો પારકું તથા નાશવંત છે; જાય છે ને આવે છે, તો પછી સકામ કર્મ શા માટે કરવા ?

૨૨. સકામ કર્મોના ઉપદેશ કલ્યાણહતા નથી:—

‘સ્વયં’ નિઃશ્રેયસં વિદ્વાન્ ન સ્વસ્વજ્ઞાય કર્મોદિ ।

ન રાતિ રોગિણોઽપથ્યં ઘાઙ્છતો દિ મિપક્તમઃ ॥ મ્. ૬-૬-૫૦

સર્વોદ્દેષ કલ્યાણ જાણનાર પુરુષ, જેમ કેઈ ઉત્તમ વૈદ્ય અપથ્ય ઇચ્છતા રોગીને કંદી નહે એવી વસ્તુ આપતો નથી તેમ અચાનીને સકામ કર્મ કરવાનો ઉપદેશ આપતો નથી.

૨૩. કર્મોની ફલશ્રુતિ-નિષ્કામકર્મની પ્રેરણા શા માટે ?

પરોક્ષવાદો વેશેઽર્થં બાલાનામનુશાસનમ્ ।

કર્મમોક્ષાય કર્માણિ વિઘત્તે હ્યગદં યથા ॥

નાચરેઘસ્તુ વેદોક્તં સ્વયમજ્ઞોઽજિતેન્દ્રિયઃ ।

વિકર્મણા હ્યધર્મેણ મૃત્યોર્મૃત્યુમુપૈતિ સઃ ॥

વેદોક્તમેવ કુર્વોળો નિઃસંજ્ઞોઽપિતમોર્ધ્વરે ।

નૈષ્કર્મ્યા લભન્તે સિદ્ધિરોચનાર્થો ફલમ્ભતિઃ ॥ મ્. ૧૧-૨-૪-૪

ઈન્દ્રિયોથી અર્ધજ્ઞ ન થઈ શકે તેવા સ્વર્ગોદિ ફળ વેદ જાણાવે છે. તે મનુષ્યોને માટે, પિતા જેમ રોગમુક્ત થવા માટે બાલકને સાકરની લાલચથી ઓવેધ અર્પણે છે, તેમ કેમ અધર્મથી મુક્ત થવા માટે કર્મનું ઔને તેના ફળનું વિધાન કરે છે. જે અલ્પ-બુદ્ધિવાળો, અજિતેન્દ્રિય માણસ વેદવિહિત કર્મો કરતો નથી, તે વિપરીત કર્મો કરી અધર્મથી અચાન-મૃત્યુ-ની પરંપરાને પ્રાપ્ત કરે છે. જે વાસનારહિત મનુષ્ય નિષ્કામ ભાવનાથી ઈશ્વરપ્રીત્યર્થ વેદોક્ત કર્મો કરે છે તેને નૈષ્કર્મ્ય-સિદ્ધિ-મોક્ષ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. યાત્રાદિનાં ફળો તો સકામ મનુષ્યોને વૈદિક કર્મોમાં પ્રીતિ ઉપજાવવા માટે કહેવાં છે.

૨૪. કર્મોકર્મવિચાર:—

નિવૃત્તં કર્મ સેવેત-પ્રવૃત્તં મત્પરસ્ત્યજેત્ ।

જિજ્ઞાસાયાં સમ્પ્રવૃત્તો નાદ્રિયેત્કર્મચોદનામ્ ॥

યમાનમોક્ષં સેવેત નિયમાન્મત્પરઃ ‘કર્મચિત્’ ।

મદ્મિહં શુદ્ધં શાન્તમુપાસીત મદ્દાત્મકમ્ ॥ મા. ૧૧-૧૦-૪૨૬

મારામાં પરાયણ રહેતાં પુરુષે ‘સકામ’ કર્મોના ત્યાગ કરે એ અને નિષ્કામ કર્મો કરવા, ન્યારે નિષ્કામ કર્મો કરતાં આત્મવિચારમાં એકાગ્રતા આવે, ત્યારે તેને વિકૃત અને નિષિદ્ધ કર્મો કરવાનું આવશ્યક નથી. તેણે દરરોજ યમ-નિયમ એટલે કે સંયમ અને સદાચારથી વર્તવું તથા મારામાં મન શાન્તચિત્તવાળા સુરતી ઉપાસના કરવી.

૧૫. પુતજન્મનો હેતુ-કર્મ:—

ભૂતૈઃ પશ્ચમિરાગ્ધે દેહે દેહ્યબુધોઽસરુત્ ।

અહં મમેત્યસદ્ગ્રાહઃ કરોતિ કુમતિર્મતિમ્ ॥

તદર્થે કુરુતે કર્મ યદ્વસો યોતિ સંસૃતિમ્ ।

યોઽનુયાતિ દદાત્ફલેશમેપિથોકર્મર્થન્યનઃ ॥ મા. ૧-૧૧-૨૮-૨૧

અચાનો અને દુષ્ટ શુદ્ધિવાળો જીવ પાંચ ભૂતોથી બનેલા આ શરીરમાં ખોટા આમક રાખીને ‘હું’ અને ‘મારું’ એવી મિથ્યા શુદ્ધિ કરે છે. મિથ્યાભિમાનને સીધે જ શરીરનું બંધારણ યામ છે અને જે શરીર આ જીવને જન્મધરણી દુઃખ આપે છે તે શરીર માટે માણસ જીવનપર્યાંત કર્મ કરે છે, અને તે કર્મથી જ પાછો સંસાર ગ્રાસ કરે છે.

૨૬. મહાપુરુષોનું લોકસંપ્રદાય કર્મ:—

કેચિત્કુર્વન્તિ કર્માણિ કામેરહંતચેતસઃ ।

સ્વયન્તઃ પ્રવૃત્તોર્દેવીર્વિષ્ણું લોકસંપ્રદાયમ્ ॥ મા. ૧૦-૮૦-૨૦

કેંઈકની માયાએ રચેલી વિષ્ણુવાર્તાઓનો ત્યાગ કરતા કેટલાક મહાપુરુષો હામાભિલાષથી આકર્ષાવા ન હોવા છતાં મારી મારી લોકસંપ્રદાય (લોકાનુકરણ) કરે તે) માટે કર્મો કર્યા કરે છે.

૨૭. અનાસક્ત કર્મ પ્રશંસા:—

મથાગ્રે કૃપયઃ કર્મણીહન્તેઽકર્મદેતવે ।

ઈદમાનો હિ પુરુષઃ પ્રાયોઽગ્રીહાં પ્રપચતે ॥

ઈદતે ભગવાનોશો ન હિ તત્ર વિપજ્જતે ।

આત્મલાભેન પૂર્ણાર્થો નાવસીદન્તિ ચેઽનુતમ્ ॥ મા. ૮-૧-૧૪-૧૫

કૃપિઓ પણ મોક્ષ સંપાદન કરવા માટે પહેલાં કર્મ કરે છે, કારણ કે કર્મ કરનારો મનુષ્ય જ ઘણું કરીને નિષ્કામભાવને પ્રાપ્ત કરે છે. ભગવાન પોતે સર્વેશ્વર તથા પૂર્ણ હોવા છતાં રામ કૃષ્ણ આદિ અવતારોમાં કર્મો કરે છે; છતાં તે કર્મોમાં આસક્ત થતા નથી.

॥ ૐ નમઃ શ્રીકૃષ્ણાય ॥

માયા-પ્રકૃતિ (સ્વભાવ-ગુણો)

—: સમીક્ષા: —

પુરુષઃ પ્રકૃતિસ્થો હિ ભુંક્તે પ્રકૃતિજાન્ ગુણાન્ ।

કારણં ગુણસંગોઽસ્ય સદસઘોનિજન્મસુ ॥ ગીતા ॥

પ્રકૃતિનું ત્રીજું અંગ ગુણો છે. ગુણ એટલે સ્વભાવ, સ્વ-આત્માનો-ભાવ કાલ અને કર્મનાં વિશેષ અસર હોઈ ઉપર થાય છે, જ્યારે ગુણની વિશેષ અસર આત્મા ઉપર છે.

આ ગુણ ત્રણ પ્રકારના છે. સત્ત્વ, રજ અને તમ. ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ. એના સંસર્ગથી જ કર્મ અને વાસના ધડાય છે. તેથી એ જ સંસારનું-જગતના જીવોના વાસનાત્મક અંકમણીનું-મૂળ છે, એવી આપણાં શાસ્ત્રોની માન્યતા છે.

આ ગુણો સાથે જીવાત્માનો નિત્ય સંબંધ છે. જન્મથી મરણ સુધીના એ ગુણો આત્માના સાથી છે. એ ગુણો કોઈ દિવસ છોડ્યા છૂટતા નથી. આથી જ ગીતા કહે છે:

પ્રકૃતિ યાન્તિ ભૂતાનિ નિપ્રદઃ કિં કરિષ્યતિ । ભાગવત
કહે છે સ્વમાયો દુસ્ત્યજો નાય ।

ત્યારે એમાંથી છૂટવાનો ઉપાય શો? તમેગુણ અને રમેગુણની હાનિનો વિચાર કરી માણસે સત્ત્વગુણનો આશ્રય કરવો કે જેથી એ ઉચ્ચ જીવન જીવી શકે. શ્રીમદ્ભાગવત તો એથી ય આગળ વધીને કહે છે, કે પરિપક્વ અવસ્થામાં યોગીએ સત્ત્વગુણનો પણ પરિત્યાગ કરી નિર્ગુણ થવું. અને પ્રત્યેક વસ્તુને નિર્ગુણ દૃષ્ટિએ ભોગવવી.

આ જ ગુણો માણસને રામ કે રાવણ બનાવવા સમર્થ છે. એનાથી જ સંસારનાં બંધનો, કલેશ, પરતાંત્રતા તથા દુઃખ સરળાય છે, અને એનાથી જ મટે છે.

આવા પ્રકૃતિજન્ય ગુણોનાં ભાગવતે આપેલાં પ્રમાણો નીચે પ્રમાણે છે.

—: સત્ત્વગુણુ :—

૧. ગુણો પ્રકૃતિનો ધર્મ છે.

• સત્ત્વં રજસ્તમ इति प्रकृतेर्नात्मनो गुणा

સત્ત્વ, રજ અને તમ આ ત્રણ પ્રકૃતિના ગુણો છે. આત્માના નહિ.

૨. 'સત્ત્વગુણની વૃત્તિઓ :—

शमो दमस्तिर्तिक्लेशा तप सत्यं दया स्मृतिः ।

तुष्टिस्त्यागोऽसृष्टां यद्धा ह्रीर्दयादि स्वेनिर्वृतिः ॥ भा. ૧૧-૨૫-૬

મન અને ઇન્દ્રિયનો નિગ્રહ, સહનશીલતા, વિવેક સ્વધર્મમાં વર્તન, સત્ય, દયા, સાવધાનપણું, સતોષ, ત્યાગ, અનાસક્તિ, શ્રદ્ધા અને અયોગ્ય કર્મ કરવામાં લગ્ન આટલી સત્ત્વગુણની વૃત્તિઓ છે.

૩. સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિનું લક્ષણ :—

। त्वदा विसं प्रसीदेत इन्द्रियाणां च निर्वृति ।

ब्रह्मोऽभयं मनोऽसङ्गं तत्सत्त्वं विद्धि मत्पदम् ॥ भा. ૧૧-૨૫-૧૬

જ્યારે ચિત્ત પ્રસન્ન થાય, ઇન્દ્રિયો શાંત થાય, દેહમાં નિર્ભયતા જણાય અને મન, અસંગ અને ત્યારે જાણવું કે અણુની પ્રાપ્તિમાં સ્થાનરૂપ સત્ત્વગુણ વૃદ્ધિ પામ્યો છે

૪. પ્રેમતત્ત્વ :—

मिथो भजन्ति ये सख्यः स्वार्थैकान्तोद्यमा हि ते ।

न तत्र सौहृदं धर्मः स्वार्थार्थं तद्धि नान्यथा ॥

भजन्त्यभजतो ये वै करुणा पितरो यथा ।

धर्मो निरपवादोऽत्र सौहृदं च सुमग्यमा ॥

હે સખીઓ ! ઉપકાર અને પ્રત્યુપકારના સંબંધથી જો
પરસ્પર સ્નેહ રાખે છે તેમાં તેઓ સામાના ઉપર સ્નેહ કરતા નથી

પણ ખરી રીતે તેઓ પોતાના સ્વાર્થને લીધે જ તેના ઉપર સ્નેહ કરતા હોય છે. તેઓમાં શુદ્ધ પ્રેમ નથી; તે-તો કેવળ સ્વાર્થ જ છે. જેઓ પોતાના ઉપર પ્રેમ ન કરનાર ઉપર પણ પ્રેમ કરે છે, તેઓ દ્વાણુ માણસ અથવા માતા-પિતા જેવા સાત્યા પ્રેમ અને ધર્મ રાખનારા છે.

૫. પવિત્રતાની વ્યાખ્યા :—

કર્મસ્વસક્તમઃ શૌચમ્ ।

મા. ૧૧-૧૧-૨૮

કર્મોમાં અનાસક્તિ તે જ સાચી પવિત્રતા છે.

૬. શોભાની વ્યાખ્યા :—

શ્રીર્ગુણા-નૈરપેક્ષાદ્યાઃ ।

મા. ૧૧-૧૧-૪૧

નિઃસ્પૃહતાદિ ગુણો એ જ શોભા છે.

૭. શાન્તિનું મહાકારણ-જગત્સેવા :—

યમાદિભિર્લોકપદૈઃ કામલોમહતો મુદુઃ ।

મુકુન્દસેવયા યદ્વત્તથાઽઽસ્માઽદ્યા ન શામ્યતિ ॥ મા. ૧-૬-૨૬

કામ તથા ભોજ્યો હથાપણું મન જગત્સેવાથી જેટલા પ્રમાણમાં શાન્ત થાય છે તેટલા પ્રમાણમાં યમ-નિયમ વગેરે યોગ્યમાર્ગોથી શાંત થવું નથી.

૮. સન્તોષપ્રસાસા :—

૧. સન્તુષ્ટસ્ય નિતીહસ્ય સ્થાત્માતામસ્ય યત્સુસમ્ ।

ક્લુપ્તસ્તત્કામલોમેન ઘાવતોઽર્ષેદયા વિશઃ ॥ મા. ૭-૧૫-૧૬

સતોષી રહેનાર, પોતાની આશ્ચર્યકાને માટે કોઈ પ્રતિ નદિ કરનાર, અને પોતાના આત્મામાં જ રમણ કરનાર પુરુષને જે સુખ હોય છે, તે સુખ વિવેકામનાથી મનસંપાદન કરવાની ઈચ્છા-વાળા, સર્વ દિશાઓમાં દોડતા પુરુષને ક્યાંથી હોય ?

૨. સદા સન્તુષ્ટમનસઃ સર્વાઃ સુખમયા દિશઃ ।

શર્કરાકણ્ટકાદિભ્યો યથોપાનત્પદઃ શિવમ્ ॥ મા. ૭-૧૫-૧૬

જેમ જોડા પહેરેલા, મનુષ્યને કાંકરા અને કાંટાઓથી પણ સુખજ છે, (કોઈ જાતનો બધ નથી.) તેમ સદા સન્તુષ્ટ મનવાળા મનુષ્યને સર્વ દિશાઓ સુખમય છે.

૩. યાવન્તો વિપયાઃ પ્રેષ્ટાસ્ત્રિલોકયામજિતેન્દ્રિયમ્ ।

ન શક્નુવન્તિ તે સર્વે પ્રતિપૂરયિતું નૃપ ॥

ત્રિભિઃ ક્રમેૈરસન્તુષ્ટો દ્વીપેનાપિ ન પૂર્યતે ।

નવવર્ષસમેતેન સપ્તદ્વીપવરેચ્છેયા ॥

સપ્તદ્વીપાધિપતયો નૃપા વૈન્યગયાદય. ।

અર્થે. કામેૈર્ગતાનાન્તં તૃષ્ણાયા ઇતિઃ ન શ્રુતમ્ ॥

યદ્દૃષ્ટ્વોપપન્નેન સન્તુષ્ટો વર્તતે સુખમ્ ।

નાસન્તુષ્ટાસ્ત્રિભિર્લોકૈરજિતાત્મોપસાદિતૈઃ ॥

પુંસોઽયં સંસૃતેર્હેતુરસન્તોષોઽર્થકામયો ।

યદ્દૃષ્ટ્વોપપન્નેન સન્તોષો મુક્તયે સ્મૃતઃ ॥

યદ્દૃષ્ટ્વાલામતુષ્ટસ્ય તેજો વિપ્રસ્ય વર્ધતે ।

તત્પ્રશામ્યત્યસન્તોષાદમ્ભસેવાશુશુક્ષણિ. ॥ મા. ૮-૧૧-૨૧-૨૬

હે રાજા! ત્રણે લોકમાં જોડેલા ત્રિય વિષયો છે તે અધાર્તા સરવાળો પણ અજિતેન્દ્રિય મનુષ્યને તૃપ્ત કરી શકતો નથી. જે મનુષ્ય ત્રણ પગલાં પૃથ્વીથી અસંતુષ્ટ રહે છે, તેને નવખંડો સહિત આખો ખેટ આપી દેવાથી પણ તૃપ્ત કરી શકાય નહિ, કેમકે તેને સાતે દ્વીપો-સમગ્ર પૃથ્વી-માગવાની ઇચ્છા થાય છે. અમે સાંભળ્યું છે કે પૃથુ, ગય વગેરે રાજાઓ સાતે દ્વીપોના અધિપતિઓ હતા, છતાં પણ તેઓની અર્થ તથા કામની ઇચ્છા દૂર થઈ ન હતી.

જે મનુષ્ય દૈવેચ્છાએ પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુથી સંતુષ્ટ રહે છે, તે સુખી છે. પણ અજિતેન્દ્રિય અસતોષી મનુષ્ય ત્રણે લોકના

લાભથી પણ સુખી રહી શકતો નથી. પુરુષને અર્થ તથા કામનો અસંતોષ તેજ સંસારના બંધનનું કારણ છે. જે વિગ્ર દૈવેચ્છાએ મળી આવેની વસ્તુથી સંતુષ્ટ રહે છે, તેનું તેજ વધે છે, પણ અસંતોષથી, જેમ અગ્નિ જળથી શાંત થઈ જાય છે, તેમ તેનું બળતેજ શાંત થઈ જાય છે.

૪. સન્તુષ્ટો યદિ વર્તેત બ્રાહ્મણો યેનકેનચિત્ ।

અહીયમાનઃ સ્વાદ્વર્માત્ સહસ્યાન્નિલકામધુક્ ॥

અસન્તુષ્ટોઽસકલ્લોકાનાન્નોત્યપિ સુરેશ્વરઃ ।

અકિચ્છનોઽપિ સન્તુષ્ટઃ હોતે સર્વાન્નવિજ્વર ॥

વિપ્રાન્સ્વલાભસન્તુષ્ટાન્સાધૂન્ભૂતસુહૃત્તમાન્ ।

નિરહક્કારિણઃ શાન્તાન્તમસ્યે શિરસાસકૃત્ ॥

મા. ૧૦-૫૨-૩૧-૩૩

બ્રાહ્મણ જે કંઈ મળી આવે તેનાથી સંતુષ્ટ રહે અને પોતાના ધર્મથી બચે ન થાય, તો તેનો ધર્મ જ તેની સમગ્ર કામનાઓ પૂર્ણ કરે છે. ઈન્દ્ર પોતે પણ જો અસંતુષ્ટ હોય તો તેને વારંવાર સર્વ લોકમાં ભટકવાનું પ્રાપ્ત થાય છે, અને નિર્ધન મનુષ્ય પણ જો સંતુષ્ટ હોય તો સર્વ પ્રકારની શાન્તિ પ્રાપ્ત કરી નિરાંતે બિઠે છે. જે બ્રાહ્મણો પોતાને જે કંઈ મળી આવે તેનાથી સંતુષ્ટ રહે, સર્વ પ્રાણીઓના મિત્ર હોય, અદંકાર-અભિમાન રહિત અને શાન્ત હોય, તેમને હું વારંવાર પ્રણામ કરું છું.

૯. દયા પ્રશંસા :—

પુંસઃ કૃપયતો મદ્રે સર્વાત્મા પ્રીયતે હરિઃ ॥ મા. ૮-૭-૪૦

કૃપા કરનાર પુરુષ ઉપર સર્વાત્મા શ્રીહરિ પ્રસન્ન થાય છે.

૧૦. પરોપકાર પ્રશંસા :—

૧. પપયતૈતાન્ મહામાગાન્ પરાધૈકાન્તજીપિતાન્ ।

જાતવર્ષાત્પદિમાન્ સદન્તો વારવન્તિ નઃ ॥

અહો!! પર્ણાં વરં જન્મ સર્વપ્રાણ્યુપજીવનમ્ ।
 સુજનસ્યેવ યેષાં ધૈ વિમુક્તા યાન્તિ નાર્થિનઃ ॥
 પત્રપુષ્પફલચ્છાયામૂલવલ્કલદારુભિઃ ।
 ગન્ધનિર્વાસમસ્માસ્થિતોકમૈઃ કામાન્વિતન્વતે ॥
 પતાવજ્જન્મસાફલ્યં દેહિનામિદ્ધ દેહિણુ ।
 પ્રાણૈરર્થેધિયા વાંચા શ્રેય ષ્વર્ગાંચરેત્સદા ॥ મા. ૧૦-૧૬-૩૨-૩૫

હે મનુષ્યો ! કેવળ 'પરાર્થ'ને 'માટે' જ-શ્રીમતાં સુખને 'માટે' જ-
 જીવન વિતાવી રહેલાં 'આ' વૃક્ષોને તમે 'જુઓઃ' જેઓ 'પોતે' વાયુ,
 વરસાદ, તડકો 'અને' 'હાડી' વગેરે સહન કરીને પણ આશ્રયે 'આર્વેલા-
 ઓને' તેનાથી બચાવે 'છે.' વર્ણી 'તેઓનો' જન્મ કેટલો બધો
 સુંદર છે કે ઉદાર માણસ 'પાસેથી' જેમે યાચકો 'ખાલી' 'જતા' નથી,
 તેમ આ વૃક્ષો પણ પોતાનાં પત્ર, પુષ્પ, ફળ, છાયા, મૂળ, છાલ,
 લાકડું, સુગન્ધ, રમ, રાખ, ઠણિયાં, અને કુંપળો વગેરેથી પ્રાણીઓને
 ઉપયોગી થઈ તેમને સંતોષે છે. અરેઅર ! મનુષ્યજન્મની પણ એ જ
 સાર્થકતા છે કે તેમણે પોતાના પ્રાણ, ધન, બુદ્ધિ, વાણી વગેરે વડે
 પ્રાણીઓનું સદા કલ્યાણ કરવું.

૨. અહાં દૈન્યમહો કષ્ટં પારખ્યૈઃ ક્ષણમકુરૈઃ ।

યન્નોપકુર્યાદસ્માર્થેર્મત્યઃ સ્વજ્ઞાતિવિગ્રહૈઃ ॥ મા. ૬-૧૦-૧૦

અહો ! કેટલો ખેદની વાત છે કે, મનુષ્ય કેવળ કાગડા-કૂતરાંના
 બક્ષત્રપ, કાણુબંચુર, અને આત્માને ઉપયોગી નહિ એવાં ધન,
 શ્રી-પુત્રાદિથી તથા પોતાનાં શરીરથી પરોપકાર કરતો નથી.

૧૧. સાચી સાધુતા:—

પતાવાન્સાધુવાદો દિ તિતિક્ષેતેશ્વરઃ સ્વયમ્ ॥ મા. ૬-૫-૪૪

જાતે સમર્થ હોવા છતાં સહનશીલતા રાખવી, એમાં જ
 સાચી સાધુતા છે.

૧૨. શાન્તિઃ કાર્યસિદ્ધિની આત્મા છે :—

ન સ્તંભમેણ સ્તિદ્વયન્તિ સર્વેઽર્થાઃ સન્તવયા યથા ॥ મા. ૮-૬-૨૪
હરકોઈ કાર્ય નેવાં શાન્તિ ને સલાહસંપત્તિ થાય છે, તેવાં
ક્રિતાવળથી કે વિરોધ કરવાથી ન થતાં નથી.

—: રજોગુણ :—

૧૩. રજોગુણની વૃત્તિઓ :—

કામ ईદા મદસ્તૃણા સ્તમ્ભમાશીર્મિદા સુખમ્ ।

મદોત્સાહો યશઃ પ્રીતિર્હાસ્યં વીર્યં ધલોદમઃ ॥ મા. ૧૧-૨૫-૩

ઈચ્છા, વ્યાપાર, મદ, લાભ છતાં અસન્તોષ, શૂર્વ, ધનાદિની
ઈચ્છાથી દેવતાઓની પ્રાર્થના, ભેદબુદ્ધિ, વિષયભોગ, અભિમાન, હર્ષ,
યથ માટેની ઈચ્છા, હાસ્ય, પરાક્રમ, તેમજ બળપૂર્વક ઉદ્ભવ કરવો
આ સઘળી રજોગુણની વૃત્તિઓ છે.

૧૪. રજોગુણની વૃદ્ધિનાં લક્ષણો :—

ચિકુર્ધન્ ક્રિયયા સાધોરનિર્નૃત્તિશ્ચ ચેતસામ્ ।

શાસ્ત્રાસ્વાસ્થ્યં મનો આન્તં રજ પતૈર્નિશામય ॥ મા. ૧૧-૨૫-૧૦

ન્યારે ક્રિયાથી વિકાર પામતો પુરુષ ચોતરફ વિહ્વિત બુદ્ધિ-
વાળો થાય, તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયોની શાન્તિ ન જાણાય, ઈર્ષ્યેન્દ્રિયો
અસ્વસ્થ બને બને મન અચળ બની જાય ત્યારે રજોગુણની વૃદ્ધિ
થઈ સમજવી.

૧૫. દાર્દ્ર્ય પ્રશંસા :—

૧. દૃષ્ટિસ્યૈવ યુજ્યન્તે સાધવઃ સમર્થિનઃ ।

સન્નિઃ ક્ષિણોતિ તં તર્જ તત આરાદ્ધિશુદ્ધયતિ ॥

સાધૂનાં સમચિત્તાનાં મુકુન્દચરણેષિણામ્ ।

ઉપેક્ષ્યેઃ કિં ઘતસ્તમ્ભૈરસન્નિરસશ્રયૈઃ ॥ મા. ૧૦-૧૦-૧૫-૧૮

સમદર્શિવાળા સાધુપુરુષો દરિદ્ર રહે છે, કારણ કે તેથી તેઓ
સપુરુષોદ્વારા ચોતાની તબજાનો નાશ કરી સત્વર શુદ્ધ થાય છે.

સાધુપુરુષો તો સર્વજ્ઞ સમાન ચિત્તવાળા અને ભગવાનનાં ચરણને જ ઈચ્છનારા હોય છે; તેથી દુષ્ટ વિષયોનો જ આશ્રય કરનારા અને ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય ધનગર્વિષ્ઠ ધનવાનોની તેમને શી પરવા ?

૨. દેહઃ કિમન્નદાતુઃ સ્વં નિષેકુર્માતુરેવ ચ ।

માતુઃ પિતુર્વા ચલિતઃ ક્રેતુરગ્નેઃ શુનોઽપિવા ॥

પર્વ સાધારણં દેહમગ્ન્યક્તપ્રમવાપ્યયમ્ ।

કો મિદ્ધાનાત્મસાત્કૃત્વા દન્તિત્તન્તૂનુરેઽસત્ ॥

અસતઃ શ્રીમદાન્ધસ્ય દારિદ્ર્યં પરમાજ્ઞનમ્ ।

આત્મૌપમ્યેન ભૂતાનિ દરિદ્રઃ પરમૌક્ષતે ॥

યથા કણ્ઠકવિદ્ધાક્ષો જન્તોનેંચછતિ તાં વ્યથામ્ ।

જોવસામ્યં ગતો લિઢ્ઢૈર્ન તથાવિદ્ધકણ્ઠકઃ ॥

દરિદ્રો નિરદંસ્તમ્મો મુક્તઃ સર્વેમદૈરિદ્ર ।

વૃચ્છં યદ્વચ્છયાઽઽપ્નોતિ તદ્ધિ તસ્ય પરં તપ ॥

નિવ્યં શુશ્રુક્ષામદેહસ્ય દરિદ્રસ્યાન્નકાક્ષિણ્ણ ।

ઇન્દ્રિયાણ્યનુશુષ્યન્તિ દિસાપિ વિનિવર્તતે ॥

મા. ૧૦-૧૦-૧૧-૧૬

આ શરીર કોનું છે ? અન્નદાન કરનાર પાલકનું ? પિતાનું ?

માતાનું ? દત્તક લેનારનું ? કોઈ બળવાનનું ? અમિતનું ? કે દૂતરાનું ?

આમ નિશ્ચય ન થતો હોવાથી જણાય છે કે, આ શરીર સર્વ

સાધારણ-હરકોઈની માલિકીનું-અવ્યક્ત પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થઈ

તેમાં જ લય પામનારું છે. તો મૂખ વિના ખીજે કયો વિદ્વાન

તે શરીરને પોતાનું માની લઈ તેના ભરણુ-પોષણ માટે પ્રાણીઓનો

વધ કરે ? લક્ષ્મીના મધ્યે આધિજા બની ગયેલા દુષ્ટ પુરુષને

દરિદ્રાવસ્થા એ જ ઉત્તમ અંગન છે. કેમકે દરિદ્રો મનુષ્ય પ્રાણીમાત્રને

ફેવળ પોતાના જેવા જ જુએ છે. કાંટાથી વીધાયલા અંગવાળો

મનુષ્ય ખીજ કોઈ પણ પ્રાણીને તે કાંટાની પીડા ઈચ્છતો નથી

અને ચિદ્ધો ઉપરથી સર્વ જીવોને એકસરખી જ પીડા થતી માને

છે. વળી જેનું અંગ કદી કાંટાથી વિધાયું નથી, તેવો મનુષ્ય ખીજી પ્રાણીઓની વેદનાનો અનુભવ કરી શકતો નથી. આ સંસારમાં દરિદ્રી મનુષ્ય અહંકાર અને સર્વ પ્રકારના મદથી મુક્ત થાય છે. તે દેવથોજે જે કંઈ કળે પામે છે, તેજ મોટું તપ છે. દરિદ્રી માણસ નિત્ય અન્નની આકાંક્ષા રાખે છે અને કુધાથી કૃશ થયેલા શરીરવાળો હોય છે, તેથી તેની સર્વ ઈન્દ્રિયો શુષ્ક બની જાય છે, અને તેને લીધે તેનાથી થતી હિંસા અટકે છે. અર્થાત્ પવિત્ર બને છે.

૧૬. તૃષ્ણાનું ક્ષય:—

प्रवृद्धतपो न सुखाय कहरते ॥ મા. ૧૦-૫૧-૫૨
જેની તૃષ્ણા વધી છે તે કદી સુખ પામતો નથી.

૧૭. સ્નેહમંધન દુસ્તયજ છે:—

आतरीशकृतः पाशो नृणां यः स्नेहसंश्रितः ।

तं दुस्त्यजमहं मन्ये शूराणामपि योगिताम् ॥ મા. ૧૦-૮૪-૬૧

હે બાઈ ! ઈશ્વરે જે આ સ્નેહરૂપી મંધન બનાવ્યું છે, તેનાથી શૂરાઓ બળ વડે કે યોગીઓ યાન વડે પણ છટા થઈ શકે, એમ હું માનતો નથી.

૧૮. લાભ અને લજ્જાની વ્યાખ્યા:—

लामोमद्भक्तिरुत्तमः । जुगुप्साहोयकर्मसु ॥ મા. ૧૧-૧૧-૪૦

મારી ભક્તિ એ જ ઉત્તમ લાભ છે અને ખરાબ કર્મોમાં ધૂધા તેજ લજ્જા છે.

૧૯. શૌર્યની વ્યાખ્યા:—

स्वमाश्रयिजयः शौर्यम् ।

પોતાના સ્વભાવ ઉપર વિજય એજવલો તે શૌર્ય છે. મા. ૧૧-૧૧-૪૦

૨૦. દેન્ધાની વ્યાખ્યા:—

येनोच्छिष्टान्घर्षयन्ति तमुन्मादं प्रचक्षते ॥ મા. ૧-૨૦-૪૧

જે-ઉચ્છિષ્ટ, યથેલા પ્રાણીઓને પણ પ્રમિત-ગાંડા કરી મૂકે તેને ઉન્માદ કહે છે.

૨૧. સંસારવાસના મુક્તિની બાધક છે:—

ગૃહેષુ કુટુમ્બેષુ પુત્રદારઘનાર્થઘ્નીઃ ।

ન પરં વિન્દતે મૂઢો આમ્યન્સંસારવર્ત્મસુ ॥ મા. ૪-૨૫-૬

સંસારમાર્ગમાં બટકનાર અને પુત્ર, સ્ત્રી વગેરેના બરણ-પોષણને જ પરમ પુરુષાર્થ માનનાર વાસનાવાળો મનુષ્ય, કર્મોની ખટપટથી ભરેલા ઘરમાં રહીને મોક્ષ પામી શકતો નથી.

૨૨. વાસનાની પ્રખળતા:—

ન ત્યજેન્નિયમાણોઽપિ પ્રાગ્દેહામિમતિ જનઃ ।

જીવ મૃત્યુના મુખમાં હોવા છતાં દેહના અભિમાનને છોડતો નથી.

૨૩. વાસના અને તેના ત્યાગનું ફળ:—

ઇન્દ્રિયાણિ મનઃ પ્રાણ આત્મા ઘર્મો ધૃતિર્મતિઃ ।

હ્રીઃ શ્રીસ્તેજઃ સ્મૃતિઃ સત્યં યસ્ય નશ્યન્તિ જન્મના ॥

વિમુચ્ચતિ યદા કામાન્ મનિવો મનસિ સ્થિતાન્ ।

તર્હ્યેવ પુણ્ડરીકાક્ષ ભગવત્ત્વાય કલ્પતે ॥ મા. ૭-૧૦-૮, ૯

હૃદયમાં વાસનાનો જન્મ થતાં મનુષ્યની ઈન્દ્રિયો, મન, પ્રાણ,

દેહ, ધર્મ, ધૈર્ય, શુદ્ધિ, લજ્જા, લક્ષ્મી, તેજ, સ્મરણશક્તિ તથા

સત્ય નાશ પામે છે. હે કમળનેત્ર દેવ ! મનુષ્ય જ્યારે મનમાં રહેલી

કામનાઓનો ત્યાગ કરે છે, ત્યારે જ આપના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે.

૨૪. વાસનાનું બળ અને તેને છૂટવાનો ઉપદેશ:—

‘યત્પૃથિવ્યાં વ્રોહિયવં દિરણ્યં પશવઃ સ્ત્રિયઃ ।

ન દુહ્યન્તિ મનઃપ્રીતિં પુંસઃ કામહતસ્યતે ॥

ન જાતુ કામઃ કામાનામુપભોગેન શામ્યતિ ।

‘દ્વિપા’ કૃષ્ણવાર્મભઃ ભૂયત્પવાભિવર્ધતે ॥

યદા ન કુરુતે માથં સર્વભૂતેષ્વમદ્ગલમે ॥
 સમદૃષ્ટેસ્તદા પુનઃ સર્વાઃ સુખમવા દિશઃ ॥
 યા દુઃસ્વજા દુર્મનિમિર્જીર્યનો યા ન જીર્યતે ॥
 તાં તૃષ્ણાં દુઃસ્વનિવહાં શર્મકામો દ્રુતં ત્યજેત્ ॥
 માત્રા સ્વછા દુહિત્રા વા ન વિવિકાસનો ભવેત્ ।
 ઘટવાનિદ્રિયગ્રામો વિદ્વાંસમપિ કર્ષતિ ॥
 પૂર્ણં વર્ષસહસ્રં મે વિપયાન્સેવતોઽસકૃત્ ।
 તથાપિ ચાનુસવનં તૃષ્ણા તેષુપજાયતે ॥ મા. ૧-૧૧-૧૨-૧૮

આ પૃથ્વી ઉપર જેટલા દાણા, ધાન્ય, સોનું, પશુઓ અને
 સ્ત્રીઓ છે, તે સર્વે જે એકઠાં મળે, તો પણ તૃષ્ણાથી ધેરાયેલા
 પુરુષના મનને કદી સંતોષ ઉપજતી શકતાં નથી કારણ કે ભોગની
 ઈચ્છા વિષયભોગોનું સેવન કરવાથી શાંત થતી નથી, પણ ઉંડતી
 થી નાખવાથી જેમ અગ્નિ વધે છે, તેમ વધતી જાય છે. પુરુષ
 જ્યારે સર્વ પ્રાણીઓ તરફ અમંગલ ભાવ (રાગદ્વેષ) ન કરે અને
 સર્વત્ર સમાન દૃષ્ટિએ જુએ ત્યારે તેની સર્વ દિશાઓ સુખમય
 અને છે. જેને દુષ્ટભુક્તિવાળાઓ તથા શકતા નથી, અને મનુષ્ય વૃદ્ધ
 થવા છતાં જે કદી વૃદ્ધ થતી નથી, તે દુઃખ લાગનારી તૃષ્ણાનો
 કસ્યાણુવાંછુએ સત્વર ત્યાગ કરવો જોઈએ કારણકે પણ પુરુષે પોતાની
 મા, બહેન કે દીકરી આદિ પણ એક આસને બેસતું નહિ, કેમકે
 ઇન્દ્રિયસમૂહ બળવાન હોવાથી વિદ્વાનને પણ વિષય તરફ ધસડી
 જાય છે.

૨૫. વાસનાને છૂતવાના ઉપાયો:—

બાન્ધીક્ષિત્વયા શોષમોહો ધર્મં મહદુપાસતમ ।
 યોગાન્તરાયાન્મોનેત દિવાં કાયાચમોદયા ॥
 કૃપયા મૂર્તજં કુરંતે દૈવં જહ્યારવમાર્થવા ।
 આત્મજં યોગરોષેર્ણ નિદ્રાં સ્વશનિયે ॥

રજસ્તમઃ સત્ત્વેન સત્ત્વં ચોપશમેન ચ ।

યતત્સર્વં ગુરૌ ભક્ત્યા પુરુષો હ્યજ્ઞસા જયેત્ ॥

મા. ૭-૧૫-૨૨-૨૫

આત્મા અને અનાત્માના વિવેકથી શોક તથા મોહને છૂટવા, મહાપુરુષોની સેવાથી દંભને છૂટવો, મૌન સેવાને યોગના વિધોને (લોકવાર્તાદિને) છૂટવાં શરીરોદિ ઉપરની નિઃસ્પૃહતાથી હિંસાને છૂટવી, પ્રાણોએથી ઉત્પન્ન થતા બળને તેનું જ હિત કરીને છૂટવો, દૈવી ઉપદ્રવોને સમાધિ વડે છૂટવા, શારીરિક દુઃખને યોગમળથી છૂટવું અને નિદ્રાને સાત્ત્વિક આહારથી છૂટવી. સત્ત્વગુણથી રમેગુણ અને તમેગુણ છૂટવા, સર્વ પ્રકારની શાંતિથી સત્ત્વગુણને છૂટવો. ગુરુની (પરમાત્મા તથા ગુરુની) એકાન્તબક્તિથી મનુષ્ય આ સર્વ કામોદિને અનાયાસે છૂટી શકે છે.

૨૬. અસંતોષ નિંદાઃ —

૧. અસન્નુષ્ટસ્ય વિપ્રસ્ય તેજા વિદ્યા તપો યથા ।

સ્રવતીન્દ્રિયલૌલ્યેન જ્ઞાનં ચૈવાચકીર્યતે ॥ મા. ૭-૧૫-૧૬

જે બ્રાહ્મણ અસંતોષી હોય તેનાં તેજ, વિદ્યા, તપ અને યથાનાશ પામે છે, અને ઈન્દ્રિયોની લોભપતાથી તેનું જ્ઞાન પણ આશ્ચર્ય જનક છે.

૨. પણ્ડિતા વહ્નો રાજન્વહુજ્ઞાઃ સંશયચ્છિદઃ ।

સદ્ સરપતયોઽપ્યેકે અસન્તોપાત્પતતત્વધઃ ॥ મા. ૭-૧૫-૨૧

હે રાજન! બહુ બહુ જ્ઞાણનારા અને સર્વ સંશયોને દૂર કરનારા અનેક પંડિતો તથા સમાપતિઓનો પણ અસંતોષથી અધઃપાત થાય છે.

તમેગુણ

૨૭. તમેગુણની વૃત્તિઓ અને લક્ષણઃ—

૧. ક્રોધો લોમોઽનૃતં દિસા યાજ્ઞા વગ્મઃ ધલમઃ કલિઃ ।

શોકમોહો વિપાદાર્તો નિદ્રાશા મીરનુદ્યમઃ ॥ મા. ૧૧-૨૫-૪

ક્રોધ, લોભ, અસત્ય, હિંસા, યાચના, દંભ, યમ, કલહ, શોક, મોહ, દુઃખ, દીનતા, નિદ્રા, આશા, ભય અને પ્રમાદ—આ બધી તમોગુણની વૃત્તિઓ છે.

૨. સોદન્વિચ્છન્તં વિલીયેત ચેતસો ગ્રહણેઽક્ષમમ્ ।

મનો નદં તમોગ્લાનિસ્તમસ્તદુપધારય ॥ મા. ૧૧-૨૫-૧૮

જ્યારે ચિત્ત કંટાળીને ચાનનું ગ્રહણ કરવામાં અસમર્થ થઈ મૂઢ બની જાય છે, તેમજ સંકલ્પરૂપ તેનું કાર્ય પણ નાશ પામે છે અને અંધકાર તથા ખેદ અનુભવાય ત્યારે તમોગુણ વૃદ્ધિ પામ્યો છે એમ સમજવું.

૨૮. હૃર્ષશોકનું કારણ :—

મનોરથાન્કરોત્યુચ્ચૈર્જીવો દૈવદતાનયિ ।

યુજ્યતે દ્વર્ષશોકાભ્યાં ... ॥ મા. ૧૦-૩૬-૩૯

મનુષ્ય દૈવે નાશ કરેલા, દૈવ આપવા ન ધારતું હોય એવા મોટા મોટા મનોરથો કરે છે અને તેથી હર્ષ-શોકમાં પડે છે.

૨૯. મોહનું કારણ :—

પુંસઃ સ્ત્રિયા મિથુનીભાવમેતં તયોર્મિથો હૃદયગ્રન્થિમાહુઃ ।

અતો ગૃહક્ષેત્રસુતાત્તવિત્તૈર્જનસ્ય મોહોઽયમહં મમેતિ । મા. ૫-૫-૮

શ્રી અને પુરુષ જ્યારે દંપતીભાવે જોડાય છે, ત્યારે તેઓનો દંપત્યસ્નેહ બંનેના હૃદયની એક શાકરૂપ થઈ જાય છે અને એને સીધે જ મનુષ્યને ઘર, ક્ષેત્ર, પુત્ર, સંબંધીઓ તથા ધનમાં 'હું' અને 'મારું' એવો મોહ થાય છે.

૩૦. મોહ સંસારનું મહાકારણ છે :—

પવ દેહો મૌલિકોઽનાત્મા પવ ચાન્મા પ્રકૃતેઃ પરઃ ।

પવ્ય કે પતિપુત્રાદ્યા મોહ પવ હિ કારણમ્ ॥ મા. ૮-૧૬-૧૬

પાંચમહાબૂતોમાંથી બનેલું જડ શરીર ક્યાં! અને પ્રકૃતિથી

પર આત્મા ક્યાં ? કાણ કેનો પતિ કે પુત્ર છે ? આ સર્વમાં મોહ જ કારણ છે.

૩૧. મોહ નરકનું દ્વાર છે :—

અદો મે પિતરી વૃદ્ધો ભાર્યા ચાલોન્મજાઽઽન્મજા ।

અનાથા મામૃતે દીનાઃ કથં જીર્વાન્નં દુઃખિન્તાઃ ॥

પર્વં મૃદાશયાક્ષિપ્તહૃદયો મૂઢધોરયમ્ ।

અતૃપ્તસ્તાનનુધ્યાયન્મૃતોઽન્ધં વિશતે તમઃ ॥

મા. ૧૧-૧૭-૫૭-૫૮

“અહો ! આ મારાં માતા-પિતા ધરડાં યયાં છે; આ મારી સ્ત્રી તથા છોકરાં હજી નાનાં છે તેઓ મારા વિના અનાથ થઈ જશે અને એવી રીતે દુઃખી થઈ કેમ જીવી શકશે ?” આવા પ્રકારની ધરની વાસનાને લીધે ચોતરફથી મોહ વડે વિક્ષિપ્ત મનવાળો મૂઢપ્રુદ્ધ મનુષ્ય, ધરસખધી વિષયોથી તૃપ્ત થતો નથી અને તે વિષયોનું જ ધ્યાન ધરતો મરણ પામીને ધોર અધકારમય નરકમાં પ્રવેશ કરે છે.

૩૨. આસક્તિ-અજ્ઞાનનું ફળ :—

કવાયં મલીમસઃ કાયો દૌર્ગન્ધાદ્યાન્મકોઽશુચિઃ ।

કવ જુળા- સૌમનસ્યાદા હ્રાધ્યાસોઽવિધયા કૃતઃ ॥

મા. ૧૧-૬-૧૮

મલિન અને દુર્ગન્ધ વગેરેથી ભરપૂર અપવિત્ર દેહ ક્યાં ? અને સત્ય, દયા, અહિંસા વગેરે મનના ઉત્તમ ગુણો ક્યાં ? ખરેખર આ મલિન વસ્તુ ઉપર પણ ઉત્તમપણાનો અધ્યાસ થવાનું કારણ અજ્ઞાન જ છે.

૩૩. આસક્તિનું ફળ દુઃખ :—

કુટુમ્બપોષાય વિયન્ નિજાય—

નં વુદ્ધપતેઽર્થે વિહિતં પ્રમત્તઃ ।

સર્વત્ર તાવત્રયદુઃખિતાત્મા

નિવિંશતે ન સ્વકુટુંબરામઃ ॥

મા. ૪-૬-૧૪.

પોતાના કુટુંબનું પોષણ કરવામાં નાશ પામતા આયુષ્યને તથા નાશ પામેલા પુરુષાર્થને, પ્રમાદી મનુષ્ય સમજી શકતો નથી અને તેથી જ સર્વ-સ્થળે ત્રણ પ્રકારના તાપથી તેનું મન દુઃખી થાય છે. છતાં તે વૈરાગ્ય પામતો નથી. કારણ કે, તે પોતાના કુટુંબમાં જ આસક્ત હોય છે.

૩૪. લોભનિદા :—

યશા યશસ્વિર્ના શુભં ત્કાઘ્યાયે ગુણિતાં ગુણાઃ ।

લોભઃ સ્વલ્પોઽપિ તાન્દન્તિ ધિવશો રૂપમિવેન્સિતમ્ ॥

મા. ૧૧-૨૩-૧૬.

જેમ ધોળા કાઢતો રોગ સુંદર રૂપનો નાશ કરે છે; તેમ યોડા પણ લોભ યશસ્વીઓના શુદ્ધ યશનો તથા ગુણવાનોના પ્રશંસાપાત્ર ગુણોનો નાશ કરે છે.

૩૫. ક્રોધત્ ૨૫૩૫ :—

અજ્ઞાનપ્રભવો મન્યુરહંમાનોપવૃદ્ધિતઃ ॥ મા. ૮-૧૯-૧૩

ક્રોધ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થાય છે અને અભિમાનથી વધે છે.

૩૬. દ્રોહ ન કરવાતું કારણ :—

સુધિયઃ સાધવો લોકે નરદેવ નરોત્તમાઃ ।

નામિદ્રુણન્તિ મૃતેભ્યો યદ્દિ તાત્મા કલેવરમ્ ॥ મા. ૪-૨૦-૩

હે રાજા! આ શરીર આત્મા નથી; માટે જ પુરુષોમાં ઉત્તમ એવા સારી બુદ્ધિવાળા સંપૂર્ણ ક્રોધપણ પ્રાણીનો દ્રોહ કરતા નથી.

૩૭. સદસ્તુ ઉપરનો દ્વેષ પોતાનો જ નાશ સરજે છે :—

યદા દેવેષુ વેદેષુ ગોષુ પિષેષુ સાપુષુ !

ધર્મે મયિ ચ વિદેષઃ સ ધા માશુ વિનદ્યતિ ॥ મા. ૭-૪-૨૭

જ્યારે પુરુષ દેવ, વેદ, ગાય, બ્રાહ્મણ. સાધુજન, ધર્મ તથા મારા (ભગવાનના) ઉપર દેષ કરે છે, ત્યારે જલદીથી જાતે જ નાશ પામે છે.

૩૮. દુઃસંગની અસર —

૧. સત્યં શૌચં દયાં મૌનં બુદ્ધિઃ શ્રીહૃદયશઃ ક્ષમા ।

શમો દમો ભગશ્ચેતિ યત્સંગાદ્યાતિ સહ્યયમ્ ॥ મા. ૩-૩૧-૩૩

દુષ્ટ માણસોના સંગથી સત્ય, પવિત્રતા, દયા, મૌન, પરમ પુરુષાર્થ, વિષયક બુદ્ધિ, ધન-ધાન્ય રૂપ લક્ષ્મી, લજ્જા, કીર્તિ, ક્ષમા, ઇન્દ્રિયનિગ્રહરૂપ શમ, મનોનિગ્રહરૂપ દમ, તથા ઉન્નતિ એ સર્વનો નાશ થાય છે.

૨. સઙ્ગં ન કુર્યાદસતાં શિશ્નોદરતૃપાં ક્વચિત્ ।

તસ્યાનુગસ્તમસ્યઽથે પતત્યન્ધ્યાનુગાન્ધવત્ ॥ મા. ૧૧-૨૬-૩

કામવાસના તથા ઉદરને તૃપ્ત કરવામાં જ આસક્ત રહેલા દુષ્ટ મનુષ્યોનો સંગ કદાપિ કરવો ન જોઈએ. કારણ કે તેઓ પાછળ આલનાર મનુષ્ય આંધળાની પાછળ આલનાર આંધળાની માફક અધારીઆ ખાડામાં (ધીર અધઃપાતમા) પડે છે.

૩૯. કામવાસનાથી સર્વ સાધનો નિષ્ફળ બને છે :—

કુતસ્તસ્યાનુભાવઃ સ્યાત્તેજ ईશત્વમેવ વા ।

યોઽવગચ્છં સ્ત્રિયં યાન્તીં ચરચત્પાદતાહિતઃ ॥

કિં વિદ્યાયા કિં તપસા કિં ત્યાગેન શ્રુતેન વા ।

કિં વિવિક્તેન મૌનેન સ્ત્રીભિર્યસ્ય મનો હૃતમ્ ॥

મા. ૧૧-૨૬-૧૧-૧૨

(હું) જે ગ્રંથોના પેઠે પગની લાતો ખાઈ રહ્યો હોવા છતાં આલી જતી સ્ત્રીની પાછળ કામવાસનાથી જવાથી (મારામાં) પ્રભાવ, તેજ કે ઐશ્વર્ય ક્યાંથી રહે? જેનું મન સ્ત્રીમાં મુગ્ધ થઈ ગયું હોય

તેને વિદ્યાથી, તપથી, ત્યાગ-સં-યાસથી, શાંત્રીથી, એકાન્તસેવનથી અને મૌન વગેરે નિયમોથી કાંઈ ફળ મળતું નથી.

૪૦. અસત્ય એ મહાન અધર્મ છે :—

ન હ્યસત્યાત્પરોઽધર્મઃ ।

મા. ૮-૨૦-૪

અસત્યથી ખીન્ને કાંઈ અધર્મ નથી.

૪૧. અસત્ય અનિંદ્ય ક્યારે અને છે ?

સ્ત્રીપુ નર્મવિવાદે ચ વૃત્યર્થે પ્રાણસંક્રાંતે ।

ગોત્રાક્ષણાર્થે દ્વિસાર્યાં નાનૃતં સ્યાજ્જુગુપ્સિતમ્ ॥ મા. ૮-૧૬-૪૩

સ્ત્રીઓ સાથે મશકરીમાં, વિવાહપ્રસંગમાં, આશ્ચર્યિકા માટે, પ્રાણસંકટના પ્રસંગે, ગાયો તથા પાહોળોની રક્ષા માટે તથા તેમની દિવસા થતી હોય તો અસત્ય બોલવું તે નિંદ્ય ગણાતું નથી.

૪૨. મૈથુન ગુણ-દુઃખદાયક છે :—

યન્મૈથુનાદિગૃહમેધિસુખં દિ તુચ્છં

કળદ્વયનેન કાત્યોરિય દુઃસ્વદુઃસમ્ ।

તુલ્યતિ નેહકૃપના ઘટુદુ સમાજઃ

કળદ્વૈતિવન્મનસિજં વિપદૈત ધીરઃ ॥ મા. ૭-૯-૪૫

મૈથુનાદિ ગૃહસ્થાશ્રમનું સુખ તુચ્છ છે. જેમ ખરજીથી દુષિત થયેલા બન્ને હાથને પરસ્પર અણવાથી એક દુઃખની પાછળ બીજું દુઃખ જ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ મૈથુનસુખ પણ પાછળથી ખીન્ન 'શ્વેત શેઝ' જેવાં દુઃખને જ ઉત્પન્ન કરનારું છે. મૈથુનસુખથી દુઃખી થવા છતાં મૂર્ખ માણસો તેથી તૃપ્ત થતાં નથી. માત્ર કોઈક જ ધીર મનુષ્ય ખસતી ખંજવાળ પેઠે કામયાસનાને સદન કરે છે.

૪૩. ગુણોત્તરં પરિબ્રામ :—

વિપયેષુ ગુણાધ્યાસાત્ પુલઃ સંક્લેશતનો મય્રેષ્ ।

સક્ષાત્તત્ર મયેત્કામઃ કામાદેય કલિર્નૃનામ્ ॥

કલેર્દુર્વિપદઃ ક્રોધસ્તમસ્તમનુવર્તતે ।
 તમસા પ્રસ્યતે પુંસદ્ધેતનાવ્યાપિનોદ્રુતમ્ ॥
 તયા વિરહિતઃ સાધો જન્તુઃ શૂન્યાય કલ્પતે ।
 તતોઽસ્ય સ્વાર્થવિભંગો મૂઠિતસ્ય મૃતસ્ય ચ ॥
 વિપયાભિનિવેશેન નાત્માનં વેદનાપરમ્ ।
 વૃક્ષજીવિકયા જીવન્ વ્યર્થં ભલ્લેવ ય શ્વસન્ ॥

મા. ૧૧-૨૧-૧૯-૨૨

વિષયોર્મા ગુણબુદ્ધિ યનાથી માણસને તેમાં આસક્તિ થાય છે, આસક્તિથી કામના, કામનાથી ક્રોધો, ક્રોધથી દુઃસહ ક્રોધ, ક્રોધથી મોહ ઉત્પન્ન થાય છે. મોહ મનુષ્યની વ્યાપક ચેતનાનો નાશ કરે છે હે સંજ્ઞન ઉદ્ધવ ! એ પ્રમાણે ચેતના રહિત મનુષ્ય શૂન્ય જેવો થઈ જવાથી તેના સ્વાર્થનો નાશ થાય છે જે મનુષ્ય વિષયાસક્તિથી પોતાને કે પારકાને બાંધીતો નથી તે વૃક્ષના જીવન પ્રમાણે વ્યર્થ જ જીવે છે અને તેથી શ્વસનની માફક શ્વાસ લેવા છતાં મરેલા જેવો છે.

૪૪. ગુણની વૃદ્ધિનાં કારણો :—

ભાગમોઽય પ્રજા દેશ કાલ કર્મ ચ જન્મ ચ ।

ધ્યાનં મન્ત્રોઽથ સંસ્કારો દર્શયેતે ગુણહેતવઃ ॥ મા. ૧૧-૧૧-૪

શાસ્ત્ર, જળ, વર્ણ, દેશ, કાલ, કર્મ, જન્મ, ધ્યાન, મંત્ર,

તેમજ સંસ્કાર—આ દશ ગુણો સત્ત્વ, રજ અને તમની વૃદ્ધિનાં કારણ છે.

પ્રકૃતિનાં તત્ત્વો

૧. પ્રાકૃતિક તત્ત્વો :—

સત્ત્વ જ્ઞાનં રજ કર્મ તમોઽજ્ઞાનમિદોચ્યતે ।

ગુણવ્યસિકરઃ કાલઃ સ્વભાવઃ સુત્રમેવ ચ ॥

પુરુષઃ પ્રકૃતિવ્યક્તમદ્વદ્વારો નમોઽનિલ ।

જ્યોતિરાપ ક્ષિતિરિતિ તત્ત્વાન્યુક્તાનિ મે નલ્લ-॥

મા. ૧૧-૨૨-૧૩-૧૪

સત્ત્વગુણની વૃત્તિ જ્ઞાન, રજ્જેગુણની વૃત્તિ કર્મ અને તમોગુણની વૃત્તિ અજ્ઞાન એ પ્રકૃતિના ધર્મો છે; જેમાં પ્રકૃતિની સામ્યાવસ્થાનો અભાવ થઈ ગુણોના વિવર્ત પ્રતીત થાય છે તે કાલ ઇશ્વર છે; અતે મહત્ત્વરૂપે પ્રતીત થતો સૂક્ષ્માત્મા એ તેનો સ્વભાવ છે. પુરુષ, પ્રકૃતિ, મહત્ત્વ અહંકાર, આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ અને પૃથ્વી—આ નવ તત્ત્વો મેં તમને જણાવ્યાં (આ તત્ત્વો ઉપર જ સંસારનું બંધારણ અવલંબે છે.)

૨. પ્રકૃતિને છુતવાના ઉપાયો :—

જ્ઞાનેન દૃષ્ટતત્ત્વેન વૈરાગ્યેન ઘલીયસા ।

તપોયુક્તેન યોગેન તોઘ્રેણાત્મસમાધિના ॥

પ્રકૃતિઃ પુરુષસ્યેહ લક્ષ્યમાના ત્વદનિશમ્ ।

તિરોમયિત્રી જ્ઞાનકરગ્નેર્યોનિર્ગિધારણીઃ ॥

મુક્તમોગાઃ પરિત્યક્તા દૃષ્ટદોષા ચ નિત્યશઃ ।

નેશ્વરસ્થાશુભં ઘત્તે સ્ત્રે મહિમ્નિ સ્થિતસ્ય ચ ॥

મા ૩-૨૭, ૨૨-૨૪

પ્રકૃતિ-પુરુષની મધ્યાર્થતાને દર્શાવનારા જ્ઞાનથી, અતિશય જળવાન વૈરાગ્યથી, તપયુક્ત અષ્ટાંગ યોગથી અને તીવ્ર પરમાત્મ-વિષયક ધ્યાનથી, પુરુષની પ્રકૃતિ-માયા રાત્રિદિવસ બળે છે, ઓછી થતી જાય છે. જેમ અગ્નિને ઉત્પન્ન કરનારુ અરણિ નામનું કાષ્ઠ, પોતાનાથી જ ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિવડે જગીને નાશ પામે છે, તેમ એ પ્રકૃતિ પણ ધીમે ધીમે અદૃશ્ય થઈ જાય છે. એ રીતે મોજ મોગનીને ત્યાગ કરેલી, નિત્ય દોષોવાળો તે પ્રકૃતિ, ભવતત્ત્વ અને પરમાર્ત્ત્વ સ્વરૂપ પોતાના મહિમામાં રિયતિ કરનારા પુરુષનું કદી અશુભ કરી શકતી નથી.

૩. મનના ધર્મ :—

કામો મન્યુર્મદો લોભઃ શોકમોદ્ભયાદયઃ ।

કર્મવન્ધશ્ચ યન્મૂલઃ સ્વીકુર્યાત્કોનુ તદ્વુઘઃ ॥ મા. ૫-૬-૫

કામ, ક્રોધ, મદ, લોભ, શોક, મોહ, ભય અને કર્મનું બંધન—
એ સર્વનું મૂળ મન જ છે; તે કયો વિવેકી પુરુષ તે મનને
સ્વાધીન રહે?

૪. મનનું કાર્ય :—

૧. દુઃખં સુખં વ્યતિરિક્તં ચ તીવ્રં.

કાલોપપન્નં ફલમાવ્યનક્તિ ।

આલિદ્ધમાયારચિત્તાન્તરાત્મા,

સ્વદેહિનં સંસ્તિવક્કક્રુટઃ ॥

મા ૫-૧૧-૬

માયાએ રચેલું, જીવને ઉપાધિરૂપ, અને સંસારચક્રમાં જીવને
કળનારું મન. જીવને વળગેલું જ રહે છે, અને સમયે પ્રાપ્ત થતાં
મુખ-દુઃખ અને મોહનાં તીવ્ર ફળ ચોતરફ પ્રકટ કરે છે.

૨. મનપ્તવ મનુષ્યસ્ય પૂર્વરૂપાણિ શંસતિ ।

ભવિષ્યતશ્ચ ભદ્રં તે તથૈવ ન ભવિષ્યતઃ ॥ મા. ૪-૨૯-૭૩

મનુષ્યનું મન જ તેના પૂર્વ સ્વરૂપોને, ભવિષ્યનાં સ્વરૂપોને
અને આલુ સ્થિતિને જણાવી આપે છે.

મનની વૃત્તિ :—

૫. વિષયાન્ધ્યાયતશ્ચિત્તં વિષયેષુ વિપજ્જતે ।

મામનુસ્મરતશ્ચિત્તં મય્યેવ પ્રવિલીયતે ॥ મા. ૧૧-૧૪-૨૭

વિષયોનું ચિન્તન કરનારું મન વિષયોમાં બંધાય છે અને
માનુ (ભગવાનનું) સ્મરણ કરનારું મન મારામાં (ભગવાનમાં) લય
પામે છે.

૬. મન-બુદ્ધિનો ભેદ :—

મનઃ સર્વવિકારાત્મા બુદ્ધિર્વિજ્ઞાનરૂપિણી ॥ મા. ૨-૧૦-૩૨

મન સર્વ વિકારોનું કારણ છે; જ્યારે બુદ્ધિ પદાર્થના શુદ્ધ સ્વરૂપને જાણનારી છે.

૭. મન સંસારનું કારણ છે :—

મન ઇવ મનુષ્યેન્દ્ર મૂનાતાં મવમંથનમ્ । મા. ૪-૨૧-૭૭

હે માનવેન્દ્ર, મન એ જ પ્રાણીઓના સંસારનું કારણ છે.

૮. માયા મનને ઉત્પન્ન કરે છે :—

માયા મનઃ સૃજતિ કર્મમયં ચલોયઃ ॥ મા. ૫-૧-૨૧

માયા, કર્મવાળું બળવાન મન સરળે છે.

૯. મન સંસારનું મહાકારણ છે :—

નાયં જનો મૈ સુસદુઃસદેતુર્ન દેવતાત્મા પ્રદ્ધકર્મકાલાઃ ।

મનઃ પરં કારણમામનન્તિ, સંસારચક્રં પરિવર્તયેચત્ ॥

મનો ગુણાન્નૈસૃજતે ચત્રીયસ્તતશ્ચક્રમાણિ ચિલક્ષણાનિ ।

શુક્લાનિ કૃષ્ણાન્યથ લોહિતાનિ તેભ્યઃ સત્ર્ણાઃ સ્મૃતયો મયન્તિ ॥

મા. ૧૧-૨૩-૪૩-૪૦

વિદ્વાનો કહે છે કે મનુષ્યો, આત્મા, પ્રલો, કર્મ કે કાળ સુખ-દુઃખ આપવામાં કારણરૂપ નથી, પણ સંસારચક્રને ફેરવનારું મન એ જ સુખ-દુઃખનું કારણ છે. અતિથય બળવાન એવું મન શુભોની વૃત્તિઓને ઉત્પન્ન કરે છે, શુભોથી સાર્વિક, રાજસ અને તામસ કર્મો ઉત્પન્ન થાય છે અને કર્મોથી જીવે તે તે કર્મોને યોગ્ય એવી દેવ, મનુષ્ય, પશુ-પક્ષી વગેરે યોનિઓમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૦. મનઃસંયમનો ઉપાય :—

અથ ધૈ વરમો યોગો મનસઃ સંગ્રહઃ સ્મૃતઃ ।

દૃઢવહ્તયમન્યિચ્છન્ દમ્યસ્યેવાર્થતોમુદુઃ ॥

નિર્વિણ્ણસ્ય વિરક્તસ્ય પુરુષસ્યોક્તવેદિનઃ ।

મનસ્ત્યજતિ દૌરાત્મ્યં - ચિન્તિતસ્યાનુચિન્તયા ॥

યમાદિભિર્યોગપથૈર્ગાન્વિક્ષિતયા ચ વિદ્યયા ।

મમાર્ચોપાસનાભિર્વા નાન્યૈર્યોગ્યં સ્મરેન્મન ॥

મા. ૧૧-૨૦-૨૧, ૨૨, ૨૪

જેમ કોઈ નહિ કેળવાયેલા ધોડાને કેળવનારો પુરુષ સ્વેચ્છા પ્રમાણે ઢોડતા ધોડાની લગામ પકડી રાખે છે, અને ધ્યાનપૂર્વક તે ધોડાની પાછળ પોતે વાર વાર જાય છે, પણ તેની ઉપેક્ષા કરતો નથી, તેમ યોગીએ મનને વશ કરવું. મનને વશ કરવાનો આ જ શ્રેષ્ઠ ઉપાય શાસ્ત્રમાં કહ્યો છે. જે પુરુષ સંસારના પદાર્થોથી ઉદ્વિગ્ન થઈ, વિરક્ત થયેલ હોય, તેનું મન ગુરુએ કરેલા ઉપદેશના વિચારથી દેહાભિમાન વગેરે દોષોનો ત્યાગ કરે છે. યમ, નિયમ વગેરે યોગમાર્ગોથી, 'તત્ત્વમસિ' વગેરે મહાવાક્યોની વિચારણાથી અથવા ઈશ્વરના પૂજન-ધ્યાન વગેરેથી જ મન પરમાત્માનું સ્મરણ કરે છે, એ 'સિવાય બીજા ઉપાયોથી 'મન પરમાત્માનું' સ્મરણ' કરવું નથી.

૧૧. 'મનને સ્થિર કરવાનો ઉપદેશ —

શ્ચુત્વા સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મં રૂપ ભગવતો યતિઃ ।

સ્થૂલે નિર્જિતમાત્માન શનૈ સૂક્ષ્મં ધિયા નયેત્ ॥ મા. ૫-૨૬-૨૭

યમ-નિયમશીલ પુરુષે ભગવાનના સ્થૂલ સ્વરૂપનું પ્રથમ શ્રવણ કરીને તે સ્થૂલસ્વરૂપમાં પોતાનાં મનને સ્થિર કરીને ધીમે ધીમે ભગવાનના સૂક્ષ્મસ્વરૂપમાં લઈ જવું.

૧૨. મનને વશ કરવાનું રૂઢી:—

યસ્યાત્માનુવશશ્ચેત્સ્યાત્સર્વે તદ્વશગા હમે ।

લોકા. સપાલા યચ્છન્તિ સર્વે વલિમતન્દ્રિતા. ॥ મા. ૬-૧૪-૨૦

જેને પોતાનું મન વશ હોય છે, તેને લોકપાલ સાથે સર્વ લોકો વશ થાય છે અને સાવધ રહીને (અત્રિ) કર આપે છે.

૧૩ મનના અસયમનુ રૂઢ :-

યથામયાઽસાધુચિકિત્સિતો નૃણા પુન પુન સંતુદતિ પ્રયોદન ।
 ઇર્ષ્ય મનોઽપવક્રપાયકર્મ કુયોગિન વિધ્યતિ સર્વેસક્લમ્ ॥

મા ૧૧-૧૮-૨૮

જેમ કોઈ રોગની સારી રીતે ચિકિત્સા કરવામાં ન આવી
 હોય તો તે રોગ વારંવાર પ્રકટ થઈને માણસને દુખી કરે છે, તેમ
 રાગ-વાસના વગેરે પાપો જેમા મળી ગયા નથી એવું મન પણ
 સર્વત્ર આસક્ત થઈ અપૂર્ણ જ્ઞાનવાળા યોગીને યોગમાર્ગથી ભ્રષ્ટ
 કરીને દુખી કરે છે

૧૪ મનની આસક્તિ તથા અનાસક્તિનુ રૂઢ -

યથા પ્રદીપો ઘૃતઘર્તિમશ્નન્, શિશ્વા સધૂમા મજનિ હ્યન્યદાસ્યમ્ ।
 પદ તથા ગુણકર્માનુવદ્ધ વૃત્તિર્મન ધ્યયતઽન્યથ તત્ત્વમ્ ॥

મા ૫-૧૧-૮

વિષયોમાં આસક્ત થનારુ મન સાસાકિ દુખો આપે છે,
 અને વિષયોમાં અનાસક્ત રહેનાર મન મોક્ષ આપે છે જેમ દીવો
 એ ધી તથા દીવેટનું બક્ષણ કરે છે, તો ધૂમાડાવાળી શિખાઓ
 પ્રાપ્ત કરે છે, જ્યારે ધી તથા દીવેટ મળી જાય છે, ત્યારે તે દીવો
 પોતાના મૂળ સ્વરૂપને પામે છે

૧૫ કોનુ મન શાન્તિ પામતુ નથી?

૧ દ્વિપત વરકાયે મા માનિનો મિત્રગ્નિન ।

મૂતેષુ ચદ્ધવૈરસ્ય ન મન શાન્તિમૃચ્છતિ ॥ મા. ૩-૨૯-૨૩

જે અભિમાની મનુષ્ય પરસરીરમાં રહેના મારો (ઈશ્વરને)
 દ્રષ્ટ કરે છે, સર્વત્ર ભેદદૃષ્ટ રાખે છે અને સર્વ પ્રાણીઓની સાથે
 વૈર બાધે છે, તે મનુષ્યનુ મન કદી શાન્ત થતું નથી

૨ ચરુપાપતો વૈષદત ગુ જતુ, મનોતે - યથાતે તમોઽન્યમ્ ।

મા. ૪-૧૧-૩૪

જે મનુષ્ય દૈવે નાશ કરેલું કાર્ય (ફરીથી) કરવાનો વિચાર કરે, છે, તેનું મન અત્યંત ક્રોધવાળું બની ધોર અધકારમાં (એશ્વરમાં) પડી જાય છે અને શાંતિ પામતું નથી.

૧૬. બુદ્ધિનું લક્ષણ અને શક્તિ :—

સંશયોઽથ વિપર્યાસો નિશ્ચયઃ સ્મૃતિરેવ ચ ।

સ્વાપ ઇત્યુચ્યતે બુદ્ધેર્લક્ષણં વૃત્તિતઃ પૃથક્ ॥

પ્રાણસ્ય હિ ક્રિયાશક્તિર્બુદ્ધિર્વિજ્ઞાનશક્તિઃ ।

મા. ૩-૨૬-૩૦-૩૧

સંશય, વિપર્યાસ (ઉલટું માનવું), નિશ્ચય, સ્મૃતિ, તથા નિશ્ચયોરે મનના જૂદા જૂદા ધર્મોને બુદ્ધિ કહે છે. પ્રાણમાં ક્રિયાશક્તિ છે, બ્યારે બુદ્ધિમાં વિજ્ઞાનશક્તિ છે.

૧૭. ચિત્તશક્તિ અને તેનું કાર્ય :—

યથાનુભીયતે ચિત્તનુભયૈરિન્દ્રિયેહિતૈઃ ।

પર્વ પ્રાગ્દેહજં કર્મ લક્ષ્યતે ચિત્તવૃત્તિભિઃ ॥ મા ૪-૨૧-૬૩

જેવી રીતે યાત્રીનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય એ બન્ને પ્રકારની ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયોમાં એક સાથે પ્રવૃત્તિ કરી શકતી નથી; અને તે ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે, તે સર્વ ઇન્દ્રિયોનું નિયમન કરનાર ચિત્ત નામે કંઈ એક શક્તિ છે; તેજ પ્રમાણે ચિત્તની વૃત્તિઓ પણ એક સાથે પોતપોતાનું કાર્ય કરવાને પ્રવૃત્ત થઈ શકતી નથી. આથી અનુમાન થાય છે કે, તે ચિત્તવૃત્તિઓનું પણ નિયમન કરનાર પૂર્વજન્મના દેહનું કર્મ હોવું જોઈએ.

૧૮. ચિત્તશાંતિનો ઉપાય-અદર્શન

મયાપિ નોપસજ્જેત છોપુ છોપુ ચાર્યવિત્ ।

વિષયેન્દ્રિયસંયોગાત્મનઃ છુગ્યતિ નાન્યથા ॥

અદ્વિત્યશ્રુતાદુભાવાન્ન ભાવ ઉપજાયતે । મા ૧૧-૨૬-૨૭, ૨૮
અસમ્પ્રયુક્તઃ પ્રાણાન્ શામ્યતિ, સ્તિમિતં મનઃ ॥

મા. ૧૧-૨૬-૨૭, ૨૮

વિવેકી પુરુષે શ્રીઓ ને શ્રીભક્ષ્ય પુરુષોનો પણ સંગ કરવો નહિ. કારણ કે માત્ર વિષયો તથા ઇન્દ્રિયોના સંગથી જ મન ક્ષોભ પામે છે, બીજાથી નહિ. જે વસ્તુ કદી જોએલી કે સાંભળેલી હોતી નથી તે વસ્તુથી મનને ક્ષોભ થતો નથી; તેથી જ ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાં ન જોડનાર મનુષ્યનું મન નિશ્ચલ થઈને શાંત થાય છે.
૧૯ અહંકારની અસર:—

અદ્વિત્યાવિમુહાત્મા કર્તાસ્મીત્યભિમન્યતે । મા ૩-૨૭-૨

અહંકારથી મૂઢ બનેલો પુરુષ ‘હું કર્તા છું’ એમ અભિમાન કરે છે.

૨૦. પૃથ્વીનું લક્ષણ:—

માયનં વ્રહ્મણઃ સ્થાનં ધારણં સદ્વિશેષણમ્ ।

સર્વસત્ત્વગુણોદ્ભેદઃ પૃથિવીવૃત્તિલક્ષણમ્ ॥ મા ૩-૨૬-૪૬

પરબ્રહ્મને (પ્રતિમા વગેરેના સ્વરૂપે) આકાર આપવો, જળ વગેરેને ધારણ કરવા, પ્રાણીઓના ગુણોનો ભેદ પાડવો—તે પૃથ્વીનું લક્ષણ છે.

૨૧. જલનું લક્ષણ:—

ફલેદનં વિષ્ણુનં ત્વત્તિ પ્રાણનાપ્યાયનોદ્વનમ્ ।

તાપાપનોદો મૂયસ્ત્વં જન્મસો વૃત્તયસ્તિયમા ॥ મા. ૩-૨૬-૪૬

પલાણનું-ભીનું કરવું, માટી વગેરેને પિંડરૂપે બનાવવું, ત્વત્તિ આપવી, સર્વને ઊવાડવું, વૃષા દર કરવી, કાષ્ટ પણ વસ્તુને કામળ કરવો, તાપને દર કરવો અને દૂવા વગેરેમાંથી એવી કાઢવા છતાં ફરી ફરી ઉત્પન્ન થવું આ સર્વ જળના લક્ષણ છે.

૨૨. તેજનું લક્ષણ :—

દ્રવ્યાકૃતિત્વં ગુણતા વ્યક્તિસંસ્થાત્વમેવ ચ ।

તેજસ્વં તેજસઃ સાત્ત્વી રૂપમાત્રસ્ય લૃપ્તયઃ ॥ મા. ૩-૨૬-૨૬

સર્વ પદાર્થોના આકાર આપવો, તેને પદાર્થોમાં જણાવું, અને દ્રવ્યના આકાર પ્રમાણે પરિણામ પામવું—એ તેજનો અસાધારણ ધર્મ છે. ૩૫ એની તન્માત્રા છે.

૨૩. આકાશનું લક્ષણ અને વ્યાખ્યા :—

અર્થાધ્યત્વં શબ્દસ્ય દ્રષ્ટુલિક્ષ્તત્વમેવ ચ ।

તન્માત્રત્વં ચ નમસો લક્ષણં કવયો વિદુઃ ॥ મા. ૬-૨૬-૩૩

વિદ્વાનોના મતમાં શબ્દ અને અર્થના વાચક બનવું, અદૃશ્ય રીતે બેલનારને પણ જોળખાવવો એ આકાશનું લક્ષણ છે. શબ્દ એની તન્માત્રા છે.

૨૪. સ્પર્શનું લક્ષણ :—

મૃદુત્વં કઠિનત્વં ચ શીત્યમુષ્ણત્વમેવ ચ ।

પતતસ્પર્શસ્ય સ્પર્શત્વં તન્માત્રત્વં નમસ્વતઃ ॥ મા. ૩-૨૬-૩૬

ક્રોમળતા, કઠિનતા, શીતળતા, અને ઉષ્ણતા—એ સ્પર્શનું લક્ષણ છે; સ્પર્શ વાયુની તન્માત્રા છે.

૨૫. ગંધનું લક્ષણ :—

કરમ્મપૂતિસૌરમ્યં શાન્તોદ્રાસ્લાદિભિઃ પૃથક્ ।

દ્રવ્યાવયવધૈવન્યાદ્રન્વ ઇકો વિમિચતે ॥ મા. ૩-૨૬-૪૫

ગંધ એક જ હોવા છતાં બીજા પદાર્થોના વિકારી સંસર્ગને લીધે તે મિશ્રગંધ, દુર્ગંધ, સુગંધ, શીત ગંધ, ઉષ્ણ ગંધ, અને ખાટી ગંધ એમ જુદા જુદા ભેદ પામે છે.

શરીર

૧. શરીરધારણું કરણુ અને કાર્ય:—

મવાય નાશાય ચ કર્મકર્તુ

શોકાય મોહાય સદા મવાય ।

સુખાય દુઃખાય ચ દૈહયોગ-

મવ્યક્તદિષ્ટં જનતાક્ષ ઘટે ॥

મા. ૫-૧-૧૩

જન્મને માટે, નાશને માટે, કર્મો કરવા માટે, નિરંતર શોકને માટે, મોહને માટે, જાપને માટે, સુખ તથા દુઃખને માટે બાગ્યવશાત્ જે દેહ મળે છે તેને જ જીવસમૂહ ધારણુ કરે છે.

૨. શરીરની નવ અવસ્થાઓ:—

ઉદરમા પ્રવેશ થયો, ઉદરમા વધુ, જન્મ, બાસ્ત્યાવસ્થા, કૌમારાવસ્થા, યુવાવસ્થા, મધ્યમાવસ્થા, વૃદ્ધાવસ્થા, અને મરણુ આ શરીરની નવ અવસ્થાઓ છે.

૩. શરીરનું રૂપક:—

માહુઃ શરીરં રથમિન્દ્રિયાણિ

હયાનમીપૂન મન ઇન્દ્રિયેશમ્ ।

ચત્માનિ માત્રા ધિપર્ણાં ચ સૂતં

સત્ત્વં વૃદ્ધવ્ વંધુરમીશસૃષ્ટમ્ ॥

અક્ષં દશપ્રાણમધર્મધર્મૌ

ચક્રેડમિમાનં રથિનં ચ જીવમ્ ।

ઘનુર્હિં તસ્ય પ્રણવં પઠન્તિ

શરં તુ જીવં પરમેવ લક્ષ્યમ્ ॥ મા. ૭-૧૫-૪૧-૪૨

આ શરીર એક રથ છે; ઇન્દ્રિયો તે રથને નેડેલા ઘોડા છે; મન્દ્રિયોનું નિયંત્રા મન એ ઘોડાઓની લગામ છે; શબ્દાદિ વિષયો તે જુદા જુદા ભાગો છે; યુદ્ધિ એ રથને હાકનારો સારથિ છે અને ચિત્ત એ રથને બાંધવાનું ઇશ્વરે સુજેલું મોઢું બંધન છે. દશ પ્રાણો એ રથની ધરી, અધર્મ-ધર્મ એ રથના બે પેડા; અહંકારી જીવ

તે એ રથમાં બેસનારો, ઊંઠાર એ જીવનું ધનુષ્ય; શુદ્ધ જીવ એનું બાણ અને પરબલ એનું 'લક્ષ્ય' છે.

૪. શરીરનું અંવારણ અને અનાસક્તિ :—

‘આ શરીર સ્વરૂપના અચાનખી, કામનાઓથી તથા કર્મોથી બનેલું છે’—એમ જાણતો આત્મવેતા પુરુષ એ શરીર ઉપર કદી આસક્ત થતો નથી શરીર ઉપરની આસક્તિ વિનાનો કયો ચાની પુરુષ એ શરીરે જ ઉત્પન્ન કરેલાં ધર, ઊઠાર કે ‘ધનમાં મમતા કરે ?

૫. શરીરના ધર્મ :—

स्थौल्यं कार्यं व्याधय आघयश्च

क्षुत्तृઢ્મયં કલિરિચ્છા જરા ચ ।

निद्रा रतिर्मन्युरहं मदः शुचो

देहेन जातस्य हि मे न सन्ति ॥ મા. ૫-૧૦-૧૦.

સ્થૂલતા, કૃશતા, રોગો, મનોબ્યાધિઓ, ક્ષુધા, તૃષ્ણા, લાસ્ય, કલહ, ઇચ્છા, વૃદ્ધાવસ્થા, નિદ્રા, મૈથુન, ક્રોધ અહંકાર મદ તથા શોક—એ સર્વ શરીરને છે, મને (આત્માને) નથી.

૬. શરીરની અનિત્યતા :—

अस्थिस्तम्भ स्नायुबद्धं मांसशोणितलेपितम् ।

चर्मावनद्धं दुर्गन्धं पात्रं मूत्रपुरीषयो. ॥

જરાશોકવિપાકાર્તે રોગમન્દિરમાતુરમ્ ।

दुष्पूरं दुर्धरं दुष्टं सदोषं क्षणमद्गुरम् ॥

કૃમિવિઢ્મસ્મસંજ્ઞાન્તં શરીરમિતિ વર્ણિતમ્

अस्थिरेण स्थिरं कर्म कुतोऽयं साधयेन्न हि ॥

યત્પ્રાતઃ સંસ્કૃતં ચાત્રં સાયં તચ્ચ ચિનિદ્યતિ ।

તદીયરસસંપુષ્ટે કાયે કા નામ નિત્યતા ॥ મા. મા. ૫-૫૮-૬

આ શરીર હાડકાંથી ચર્માબ્યાધિઓ, સ્નાયુઓથી બાંધેલું, માંસ અને લોહી વડે લોપાયેલું, ચર્માથી મટેલું, દુર્ગંધિવાળું, મૂત્ર અને વિષ્ટાતું પાત્ર, વૃદ્ધાવસ્થા અને રોગના ક્ષણો પીડાયેલું, રોગો

ધર, દુઃખોથી વ્યાપ્તિ, મુશ્કેલીથી ભરી તથા ધારણ કરી શકાય એવું, કુષ્ટ દોષોવાળું, ક્ષણભંગુર અને છેવટે કીડા, વિષ્ટા કે ભરમરૂપ ચનાઈ છે. આવા અસ્થિર શરીર વડે સ્થિર કર્મ શા માટે ન સાધવું ? પ્રાતઃકાળે રાધેલું અન્ન સાયંકાળે બગડી નય છે, આવા સ્વભાવ-વાળાં અન્નથી પોષાયેલાં શરીરની નિત્યતા શી ?

૭. શરીરનો મોહ :—

જીવ નરકમાં રહેલો હોવા છતાં ત્યાં પરમેશ્વરની માયાથી મોહિત થઈ પોતાનાં નરક જેવા શરીરને છોડવા ઇચ્છતો નથી.

૮. જન્મ અને મરણની વ્યાખ્યા :—

જિજીવિષૂणां जीवानामात्मा प्रेष्ट इहेप्सितः ।

ક ઉત્સહેત તં દાતું મિક્ષમાણાય વિષ્ણવે ॥ મા. ૬-૧૦-૪

દરેક જીવો જીવવાની ઇચ્છાવાળા હોય છે અને દરેકને પોતાનું શરીર સૌ કરતા પ્રિય હોય છે; તે શરીરની કદાચ વિષય ભગવાન માગણી કરે, તો પણ કદાચ આપવાનો ઉત્સાહ કરે ?

જીવને ઉપાધિરૂપ એવું લિંગશરીર કે જે તેની પછળ જ આવ્યા કરે છે તે, પાંચ ભૂતો, ઈન્દ્રિયો તથા મન એ વિકારોથી બનેલું છે. આ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ શરીરમાં પોતાનું કાર્ય કરવાની અયોગ્યતાને જીવનું 'મરણ' કહે છે. અને કાર્ય કરવાની યોગ્યતાને 'જન્મ' કહે છે.

૯. જન્મ અને મરણનું કારણ :—

હે તાત ! પુરુષના જન્મ તથા મૃત્યુમાં દૈવ જ કારણ છે.

૧૦. જન્મ અને મરણનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ :—

કાળના પ્રવાહમાં વેગથી તણાતા જતા આ જન્મતના પરિણામી-વિકારમય પદાર્થોની અવસ્થાઓ જ જન્મ અને નાશરૂપે દેખાય છે. જેમ આકાશમાં ગતિ કરતા, ચંદ્ર વગેરે તૈજસ પદાર્થોની ગતિ-જીદીજીદી અવસ્થાઓ-બધુવામાં આવતી નથી, તેમ આદિ-અંત સંદિત ઈશ્વરમૂર્તિ કાળને લીધે દેહાદિની જીદીજીદી અવસ્થાઓ દેખાતી નથી.

૧૧. ઉત્તમ મૃત્યુના પ્રકાર :—

જાતસ્ય મૃત્યુર્ધુવ ષ્વ સર્વતઃ

પ્રતિક્રિયા યસ્ય ન ચેદ્ વલ્લભા ।

લોકો યશ્ચાથ તતો યદિ હ્યમું

કો નામ મૃત્યું ન ધૃણીત યુક્તમ્ ॥

દ્વૌ સમ્મતાવિદ્ મૃત્યુ દુરાપો

યદ્ બ્રહ્મસન્ધારણયા જિતાસુઃ ।

કલેવરં યોગરત્તો વિજહ્યાદ્

યદ્ગ્રણીર્વીરશયેઽનિવૃત્તઃ ॥ મા. ૬-૧૧-૩૨-૩૩

જન્મેલાં પ્રાણીનું મૃત્યુ તો અવશ્ય છે જ; જે મૃત્યુનો આ જગતમાં કોઈથી ઉપાય થઈ શક્યો નથી એ મૃત્યુથી આ લોકમાં યશ અને સ્વર્ગલોક જે મળતો હોય, તો ક્યો પુરુષ તેવાં ઉત્તમ મૃત્યુને ન સ્વીકારે? આ જગતમાં જે મૃત્યુને શાસ્ત્રમાં દુર્લભ માનવામાં આવ્યાં છે. એક તો અહમધારણ્યાથી શરીરનો ત્યાગ કરવો તે અને બીજું રણભૂમિમાં મોખરે જઈને પાછી પાની કર્યા વિના શરીરનો ત્યાગ કરવો તે.

૧૨. મરણનું ચિહ્ન :—

સુમૂર્ધૂણાં હિ મન્દાત્મનઃ નનુ સ્યુર્વિગ્લવા ગિરઃ ।

જેઓ મરણની અણી પર આવેલા હોય છે, તેઓની વાણી અસંબદ્ધ હોય છે.

૧૩. વિનાશનું કારણ :—

શોક, દર્પ, ભય, દેવ, લોભ, મોહ અને મદવાળા પુરુષો એક પ્રસ્તુથી બીજી વસ્તુનો પરસ્પર વિનાશ કરાવતા પરમાત્માને જોતા નથી.

જેમ શરીરમાં થયેલો રોગ, બેદરકારી રાખવામાં આવે તો પ્રોતાનું રચાન જમાવે છે, અને તેને મટાડી શકાતો નથી તેમ ઇન્દ્રિયોના સમુદાયને પ્રથમ છૂટો મૂકી દીધા પછી વશ કરી શકાતો નથી. કોઈ પણ શત્રુ બળવાન થયા પછી જીતી શકાતો નથી.

૧૪. વાણીની નિષ્કૃષ્ટતા :—

ન યદ્વચ્ચશ્ચિત્રપદં દુરેર્યશો જગત્પવિત્રં પ્રગૃણીત કદિંચિત્ ।

તદ્વાયસં તીર્થમુશન્તિ માનસા ન યન્ન હંસા વિરમન્ત્યુ-

શિક્ષયાઃ ॥ ૧-૫-૧૦.

અનેક પ્રકારનાં પદોથી અનેક વાક્ય બોલી શકનારો યજ્ઞનું વર્ણન કરતું ન હોય તો તે વચન કાગડાની માફક ક્ષુદ્ર વિષયોને સૂચનારા અગાધાનું તીર્થ થાય છે, હંસ જેવા યાની પુરષો તેનું સેવન કરતા નથી. કારણ કે જ્યાં અમ્યુત ભગવાન હોય છે ત્યાં જ પવિત્ર સાધુપુરુષો સ્થિતિ કરે છે.

૧૫. વાણીની સંકૃષ્ટતા :—

સમગ્ર પાપોનો નાશ કરનારા અને ઉત્તમ મંગલોને આપનારા ભગવાનના સમગ્ર ગુણો, કર્મો તથા જન્મોનું વર્ણન કરનારી વાણી જગતને જિવાડે છે, શોકાવે છે, અને પવિત્ર કરે છે. તે જ વાણી ખરેખર, સુન્દર છે. તેથી વિપરીત વાણીની સુન્દરતા તો મહાના જોવી છે, કે જે જગતને પ્રાણ, વિકાસ અને પવિત્રતા આપતી નથી.

૧૬. દુર્વચન દુઃખદાયક છે :—

ન તથા તપ્યતે વિદ્ધઃ પુમાન્ વાણેઃ સુમર્મગૈઃ ।

યથા તુદન્તિ મર્મસ્થા હાસતાં પરુષેષવઃ ॥ મા. ૧૧-૨૩-૩

મર્મસ્થાનેને બેદનારાં આણેથી પુરુષ તેટલો નથી દુઃખ પામતો, જેટલો દુર્જનોનાં મર્મવાક્યોની વેદનાથી દુઃખ પામે છે.

૧૭. સાત્ત્વિક આહાર :—

મલમૂત્રજયથાર્યં દિલ્ભ્યાદ્વારઃ સુગ્રાવહઃ । મા. મા. ૬-૪૦

મળ મૂત્રાદિ (કુદરતી શારીરિક ક્રિયાઓ) છૂટવા માટે હલકો ખોરાક સુખદાયક હોય છે.

૧૮. બળની વ્યાખ્યા :—

પ્રાણાયામઃ પરં ઘલમ્ ।

પ્રાણ-શ્વાસની સ્થિરતા (પ્રાણાયામ) એ જ ઉત્તમ બળ છે.

॥ ॐ नमः श्रीकृष्णाय ॥

પ્રકરણ ૪ થું

જગત અને સંસાર

— સમીક્ષા :—

ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्, ब्रह्म पश्चाद् ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण ।
अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ॥

[મુળકોપનિષત્ ૨-૨-૧૧]

વેદ કહે છે : આગળ, પાછળ, ડાબી બાજુએ, જમણી બાજુએ, ઉપર, નીચે સર્વત્ર ફેલાયેલું અને સર્વમાં સર્વરૂપે રહેલું, અમૃત એટલે વિનાશ રહિત, અવિચળ અવિકારી કેવળ એક તે ઉત્તમોત્તમ બ્રહ્મ જ છે. બ્રહ્મથી અતિરિક્ત કંઈ બીજું વસ્તુ છે જ નહીં

આમ સર્વત્ર એક જ વસ્તુ બ્રહ્મ હોવા છતાં આપણને સર્વત્ર અનેક અસંખ્ય જીહાજીહા પદાર્થોવાળું જગત જ જોવામાં આવે છે, પણ બ્રહ્મ જોવામાં આવતું નથી. આનું કારણ આપણી પ્રાકૃત દૃષ્ટિ જ છે, જેમ નાનું બાળક સામે પડેલા જીહાજીહા ઘડાઓને જીહાજીહા ઘડાઓ રૂપે જ જુએ છે, પરંતુ સમજી માણસો તે સર્વ ઘડાઓમાં તેમના મૂળ તત્ત્વરૂપે કેવળ એક માટીને જુએ છે તેમ આ જગતના સર્વ વિલિન્ન પદાર્થોમાં પણ વિવેકી પુરુષોને સર્વદા અવિકૃતરૂપે રહેતું એક બ્રહ્મ જ જણાય છે.

કેવળ એક બ્રહ્મ જ છે તેનો અર્થ એવો નથી કે જગત કોઈ પણ અંશે, કોઈ પણ રૂપે, કોઈ પણ પ્રકારે સર્વથા છે જ નહીં. જગતનો જે અત્યંત અભાવ હોય તો “આ સર્વ કેવળ બ્રહ્મ જ છે” એમ વેદને કહેવાની જરૂર જ પડત નહીં. તેથી “આ સર્વ કેવળ બ્રહ્મ જ છે” એનો અર્થ સર્વના મૂળ તત્ત્વરૂપે કેવળ એક બ્રહ્મ જ છે એવો છે. અને જેમ પાણી ઉપર તરંગો સ્ફુર્યા કરે છે, માટીમાં ઘડા વગેરેના અનેક આકારો ઊપજે છે, તેમ બ્રહ્મમાં અનેક નામ-રૂપોવાળું આ જગત સ્ફુર્યા કરે છે. આવી સત્તા જગતની છે. જગતમાં મૂળ સત્તા કેવળ એક બ્રહ્મની હોવાથી, એ બ્રહ્મ સનાતન અવિનાશી સત્ હોવાથી અને એ બ્રહ્મમાં તેની પ્રકૃતિરૂપે, તેના સ્વભાવરૂપે, તેના શ્વાસોચ્છ્વાસની જેમ, તેની લીલારૂપે આ જગત સનાતન કાળથી સ્ફુરતું હોવાથી જગતને પણ સત કહી શકાય. એમ મહાપ્રભુ શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજી કહે છે.

‘મહા સત્યં જગન્મિથ્યા । બ્રહ્મ સત્ય છે અને જગત મિથ્યા છે’ એવાં શ્રીમત્ શંકરાચાર્યના વચનનું તાત્પર્ય પણ એ જ છે. જગતના સર્વ પદાર્થોમાં તેમના મૂળ તત્ત્વરૂપે અવિકારી રૂપે રહેતું બ્રહ્મ સત્ય છે. અને તે જ બ્રહ્મના સ્વભાવરૂપે રહેતું વિવિધ વિકારોમય, નિત્ય પરિવર્તનશીલ જગત મિથ્યા છે. અર્થાત્ પહેલી (શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યની) દૃષ્ટિએ જગત્ તેના મૂળ તત્ત્વરૂપે સત્ છે અને બીજી (શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યની) દૃષ્ટિએ જગત્ તેના વિકારોમય પરિવર્તનશીલ રૂપે મિથ્યા છે. બંનેનાં વચનોમાં (બંનેની દૃષ્ટિમાં) આપાતતઃ

વિરોધ દેખાતો હોવા છતાં ખંને એક જ વસ્તુસ્થિતિને જુદી જુદી દૃષ્ટિએ કહેતા હોઈ તેમાં તત્વતઃ (તાત્ત્વિક રૂપે) કશો વિરોધ નથી.

પરમાત્માના સ્વભાવરૂપે, નિઃશ્વાસરૂપે, લીલારૂપે સ્ફુરી રહેલાં આ જગતમાં જીવો 'માડું-તાડું' કહીને પોતપોતાનો સંસાર ઊભો કરે છે. આ જગત સત્યકામ અને સત્યસંકલ્પવાળા ભગવાનની લીલા-રચના છે. તેમાં દરેક જીવે એ લીલાના અંગભૂત રહીને સૂત્રધારની પૂતળીની પેઠે પોતાનાં કર્તવ્યો બજાવવાનાં છે; પ્રભુના લીલા-નાટકમાં દરેક જીવે યોગ્ય પાત્ર બનીને વર્તવાનું છે અને એ નાટકની સુંદરતામાં, સંવાદિતામાં પ્રભુ તરફથી નિયત થયેલ પોતાનો ભાગ સારી રીતે ભજવવાનો છે. આ રીતે વર્તવું એને 'ધર્મ' કહે છે. જે જીવો ઈશ્વર તરફથી નિયત પોતાના 'ધર્મ' અનુસાર નથી વર્તતા અને પોતાનું અલગ અહં-મમત્વ કહી સ્વચ્છંદ રીતે વર્તી આ નાટ્યલીલામાં કુપાત્ર બની કોલાહલ, વિસંવાદ મચાવતા બીજાં પાત્રોની સાથે રાગદ્વેષ, કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, દંભ ઇત્યાદિ ધારણ કરીને વર્તે છે તેઓ અધર્મ કરે છે એમ કહેવાય છે.

જેઓ જગતને પરમાત્માનો લીલારૂપ આવીર્ણવ સમજી ધર્મથી વર્તે છે તેમના ઉપર ભગવાન અનુગ્રહ કરે છે અને આ પ્રકરણના શરુઆતના મંત્રમાં કહ્યું તેમ પરમાત્મા તેમને આપ્ટે આ જગતમાં ઉપર, નીચે, આજુ-બાજુ, સર્વત્ર સર્વરૂપે પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે અને તેમની પોતાની અંકર પણ તેમનું મર્યાદિત વ્યક્તિત્વ લઈ લઈને પોતાનાં પારમા-

ત્રિમક વિશ્વરૂપ સ્વત્વનો આચાર્યાવ કરે છે.

પરંતુ હંતારોમાંથી કોઈક જ આ જગતને પરમાત્માના આચાર્યાવરૂપે જોઈ તેમાં પોતાને માટેના નિયત કર્તવ્ય અનુસાર વર્તે છે. જેમ નદી સમુદ્ર તરફ જઈ રહી હોય તેમ આ જગત પરમાત્મા તરફ ગતિ કરી રહ્યું છે અને પરમાત્માના સંકલ્પ પ્રમાણે પોતાને માટે નિયત થયેલ (શ્રુતિ-સ્મૃતિ વિહિત) કર્તવ્ય અનુસાર વર્તનારને ઉત્તરાયણ અર્થાત્ વિકાસદ્વારા તે પરમાત્મામાં ઓતપ્રોત બનાવે છે. પરંતુ જે જીવો પરમાત્માના એ સંકલ્પથી વિરુદ્ધ રીતે વર્તી અર્થાત્ તેને ન અનુસરી પોતાના મનઘડેલા મનોરથોમાં રાચે છે અને ધર્માધર્મના વિવેકને ભૂલી જાય છે તેઓ આ જગતની પરમાત્માભિગામી ગતિમાંથી સરીને (પ્રખટ થઈને) કેવળ સંસરણને-અધોગતિને-હસિણાયનને અર્થાત્ સંસારને પામે છે, તેમને માટે આ જગત ધર્મપૂર્વક અર્થ, કામ અને મોક્ષનું દ્વાર (સાધન) મળીને માત્ર લક્ષ્યેરાશીના ફેરાનું ચક્કર (સંસાર) બની રહે છે.

જગત સત્યકામ, સત્યસંકલ્પ પ્રભુના સ્વભાવ અર્થાત્ પ્રકૃતિરૂપે આચાર્યાવ પામી રહેવું હોઈ તે સત્યના, ઋતુના નિયમોમાં ઓતપ્રોત છે. સૂર્ય-ચંદ્ર અને બ્રહ્મ-નવત્રોની નિયંત્રિત ગતિ, ઋતુઓનું યથાકાલીન પરિવ્રમણ, ધર્મક્રિયાના અવશ્ય કોષ્ટાવ્યનો અવિચળ નિયમ, પૃથિવ્યાદિ ભૂતોનું તેમના ગુણ-સ્વભાવોમાં અવિચ્છેદ રીતે પ્રતિષ્ઠાન ક્રિયાદિ પ્રત્યયો જગતના મૂળ તત્ત્વની સત્યાત્મકતા નિર્દેશે છે. છતાં સાંસારિક પુરુષને જગતમાં અનિયંત્રિતતા અથવા આદરિમ-

કતાનો પણ અનુભવ થાય છે. કારણ કે સાંસારિક પુરુષ મધ્યમાવસ્થામાં રહેલો છે અને નિયમનું તંત્ર સનાતન આદિ પુરુષની પ્રકૃતિ અનુસાર ચાલે રહેલું છે. એથી એ પોતાની વાસનાઓમાં રૂબેલા મધ્યમ પુરુષની દૃષ્ટિની પહોંચ બહાર હોય છે. સામાન્ય પુરુષ પોતાની દૃષ્ટી બુદ્ધિ અનુસાર અર્થાત્ અજ્ઞાનને લીધે તેમાં અનિયમ અર્થાત્ આકસ્મિકતા કલ્પી લે તે તેમાં કશું આશ્ચર્ય નથી. કારણ કે તે નિયમનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ યથાતથા જાણતો ન હોવાથી પોતાને માટે તે નિયમને નિયમરૂપે નહીં પણ અકસ્માતરૂપે જ જાણે છે. પણ તેનો આ અકસ્માત નિયમની હદની બહાર હોતો નથી. જગતમાં નિયમને જોનારાઓ, અનુભવનારાઓ અને તે અનુસાર વર્તનારાઓ સંયુક્તતામાં, વ્યાપકતામાં, અદ્વૈતતામાં, અલેહમાં અથવા પ્રભુતામાં ભળતા જાય છે અને મહાપુરુષ-આદિપુરુષ-ઉત્તમ પુરુષ-ની પ્રકૃતિને અર્થાત્ જગતના તત્ત્વને સમજતા જાય છે. અનિયમને માની ચાલનારાઓ વિચ્છેદ, વિસ્મૃતિ, મૂર્છા અથવા મૃત્યુમાં જતા જાય છે. તેમને માટે પ્રભુનું આ લીલાસર્જન—જગત એ આત્મોદ્ધારનું તીર્થક્ષેત્ર નથી પણ આત્માવસાદનના ક્ષેત્રરૂપ સંસાર છે.

આમ પ્રભુની પ્રકૃતિરૂપ આ સૃષ્ટિ એ ભાગવત ધર્મને અર્થાત્ વૈષ્ણવ ધર્મને અનુસરીને ચાલનાર માટે આત્મગતિ પ્રાપ્ત કરાવનારું જગત છે. અને આ જ જગત, ધર્માધર્મને ભૂલી પોતાના વાસનાતંતુઓથી વીંટાઈને વિષયો તરફ ખેંચાઈ રહેલાઓ માટે આત્મવિસ્મૃતિરૂપ સંસાર છે. પરમ ભાગવત

નરસિંહ મહેતાએ પોતાના “વૈષ્ણવ જન....” લજનમાં વૈષ્ણવ ધર્મને ગાયો છે. તેમાં જતાવ્યા અનુસાર મનુષ્ય જે પોતાના શરીરની વાસનાતૃપ્તિ અને ઉદરપોષણ પાછળ જ. ન લાગ્યો રહેતાં કામ કેધ લોભનો ત્યાગ, પરપીડા નિવારણ, સમદર્શી-પેલું, નિરલિભાનતા ઈત્યાદિ ગુણો ધારણ કરે તો આ જગત તેને પ્રભુની પ્રકૃતિરૂપ દેખાય, અને તેમાં તેને સર્વત્ર આત્મસ્વરૂપે પ્રભુનો અથવા પ્રભુસ્વંરૂપે પોતાનો સાક્ષાત્કાર થાય. તેને માટે મૃત્યુ મરી જાય છે કારણકે આ પ્રકરણના અધિકૃત મંત્ર પ્રમાણે તે સર્વત્ર અમૃતસ્વરૂપ પ્રણ-પરમાત્મા-પ્રભુ જ બની રહે છે.

જગત અને સંસારનો આટલો ભેદ જણાવવો આવશ્યક હતો. દ્વંકમાં જગત્ ઈશ્વરપ્રકૃતિ છે જ્યારે સંસાર માનવ-પ્રકૃતિ છે. જગત્ સત્ય છે જ્યારે સંસાર યિમ્યા છે. જગત્ સુખમય છે અને સંસાર દુઃખમય છે.

આ પ્રકરણમાં જગત્ અને સંસાર સંબંધી ભાગવતનાં પ્રમાણો આપીએ છીએ.

સંસાર

૧. સંસારતું દારણુ :—

૧. માયો દિ મવકારણમ્ ।

મા. ૧૦-૭૪-૪૬

આવના કે ધ્યાન એ જ સંસારનું (ધ્યેયવસ્તુના આકાર રૂપ-યવાર્મા કારણ) છે.

૨. મનઃ સૃજતિ વૈ દેહાન્ ગુણાન્કર્માણિ ચાત્મનઃ ।

તન્મનઃ સૃજતે માયાં તતો જીવસ્ય સંસૃતિઃ ॥ મા. ૧૨-૫-૬

આત્મા સાથે સબધવાળા દેહોને, ગુણોને તથા કર્મોને મન ઉત્પન્ન કરે છે અને તે મન માયા ઉત્પન્ન કરે છે. આ માયા વગેરે ઉપાધિના સમુદાયથી છત્તે સંસાર લાગુ પડે છે.

૨. સંસારતું રવરૂપ :—

૧. અસારઃ સ્વલુ સંસારઃ દુઃસ્વરૂપો વિમોહકઃ ।

સુતઃ કસ્ય ધનં કસ્ય સ્નેહવાન્ જ્વલતેઽનિશમ્ ॥

મા. માહાત્મ્ય ૪-૭૪

ખરેખર ! આ સંસાર અસાર, દુઃખરૂપ અને મોહ-ઉપગ્રવનારો છે. આ સંસારમાં પુત્ર કેનો ? ધન કેનું ? એમાં સ્નેહવાળો માણસ સદાય બળતો રહે છે.

૨. પતદ્વાયે દિ સંસારો ગુણકર્મનિબન્ધનઃ ।

અજ્ઞાનમૂલોઽપાર્યોઽપિ પુંસઃ સ્વપ્ન દિવ્યતે ॥ મા. ૭-૭-૨૭

આ સંસાર કેવળ બુદ્ધિની અવસ્થા દ્વારા જ થયેલો અને બુદ્ધિના ગુણો અને કર્મોથી રચાયેલો છે એ સંસારનું મૂળ અજ્ઞાન હોવાથી તે મિથ્યા છે; છતાં પુરુષોને અપ્નની પેઠે દેખાય છે.

૩. અયં દિ જીવસ્ત્રિવૃદ્ધયોનિ-

રવ્યક્ત ઇકો વયસા સ આયઃ ।

વિન્નિષ્ઠશક્તિર્વહુધેવ માતિ

બીજાની યોનિ પ્રતિપદ્ય યદ્વત્ ॥

યસ્મિન્નિદં પ્રોતમશેષમોતં ।

પટોઃ યથા તન્તુવિતાનસંસ્થઃ ॥

ય। પથ સંસારતરુઃ પુરાણઃ

કર્માત્મકઃ પુષ્પફલે પ્રસૂતે ॥

દ્વે અસ્ય ઘોજે શતમૂલસ્ત્રિનાલઃ

પશ્ચરકન્ધઃ પશ્ચરસપ્રસૂતિઃ ।

દશૈકશાલો દ્વિસુપર્ણનીડ-

સ્ત્રિવલ્કલો દ્વિફલોઽર્ક પ્રવિદઃ ॥

અદન્તિ ચૈકં ફલમસ્ય ગૃધ્રાઃ ।

ગ્રામેચરા ઇકમરણ્યવાસા ।

હંસા ય ઇકં બહુરૂપમિજ્યૈ-

ર્માયામયં વેદં સં વેદઃ વેદમ્ ॥

આ જીવાત્મા સૃષ્ટિની આદિમાં અવ્યક્ત-એક જ હતો, પણ કાળને લીધે વાણી વગેરે ઈન્દ્રિયોદ્ધી વિભાજ પામેલી શક્તિવાળો ચવાથી અનેક પ્રકારે હોય તેમ બાસે છે) વસ્તુતઃ તે પોતે એક અને આજ છે. ત્રણે ગુણોનો આશ્રય અને લોકાત્મક ક્રમળના કારણભૂત હોવાથી જેમ એક અન્નનો દાણો ખેતરમાં વાવવામાં આવતાં અનેક રૂપે થાય છે, તેમ તે જીવ પણ અનેકરૂપે જણાય છે. વળી જેમ વસ્તુ તંતુઓના વિસ્તારમાં રહેતું હોવાથી તંતુઓથી જોતપ્રેત છે; તાંતણુઓથી બિન્ન નથી, તેમ આ સમગ્ર જગત ઈશ્વરમાં જોતપ્રેત રહેતું હોવાથી ઈશ્વરથી બિન્ન નથી. આવા પ્રકારનું સમૂહરૂપે તથા એકરૂપે રહેતું સંસારવૃક્ષ કર્મના બધારણુવાળું અને અનાદિ છે તે ભોજ-ભોક્ષરૂપી બે રૂળ સરજે છે. અથવા કર્મ અને તેનાં રૂળને ઉત્પન્ન કરે છે. આ સંસારરૂપી વૃક્ષનાં પુણ્ય તથા પાપ બે બીજ છે સેંકડો અવિદ્યામયી વાસનાઓ તેનાં મૂળ છે. સત્વાદિ ત્રણ ગુણો એનાં યંત્ર છે. દસ ઈન્દ્રિયો અને એક

મન-એમ અગિયાર આ વૃક્ષની શાખાઓ છે. વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ આ વૃક્ષની છાંન છે; 'સુખ' અને દુઃખ બે ફળ છે, આ વૃક્ષમાંથી શબ્દાદિ-પાંચ-વિષયો રૂપી રસ ઉત્પન્ન થાય છે. આ વૃક્ષ છેક સૂર્યમંડળ પૂર્થન્ત પહોંચેલું છે. એમાં જીવ અને ઈશ્વરરૂપી બે પક્ષીઓના માળા છે. આ જગતરૂપી વૃક્ષના એક દુઃખરૂપી ફળને ગામમાં રહેતાં ગીધડાં—વિષયોમાં રચ્યાપચ્યા રહેતા જીવો—ખાય છે, જ્યારે બીજાં સુખરૂપી ફળને જંગલમાં વસતા હંસો—વિવેકી સત્પુરુષો—ખાય છે. (ભોગવે છે.)

૩. સંસારનું સ્વરૂપ—મુસાફરખાનું —

કુલુમ્બેષુ ન સજ્જેત ન પ્રમાદેત્કુલુમ્બ્યપિ ।

વિપિશ્ચિન્નશ્વરં પદયેદંદદમપિ દદવત્ ॥

પુત્રદારાસંબન્ધૂનાં સક્લમઃ પાન્થસક્લમઃ ।

અનુદેહં વિચિન્ત્યેતે સ્વપ્નો નિદ્રાનુગો યથા ॥

इत्थं परिमृशन्मुक्तो गृहेष्वतिथिवद् वसन् ।

ન. ગૃહૈરનુચ્ચયેત નિર્મમો નિરહંકરતઃ ॥ મા. ૧૧-૧૭-૫૨-૫૪

ગૃહસ્થે પોતે કુલુમ્બી હોય છતાં કુલુમ્બની અંદર આસક્ત તેમજ પોતાનાં કર્તવ્યમાં પ્રમાદી ન બનવું. વિદ્વાન્ ગૃહસ્થે આ લોકનાં સુખોની પેઠે પરલોકનાં સુખોને પણ નાશવન્ત સમજીને સુખભોગની ઈચ્છાથી નિવૃત્ત બનવું. પુત્ર, સ્ત્રી, આપ્ત જનો અને સર્ગાસંબંધીઓનો સંબંધ મુસાફરોના સમાગમ જેવો બાણુવો. કારણ કે નિદ્રાની અંદર ઉત્પન્ન થનારું સ્વપ્ન જેવું નિદ્રા જતાં આત્મું જાય છે, તેમ દેહની પાછળ આવતાં આ સર્વ સર્ગા-વહાલાં વગેરે દેહનો નાશ-ચર્તા છૂટાં પડી જાય છે. આ પ્રમાણે વિચાર કરતો ગૃહસ્થ ધરમાં અતિથિ પેઠે રહે તો તે મુક્ત જ છે, કારણ કે મમતાં વિનાનો અને અહંકારથી રહિત એવો તે ગૃહસ્થ ધરના કર્મોથી બંધાતો નથી.

૪. સંસારતું શુદ્ધ સ્વરૂપ :—

• ईक्षेत विभ्रममिदं मनसो विलासं

दृष्टं विनष्टमतिलोलमलावचकम् ।

વિજ્ઞાનમેકમુરુઘેવ વિભાતિ માયા—

स्वप्नस्त्रिधा गुणविसर्गकृतो विकल्प ॥ भा. ११-१३-૩૪

આ જગતને કેવળ 'આન્તિરૂપ' જેવું જોઈએ કારણ કે તે મનનો એક વિલાસ માત્ર છે. તે નજરે દેખાય છે અને નાશ પામે છે. જે વસ્તુ નજરે દેખાતી હોય અને નાશ પામતી હોય તે અગ્નિના ચક્ર જેવી 'આન્તિરૂપ' હોય છે. સ્વપ્ન મનનો જ વિલાસ છે; દેખાય છે અને નાશ પામે છે. જાગ્રદાદિ ત્રણે અવસ્થામાં ગુણોથી—માયાથી આભાસિત થતું વિજ્ઞાનજ અનેક પ્રકારથી ઉત્પત્તિનાશરૂપ આન્તિ સરજે છે.

૫. સંસારતું મિથ્યાત્વ :—

यथा मनोरथघियो विषयानुभवोमृषा ।

स्वप्नद्रष्टाश्च दार्शार्हं तथा संसार आत्मनः ॥ भा ૧૧-૨૨-૧૪

હે ઉદ્ધવ ! જેમ વિષયો સમઘી કેવળ વિચારો, સ્વપ્નમાં જોએલા વિષયો સુખા મિથ્યા છે, તેમ આત્માને થતો વિષયોના અનુભવરૂપ સંસાર પણ મિથ્યા છે.

૬. સંસાર ઈશ્વરાધીન છે :—

ईशस्य हि वशे लोको योपा दारुमयी यथा । भा. ૧-૬-૭

જેમ લાકડાની પૂતળી તેના દોરીસત્કાર કરનારને વશ હોય છે, તેમ આ જગત ઈશ્વરને વશ છે.

૭. સંસાર ઈશ્વરાધીન છે :—

ईशस्य हि वशे लोक कुचते कार्यतेऽथवा ॥ भा. ૧૦-૮૦-૨૧

લોકો ઈશ્વરને વશ રહીને જ સર્વકર્મ કરે છે અથવા કરાવે છે.

૮. જગત ભગવાનમાં લીન છે :—

नारायणे भगवति तदिदं विश्वमाहितम् । भा. ૨-૬-૩૦

આ જગત ભગવાન નારાયણમાં રહેલું છે.

૯. સંસાર ફળવાન કયાં સુધી ?

યાવદ્ દેહેન્દ્રિયપ્રાણૈરાત્મનઃ સન્નિકર્ષણમ્ ।

સંસારઃ ફલવાંસ્તાવદ્પાર્થોઽપ્યવિવેકિનઃ ॥ મા. ૧૧-૨૮-૧૨

જ્યાંસુધી દેહ, ઇન્દ્રિયો તથા પ્રાણો સાથે મંબંધ છે ત્યાંસુધી અવિવેકી હોવને આ સંસાર મિથ્યા હોવા છતાં ફળવાળો જણાય છે.

૧૦. સંસાર—જગત અને જગદીશ, અવયવ અને અવયવી:—

યથા જલધરા વ્યોમ્નિ ભવન્તિ ન ભવન્તિ ચ ।

બ્રહ્મણોદ્-તથા વિશ્વમવયવ્યુદયાપ્યયાત્ ॥

જેમ મેઘ કોઈવાર આકાશમાં હોય છે અને નથી પણ હોતો, તેમ અવયવવાળું અને આદિ અંતવાળું આ જગત સૃષ્ટિવેળા ધ્વજમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને પ્રલયવેળા ધ્વજમાં લય પામે છે. (જે વસ્તુ અવયવવાળી હોય છે તે આદિ અંતવાળી જ હોય છે.) આ રીતે આદિ અંતવાળું હોવાને લીધે વિશ્વ એ કોઈ વસ્તુ જ નથી. હે 'રાજન્ ! આ જગતમાં સર્વ અવયવીઓના અવયવને જ 'સત્ય' કહેવામાં આવ્યા છે. કારણ કે અવયવીના અભાવમાં પણ અવયવો જુદા રૂપે અનુભવમાં આવે છે. જેમકે પટના-વસ્ત્રના—અવયવ તાંતુઓ પટના અભાવમાં પણ જૂદા રૂપે જણાય છે, તેમ.

૧૧. સંસારનિવૃત્તિનો ઉપાય:—

અર્થેહ્યવિદ્યમાનેઽપિ સંસૃતિર્ન નિવર્તતે ।

દયાયતો વિષયાનસ્ય સ્વપ્નેઽનર્થાગમો યથા ॥ મા. ૪-૩૦-૭૩

જેમ સ્વપ્નમાં પ્રાપ્ત થનારા અનર્થો વસ્તુતઃ મિથ્યા છે, છતાં તે અનર્થો જગત અવસ્થા પ્રાપ્ત થયા વિના દૂર થતા નથી, તે જ પ્રમાણે સંસારમાં પ્રાપ્ત થતાં જન્મ-મરણ, સુખ-દુઃખ વગેરે સર્વ અર્થ વસ્તુતઃ મિથ્યા જ છે, છતાં વિષયોનું ધ્યાન કરતા હોવાત્માને સંસારની નિવૃત્તિ થતી નથી. માટે જ દુષ્ટ ઇન્દ્રિયોના વિષયમાર્ગમાં

આસક્ત થયેલાં ચિત્તને દૃઢ બકિતયોગથી અને તીવ્ર વૈરાગ્યથી ધીમે ધીમે વશ કરવું.

૧૨. સંસારસમુદ્રને તરવાનો ઉપાય-જ્ઞાન :—

જેઓ આપ પમાત્માને ગુરુરૂપી સૂર્યથી પ્રાપ્ત થયેલા ઉપનિ-
ષદોના જ્ઞાનરૂપ અક્ષુથી, સારી રીતે સર્વમાં પોતાનાં સ્વરૂપે જુએ
છે, તેઓ સંસારરૂપી સમુદ્રને તરી જાય છે.

૧૩. સંસારસમુદ્રને તરવાનો ઉપાય-આત્મજ્ઞાન :—

વિષયાસક્તિને લીધે જેની વિવેકદષ્ટિ નાશ પામી છે એવા
સંસાર-રૂવામાં પડેલા અને કાળરૂપ સર્પનો કાળીઓ બનેલા આ
જીવને બચાવવાને પ્રભુ સિવાય બીજો કાણુ સમર્થ છે ? મનુષ્ય
જ્યારે સાવધાન થઈને આ જગત કાળરૂપ સર્પનો કાળીયો બની રહ્યું
છે, એવી વૈરાગ્યદષ્ટિથી જીવે ત્યારે તે પોતે જ પોતાનો રક્ષક બને છે.

૧૪. સંસારના ઉદ્દેગને તરવાનો ઉપાય :—

તત્સાધુમન્યેડસુરવર્યં દેહિનાં

સદા સમુદ્ધિમ્નચિયામસદ્પ્રદાત્ ।

દ્વિત્વાડાત્મપાત્ ગૃહમન્થકૂપં

ઘનં ગતો યદ્દરિમાશ્રયેત ॥

મા. ૭-૫-૫

હે અસુરશ્રેષ્ઠ ! મિથ્યા આમદને લીધે જેઓની શુદ્ધિ સદા ઉદ્ધિમ
રહેતી હોય, તેવાં પ્રાણીઓને માટે હું તો જો જ સાફ માર્ગ છું કે,
જેમાં આત્માનું અધઃપતન થાય તેવાં ધરરૂપી અંધારા રૂવાનો ત્યાગ
કરી વનમાં જઈ શ્રીહરિનો આશ્રય કરવો.

॥ ॐ नमः श्रीकृष्णाय ॥

પ્રકરણ ૫ મું

માનવ

-: સમીક્ષા: -

जीवाः श्रेष्ठा ह्यजीवानां ततः प्राणभृतः शुभे ।

ततः सचित्ताः प्रवरास्ततश्चेन्द्रियवृत्तयः ॥

तत्रापि स्पर्शवेदिभ्यः प्रवरा रसबोदिनः ।

तेभ्यो गन्धविदः श्रेष्ठास्ततः शब्दविदो वराः ॥

रूपभेदविदस्तत्र ततश्चोभयतो दतः ।

तेषां बहुपदा श्रेष्ठाश्चतुष्पादस्ततो द्विपात् ॥

ततो वर्णाश्च चत्वारस्तेषां ब्राह्मण उत्तमः ।

ब्राह्मणेष्वपि वेदज्ञो ह्यर्थज्ञोऽभ्यधिकंस्ततः ॥

अर्थज्ञात्संशयच्छेत्ता ततः श्रेयान् स्वकर्मकृत् ।

मुक्तसंगस्ततो भूयान् अदोग्धा धर्ममात्मनः ॥

तस्मात्મર્યપિતાશોષક્રિયાર્થાત્મા નિરન્તરઃ ॥

મર્યપિતાત્મનઃ પુંસો મયિ સંન્યસ્તકર્મણઃ

ન પશ્યામિ પરં ભૂતમર્કતુઃ સમદર્શનાત્ ॥

નિર્જીવ પદાર્થ કરતાં જીવવાળા પદાર્થો (પ્રાણીઓ) શ્રેષ્ઠ છે. તેમાંય કેવળ જીવનાર કરતાં ચેતન્યવાળાં; તેનાથી ઈન્દ્રિયવૃત્તિવાળાં; તેનાથી સ્પર્શ બાહ્યનાર શ્રેષ્ઠ છે. તેનાથી રસને ઓળખનાર (માછલાં), તેનાથી ગંધને ઓળખનાર (સમરો),

તેનાથી શબ્દને ઓળખનાર (મૃગ), અને તેનાથી રૂપના લેદને ઓળખનાર શ્રેષ્ઠ છે. તેનાથી ખંને જાણુ સુખવાળાં સારાં છે. ઘણા પગવાળાં પ્રાણી કરતાં ચાર પગવાળાં, અને તે કરતાં એ પગવાળાં પ્રાણી (માનવ) શ્રેષ્ઠ છે. તેમાંય બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ છે. તેમાંય વેદજ્ઞ, તેનાથી અર્થજ્ઞ, તેનાથી સંશયનો છેતા, તેનાથી, સ્વકર્મ કરનાર, તેનાથી સુક્તસંગ; આમ ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ છે. તેનાથી પરમાત્મામાં સર્વ આત્મવૃત્તિઓ રાખી અનાસક્ત કર્મ કરનાર પુરુષ શ્રેષ્ઠ છે ભગવાન કહે છે આવા સમદર્શી ભક્ત કરતાં હું જગતમાં કોઈને શ્રેષ્ઠ જોતો નથી.

શ્રીમદ્ભાગવતના ત્રીજા સ્કંધમાં આવેલા શ્રીકપિલ-દેવ-હૂતિ સંવાદમાં મહર્ષિ વ્યાસે ગાયેલા ઉપરના શ્લોકોનું સ્વરૂપ કેવું માર્મિક છે ! એમાં છેક હલકામાં હલકાં પ્રાણીથી લઈ પૂર્ણ માનવતા કેવી હોય તેનું નિદર્શન કરતી જીવનસરણી છે. બીજી રીતે જોઈએ તો એમાં વિકાસવાદ (Evolution Theory) નાં મૂળ તત્ત્વો છે.

આજના ભૌતિક યુગમાં માનવ ભલે માનવેન્દ્ર ન બને, તો પણ માનવ તરીકે રહે તો ય બસ છે. આજ તો માનવતા મરી પરવારી છે સ્વતંત્રતાને બદલે સ્વચ્છંદતા અને વિકાસના સ્થાને વિલાસ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, ત્યાં જોઈએ ત્યાં આંતર-વિગ્રહ, ખૂન, ચોરી, ધાડ, લૂંટ, વ્યાધિ અને કલેશ નજરે પડે છે. દુકાં નિર્મળ અને પાશવી જીવનમાં સુખનો છટોય નથી. જે દેખીતું સુખ દેખાય છે તે શરીરના મેદ જેવો સુખાભાસ છે. જગતના નિર્દોષ ગણાતા માતાપુત્ર ગુરુ-શિષ્ય ભાઈબહેન જેવા નિર્મળ સ્નેહમાં પણ કલિએ પદ-

સંચાર શરૂ કર્યો છે. તેમાંય સ્વાર્થસાધુતા, દંભ, લોભ અને પાંખડ નજરે પડે છે.

આવા સમયમાં જીવન એ પણ સમસ્યા છે. સાધુવૃત્તિથી જીવનારને પણ સમાજ સાથે આ પ્રવાહમાં તણાવું પડે છે. સાધુ અને સાચી વૃત્તિથી શીલોંછ વૃત્તિ ઉપર જીવનાર 'વેદિયો' ગણાય છે. શુદ્ધ વિદ્યા માટે જીવનભર લેખ લઈ સમાજસેવા કરવાની આશા સેવતો પ્રજ્ઞાચારી પેટ માટે માધુકરી પણ મેળવી શકતો નથી. ઈશ્વરે બલપૂર્વક આપેલા પેન્શનના સમયમાં પણ વાનપ્રસ્થી ગૃહસ્થને નિરાંત નથી. પોતાના દિંકરાને પગાર ચોષો મળે છે અને કુટુંબપોષણ થતું નથી એ બહાના હેઠળ પેન્શનરો પણ નોકરી શોધતા હોય છે. આવા વાનપ્રસ્થી ગૃહસ્થો આજે મહાલોભમાં થોડા દ્રવ્યની લોલચે પોતાનું આગલું વર્ચસ્વ ગુમાવે છે.

અને સંન્યાસીઓ? અમુક ગણ્યાગાંઠ્યા મહાપુરુષો બાદ કરતાં તેમનો સંસાર જૂદો જ છે. તેમનામાં પણ સાંપ્રદાયિક તકરારો, પરસ્પર ઈર્ષ્યા, દ્વેષ, ધનેષણ અને લોકેષણ છે. જેમની પાસે સમાજ સદ્વિચાર, સદ્વર્તન અને સદુપદેશની આશા રાખે તેઓ, પરચત્તિ ન વચવતિ બહાર ફેંખાડવા છતાં બધાં જ પ્રલોભનોને વશ છે.

પ્રાક્ષણું વર્ચસ્વ અને પ્રજ્ઞત્વ કયાં છે? શ્રુતિએ વિંધા હ વૈ વ્રાહ્મણમાત્રગમ ગોપાય મા શેરધિટેઽહમસ્મિ । વિદ્યાએ પ્રાક્ષણ પાસે આવી અને કહ્યું, 'મારું રક્ષણ કર, હું તારો ખજાનો છું' આમ જ્યાંસુધી પ્રાક્ષણ શુદ્ધ પ્રાક્ષણ મત જપ તપ સ્વાધ્યાય-નિરત, દયા દમ દાન વિશિષ્ટ રહ્યો ત્યાંસુધી એનું વર્ચસ્વ

કાયમ રહું, ક્ષત-ઘા-થો બચાવે તે ક્ષત્રિય હતા, પણ અર્ધા ઋષિ હતા અથવા પાછળથી ઋષિભવન ગાળતા માટે રાજર્ષિ કહેવાયા. વૈશ્યો નિધિપતિ અને વિદ્યપતિ હતા. અને શૂદ્રોનું પરિવર્યાત્મક ભવન હતું. આમ ચારે વર્ણ અને ચારે આશ્રમેથી નિયમબદ્ધ માનવ ભવન સુખી હતું.

અને આને ?

આજ માનવ ભવનની 'કોઈ પણ વ્યક્તિ સુખી છે કે દુઃખી તે વ્યક્તિગત પ્રશ્ન છે. આજના સુખાલાસમાં સુખ માનનાર માટે કંઈ કહેવાતું નથી. જેને ભવન દુઃખમય લાગે છે, વાસનાત્મક સંસાર ઉપાધિરૂપ લાગે છે તેનો આશ્વાસન અને ઉદ્ધાર માટે ભાગવતનાં આ પ્રકરણમાં ભાગવતે આપેલાં પ્રમાણો છે.

માનવ

૧ માનવધર્મ :—

૧ તસ્માત્સર્વાત્મના રાજન્ હરિ સર્વત્ર સર્વદા ।

ધ્યોતવ્ય કીર્તિતવ્યશ્ચ સ્મર્તવ્યો ભગવાન્નૃણામ્ ॥ મા ૨-૨-૨૬

હે રાજન્ ! મનુષ્યોએ સર્વ સ્થળે અને સર્વ સમયે ભગવાન શ્રીહરિનું સર્વ પ્રકારે શ્રવણ, કીર્તન અને સ્મરણ કરવું જોઈએ આ માનવનો પરમ ધર્મ છે

૨ તતો યતેત કુશલ ક્ષેમાય મયમાશ્રિતઃ ।

શરીરં પૌષ્પ યાવન્ન વિપદેત પુષ્કલમ્ ॥ મા ૭-૬-૫

સ સારમા આવીને કુશળ માનવીએ પોતાનું શરીર જ્યાંસુધી સશક્ત હોય અને અસમર્થ બનીને વિનાશ ન પામે, ત્યાંસુધીમાં સત્વર કસ્યાણુ માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ

૩ અતિવાદાસ્તિતિક્ષેત નાવમન્યેત કચ્ચન ।

ન ચેમ દેહમાશ્રિત્ય ધૈરં કુર્વોત કેનચિત્ ॥ મા ૧૨-૬-૩૪

લોકોનાં નિંદાવચનો સહન કરવા, કોઈનું પણ અપમાન ન ન કરવું અને આ દેહ ઉપરના અહ ભાવનો આશ્રય કરી કોઈની સાથે વૈર ન કરવું

૪ ઘતાવાનેવ લોકેઽસ્મિન્ પુસા ધર્મ પર સ્મૃત ।

મક્તિયોગો ભગવતિ તન્નામગ્રહણાદિભિ ॥ મા ૬-૩-૨૨

આ લોકમાં માનવનો એ જ પરમ ધર્મ છે કે, ભગવાનનાં નામસ્મરણ વગેરેથી તેણે ભગવાનમાં ભક્તિયોગ કરવો

૫ કર્ણૌ પિઘાય નિરયાચકલ્પ ર્શો

ધર્માવિતર્યસૃણિભિર્નૃમિરસ્યમાને ।

છિન્નપ્રસહ્યશતોમસર્તી પ્રભુશ્ચે

જિજ્ઞાસૂનપિ તતો વિસૃજેત્સ ધર્મ ॥ મા. ૪-૪-૧૭

જે સ્થળે નિરકુશ મનુષ્યો ધર્મરક્ષક ભગવાનની નિંદા કરતાં

હોય, તે વખતે પોતે જો તેઓને શિક્ષા કરવા અસમર્થ હોય, તો પોતાના બંને કાન બંધ કરી દઈ ચાલ્યા જવું જોઈએ; પણ તેઓને શિક્ષા કરવા પોતે જો સમર્થ હોય, તો નિંદા કરનારાઓની અમંગળ બોલતી જાણને બલાતકારે છેદી નાખવી અને પોતાનો પ્રાણત્યાગ કરવો, આ માનવ ધર્મ છે.

૨. આઠાશુધર્મ :—

૧. શમો દમસ્તપઃ શૌચં સન્તોષઃ ક્ષાન્તિરાર્જવમ્ ।

શાન્તં દયાચ્યુતાત્મત્વં સત્યં ચ વ્રજ્જલક્ષણમ્ ॥ મા. ૭-૧૧-૨૧

માનસિક નિમ્રદ, ઈન્દ્રિય નિમ્રદ, તપ, બાલ અને આબ્યંતર પવિત્રતા, સંતોષ, ક્ષમા, સરળતા, યાન, દયા, શ્રી વિશ્વ ભગવાનમાં તસ્વીનતા અને સત્ય એ આઠાશુધર્મ લક્ષણ છે.

૨. વ્રાહ્મણસ્ય દ્વિ દેહોઽયં ક્ષુદ્રકામાય નેપ્યતે ।

હૃદયસ્ય તપસે સ્વેદ પ્રેત્યાન્તસુચાય ચ ॥

શિલોઽઢ્ઢવૃત્યા પરિતુષ્ટચિત્તો,

ધર્મ મહાન્તં વિરજં જુષાણઃ ।

મર્યપિતાત્મા ગૃહ પથ તિષ્ઠન્.

નાતિપ્રસક્તઃ સમુપૈતિ શાન્તિમ્ ॥ મા. ૧૧-૧૭-૪૨, ૪૩

આઠાશુધર્મ આ શરીર ક્ષુદ્ર વિષયોની કામનાઓ કરવા માટે નથી, પણ ઈન્દ્રિયોનું દમન કરવા તથા સંયમરૂપી તપ કરી પરમશુભ-મોક્ષ સંપાદન કરવા માટે છે. જે આઠાશુ આ સિદ્ધિઓરૂપિની મનમાં સંતુષ્ટ રહી અતિયિસાકાર વગેરેથી નિષ્કામ ધર્મનું સેવન કરે છે અને મારામાં ચિત્ત રચાવી દઈ અત્યંત આસક્તિ રાખતો નથી તે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને પણ યાતિ પામે છે-મોક્ષાધિકારી થઈ શકે છે.

૩. ક્ષત્રિયધર્મ :—

ક્ષત્રિયાજામયં ધર્મઃ પ્રજાપતિવિનિર્મિત ।

ધાતાપિ આતરં દન્વાદ યેન ધોરતરસ્વતઃ ॥ મા. ૧૧-૫૪-૪૭

બ્રહ્માએ ક્ષત્રિયોને માટે કારણ હોય તો બાઈ પણ બાઈને
હણી શકે : આવો ધોર ધર્મ નિર્મિત કર્યો છે.

૧. શૌર્યે વીર્યે ધૃતિસ્તેજસ્ત્યાગ આત્મજયઃ ક્ષમા ।

બ્રહ્મણ્યતા પ્રસાદશ્ચ રક્ષા ચ ક્ષત્રલક્ષણમ્ ॥ મા. ૭-૧૧-૨૨

યુદ્ધમાં ઉત્સાહ, પ્રભાવ, વૈર, તેજ, દાન, માનસિક જય, ક્ષમા,
બ્રહ્મણ્ય પ્રત્યે બકિત, પ્રસન્નતા અને સર્વની રક્ષા—એ ક્ષત્રિયનો
ધર્મ છે.

૪. રાજધર્મઃ—

૧. નૈનો રાજા પ્રજામર્તુ ધર્મયુદ્ધે વધો દ્વિપામ્ । મા. ૧-૮-૫૦
પ્રજાનું પીણું કરનાર રાજા ધર્મયુદ્ધમાં શત્રુનો વિનાશ કરે
તો તે પાપ નથી.

૨. યસ્ય રાષ્ટ્રે પ્રજાઃ સર્વાસ્તિસ્થાન્તે સાધ્યસાધુભિઃ ।
તસ્ય મત્તસ્ય નદયન્તિ કીર્તિરાયુર્મગો ગતિઃ ॥

પપ રાજા પપ ધર્મો હ્યાર્તાનામાર્તિનિગ્રહઃ । મા. ૧-૧૭-૧૦-૧૧.

જે રાજાના દેશમાં પ્રજાઓ દુર્ગંનોથી બચેલી રહે છે,
પીડાય છે; તે પ્રમાદી રાજાની કીર્તિ, બાગ્ય તથા સ્વર્ગાદિ પરલોકનો
નાશ થાય છે. રાજાઓનો એ જ પરમ ધર્મ, છે કે તેમણે દુ.ખી
પ્રજાઓનાં દુ.ખને દૂર કરવું.

૩. રાજો દ્વિ પરમો ધર્મો સ્વધર્મસ્પાનુપાલનમ્ ।

શાસતોઽન્યાન્યથાશાસ્ત્રમનાપયુત્પથ્યાનિદ્ ॥ મા. ૧-૧૭-૧૬

જે મનુષ્યો આપણે સિવાય પણ અવળે માર્ગે જાય, તેવા
અધર્મી મનુષ્યોને શાસ્ત્રાનુસાર શિક્ષા કરવી તથા સ્વધર્મનિષ્ઠ મનુષ્યોનું
રક્ષણ કરવું—એ રાજાનો પરમ ધર્મ છે.

૪. રાંજન્નસાધ્વમાત્યેભ્યશ્ચોરાદિભ્યઃ પ્રજા નૃપઃ ।

રક્ષન્નથા વર્લિ શૃક્ષન્ શ્વ પ્રેત્ય ચ મોરતે ॥

યસ્ય રાષ્ટ્રે પુરે ચૈવ મગવાન્યજ્ઞપૂરુષઃ ।

શૃણ્યતે સ્વેન ધર્મેણ જનૈર્વૈર્નાશ્વમાન્વિતૈઃ ॥

તૈસ્વં રાજો મદામાગ મગવાન્મૂતમાવેનઃ ।
 પરિતુપ્યતિં વિશ્વાત્મા તિષ્ઠતો નિજશાસને ॥
 તસ્મિન્સુષ્ટે કિમપ્રાપ્યં જગતામીશ્વરેશ્વરે ।
 લોકાઃ સપાલાહિતસ્વૈર્દરન્તિ ઘલિમાદતાઃ ॥

મા. ૪-૧૪-૧૭-૧૦

હે રાજા ! દુષ્ટ પ્રધાનોથી તથા ચોર વગેરેથી પ્રભાઓનું રક્ષણ કરતો અને શાસ્ત્રાનુસાર કર લેતો રાજા આ લોકમાં તથા પરલોકમાં સુખ પામે છે. જે રાજાના દેશમાં તથા નગરમાં વર્ણાશ્રમ ધર્મને અનુસરનારા લોકો સ્વધર્મ પ્રમાણે ભગવાન શ્રીપદપુરુષનું પર્વન કરે છે; તે પોતાના રાજધર્મમાં રિયત કરનાર રાજાના ઉપર પ્રાણીમાત્રના રક્ષક વિશ્વાત્મા પ્રસન્ન થાય છે. નગદીશ્વર ત્યારે પ્રસન્ન થાય, ત્યારે શું દુર્લભ હોય! લોકપાલો સદિત સર્વ લોકો આદરપૂર્વક એ રાજાને ખલિદાન આપે છે.

૫. યજ્ઞન્તિ ઘ્નન્તિ લુપ્ત્યન્તિ દપ્તં રાજકુલાનિ ચૈ । મા. ૧૦-૪૧-૩૬

ઉદત યજ્ઞ અપેવાએને રાજસેવકો રૂદ કરે છે, મારે છે અને લૂંટી લે છે. (દુષ્ટને દંડ દેવો એ રાજધર્મ છે.)

૬. રાજ્યૈશ્વર્યમદોન્નત્તો ન શ્રેયો વિન્દતે નૃપઃ ।

ત્વન્માયામોદિતોઽનિત્યા મન્યતે સમ્પદોઽચ્છલાઃ ।

રાજ્ય અને અશ્વર્યના મુદ્ધો છત્રી અપેસો રાજા કમ્યાજી પ્રાપ્ત કરી ચક્રો નથી. કારણ કે, તમારી (ભગવાનની) માયાથી મોદિત અપેસો તે રાજા અનિત્ય સંપત્તિઓને પણ સ્થાયી સમજે છે.

૭. સર્વાઃ સમુદ્રરેદ્રાજા પિનેષ ધ્વમનામ્રજાઃ ।

માન્મામમામના ચોરો યથા ગજગતિર્ગજાન્ ॥ મા. ૧૧-૧૭-૪૫

પિતા જેમ પોતાની મંત્રિને દુઃખમાંથી બચાવે છે, શુદ્ધિમાન પુરુષ જેમ પોતાની વિરેશનાગી શુદ્ધિ પોતાના અપમાનો ઉદાર કરે છે અને દાસી જેમ બીજા દાસીઓને ખાગા કે કાઠમાંથી

બહાર ખેંચી કાઢે છે, તેવી રીતે રાજ્યે પણ પોતાની સઘળી પ્રજાઓનો દુઃખમાંથી ઉદ્ધાર કરવો.

૫. વૈશ્યધર્મ:—

દેવગુર્વચ્યુતે ભક્તિહિર્વાર્ગપરિપોષણમ્ ।

આસ્તિક્યમુદ્યમો નિત્યં નૈપુણ્યં વૈદ્યલક્ષણમ્ ॥ મા. ૭-૧૧-૨૩

દેવ, ગુરુ તથા શ્રીભગવાનની ભક્તિ, ધર્મ, અર્થ અને કામનું પોષણ, આરિતક્રતા, ઉદ્યમ અને નિત્ય કાર્યકુશળતા—એ વૈશ્યનાં લક્ષણો છે.

૬. શૂદ્રધર્મ:—

શૂદ્રસ્ય સંનતિઃ શૌચં સેવાસ્વામિન્યમાયયા ।

અમન્ત્રયશ્ચો હાસ્તેયં સત્યં ગોવિપ્રરક્ષણમ્ ॥ મા. ૭-૨૧-૨૪

સન્નિહનોને પ્રણામ કરવા, બાહ્યાભ્યંતર પવિત્રતા જાળવવી, પોતાના સ્વામીની નિષ્કપટપણે સેવા કરવી, વૈદિક મંત્રોચ્ચાર વિના જ પંચમહાયજ્ઞો કરવા, ચોરી ન કરવી, સત્ય બાંધણું તથા ગો બાંધણુંની રક્ષા કરવી. એ શૂદ્રનાં લક્ષણો છે.

૭. સાર્વપણ્ડિક ધર્મ:—

૧. શમોદમસ્તપઃ શૌચં સન્તોષઃ ક્ષાન્તિરાર્જવમ્ ।

મદ્ભક્તિશ્ચ દયા સત્યં બ્રહ્મપ્રકૃતયસ્તિવમા ॥

તેજોવલં ધૃતિઃ શૌર્યં તિતિક્ષૌદાર્યમુદ્યમઃ ।

સ્થૈર્યં બ્રહ્મણ્યતૈશ્વર્યં ક્ષત્રપ્રકૃતયસ્તિવમાઃ ॥

આસ્તિક્યં દાનનિષ્ઠા ચ અદમ્ભો બ્રહ્મસેવનમ્ ।

અતુષ્ટિરથોપચર્યૈવૈશ્યપ્રકૃતયસ્તિવમાઃ ॥

શુશ્રૂષણં દ્વિજગંધાં દેવાનાં ચાપ્યમાયયાઃ ।

તત્રલબ્ધેન સન્તોષઃ શૂદ્રપ્રકૃતયસ્તિવમાઃ ॥

અશૌચમનૃતં ચૌર્યં નાસ્તિન્યં શુષ્કવિપ્રદઃ ।

કામઃ ક્રોધશ્ચતર્પણં સ્વભાવોઽન્તેઘસાપિનામ્ ॥

અહિંસા સત્યમસ્તેયમકામક્રોધલોભતા ।

ભૂતપ્રિયહિતેદ્વાચ ધર્મોઽયં સાર્વવર્ણિકઃ ॥ મા. ૧૧-૧૭-૧૬-૨૧

શમ, દમ, તપ, આહ્યાન્યંતર પવિત્રતા, સંતોષ, ક્ષમા, સરળતા, ભંકિત, દયા અને સત્ય આ આહ્યાન્યનો ધર્મ છે. અતાપ, બળ, ધૈર્ય, શૌર્ય, સહનશીલતા, ઉદારતા, ઉદમ, સ્થિરતા, આહ્યાન્યભક્તિ અને ઐશ્વર્ય આ ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે. આસ્તિકતા, દાનીપણું, દંભરહિતતા, આહ્યાન્યસેવા અને ધનમંત્રહમાં અમંતોષ, આ વૈશ્યનો ધર્મ છે. અને આહ્યાન્યો, ગાયો તથા દેવોનો નિબંધપટપણે સેવા અને તેનાથી જે કંઈ પ્રાપ્ત થાય તેનાથી સંતોષ આ શૂદ્રનો ધર્મ છે.

અપવિત્રતા, અસત્ય, ચોરી, નાસ્તિકપણું, કારણ વિના કંકાસ, કામ, ક્રોધ અને તૃષ્ણા આ વર્ણાશ્રમથી અહિંષૃત ચાંડાલ વગેરેનો સ્વભાવ છે. અહિંસા, સત્ય, ચોરી ન કરવી, કામ-ક્રોધ-લોભનો ત્યાગ અને પ્રાણીમાત્રનું પ્રિય તથા હિત કરવાની ઈચ્છા આ સર્વ વર્ણોનો ધર્મ છે.

૨. શૌચમાચમનં સ્નાનં સન્ધ્યોપાસનમાર્જનમ્ ।

તીર્થસેવા જપોઽસ્તૃપદ્યામધ્યાસમ્ભાવ્યધર્જનમ્ ॥

સર્વાશ્રમપ્રયુક્તોઽયં નિયમઃ કુલનન્દન ।

મદ્ભાષ્યઃ સર્વભૂતેષુ મનોવાક્યાસંયમઃ ॥ મા. ૧૧-૧૭-૨૪, ૨૫

હે કુલને આનંદ આપનારા ઉદ્ધવજી ! શૌચ, આચમન, સ્નાન, સંધ્યોપાસન, સરળતા, તીર્થસેવા, જપ, તપ, અસ્તૃપદ્ય અને ખાવાને તેમજ ખોલવાને અયોગ્ય વસ્તુનો ત્યાગ, સર્વ પદાર્થોમાં મારો ભાવ અને મન, વાણી અને શરીરનો સંયમ આ સર્વ આશ્રમીઓએ પાળવા યોગ્ય ધર્મો છે.

૩. સીદન્વિપ્રો યણિન્વૃત્ત્યા પળ્યૈરેવાપદં ત્યજેત્ ।

ચક્ષ્મેન ઘાઽપદાક્રાન્તો ન શ્યવૃત્ત્યા કથચ્છન ॥

વૈશ્યવૃત્ત્યા તુ રાજન્યો જીવેન્મૃગયયાઽપદિ ।

ચરેદ્વા વિપ્રરૂપેણ ન શ્યવૃત્ત્યા કથચ્છન ॥

શૂદ્રવૃત્તિ મજેદ્વેષ્યઃ ક્ષૂદ્રઃ કાષ્ટક્રિયામ્ ।

કૃચ્છ્રાન્મુક્તો ન ગર્હ્યેણ વૃત્તિ લિપ્સેત કમેણા ॥

મા. ૧૧-૧૭, ૪૭-૪૯

પ્રાણીયુ એ આજીવિકા મેળવવામાં દુઃખી થતો હોય તો તેણે
વેચવા યોગ્ય વસ્તુઓનો વેપાર કરી વૈશ્યવૃત્તિથી આપત્તિને તરી જવો,
તે વૃત્તિથી પણ આપત્તિ રહેતી હોય તો તરવાર ધારણ કરી
ક્ષત્રિયવૃત્તિથી આપત્તિને તરવી. પરંતુ નીચ મનુષ્યોની સેવા પ્રુષ્ઠા-
મતરૂપ શ્વાનવૃત્તિથી કેઈ પણ રીતે જીવવું નહિ આવી જ રીતે
ક્ષત્રિયે આજીવિકાના આપત્તિકાળમાં વૈશ્યવૃત્તિથી જીવવું, મૃગયાથી
આજીવિકા ચલાવવી અથવા સાહાણુરૂપે આજીવિકા મેળવીને જીવવું
પણ નીચ સોડીની સેવારૂપ કુતરાની વૃત્તિથી જીવવું નહિ. આ
પ્રમાણે જ વૈશ્યે આજીવિકાના આપત્તિકાળમાં શૂદ્રની સેવાવૃત્તિનો
આશ્રય કરવો. તેમજ શૂદ્રે આપત્તિકાળમાં સાદડી ગૂંથવી વગેરે
કારીગરીનો ધંધો કરવો. આપત્તિથી મુક્ત થવા છતાં પણ પોતાના
વર્ણને અયોગ્ય એવા નિષ્ઠ કર્મથી આજીવિકા ચલાવવાની કદી
છત્તા કરવી નહિ.

૪. મિક્ષોર્ધમ. શમોઽર્હિસા તપ ઈક્ષ્તા વનોૈકસ' ।

ગૃહિણો ભૂતરક્ષેજ્યા દ્વિજસ્યાંચાર્યસેવનમ્ ॥

બ્રહ્મચર્ય તપ શૌચં સન્તોષો ભૂતસૌહદમ્ ।

ગૃહસ્થસ્યાપ્યૃતૌ ગન્તુ સર્વેષાં મદુપાસનમ્ ॥ મા. ૧૧-૧૮-૪૨-૪૩

ઇન્દ્રિયનિગ્રહ અને અર્હિસા એ સંન્યાસીનો મુખ્ય ધર્મ છે.
તપશ્ચર્યા અને તત્ત્વવિચાર વાનપ્રસ્થીનો મુખ્ય ધર્મ છે, પ્રાણીમાત્રની
રક્ષા અને અતે યગો કરવા તે ગૃહસ્થીનો મુખ્ય ધર્મ છે. ગુરુસેવા
એ બ્રહ્મચારીનો ધર્મ છે બ્રહ્મચર્ય, તપ, બ્રાહ્મચર્ય તર પવિત્રતા, સતોષ,
પ્રાણીમાત્રમાં પ્રેમભાવ, ઋતુવેળા સીસેવન અને મારી-પ્રજુની
હિપામના-એ સર્વ વર્ણશ્રીઓનો મુખ્ય ધર્મ છે.

૮. સમ્રાટનો ધર્મ:—

પ્રજાનાં પિતૃયે ચે ચ શાસ્ત્રાર: સાધવ: સમા: ।

યદિસ્થાત્તેષુ વૈષમ્ય કં યાન્તિ શરણં પ્રજા: ॥ મા. ૧-૨-૩

જેને પ્રજા પોતાના પિતા, શાસક, હિતકારક અને સર્વજન સમાન દષ્ટિવાળા, ગણતી હોય, તેઓમાં પણ જો વિષમતા થાય તો પ્રજા કોને શરણે જાય ?

૯. પ્રજાધર્મ:—

પ્રિયં રાજ: પ્રકુર્વન્ત્ય: શ્રેયો વિન્દન્તિ ચૈ પ્રજા: ।

મનસા કર્મણા વાચા વિપરીતમતોઽન્યથા ॥ મા. ૧૦-૪૩-૩૩

મન, વચન અને કર્મથી રાજાનું પ્રિય અને હિત કરનારી પ્રજા કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરે છે, અને એમ ન કરનાર પ્રજા એથી વિપરીત ક્ષણ પામે છે.

૧૦. શિષ્યધર્મ:—

પતદેવ દ્વિ સચ્છિષ્યૈ: કર્તવ્યં ગુરુનિષ્કૃતમ્ ।

યદ્વૈ વિશુદ્ધભાવેન સર્વાર્થાત્માર્પણં ગુરૌ ॥ મા. ૧૦-૮૦-૪૧

ઉત્તમ શિષ્યોનું ગુરુ પ્રત્યેનું એ જ કર્તવ્ય છે કે, દરેક પુરુષાર્થોના સાધનરૂપ પોતાનો આત્મા ગુરુને વિશુદ્ધ ભાવે અર્પણ કરવો.

૧૧. સારથિધર્મ:—

સૂત: કૃચ્છ્રગતં રક્ષેદ્ રથિનં સારથિ રથી ॥ મા. ૧૦-૭૬-૩૨

સારથિએ સંકટમાં આવેલા રથીની રક્ષા કરવી જોઈએ, તેમજ રથીએ સારથિની રક્ષા કરવી જોઈએ.

૧૨. મહાપુરુષોનો આચારધર્મ:—

ધર્મવ્યતિક્રમો દૃષ્ટૃશ્ચરાણાં ચ સાદસમ્ ।

તેજોવસાં ન દોષાય વદ્ધે: સર્વેભુજો યયા ॥

નૈતસમાચરેજ્ઞાતુ મનસાપિ હૃત્તીશ્ચર: ।

વિનયવ્યાચરન્મીઢયાત્ યથા રુદ્રોઽધ્વિજં વિષમ્

પુત્ર શરીર અને ધનથી સમર્થ હોવા છતાં માતાપિતાને આજીવિકા આપતો નથી તે પુત્રના મરણ પછી પરલોકમાં તેને તેનું પોતાનું જ માંસ યમદેવના દૂતો ખવડાવે છે. જે મનુષ્ય પોતે સમર્થ હોવા છતાં માતાનું, પિતાનું, કોઈ પણ વૃદ્ધનું, સતી પત્નીનું, બાળક પુત્રનું, ગુરુનું, બ્રાહ્મણનું અને શરણાગતનું પોષણ કરતો નથી તે મનુષ્ય જીવતાં જતાં મૂએલો છે.

૧૪. કન્યાધર્મ:—

કથં સુતાયા. પિતૃગૃહકૌતુકં

નિશમ્ય દેહ. સુરવર્ય નેહ્યતે ।

અનાદુતા અપ્યભિયન્તિ સૌહૃદં

મર્તુર્ગુરોર્દેહકૃતશ્ચકેતનમ્ ॥

મા ૪-૩-૧૩

પોતાના પિતાને ઘેર મગળ મહોત્સવ સાંમળાને પુત્રી તે જોવાને કેમ ચત્રાવમાન ન થાય? પોતાના બધું, પતિ, ગુરુ અને પિતાને ઘેર તો કન્યાએ બોલાવ્યા વિના પણ જતું જોઈએ.

૧૫. સ્ત્રીધર્મ:—

૧. ન દ્વિશ્યાદ્ ભૂતજાતાનિ ન શપેન્નાનૃતં વદેત્ ।

ન હિન્ધ્યાન્નસ્રોમાણિ ન સ્પૃશેચદમઙ્ગલમ્ ॥

નાપ્તુસ્નાયાન્નકુપ્યેત ન સમ્ભાપેત દુર્જનૈ ।

ન વસીતાઘૌતવાસઃ સ્વજં ચ વિપૃતાં ક્વચિત્ ॥

નોચ્છિદ્યં ચણ્ડિકાન્નં ચ સામિપં વૃષલાદૃતમ્ ।

મુક્ષીતોદ્કયયા દૃષ્ટં પિવેદ્ઝલિના ત્વપ ॥

નોચ્છિદ્યાસ્પૃશ્ચસલિલા સન્ધ્યાયાં મુકમૂર્ધજા ।

અનર્ચિતા સંપતવાઙ્ નાસંઘીતા વદિશ્ચરેત્ ॥

નાઘૌતપાદા પ્રયતા નાર્દ્રિપાન્નો ઉદક્શિરાઃ ।

શયીત નાપરાઙ્ નાન્યૈર્ન નગ્ના ન ચ સન્ધ્યયો ॥

ઘૌતવાસાઃ શુચિર્નિત્યં સર્વમઙ્ગલસંયુતા ।

પૂજયેત્પ્રાતરાશાત્રાગ્ ગોત્રિપ્રાઙ્ઙિપમચ્યુતમ્ ॥

સ્ત્રીયો ધૌત્વતીશ્ચાર્ચેત્ સ્ત્રગન્ધવલિમળદનૈઃ ।

પતિં ચાચર્યોપતિષ્ઠેત ધ્યાયેત્કોઠ્ઠગતં ચ તમ ॥ મા. ૧૮-૪૭-૫.

સ્ત્રીઓએ કાઠ પથુ પ્રાણીની હિંસા કરવી નહિ; કાઠને ગાળો લાંડવી નહિ કે કાઠની નિંદા કરવી નહિ. અસત્ય બોલવું નહિ, નખ કે વાળ કાપવા નહિ, અમંગળ વસ્તુનો સ્પર્શ કરવો નહિ, જળમાં પ્રવેશ કરીને સ્નાન કરવું નહિ, કાઠના પર ક્રોધ કરવો નહિ, દુર્જનો સાથે વાતચીત કરવી નહિ, ધોયા વિનાનાં વસ્ત્ર પહેરવાં નહિ, પહેલાં ધારણ કરેલી કૂલની માળા ફરી ધારણ કરવી નહિ, કાઠનું એકું, ભદ્રકાળને ધરેલું, કાઠીઓ વગેરેથી દૂષિત થયેલું, માંસવાળું તથા રજસ્વલા સ્ત્રીએ જોયેલું અન્ન ખાવું નહિ, ખોખાથી પાણી પીવું નહિ, વળા મોઢું તથા હાથપગ ધોયા વિના છૂટા કેશે, વસ્ત્રાલંકારના શણગાર વિના, વાણીને નિયમમાં રાખ્યા વિના અને અંગ પર વસ્ત્ર ઓઢવા વિના બહાર જવું નહિ. પગ ધોયા વિના અપવિત્ર થઈને, બીના પગે, ઉત્તર અથવા પશ્ચિમ તરફ મસ્તક રાખીને, નગ્ન અવસ્થામાં, અને બંને સધ્યાસમયે સૂવું નહિ નિલ સવારે ભોજન કર્યા પહેલાં સ્નાનાદિથી પવિત્ર થઈને ધોયેલાં વસ્ત્રો પહેરી, સર્વ મંગળ વસ્તુઓ સાથે લઈ, ગાયોનું, બ્રાહ્મણોનું, લક્ષ્મી દેવીનું તથા વિષ્ણુ ભગવાનનું પૂજન કરવું. જેઓના પતિ જીવતા હોય તેવી સુવાસિની સ્ત્રીઓની, પુષ્પમાળા, ચદન, નેવેલ તથા અલંકારોથી પૂજા કરવી અને પોતાના શરીરમાં (હન્યમાં) રહેલા પતિદેવનું પૂજનપૂર્વક ધ્યાન કરવું.

૨. સ્ત્રીणां च पतिदेवानां तच्छुभ्रयानुकूलता ।

तद्वन्द्यधुष्यनुवृत्तिश्च नित्यं तद्वन्द्यधारणम् ॥ મા. ૭-૧૧-૨૫

પતિને દેવ માનનારી પતિનના સ્ત્રીએ પતિની મેવા કરવી, પતિને અને તેના સંબંધીઓને અનુકૂલ રહેવું અને પતિવ્રત ધારણ કરવું

૩. મર્તુઃ શુધ્ધવર્ણં સ્ત્રીणां परो धर्मो ह्यमायया ।

तद्वन्द्यधૂनां च कल्याण्यः प्रजातां चानुगोषणम् ॥ મા. ૧૦-૨૧-૨૪

હે શૈલાગ્નવતી ઓઓ ! નિષ્કપટપણે પતિની તથા તેના માતાપિતા વગેરે સંબંધીઓની સેવા તથા સંતતિનું પોષણ કરવું એ ઓઓનો પરમ 'ધર્મ' છે.

૪. તસ્માત્પતિવ્રતા નાર્યઃ શ્રેયસ્કામાઃ સુમધ્યમે ।

યજન્તેऽનન્યભાવેન પતિમાત્માનમીશ્વરમ્ ॥ મા. ૬-૧૮-૩૫

હે સુમધ્યમે ! કલ્યાણને ઇચ્છતી પતિવ્રતા ઓઓ પોતાના આત્મા અને ઇશ્વરરૂપ પતિનો અનન્ય ભાવે પૂજા કરે છે.

(૨) વ્યાખ્યા અને લક્ષણો—

૧૬. મહાપુરુષ લક્ષણો :—

મહત્સેવાં દ્વારમાહુર્વિમુક્તેસ્તમોદ્ધારં યોષિતાં સક્લિસક્તમ્ ।

મહાન્તસ્તે સમચિત્તાઃ પ્રશાન્તા

વિમન્યવઃ સુહૃદઃ સાધવો યે ॥ મા. ૫-૫-૨

મહાપુરુષોની સેવા તે મોક્ષનું દ્વાર છે અને ઓઓનો સંગ તે સંસારનું દ્વાર છે. જેઓ સર્વત્ર સમાન ચિત્તવાળા, અત્યંત શાંત, ક્રોધરહિત, ઉત્તમ હૃદયવાળા અને સદાચારી હોય તેઓને મહા પુરુષો જાણવા.

૧૭. જ્ઞાની-આત્મદ્રષ્ટાનું-લક્ષણો :—

દૃષ્ટં શ્રુતમસદ્ભુદ્ધ્વા નાનુષ્યાયેન્નસંવિશેત્ ।

સંસૃતિં ચાત્મનાશં ચ તત્ર વિદ્વાન્સ આત્મદક્ ॥

મા. ૯-૧૯-૨૦

આ જગતમાં સંબંધેશું અથવા જોયેશું 'સધર્મ' અસત્ય માની તેનું ધ્યાન અગર સંગ ન કરવો. જે માણસ આવા અસદ્ વિષયોમાં સંસૃતિ (વારંવાર જન્મ-મરણ) અને આત્મવિનાશ જુએ છે, તે જ વિદ્વાન અને આત્મદ્રષ્ટા છે.

૧૮. સત્પુરુષની વ્યાખ્યા :—

૧. વાર્હસ્પત્ય સ ચૈ નાત્ર સાધુર્વૈ દુર્જનેરિતૈઃ ।

દુરુક્તૈર્મિત્રમાત્માનં યઃ સમાધાતુમીશ્વરઃ ॥ મા. ૧૧-૨૩-૨

જરા અને મરણ-એ શરીરના છ ભાવોને છતનાર, માનને ન ઈચ્છનાર, ખીજાઓને માન આપનાર, દરેકનું સમાધાન કરવાને સમર્થ, સર્વમાં પ્રેમભાવવાળો; દયાભાવવાળો અને દીર્ઘદર્શી, આવાં બીજા લક્ષણોવાળો સત્પુરુષ, ગુણો અને દોષોને ઉત્પન્ન કરનાર વિહિત અને નિષિદ્ધ કર્મોને અનુસરવાના પોતાના ધર્મોને જાણવા છતાં પણ તેમનો મારે માટે પરમાત્મપ્રીત્યર્થ ત્યાગ કરી મને ભજે છે, તે જ ખરેખર, ઉત્તમ પુરુષ છે.

૨૦. ધીર પુરુષની વ્યાખ્યા :—

ગતસ્વાર્થમિમં દેહ વિરક્તો મુક્તબન્ધનઃ ।

અવિજ્ઞાતગતિર્જહ્યાત્ સ વૈ ધીર ઉદાહૃતઃ ॥

યઃ સ્વકાત્પરતો વેદ જાત્તનિર્વેદ આત્મવાન્ ।

હૃદિ કૃત્વા હરિં ગેહાત્ પ્રવ્રજેત્સઃ નરોત્તમઃ ॥

મા. ૧-૧૩-૨૫-૨૬

જે પુરુષ જેમાંથી સર્વ સ્વાર્થ, યશ, અર્થ, કામ વગેરે ચાહ્યાં ગયાં છે; એવા આ શરીરનો વિરક્ત થઈ ત્યાગ કરે છે, અને જેની ગતિ (મરણ) પાછળથી કાંઈના પણ જાણવામાં આવતી નથી તે પુરુષ 'ધીર', છે. જે પોતાની મેજે અથવા પરોપદેશથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થતાં, આત્મતત્ત્વને જાણીને શ્રીહરિને હૃદયમાં રાખી ધરમાંથી ચાલ્યો જાય છે તે જ ઉત્તમ પુરુષ છે.

૨૧. પંડિત-લક્ષણ :—

ઘટે ધૈર્યં તુ યો ધીમાન્સ ધીરઃ પણ્ડિતોઽથવા ।

મા. મા. ૧-૫૮

જે મનુષ્ય બ્રાહ્મણમાં, અત્યજમાં, ચોરમાં, બ્રહ્મચારીમાં, સૂર્યમાં, અગ્નિના તણુખામાં, દયાળુમાં તથા કૂરમાં સમાન દષ્ટિવાળો છે તે જ સાચો પંડિત છે.

૨૨. વિદ્વાનની વ્યાખ્યા :—

સ વૈ પ્રિયતમશ્ચાત્મા યતો ન ભયમણ્વપિ ।

इति वेद स वै विद्वान् यो विद्वान्स गुरुर्हरिः ॥ भा. ૪-૨૯-૫૧

“ભગવાન જ સર્વના અત્યંત પ્રિય આત્મા છે અને તેમનું શરણ લેવાથી લેશમાત્ર પણ ભય થતો નથી.” એમ જે મનુષ્ય બળે છે, તે જ વિદ્વાન છે અને આવો જે વિદ્વાન છે તે જ ગુરુ છે. તે જ શ્રીહરિ છે.

૨૩. આદર્શ બ્રાહ્મણ લક્ષણ :—

ब्राह्मणाः साधवः शान्ता निःसङ्गा भूतवत्सलाः ।

एकान्तभक्ता अस्मास्तु निर्वेराः समदर्शिनः ॥ भा ૧૨-૧૦-૨૦

બ્રાહ્મણો સદાચારી, શાંત, કામનાઓ રહિત, દરેક પ્રાણીઓ ઉપર પ્રેમ રાખનારા, મારા પરમાત્માના અનન્ય ભક્ત, વૈર વિનાના તથા સમદષ્ટિવાળા હોય છે.

૨૪. પંડિતની વ્યાખ્યા :—

पण्डितो बन्धमोक्षवित् ।

भा. ૧૧-૧૯-૪૧

સંસારમાં બંધન અને મોક્ષને બાળુનાર પંડિત છે.

૨૫. શૂરવીર-લક્ષણ :—

૧. न वै शूरा विकथन्ते दर्शयन्त्येव पौरुषम् । भा. ૧૦-૫૦-૨૦

વીર પુરુષો કદી પોતાનાં વખાણ કરતા નથી, તેઓ તો પરાક્રમ જ દર્શાવે છે.

૨. पौरुषं दर्शयन्ति स्म शूरा न बहुभाषिणः । भा. ૧૦-૫૫-૧૯

શૂરવીરો પરાક્રમ જ બતાવે છે, બહુ બોલતા નથી.

૨૬. રાજાની વ્યાખ્યા:—

રજ્જયિષ્યતિ યદ્લોકમયમાત્મવિચેષ્ટૈઃ ।

અથામુમાહ રાજાનં મનોરજ્જનકૈઃ પ્રજાઃ ॥ મા. ૪-૧૬-૧૫

પ્રજાના મનને રજન કરનારાં પોતાનાં ચરિત્રો વડે સર્વતુ
રંજન કરનારને જ પ્રજા ‘રાજા’ કહે છે.

૨૭. સુખીનું લક્ષણ:—

ન ચેન્દ્રસ્ય સુખં કિંચિન્નસુખં ચક્રવર્તિનઃ ।

સુખમસ્તિ વિરક્તસ્ય મુનેરેકાન્તજીવિનઃ ॥ મા. મા, ૪-૭૫

દેવાધિપતિ ઇન્દ્રને અથવા જનાધિપતિ સમ્રાટને જરાય સુખ
નથી, સુખ તો કેવળ વિરક્ત અને એકાન્તજીવી મુનિને જ હોય છે.

યશ્ચ મૂઢતમો લોકે યશ્ચ બુદ્ધેઃ પરંગતઃ ।

તાલુમૌ સુખમેધેતે ક્લિશ્યત્યન્તરિતો જન ॥ મા. ૩-૭-૧૭

આ જગતમાં જે મનુષ્ય અત્યંત મૂખ હોય, અથવા બુદ્ધિથી
પર હોય એ બે જ માણસો સુખી છે, વચલી સ્થિતિનો માણસ
દુઃખી હોય છે.

૨૮. પુત્રલક્ષણ:—

પરોઽપ્યપત્યં દિતકૃદયૌપધં

સ્વદેહજોઽપ્યામયવત્ સુતોઽદિતઃ ।

છિન્ધાત્તદક્લં યદુતાત્મનોઽદિતં

શેષં સુખં જીવતિ યદ્વિવર્જનાત્ ॥ મા. ૭-૫-૩૭

કાઈ પારકા બાલક ઔષધની પેઠે ને ‘આપણું’ દિત કરનારો
હોય તો તે આપણો પુત્ર છે, અને પોતાના દેહથી ઉત્પન્ન થયેલો
પુત્ર પણ રાગીની પેઠે આપણું અદિત કરનારો હોય તો તે શત્રુ છે.
આપણું પોતાનું અંગ પણ ને અદિત કરનારું હોય તો તેને કાપી
નાખવું જોઈએ, કે જેનો ત્યાગ કરવાથી બાકીનાં અંગો સુખેથી
જીવી શકે.

૨૯. વૃથાપાંડિત-લક્ષણ :—

અવાન્તસ્યારવિનીતસ્ય વૃથાપણ્ડિતમાત્મનઃ ।

ન શાસ્ત્રમ્બો ગુણપ્રાપ્તિઃ નટસ્યેવાજિતાત્મનઃ ॥ મા. ૧૦-૭૮-૨૬

જે પુરુષ અજિતેન્દ્રિય અને અવિનયી હોય, પોતાને વૃથા પાંડિત માનનારો હોય અને મનને વશ રાખનારો ન હોય તેને, જેમ રાજા વગેરેનો પાઠ બજવનાર નટને તે વખતના રાજવેળેનો સુખકારક થતા નથી; તેમ શાસ્ત્રો સુખદાયક થતાં નથી.

૩૦. બંધુ અને ધનિકની વ્યાખ્યા :—

વન્ધુર્ગુરુરહં સઘે । ગુણાદયો દ્વાદશ ઉચ્યતે મા. ૧-૧૯-૪૩

હે ઉદ્ધવ ! હું જ (પ્રભુ) ખરો ગુરુ અને બંધુ છું. ગુણવાન મનુષ્ય જ ધનવાન છે.

૩૧. શોચનીય પુરુષ લક્ષણ :—

યોઽધુવેળાત્મનાનાથા ન ધર્મ ન યશઃ પુમાન્ ।

ઈદેત ભૂતદયયા સ શોચ્યઃ સ્થાવરૈરપિ ॥ મા. ૬-૧૦-૮

હે દેવો ! જે પુરુષ અવશ્ય નાશ પામનારા પોતાના શરીરથી પ્રાણી પર દયા કરીને ધર્મ તથા યશ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છતો નથી, તે પુરુષ સ્થાવર પ્રાણીઓ કરતાં પણ શોક કરવા યોગ્ય છે.

૩૨. દરિદ્રો, કૃપણ, સત્તાધીશ અને દુર્બલની વ્યાખ્યા :—

દરિદ્રો યસ્યસન્તુષ્ટઃ કૃપણો યોઽજિતેન્દ્રિયઃ ।

ગુણેષ્વસકધીરીશઃ ગુણસન્નો વિપર્યયઃ ॥ મા. ૧૧-૧૯-૪૪

જે અસંતોષી છે તે જ વાસ્તવિક રીતે “દરિદ્રો” છે.

જે અજિતેન્દ્રિય છે તે જ “કૃપણ” છે.

જેને વિષયોમાં આસક્તિ નથી તે જ “ઈશ્વર” (સંમર્થ) છે.

જેને ગુણોમાં આસક્તિ છે તે અનીશ્વર “દુર્બલ” છે.

૩૩. સ્વામી અને સેવકનાં લક્ષણ :—

આશાસાનો ન ચૈ મૃત્યઃ સ્વામિન્યાશિષ આત્મનઃ ।

ન સ્વામી મૃત્યતઃ સ્વામ્યમિચ્છન્થો શસિ ચાશિષઃ ॥

જે સેવક પોતાના સ્વામી પાસેથી કામનાઓની આશ્વા રાખે, તે સાચો સેવક નથી અને જે સ્વામી પોતાના સેવક પાસેથી માત્ર સેવાઓને જ ઈચ્છીને પોતાની કામનાઓ પૂર્ણ કરે તે સાચો સ્વામી નથી.

૩૪. મૂર્ખની વ્યાખ્યા :—

૧. મૂર્ખો દેહાદ્યદંબુદ્ધિઃ ।

મા. ૧૧-૧૧-૪૨

દેહ, યુગ વગેરેમાં અહં-મમત્વનો ભાવ રાખનાર “મૂર્ખ” છે.

૨. દુરાસાધ્યં સમાસાધ્ય વિષ્ણું સર્વેશ્વરેશ્વરમ્ ।

યો વૃણીતે મનોપ્રાહ્યમસત્ત્વાત્ કુમનોદ્યસો ॥ મા. ૧૦-૪૮-૧૧

સર્વ દેવોના અધીશ્વર, દુરાસાધ્ય ભગવાન વિષ્ણુનું આરાધન કરીને

જે માણસ આત્મતત્ત્વના અધ્યાનને લીધે મનોપ્રાલ-સાંસારિક સુખ (ઔદિક કે પારલૌકિક) માગે છે, તે મૂર્ખ છે.

૩૫. નરકગામીનું લક્ષણ :—

કેવલેન હ્યર્ધર્મેણ કુટુમ્બમરણોત્સુકઃ ।

યાતિ જીવોઽન્ધતામિત્રં ચરમં તમસઃ પદમ્ ॥ મા. ૩-૩૦-૩૩

જે જીવ કેવળ અર્ધર્મથી કુટુમ્બપોષણ કરવામાં જ ઉત્સુક રહે છે, તે ‘અન્ધતામિત્ર’ નામના છેલ્લી કક્ષાના નરકમાં જાય છે,

(૩) પ્રશંસા અને નિંદા

૩૬. સત્પુરુષપ્રશંસા :—

૧. પ્રાણૈઃ સ્વૈઃ પ્રાણિનઃ પાન્થિ સાધવઃ ક્ષણમેનુરૈઃ ।

વદ્ધવૈરેષુ ભૂતેષુ મોહિતેષ્વાત્મમાયયા ॥ મા. ૮-૭-૩૯

જ્યારે સામાન્ય માણસો પરમાત્માની માયાથી મોહિત થઈને નાશવંત દેહને માટે પરસ્પર વૈર બાંધે છે, ત્યારે સત્પુરુષો તો પોતાના પ્રાણીઓ પણ પ્રાણીઓનો રક્ષા કરે છે.

૨. તપ્યન્તે લોકતાપેન સાધવઃ પ્રાયશો જનાઃ ।

પરમારાધનં તદ્ધિ પુરુષરૂપાસિલાત્મનઃ ॥ મા. ૮-૭-૪૪

બળું કરીને સાધુપુરુષો લોકોનાં દુઃખથી દુઃખી થાય છે, વસ્તુતઃ

તેજ સમગ્રના આત્મા પરમેશ્વરનું ઉત્તમ આરાધન છે.

૩. શ્રેયઃ કુર્વન્તિ ભૂતાનાં સાધવો દુસ્ત્યજાસુભિઃ ॥ મા. ૮-૨૦-૭

સત્પુરુષો દુસ્ત્યજ એવા પોતાના પ્રાણોના ખલિદાનથી પ્રાણીઓનું કલ્યાણ કરે છે.

૪. સત્યવ્રતસ્ય સતતં વીક્ષિતસ્ય વિશેષતઃ ।

નાનૃતં માપિતું શક્યં બ્રહ્મણ્યસ્ય વ્યાવતઃ ॥ મા. ૮-૨૧-૧૨

સદા સત્યવ્રતવાળો, યશની દીક્ષાવાળો વ્યાજુબક્ત, દયાળુ મહાપુરુષ અસત્ય બોલી શકતો નથી.

૫. ન હ્યમયાનિ તીર્થાનિ ન દેવા મૃચ્છિલામયાઃ ।

તે પુનન્યુરુકાલેન દર્શનાદેવ સાધવઃ ॥

નાગ્નિર્નસૂર્યો ન ચ ચન્દ્રતારકા

ન ભૂર્જલં ચં શ્વસનોઽથ વાદ્મનઃ ।

ઉપાસિતા મેદકૃતો દરન્ત્યઘં

વિપશ્ચિતો ઘ્નન્તિ મુહૂર્તસેવયા ॥

યસ્યાત્મવુદ્ધિઃ કુળપે ત્રિધાતુકે

સ્વધોઃ કલત્રાદિપુ મૌમ ઇન્દ્રધોઃ ।

યત્તીર્થવુદ્ધિઃ સલિલે ન કર્હિચિ-

ઝજનેષ્યમિદ્ધેષ સ ષવ ગોત્તરઃ ॥ મા. ૧૦-૮૪-૧૧-૧૩

જે કે જળમય તીર્થો તે તીર્થો નથી. માટી કે પથ્થરની મૂર્તિવાળા દેવો તે દેવો નથી. કારણ કે તેઓ ધણે કાળે પવિત્ર કરે છે, જ્યારે સત્પુરુષો તો દર્શન માત્રથી પવિત્ર કરે છે. અગ્નિ, સૂર્ય, ચન્દ્ર, તારા, પૃથ્વી, જળ, આકાશ, પવન, વાયુ અને મન આ બધા ઉપાસના કરવા જતાં માણસના પાપમૂલક અગાનનો નાશ કરતાં નથી. કેમકે તેઓ ભેદબુદ્ધિ કરનારાં છે. ભેદબુદ્ધિ વિનાના વિવેકી પુરુષો માત્ર એક જ મુહૂર્ત સેવા કરવાથી સેવા કરનારના અગાનનો નાશ કરે છે. જે મનુષ્યને વાત, પિત્ત અને કફ-એ ત્રણ

કરે છે. જે બ્રાહ્મણો ચિત્તની એકાગ્રતા, તપ, સ્વધ્યાય તથા સંયમથી વેદમય સ્વરૂપને ધારણ કરે છે તે બ્રાહ્મણોનાં ચરિત્રોનું શ્રવણ તથા દર્શન કરવા માત્રથી મહાપાપીઓ તથા અત્યંતે પણ પવિત્ર થઈ જાય તો પછી તમારા જેવાઓ સાથે સંભાષણ કરવાથી પવિત્ર થાય એમાં શું આશ્ચર્ય !

૩૯. માતા-પિતાની પ્રશંસા :—

સા વિતા સા ચ જનની યૌ પુણીતાં સ્વપુત્રવત્ ।

શિશૂન્વન્ધુભિરુત્સૃષ્ટાનકલ્પૈઃ પોષરક્ષણે ॥ મા. ૧૦-૪૫-૨૨

પોતાના પોષણ અને રક્ષણ માટે અસમર્થ એવા બન્ધુઓથી ત્યજાઈને બાળકોનું જેઓ પોતાનાં છાકરાંની પેઠે પોષણ કરે છે, તેઓ જ તેમનાં માતાપિતા છે.

૪૦. ગૃહસ્થાશ્રમ-પ્રશંસા :—

અયં હિ પામો લાભો ગૃહેષુ ગૃહમેધિનામ્ ।

યજ્ઞમૈર્નોયતે યામઃ પ્રિયયા મીઠ મામિનિ ॥ મા. ૧૦-૬૦-૩૧

હે કામળ સ્વભાવવાળા ! ગૃહસ્થોને ઘરમાં પોતાની પ્રિયા સાથે હાસ્યવિનોદમાં એક પ્રહર વિતાવવો એ પણ ગૃહસ્થાશ્રમનો મોટો લ્હાવો છે.

૧. અઘના અપિ તે ધન્યાઃ સાધવો ગૃહમેધિનઃ ।

યદ્ગૃહા હ્યર્હવર્ચામ્બુતુળભૂમીશ્વરા વરાઃ ॥ મા. ૪-૨૨-૧૦

જે ઘરો જળ, ધાસ, ભૂમિ, ધરમાલિક તથા બીજા નોકર-ચાકરોવાળાં હોય છે, તેનો પૂજ્ય પુરોહિત આશ્રય લે છે. આવા ઉત્તમ ગૃહસ્થો નિર્ધન હોવા છતાં કૃતાર્થ છે.

૨. પિતૃદેવર્ષિમર્ત્યાનાં મૃત્તાનામાત્મનશ્ચ દ્વ ।

ક્ષેમ્યં વદન્તિ શરણં મન્ત્રેઽસ્મિન્પદ્ગૃહાથમઃ ॥ મા. ૪-૨૫-૪૦

આ સંસારમાં ગૃહસ્થાશ્રમ જ પિતૃઓ, દેવો, ઋષિઓ, મનુષ્યો, બીજાં પ્રાણીઓ તથા પોતાને પણ મુખકારક તથા ચરણરૂપ છે એમ વિદ્વાનો કહે છે.

૩. યદિ ન સ્યાદ્ ગૃહે માતા પત્ની વા પતિદેવતા ।

વ્યજ્ઞેરથ ઇવ પ્રાજ્ઞઃ કોનામાસીત દીનવત્ ॥ મા. ૪-૨૬-૧૫

જે ધરમાં માતા અથવા પતિને દેવ માનનારી પતિવ્રતા સ્ત્રી ન હોય, તે ધર પૈડાં વિનાના રથ જેવું છે; એવા ધરમાં કયો ડાહ્યો માણસ દીનની પેઠે પડી રહે?

૪. મયં પ્રમત્તસ્ય વનેષ્વપિસ્યા-

ઘતઃ સ આસ્ને સહપટ્સપત્નઃ ।

જિતેન્દ્રિયસ્યાત્મરતેર્વુધસ્ય

ગૃહાશ્રમઃ કિં નુ કરોત્યવધમ્ ॥ મા. ૫-૧-૧૬

જે મનુષ્ય ઇન્દ્રિયોત્તે વશ રહેનારો હોય, તેને વનમાં પણ જાય જ છે. કેમ કે તે નિત્ય જાણે શત્રુઓ (મન તથા પાંચ યાત્રેન્દ્રિયો અથવા જ શત્રુ કામક્રોધાદિ) સાથે રહે છે. જિતેન્દ્રિય અને આત્મામાં ભરત રહેનાર યાત્રી પુરુષને ગૃહસ્થાશ્રમ શું નુકશાન કરે? ઇન્દ્રિયોત્તે જીતેને ગૃહસ્થાશ્રમ સેવનાર કદીય દુઃખી થતો નથી.

૫. સિદ્ધૈર્યજ્ઞાવશિષ્ઠાર્થેઃ કલ્પયેદ્ વૃત્તિમાત્મનઃ ।

શેષે સ્વત્વ ટ્પજન્પ્રાજ્ઞઃ પદર્શી મહતામિયાત્ ॥ મા. ૭-૧૪-૧૪

વિવેકી ગૃહસ્થે દૈવયોગે પ્રાપ્ત થયેલા, અને પાંચ મહાવ્રતો કરતાં બાકી રહેલાં અન્નાદિથી પોતાની આજીવિકા કરવી જોઈએ. આમ કરતાં-પાંચ મહાવ્રત કરતાં-બાકી રહેલા ધન ઉપરની ભ્રમ-તાનો ત્યાગ કરનાર ગૃહસ્થ પરમહંસગતિને પ્રાપ્ત થાય છે.

૪૧. પુત્રપ્રશસા :—

પુત્રેણ જયતે લોકાનિતિ સત્યવતી શ્રુતિઃ । મા. ૪-૨૧-૪૬

પુત્ર વડે મનુષ્ય સર્વ લોકને જીતે છે-આ વેદવચન સત્ય છે.

૪૨. અસાપુરુષાનિદા

૧. કર્મણ્યકોવિદાઃ સ્તન્ધ્યા મૂર્ઝાઃ પશ્વિદતમાનિનઃ ।

વદન્તિ ચાટુકાન્મૂઢા યયા માધ્યા ગિરોત્સુકાઃ ॥

કરે છે. જે બ્રાહ્મણો ચિત્તની એકાગ્રતા, તપ, સ્વધ્યાય તથા સંયમથી વેદમય સ્વરૂપને ધારણ કરે છે તે બ્રાહ્મણોના ચરિત્રોનું શ્રવણ તથા દર્શન કરવા માનથી મહાપાપીઓ તથા અત્યંતે પણ પવિત્ર થઈ જાય તો પછી તમારા જેવાઓ સાથે સંભાષણ કરવાથી પવિત્ર થાય એમાં શું આશ્ચર્ય !

૩૯. માતા-પિતાની પ્રશંસા :—

સા પિતા સા ચ જનનો યૌ પુણ્નીતાં સ્વપુત્રવત્ ।

શિશૂન્વન્ધુમિહત્સૃષ્ટાનકલ્પૈઃ પોષરક્ષણે ॥ ભા. ૧૦-૪૫-૨૨

પોતાના પોષણ અને રક્ષણ માટે અસમર્થ એવા બન્ધુઓથી ત્યજાએલા બાળકોનું જેઓ પોતાનાં છોકરાંની પેઠે પોષણ કરે છે, તેઓ જ તેમનાં માતાપિતા છે.

૪૦. ગૃહસ્થાશ્રમ-પ્રશંસા :—

અયં દ્વિ પરમો લાભો ગૃહેષુ ગૃહમેધિનામ્ ।

યત્તર્મેનોયતે યામઃ પ્રિયયા મીઠ મામિનિ ॥ ભા. ૧૦-૬૦-૨૧

હે કામળ સ્વભાવવાળા ! ગૃહસ્થોને ઘરમાં પોતાની પ્રિયા સાથે હાસ્યવિનોદમાં એક પ્રહર વિતાવવો એ પણ ગૃહસ્થાશ્રમનો મોટો લ્હાવો છે.

૧. અઘના અપિ તે ઘન્યાઃ સાઘયો ગૃહમેધિનઃ ।

યદ્ગૃહા હર્દવયામ્નુતુળભૂમીશ્વરા વરાઃ ॥ ભા. ૪-૨૨-૧૦

જે ઘરે જળ, ઘાસ, ભૂમિ, ધરમાલિક તથા બીજા નોકર-આકરોવાળા હોય છે, તેનો પૂજ્ય પુરોહિત આશ્રય લે છે. આવા ઉત્તમ ગૃહસ્થો નિર્ધન હોવા છતાં કૃતાર્થ છે.

૨. પિતૃદેવર્ધિમર્ત્યાનાં ભૂતાનામાત્મનશ્ચ દ્વ ।

ક્ષમ્યં વદન્તિ શરણ મત્રેઽસ્મિન્પદ્ગૃહાધ્રમઃ ॥ ભા. ૪-૨૫-૪૧

આ સંસારમાં ગૃહસ્થાશ્રમ જ પિતૃઓ, દેવો, ઋષિઓ, મનુષ્યો, બીજાં પ્રાણીઓ તથા પોતાને પણ મુખકારક તથા શરણાર્થ છે એમ વિદ્વાનો કહે છે.

૩. યદિ ન સ્યાદ્ ગૃહે માતા પત્ની વા પતિદેવતા ।

વ્યક્તેરથ ઇવ પ્રાણઃ કોનામાસીત દીનવત્ ॥ મા. ૪-૨૬-૧૫

જે ઘરમાં માતા અથવા પતિને દેવ માનનારી પતિવ્રતા સ્ત્રી ન હોય, તે ઘર પૈડાં વિનાના રથ જેવું છે; એવા ઘરમાં કયો ડાહ્યો માણસ દીનની પેઠે પડી રહે?

૪. મયં પ્રમુક્તસ્ય ઘનેષ્વપિસ્યા-

ઘતઃ સ આસ્ને સહપદ્સપરતઃ ।

જિતેન્દ્રિયસ્યાત્મરત્તેર્વુઘસ્ય

ગૃહાશ્રમઃ કિં નુ કરોત્યવદમ્ ॥ મા. ૫-૧-૧૬

જે મનુષ્ય ઈન્દ્રિયોને વશ રહેનારો હોય, તેને વનમાં પણ ભય ન છે. કેમકે તે નિત્ય જાગે શત્રુઓ (મન તથા પાંચ ગાનેન્દ્રિયો અથવા જ શત્રુ કામક્રોધાદિ) સાથે રહે છે. જિતેન્દ્રિય અને આત્મામાં મસ્ત રહેનાર ગાત્રી પુરુષને ગૃહસ્થાશ્રમ શું નુકસાન કરે? ઈન્દ્રિયોને જીતીને ગૃહસ્થાશ્રમ સેવનાર કદીય દુઃખી થતો નથી.

૫. સિદ્ધૈર્યજ્ઞાવશિષ્ઠાર્થઃ કલ્પયેદ્ વૃત્તિમાત્મનઃ ।

શેવે સ્વત્યં ત્યજન્પ્રાણઃ પદર્શી મદતામિયાત્ ॥ મા. ૭-૧૪-૧૪

વિવેકી ગૃહસ્થે દૈવયોગે પ્રાપ્ત થયેલાં, અને પાંચ મહાયજ્ઞો કરતાં બાકી રહેલાં અન્નાદિથી પોતાની આજીવિકા કરવી જોઈએ. આમ કરતાં-૪^મ મહાયજ્ઞ કરતાં-બાકી રહેલા ધન ઉપરની મમતાનો ત્યાગ કરનાર ગૃહસ્થ પરમહંસગતિને પ્રાપ્ત થાય છે.

૪૧. પુત્રપ્રશસા :—

પુત્રેણ જયતે લોકાનિતિ સત્યવતી શ્રુતિઃ । મા. ૪-૨૧-૪૬

પુત્ર વડે મનુષ્ય સર્વ લોકોને જીતે છે-આ વેદવચન સત્ય છે.

૪૨. અસાપુરુષનિદા

૧. કર્મણ્યકોવિદાઃ સ્વદ્યા મૂર્ખાઃ પષિડતમાનિનઃ ।

વદન્તિ ચાટુકાન્મૂઢા યયા માષ્ણ્યા ગિરોત્સુકાઃ ॥

રજસા ઘોરસદ્ધવપાઃ કામુકા અદિમન્યવઃ ।
 શામ્ભિકા માનિત પાપા વિદ્વસન્ત્યન્યુતપ્રિયાન્ ॥
 ઘદન્તિ તેડ્યોન્યમુપાસિતસ્ત્રિયો
 ગૃહેષુ મૈથુન્યપરેષુ ચાશિવઃ ।
 યજન્ત્યસ્પ્રાન્નવિધાનદક્ષિણં
 વૃત્યૈ પરં ધનન્તિ પશૂનતદ્વિદઃ ॥
 શ્રિયા વિભૂત્યાભિજ્ઞેન વિદ્યાયા
 ત્યાગેન રૂપેણ બલેન કર્મણા ।
 જાતસ્મયેનાન્ધધિયઃ સદેશ્વરાન્
 સતોડવમન્યન્તિ હરિપ્રિયાન્ સ્ત્રીભિઃ ॥

સર્વેષુ શશ્વત્તનુસૃત્સ્વવસ્થિતં
 યથાસ્માત્માનમમોષ્મીશ્વરમ્ ।

વેદોપગોતં ચ ન શૃણ્વતેડ્બુધા
 મનોરથાનાં પ્રવદન્તિ વાર્તયા ॥ ભા. ૧૧-૫-૬-૧૦

કર્મના વિષયમાં અજ્ઞપ્રથા (છતાં જ્ઞાનીઓને ન પૂછતા),
 અભિમાની અને મૂખી છતાં પોતાને પાંડિત માનતા મૂઢ પુરુષો
 વેદની ક્ષણદર્શક વાણીથી ઉત્સુક બની જઈને ('અમે અપ્સરાઓ
 સાથે 'વિહાર કરીશું' એવાં એવાં) પ્રિયં વાક્યો બોલ્યા કરે છે. આવા
 કર્મજડ મનુષ્યો રમણેશુજીને લીધે ધોર સંકલ્પોવાળા, અનેક જાતની
 કામનાઓથી ઘેરાયેલા, સખ જેવા કોધી, દંભી, અભિમાની, પાપી,
 તથા ભગવાનના ભક્તોની હાંસી કરનારા હોય છે. તેઓ સ્ત્રીઓની
 જ સેવા કરનારા અને મૈથુનસુખમાં જ લીન રહીને ધરોમાં અનેક
 જાતના મનોરથો કરે છે. વળી તેઓ અન્નવિધાન તેમજ દક્ષિણા
 આપ્યા વગર (દાંઘથી જ) યજ્ઞો કરે છે, કેવળ આજીવિકા માટે
 પશુઓનો ઘાત કરે છે, પણ દિસાથી કેવા દોષો લાગે છે તે તો
 જાણતા નથી. લક્ષ્મી, ઐશ્વર્ય, મોટું કુટુંબ, વિદ્યા, દાન, રૂપ, બળ,

કર્મ-આ બધાથી ઉત્પન્ન થયેલા ગર્વને લીધે અંધ બુદ્ધિવાળા તે ખલ પુરુષો ઈશ્વરનું તથા શ્રીહરિના બક્ષીનું અપમાન કરે છે. જે પરમેશ્વર સર્વ પ્રાણીઓમાં આત્મારૂપે રહેલા છે છતાં આકાશની પેઠે નિઃસંગ છે, પ્રિય પુરુષાર્થરૂપ છે, અને વેદમાં પણ એ રીતે જ ગવાયેલા છે તે ઈશ્વરને એ મૂખાંજી સાંભળતા નથી અને મનોરથોની -સ્વાર્થની જ વાતો કરે છે.

૨. દ્વિપન્તઃ પરકાયેષુ સ્વાત્માનં હરિમીશ્વરમ્ ।

મૃતકે સાનુવન્ધેઽસ્મિન્ બદ્ધસ્નેહાઃ પતન્ત્યધઃ ॥

યે કૈવલ્યમસંપ્રાપ્તા યે ચાતીતાશ્ચ મૂઢતામ્ ।

ત્રૈવર્ગિકા દ્વાક્ષણિકા આત્માનં ઘાતયન્તિ તે ॥

પત આત્મહનોઽશ્વન્તા અજ્ઞાને જ્ઞાતમાનિનઃ ।

સીદન્ત્યકૃતકૃત્યા વૈ કાલધ્વસ્નમનોરથાઃ ॥

દ્વિત્વાત્યાયાસરચિતા મૃદ્ધાપત્યસુદ્ધિચ્છ્રયઃ ।

તમો વિશન્ત્યનિચ્છન્તો વાસુદેવપરાઙ્મુસ્તાઃ ॥

મા. ૧૧-૫-૧૫-૧૮

જે મનુષ્યો બીજાનાં શરીરોમાં રહેલા પોતાના આત્મારૂપ શ્રીહરિના દ્વેષ કરે છે અને પુત્રાદિ પરિવાર સહિત મુઠ્ઠા જેવા આ શરીર પર સ્નેહ રાખે છે, તેઓ નરકમાં પડે છે. જેઓ કૈવલ્ય-તત્ત્વજ્ઞાનને પામ્યા નથી, પણ મૂઢપણાને ઓળંગી ગયા હોય છે એવા અર્ધદગ્ધ સ્થિતિવાળાઓ ધર્મ, અર્થ અને કામને જ મુખ્ય માનનારા હોય છે. તેમને શાંતિની એક ક્ષણ પણ મળતી નથી. આવા લોકો પોતે જ પોતાના આત્માનો ઘાત કરે છે-આત્માને સંસારમાંથી મુક્ત કરી શકતા નથી. આવા આત્મઘાતી પુરુષો શાંતિ રહિત, અજ્ઞાનમાં (કર્મમાં) યાન માનનારા હોય છે. અને કાળતેમના મનોરથોનો નાશ કરે છે. તેવા એ પુરુષો અકૃતાર્થ રહીતે દુઃખી જ થયા કરે છે. તે બગવાનથી વિરુદ્ધ થયેલા પુરુષો, અત્યંત પરિશ્રમથી સંપા-

દન કરેલાં ધર, સંતાન, સ્નેહીઓ તથા સંપત્તિઓનો ત્યાગ કરી પોતે ઇચ્છતા નથી તો પણ નરકમાં પડે છે.

૪૩. પૌરોહિત્ય-નિંદા :—

વિગદ્ધિતં ધર્મશૌલેર્ગ્રહવર્ચઽપદ્યયમ્ ॥ મા. ૬-૭-૩૫

પુરોહિતપદ ધર્મશીલ પુરુષોએ નિંદા મળેલું છે, કેમકે તે બ્રહ્મતેજનો નાશ કરે છે.

૪૪. અધમ આશ્રમીઓની નિંદા :—

ગૃહસ્થસ્ય ક્રિયાત્યાગો વ્રતત્યાગો વટોરપિ ।

તપસ્વિનો ગ્રામસેવા મિશ્નોરિન્દ્રિયલોલતા ॥

આશ્રમાપસદા હોતે સ્ત્રલ્વાશ્રમચિડમ્બકાઃ ।

દેવમાયાવિમૂઢાંસ્તાનુપેક્ષેતાનુકમ્પયા ॥ મા. ૭-૧૫-૩૮-૩૯

ગૃહસ્થ હોવા છતાં ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરે, બ્રહ્મચારી હોવા છતાં બ્રહ્મચર્યાદિ વ્રતોનો ત્યાગ કરે, વાનપ્રસ્થી છતાં ગામમાં નિવાસ કરે અને સંન્યાસી છતાં ઇન્દ્રિયોની લોલુપતા રાખે તે સર્વ અધમ આશ્રમીઓ પોતાના આશ્રમધર્મનો અપયથ કરનારા હોય છે. પરંપરાત્માની માયાથી મૂઢ બનેલા તેઓ ઉપર દયા કરીને તેમની ઉપેક્ષા કરવી.

૪૫. ગૃહસ્થાશ્રમ-નિંદા :—

બ્યાલાલપદ્મમા વૈ તેઽપ્યરિકાશ્ચિલંસમ્પદઃ ।

યદ્ગૃહાસ્તીર્થપાદીયપાદતીર્થવિવર્જિતા ॥ મા. ૪-૨૨-૧૧

જેઓનાં ધર ભગવદ્ભક્તોનાં ચરણરૂપી તીર્થથી શુન્ય છે, તે ધર બંને પરિપૂર્ણ સંપત્તિવાળાં હોય, તો પણ સપેત્રિ રહેવાનાં શ્લેષો જેવાં છે.

૪૬. સંતાન-નિંદા :—

પ્રાયેનામ્યર્થિતો દેવો યેઽપ્રજા ગૃહમેધિનઃ ।

કદપત્યમૃતં દુઃખં યે ન વિન્દન્તિ દુર્ભરમ્ ॥

યતઃ પાપોપસીકીર્તિરધર્મશ્ચ મહાન્નૃણામ્ ।

યતો વિરોધઃ સર્વેષાં યત આધિરનન્તકઃ ॥

કસ્તં પ્રજાપદેશં વૈ મોહવન્ધનમાત્મનઃ ।

પણ્ડિતો યદુમન્યેત યદર્થાઃ કલેશદા ગૃહાઃ ॥

કદપત્યં વરં મન્યે સદપત્યાચ્છુચાં પદાત્ ।

નિર્વિદેત ગૃહાન્મત્યૌં યત્કલેશનિવહા ગૃહાઃ ॥

મા. ૪-૧૩-૪૩-૪૬

જે ગૃહસ્થાશ્રમીઓ સંતાન રહિત છે, તેઓએ જ સંપૂર્ણ રીતે ભગવાનનું પૂજન કર્યું છે. કેમકે તેઓ દુષ્ટ સંતાનોથી ઉત્પન્ન થનારાં અસહ્ય દુઃખને પામતા નથી. જેનાથી મનુષ્યોને પાપીયસી અપકીર્તિ તે 'અધર્મ' પ્રાપ્ત થાય છે, સર્વની સાથે વિરોધ થાય છે અને અનંત માનસિક પીડા ઉત્પન્ન થાય છે. એવાં તે સંતાનરૂપી આત્માના મહાબંધનને ક્યો પડિત પુરુષ શ્રેષ્ઠ માને કે જેને લીધે ઘર પણ દુઃખદાયી થઈ પડે પણ વસ્તુતઃ ઉત્તમ સંતાન કરતાં દુષ્ટ સંતાનને જ હું શ્રેષ્ઠ માનું છું, કેમકે એ દુષ્ટ સંતાનને લીધે મનુષ્ય શોકના સ્થાનરૂપી ધરથી વૈરાગ્ય પામે છે.

૪૭. કુપુત્ર-નિંદા :—

વન્ધ્યત્વં તુ સમોચીનં કુપુત્રો હુ સદાયકઃ । મા. માહાત્મ્ય ૪-૭૧

દુઃખ આપનાર કુપુત્ર કરતાં વન્ધ્યત્વ સારું છે.

૪૮. અસતી નિંદા :—

વ્યૂઢાયાશ્ચાપિ પુંશ્ચલ્યા મનોઽભ્યેતિ નવં નવમ્ ।

લુષ્ઠોઽસતીં ન વિશ્વયાત્તાં વિમ્રદુમયચ્ચુતઃ ॥ મા. ૧૦-૬૦-૪૮

વ્યભિચારણી ઓ પરણે તો પણ તેનું મન નવા નવા પુરુષોમાં જાય છે. ડાહ્યા પુરુષે તેવી વ્યભિચારણી ઓનું પોષણ કરવું નહિ. કારણ કે તેમ કરનાર આ લોક અને પરલોકથી બ્રહ્મ થાય છે.

૪૯. ચારિત્ર્યહીન સ્ત્રીની નિંદા :—

સાલ્લાઢૃકાણાં સ્ત્રીણાં ચ સ્વૈરિણીનાં સુરંદ્રિપઃ

સચ્યાન્યાદુરનિત્યાનિ નૂતનં નૂતનં વિચિન્ચતામ્ ॥ મા. ૮-૧-૧૦

હે દૈત્યો! કૃતરાંઓ અને અભિચારિણી સ્ત્રીઓ હંમેશાં નરું નરું શોધે છે. માટે તેઓની મિત્રતાને વિદાનો અનિત્ય માને છે.

૫૦. પ્રજાહીન સ્ત્રીની નિંદા:—

ધિગમ્રજાં સ્ત્રિયં પાપાં પત્યુશ્ચાગૃહસમ્મતામ્ ।

સુમ્રજામિઃ સપત્નીમિર્દાસોમિવ તિરસ્કૃતામ્ ॥ મા. ૬-૧૪-૪૦

પતિ પાસે તથા ઘરમાં જેને માન નથી, અને ઉત્તમ પ્રજાવાળી શોક્યો જેનો તિરસ્કાર કરે છે, એવી પ્રજાહીન સ્ત્રીને ધિક્કાર છે.

૫૧. દુર્ગતિ-નિંદા:—

અસુરાણાં સુઘાશનં સર્પાણામિવ દુર્નયમ્ ॥ મા. ૮-૧૧-૧૬

અસુરોને અમૃત આપવું તે સર્પોને દૂધ આપવા જેવું અનુચિત છે.

૫૨. કૃપણ-નિંદા:—

૧. પ્રાયેણર્યાઃ કદર્યાણાં ન સુસ્થાય કદાચન ।

રઘુ ચાત્મોપતાપાય મૃતસ્ય નરકાય ચ ॥ મા. ૧૧-૨૩-૧૫

ધણે કરીને લોભી માણસોનું ધન કદી પણ સુખદાયક થતું નથી. કારણ કે આ લોકમાં તે ધન તેને સંતાપકારક છે અને પરબોક્ષમાં નરક આપનાર છે.

૨. દેવપિપિલૂમૃતાનિ જ્ઞાતીન્ વન્ધ્યંચ ભાગિનઃ ।

અસંચિમજ્ય ચાત્માનં યક્ષવિત્તઃ પતત્યધઃ ॥ મ. ૧૧-૨૩-૨૪

દેવોને, ઋષિઓને, પિતૃઓને, પ્રાણીઓને, જાતિના માણસોને, બંધુઓને તથા ભાગીદારોને જે મનુષ્ય અન્ન વગેરેથી ન સંતોષતા ૧૫૧ યક્ષની પેઠે ધનનો સંગ્રહ કરે છે તે મનુષ્ય અધોગતિમાં પડે છે.

૧૩. કામી-નિંદા:—

તસ્મિન્કલેબરેન્દ્રમેષે તુહ્નતિષ્ઠે વિપ્રજગતે

મહો સુમદ્રં સુનલં સુસ્મિતં ચ મુક્તં સ્ત્રિયઃ ।

ત્વદ્માંસલલિપ્તસ્યાયુમેદોમજ્જાસ્થિલંહતૌ

વિષ્મ્યપૂયે રમતાં

૧૧-૨૩-૧૦

યતઃ પાપીયસીકીર્તિરધર્મશ્ચ મદાન્મૃણામ્ ।

યતો વિરોધઃ સર્વેષાં યત આધિરનન્તકઃ ॥

કસ્તં પ્રજાપદેશં વૈ મોહવન્ધનમાત્મનઃ ।

પષ્ઠિતો વહુમન્યેત યદર્થાઃ કલેશદા ગૃહાઃ ॥

કદપત્યં ઘરં મન્યે સદપત્યાચ્છુચાં પદાત્ ।

નિર્વિદ્યેત ગૃહાન્મર્ત્યો યત્કલેશનિવદા ગૃહાઃ ॥

મા. ૪-૧૩-૪૩-૪૬

જે ગૃહસ્થાશ્રમીઓ સંતાન રહિત છે, તેઓએ જ સંપૂર્ણ રીતે ભગવાનનું પૂજન કર્યું છે. કેમકે તેઓ દુષ્ટ સંતાનોથી ઉત્પન્ન થનારા અસલ દુઃખને પામતા નથી. જેનાથી મનુષ્યોને પાપીયસી અપકીર્તિ તે અધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે, સર્વની સાથે વિરોધ થાય છે અને અનંત માનસિક પીડા ઉત્પન્ન થાય છે. એવાં તે સંતાનરૂપી આત્માના મહાબંધનને ક્યો પડિત પુરુષ શ્રેષ્ઠ માને કે જેને લીધે ઘર પણ દુઃખદાયી થઈ પડે પણ વસ્તુતઃ ઉત્તમ સંતાન કરતાં દુષ્ટ સંતાનને જ હું શ્રેષ્ઠ માનું છું, કેમકે એ દુષ્ટ સંતાનને લીધે મનુષ્ય શોકના સ્થાનરૂપી ઘરથી વૈરાગ્ય પામે છે.

૪૭. કુપુત્ર-નિંદા :—

વન્ધ્યત્વં તુ સમીचीनं कुपुत्रो दुःखदायकः । भा. माहारम्य ૪-૫૧

દુઃખ આપનાર કુપુત્ર કરતાં વન્ધ્યત્વ સારું છે.

૪૮. અસતી નિંદા :—

व्यूढायाश्चापि पुंश्चल्या मतोऽभ्येति नवं नवम् ।

बुधोऽसती न विमृयात् तां विभ्रदुमयच्छ्रुतः ॥ भा. ૧૦-૬૦-૪૮

વ્યૂઢાયાશ્ચાપિ પુંશ્ચલ્યા મતોઽભ્યેતિ નવં નવમ્ ।
બુધોઽસતી ન વિમૃયાત્ તાં વિભ્રદુમયચ્છ્રુતઃ ॥ મા. ૧૦-૬૦-૪૮
વ્યભિચારણી ઓ પરણે તો પણ તેનું મન નવા નવા પુરુષોમાં જાય છે. ડાહ્યા પુરુષે તેથી વ્યભિચારણી સ્ત્રીનું પોષણ કરવું નહિ કરણ કે તેમ કરનાર આ લોક અને પરલોકથી બળ્ટ થાય છે.

૪૯. ચારિત્ર્યહીન સ્ત્રીની નિંદા :—

सालावृकाणां स्त्रीणां च स्वेरिणीनां सुरद्विषः

सख्यान्शत्रुरनित्यानि नूतनं नूतनं विचिन्वताम् ॥ भा. ૮-૧-૧૦

હે દૈત્યો ! કૃતરાઓ અને બ્યભિચારિણી સ્ત્રીઓ હંમેશાં નવું નવું શોધે છે. માટે તેઓની મિત્રતાને વિદ્વાનો અનિત્ય માને છે.

૫૦. પ્રજાહીન સ્ત્રીનો નિંદા :—

ધિગ્ગ્રજાં સ્ત્રિયં પાપાં પત્યુશ્ચાગૃહસન્મતામ્ ।

સુગ્રજામિઃ સપત્નીમિદ્વાસીમિવ તિરસ્કૃતામ્ ॥ ભા. ૬-૧૪-૪૦

પતિ પાસે તથા ઘરમાં જેને માન નથી, અને ઉત્તમ પ્રજાવાળી શોક્યો જેનો તિરસ્કાર કરે છે, એવી પ્રજારહિત સ્ત્રીને ધિક્કાર છે.

૫૧. દુર્ગત-નિંદા :—

અસુરાણાં સુધાશનં સર્પાણામિવ દુર્નયમ્ ॥ ભા. ૮-૬-૧૬

અસુરોને અમૃત આપવું તે સર્પોને દૂધ આપવા જેવું અનુચિત છે.

૫૨. કૃપણ-નિંદા :—

૧. પ્રાયેણાર્યાઃ કદર્યાણાં ન સુસ્વાય કદાચન ।

શ્દ્ધ ચાત્મોપતાપાય મૃતસ્ય નરકાય ચ ॥ ભા. ૧૧-૨૩-૧૫

ધણું કરીને લોભી માણસોનું ધન કદી પણ સુખદાયક થતું નથી. કારણ કે આ લોકમાં તે ધન તેને સંતાપકારક છે અને પરલોકમાં નરક આપનાર છે.

૨. દેવપિપિલ્ભૂતાનિ જ્ઞાતીન્ વન્ધેશ્ચ ભાગિનઃ ।

અસંવિભજ્ય ચાત્માનં વક્ષવિત્તઃ પતત્યઘઃ ॥ ભા. ૧૧-૨૩-૨૪

દેવોને, ઋષિઓને, પિતૃઓને, પ્રાણીઓને, જ્ઞાતિના સાથુસોને, બંધુઓને તથા ભાગીદારોને જે મનુષ્ય અન્ન વગેરેથી ન સંતોષતા દેવળ વક્ષની પેઠે ધનનો સંગ્રહ કરે છે તે મનુષ્ય અંધોગતિમાં પડે છે.

૫૩. કામી-નિંદા :—

તસ્મિન્કલેવરેડમેધ્યે તુચ્છનિષ્ઠે વિષગ્ગતે

અદ્ધો સુમદ્રં સુનલં સુસિમતં ચ મુખં સ્ત્રિયઃ ।

ત્વદ્માસઘધિરસંતાપુમેદોમઙ્ગાસ્થિસંદ્ધતૌ ।

વિષ્મૂઢપૂર્યે રમતાં કુમ્ભીણાં કિયદન્તરમ્ ॥ ભા. ૧૧-૨૬-૨૦-૨૧

અપવિત્ર, અને, પુણ્ય પરિણામવાળાં શરીરમાં પુરુષ આસક્તિ આપ છે અને માને છે કે અહો ! આ સ્ત્રીનું મુખ કેવું સુખકારક, સુંદર નાકવાળું, અને મનોહર મંદ હાસ્યવાળું છે. ત્વચા-ચામડી, માંસ, રુધિર, સ્નાયુ, મેદ, મજ્જા અને હાડકાંના સમુદાયરૂપ વિદ્યા અને મૂર્ત્યી દુર્ગંધવાળાં આ શરીરમાં રમણ કરનારા પુરુષોમાં અને કીડામાં શો ફેર છે ? કંઈ જ અંતર નથી.

૫૪. રાજ-નિંદા :

માતરં પિતરં भ्रातृन् सर्वांश्च सुहृदस्तथा ।

મૃન્તિ હ્યસુતૃપો લુબ્ધા રાજાનઃ પ્રાયશો ભુવિ । મા. ૧૦-૧-૬૭

ખરેખર ! આ પૃથ્વી ઉપર જે રાજાઓ લોભી અને પોતાનું જ પોષણ કરનારા હોય છે, તેઓ ઘણું કરીને પોતાની માતાનો, પિતાનો, બાઈઓનો, તથા સંબંધીઓનો પણ વિનાશ કરે છે.

૫૫. કુસેવક નિંદા :—

यज्ञामानि च गृह्णाति लोको भृत्ये कृतांगसि ।

સોડસાધુવાદસ્તત્કીર્તિં હન્તિત્વચ્ચમિવામયઃ ॥ મા. ૬-૧૬-૫

સેવક ન્યારે કોઈનો અપરાધ કરે છે, ત્યારે લોકો તે સેવકના સ્વામીનું નામ પણ તેની સાથે જ લે છે; અને તેથી થતી સ્વામીની નિંદા, કોઈનો રોગ જેમ ચામડીનો નાશ કરે છે, તેમ સ્વામીની કીર્તિનો નાશ કરે છે.

૪. માનવ (બ્રાહ્મણ)

૫૬. બ્રાહ્મણ ગુરુ છે :—

ब्राह्मणो नितरां गुरुः ॥

મા. ૧-૭-૪૩

બ્રાહ્મણ સર્વનો ગુરુ છે, એમાં સંશય નથી.

૫૭. બ્રાહ્મણનો દંડ :—

वपनं द्रविणादानं स्थानान्निर्यापणं तथा ।

પવ હિ દ્રવ્યવન્ધૂનાં વધો નાડ્યોડસિન દૈદિકઃ ॥ મા. ૧-૭-૫૭

મસ્તક મૂંડી નાખવું, ધન ખૂંચવી લેવું અને સ્થાનમાંથી હાંકી કાઢવો-એ નીચ આહ્વાણોનો વધ છે, એ સિવાય આહ્વાણોનો શારીરિક વધ થતો નથી.

૫૮. આહ્વાણનું દૈવત-ભગવાન :—

વિપ્રાણાં દેવદેવાનાં ભગવાનાત્મદૈવતમ્ ॥ મા. ૩-૧૬-૧૭
દેવોના દેવ આહ્વાણનું પરમ દૈવત ભગવાન છે.

૫૯. આહ્વાણ કુલની સેવા :—

સર્વાત્મના બ્રહ્મકુલં નિપેક્ષ્યતામ્ । મા. ૪-૨૧-૩૯
માથુસોએ સર્વ રીતે આહ્વાણકુલની સેવા કરવી.

૬૦. આહ્વાણત્વના નાશનું કારણ :—

બ્રાહ્મણ સમદૃક્ શાન્તો દીનાનાં સમુપેક્ષકઃ ।

‘સવતે બ્રહ્મ તસ્યાપિ મિન્નભાષ્ટાત્પયો યથા ॥ મા. ૪-૧૪-૪૧

આહ્વાણ સમદષ્ટિવાળો અને શાંત હોવા છતાં જો તે દુઃખી પ્રાણીઓની ઉપેક્ષા કરે તો તેના તપનો, જેમ કૂટેલા વાસણમાંથી પાણી નીકળી જાય છે તેમ નાશ થાય છે.

૬૧. શોદાનપાત્ર આહ્વાણો :—

સ્વલંકૃતેભ્યો ગુણશીલવદ્ભ્યઃ

સોદત્કુટુમ્બેભ્યઃ કૃતવ્રતેભ્યઃ ।

તપઃશ્રુતબ્રહ્મવદાન્યસદ્ભ્યઃ.

પ્રાદાં યુવંભ્યો દ્વિજપુત્રવેભ્યઃ ॥ મા. ૧૦-૬૪-૧.

ગુણ અને શીલથી વિભૂષિતઃ દુઃખી કુટુમ્બવાળા, સત્યવ્રતવાળા, તપથી પ્રખ્યાત, સારી રીતે વેદ બહેલા ઉત્તમ અને યુવાન શ્રેષ્ઠ આહ્વાણોને ગાયોનું દાન આપવું જોઈએ.

૬૨. કયા આહ્વાણના આશીર્વાદ ફળે છે :—

યેઽસ્યાનૃતદમ્મેભ્યાંદ્વિસામાન વિવર્જિતા ।

ન તેષાં સત્યશીલાનામાશિષો વિફલાઃ કૃતાઃ ॥ મા. ૧૦-૭-૧૩

જે બાકીઓ અસૂયા, અસત્ય, દંભ, ઈર્ષ્યા, હિંસા તથા અભિમાનથી રહિત હોય, તે સત્યથી બાકીઓના આશીર્વાદ કદી નિષ્ફળ થતા નથી.

૫. માનવ (ક્ષાત્રય)

૬૩. રાજા પ્રજાનો રક્ષક છે :—

તોકાનાં પિતરૌ વન્ધુર્દશઃ પદ્મ સ્ત્રિયાઃ પતિઃ

પતિઃ પ્રજાનાં મિત્રાણાં ગૃહ્યજ્ઞાનાં વુઘઃ સુદૃઢ ॥ મા. ૬-૪-૧૨

જેમ બાલકોનાં બંધુ માતાપિતા છે, નેત્રોનું રક્ષણ કરનાર પાપણો છે, ઓનું રક્ષણ કરનાર તેનો પતિ છે, મિત્રોનું રક્ષણ કરનાર ગૃહસ્થો છે, અને અમાનીઓનો બંધુ જ્ઞાની છે; તેમ પ્રજાઓનો બંધુ (રક્ષક) પ્રજાપતિ-રાજા છે.

૬૪. રાજાની મહત્તા :—

સર્વવેદમયો વિપ્રઃ સર્વવેદમયો નૃપઃ । મા. ૭-૧૧-૨૦

બાકીઓ સર્વવેદમય છે અને રાજા સર્વવેદમય છે.

૬૫. રાજા સર્વપ્રાણીમય છે :—

સર્વભૂતમયો નૃપઃ ॥

મા. ૧૦-૪૩-૩૫

રાજા સર્વપ્રાણીમય છે.

૬૬. રાજાએ કોનો નાશ કરવો જોઈએ ? :—

પુમાન્યોપિવૃત્તફલોવ આત્મસમ્ભાવનોઽધમઃ ।

મૃતેષુ નિરનુક્રોધો નૃપાણાં તદ્વધોઽધમઃ ॥ મા. ૪-૧૦-૨૬

જે કાઈ પુરુષ, સ્ત્રી કે નર્પુસક પોતાને બહુ મોટો માનતો હોય, અધમ અને કૂર હોય તેનો રાજાએ વધ કરવો જોઈએ. (કેમ કે) તે વધ દોષજનક નથી.

૬૭. રાજાની રમત :—

મક્ષેર્દ્યન્યન્તિ રાજાનો ઘાણેશ્વ..... । મા. ૧૦-૬૧-૨૫

રાજાઓ બાણો અથવા પાસાથી જ રમે છે (ખીનથી નહિ).

૬૮. કયા રાજાની પ્રજા દુઃખી થાય છે :—

દ્વિસાવિદારં નૃપતિં દુઃશીલમજિતેન્દ્રિયમ્ ।

પ્રજા મજનત્યઃ સીદન્તિ દરિદ્રા નિત્યદુઃખિતાઃ ॥ મા. ૧૦-૮૧-૨૫

હિંસા કરવાના રોખવાળા, દુષ્ટ ચરિત્રવાળા અને અસંયમી રાજાની પ્રજા નિર્ધન અને છે અને હંમેશાં દુઃખી થાય છે.

૬૯. દુષ્ટ રાજાનો અધઃપાત—

૧૧ ય ડહરેત્કરં રાજા પ્રજા ધર્મેષ્વશિશ્યન્ ।

પ્રજાનાં શમલં મુદ્ધકે ભગં ચ સ્વં જહાતિ સઃ ॥ મા. ૪-૨૧-૨૪

જે રાજા પ્રજાને ધર્મનું શિક્ષણ આપતો નથી, છતાં તેની પાસેથી કર લે છે, તે રાજા પ્રજાનું પાપ ભોગવે છે અને પોતાના ઐશ્વર્યથી બ્રહ્મ થાય છે.

૬. માનવ (સ્ત્રી)

૭૦. સ્ત્રીની મહત્તા :—

સર્વાથમાનુષાદાય સ્વાશ્રમેણ કલત્રવાન્ ।

વ્યસનાર્ણવમત્યેતિ જલયાનૈરિવર્ણવમ્ ॥

યામાહુરાત્મનો હ્યર્ધ્ય શ્રેયસ્કામસ્ય માતિનિ ।

યસ્યા સ્વધુરમધ્યસ્ય પુમાંશ્ચરતિ વિજ્વરઃ ॥

યામાધિત્યેન્દ્રિયારાતીન્ દુર્જયાનિતરાશ્રમૈઃ ।

વયં જયેમ હૈલાભિર્વસ્યૂન્દુર્ગપતિર્યથા ॥ મા. ૩-૧૪-૧૭-૧૯

જેમ તૌકાઓ વડે મનુષ્ય સમુદાયે તરે છે, તેમ સ્ત્રીવાળો ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષ, બ્રહ્મચર્યાદિ સર્વ આશ્રમોને દુઃખસમુદમાંથી તારે છે અને પોતે પણ તરે છે. આથી સ્ત્રીને વિદ્વાનો પોતાનું અર્ધ અંત્ર કહે છે, અને તેના હિપર પોતાનો સર્વ ભાર નાખીને પુરુષ નિશ્ચિંત થઈને રહે છે. જેમ કાઈ કિશ્કાનો આશ્રય કરીને તેનો પતિ, ચોર કે શત્રુઓને જીતે છે, તેમ બીજા આશ્રમીઓથી દુર્ન્યા ધ્વન્દ્વિયોદ્ધી શત્રુઓને માણસ સ્ત્રીઓ કિશ્કાથી રમતમાનમાં જીતે છે.

૭૧. સ્ત્રી પુરુષનું અધુરું અંગ છે:—

વિલોક્યેકાન્તભૂતાનિ ભૂતાન્યાદૌ પ્રજાપતિઃ ।

સ્ત્રિયં ચક્રે સ્વદેહાર્થં યયા પુંસાં મતિર્હતા ॥ મા. ૬-૧૮-૩૦

પૂર્વે સૃષ્ટિની પહેલાં સર્વ પ્રાણીઓને કેવળ નિઃસંગ જોઈને પ્રજાપતિએ પોતાના અર્ધા શરીરને સ્ત્રીરૂપે ઉત્પન્ન કર્યું, જે સ્ત્રીને લીધે પુરુષોની સુદ્ધિ હરાય છે.

૭૨. સ્ત્રીનો ઉપાસ્યદેવ પતિ:—

પતિરેવ હિ નારીणां દૈવતં પરમં સ્મૃતમ્ ।

માનસઃ સર્વભૂતાનાં વાસુદેવઃ શ્રિયઃ પતિઃ ॥ મા. ૬-૧૭-૩૩

સ્ત્રીઓનો પરમ દેવ પતિ સર્વ પ્રાણીઓના મનમાં રહેનાર લક્ષ્મીપતિ વાસુદેવ ૩૫ જ છે.

૭૩. સ્ત્રી-વધનું ફળ:—

સ્ત્રિયાઃ સ્વસુર્ગદમત્યા વધોઽયં યશ શ્રિયં હન્યનુકાલમાયુઃ ॥

મા. ૧૦-૨-૨૧

એક તો સ્ત્રી જાતિ, તેમાં પણ પોતાની બહેન અને તે પણ સગર્ભા, તેનો નાશ કરવો તે યશ, લક્ષ્મી તથા આયુષ્યનો નાશ કરનાર છે.

૭. માનવ (સત્પુરુષ)

૭૪. સત્પુરુષની મહત્તા:—

પ્રાયશઃ સાધવો લોકે પરદેહ્નેષુ યોજિતાઃ ।

ન વ્યથન્તિ ન હૃષ્યન્તિ યત આત્મા ગુણાશ્રયઃ મા. ૧-૧૮-૫૦

જગતમાં શત્રુ કે ખીજા કોઈ વડે સુખી અથવા દુઃખી બનેલા સત્પુરુષો આનંદ કે ખેદ પામતા નથી. કારણ કે તેઓ માને છે કે આત્મા શુભોચી પર છે.

૭૫. સત્પુરુષોનો મહાગુણ-ગુણપરીક્ષા:—

દોષાન્પરેષાં હિ ગુણેષુ સાધવો

ગૃહ્ણન્તિ કેચિન્ન ભવાદૃશ દ્વિજ ।

કામાદિ કષાયો (મેલ) જેઓના બળ્યા નથી એવા અપૂર્ણ યોગીઓને મારાં (પરમાત્માનાં) દર્શન દુર્લભ હોય છે.

૯૨. અધર્મ કરનાર તથા સૂચવનાર પાપી છે:—

યદ્ધર્મકૃતઃ સ્થાને સ્થવકસ્યાપિ તદ્ભવેત્ ॥ મા. ૧-૧૭-૨૨

અધર્મ કરનારને જે (નરકાદિ) સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ સ્થાન તેનું સૂચન કરનારને પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

૯૩. યોગની ગતિ.—

યદા ન યોગોપચિતાસુ ચેતો

માયાસુ સિદ્ધસ્ય વિપજ્જતેઽક્ષ્મ ।

અન્યસ્ય હેતુષ્વથ મે ગતિઃ સ્વા-

દાત્યન્તિકો યત્ર ન મૃત્યુહાસઃ ॥ મા. ૨-૨૭-૨૦

સિદ્ધ થયેલા પુરુષનું મન, યોગને લીધે વૃદ્ધિ પામેલી અને યોગ વિના બીજાં કોઈ પણ કારણે ન પ્રાપ્ત થનારી મારી અણિમાદિ અઘટ મહાસિદ્ધિઓથી માયામાં જે આસક્ત ન થાય, તો જ તે પુરુષને મારી આત્મતિક ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે, કે નહીં મૃત્યુનું હાસ્ય નથી.

૯૪. યોગીની સિદ્ધિ:—

અનાગતમતીતં ચ વર્તમાનમતીન્દ્રિયમ્ ।

વિમ્બઠ્ઠં વ્યવહિતં સમ્યક્પ્રદયન્તિ યોગિનઃ ॥ મા. ૧૦-૬૧-૨૧

યોગીઓ ભૂત, બવિષ્ય, વર્તમાન, ઇન્દ્રિયોથી ભરતી ન થકાય તેવું, દૂર રહેલું તથા જેની વચ્ચે બીજી વસ્તુ આડી રહેલી હોય તેવું પણ સારી રીતે જોઈ શકે છે, બધી શકે છે.

૯૫. યોગીની સ્થિતિ:—

તિષ્ઠન્તમાસીનમુતમજ્જન્તે,

શયાનમુશ્નન્તમદન્તમન્નમ્ ।

સ્વમાલમન્યત્ કિમપીદ્માન-

મામાનમામસ્યમતિર્ન વેદ ॥ મા. ૧૧-૨૮-૧૧

યોગી પુરુષ ઊભેલા, બેઠેલા, ચાલી રહેલા, સૂઈ રહેલા, મળમૂન કરતા, અન્નભોજન કરતા અને સ્વભાવથી પ્રાપ્ત અનેક કર્મ કરી રહેલા પોતાના દેહને પણ ગણતો નથી. ક્રમકે તેની શુદ્ધિ તો કેવળ આત્મામાં જ રહેલી હોય છે.

૯૬. યોગી સર્વશ છે :—

મગવર્ત્તિક ન વિવિતં તપોજ્ઞાનસમાધિભિઃ ।

યોગિનાં ષ્વસ્તપાપાનાં વહિરન્ત શરીરિષુ ॥ મા. ૬-૧૪-૨૪

તપ, જ્ઞાન અને સમાધિથી જેઓનાં પાપ નાશ પામ્યાં છે, તેવા યોગીઓને પ્રાણીની અદર કે બહારની કઈ વાત અચાત હોય ?

૯૭ યોગીની ગતિ અજ્ઞેય છે :—

યોગેશ્વરાણાં ગતિ મન્દબુદ્ધિઃ

કથં વિચક્ષીત ગૃહાનુબન્ધઃ ॥ મા. ૫-૧૦-૨૦

ધરમાં બધાઈ રહેલો અધબુદ્ધિ મનુષ્ય યોગેશ્વરાની ગતિને કેવી રીતે જાણી શકે ?

૯૮. યોગીની સસાર ઉપરની દૃષ્ટિ :—

દેહોઽપિ દૈવવશગઃ સ્થલુ કર્મ યાવત્

સ્વાત્મભકં પ્રતિસમીક્ષત યવ સાલુઃ ।

તં સપ્રવચ્ચમધિરૂઢસમાધિયોગઃ

સ્વાપ્નં પુનર્ન મજ્જતે પ્રતિબુદ્ધવસ્તુઃ ॥ મા. ૧૧-૧૨-૨૭

શરીર પણ પ્રારબ્ધ કર્મને વશ થઈને પોતાને ઉત્પન્ન કરનારુ કર્મ ન્યાસુધી હોય ત્યાસુધી પ્રાણુ તથા ધન્દ્રિયોથી યુક્ત રહીને જીવે જ છે; છતાં જેણે સમાધિપર્યંત યોગ પ્રાપ્ત કર્યો હોય અને તેનાથી જ પરમાર્થ વસ્તુને જાણી હોય એવો યોગી, જેમ સ્વપ્નના શરીરને મનુષ્ય ફરી સેવતો નથી, તેમ સ્ત્રી-પુત્રાદિ પ્રપંચથી રહિત થઈ શરીરને ફરી સેવતો નથી, શરીર ઉપર આસક્તિ કરતો નથી.

૯૯. યોગીનું અકલ્યાણ થતું નથી:—

યોગં નિવેશતો નિત્યં કાયશ્ચેત્કલ્પસામિયાત્ ।

તચ્છ્રદધ્યાન્નમતિમાન્ યોગમુત્સૃજ્ય મત્પરઃ ॥

યોગચર્યામિમાં યોગી વિચરન્મદપાશ્રયઃ ।

નાન્તરત્યૈવિદ્ધન્મેત નિ સ્પૃહ સ્વસુસાન્તુભૂઃ ॥ મા. ૧૯-૨૮-૨૧

યોગનું સેવન કરનારનું શરીર, સમર્થપણાને બલે પામે, પણ તેથી મારામાં પરાયણ રહેનારા શુદ્ધિમાન પુરુષે યાનયોગનો ત્યાગ કરી તે દેહસિદ્ધિ ઉપર શ્રદ્ધા કરવી નહિ. આત્માનંદનો અનુભવ કરનાર અને નિઃસ્પૃહ યોગી મારા આશ્રયવાળો હોય તો યોગાભ્યાસ કરતાં કરતાં વિદ્યોથી હણાતો નથી, તેનું અકલ્યાણ થતું નથી.

૧૦૦. યોગીનું દર્શન દૈવદુર્લભ હોય છે:—

દેવાનામપિ દુઃપ્રાપં યદ્ યોગેશ્વરદર્શનમ્ ॥ મા. ૧૦-૮૪-૬

યોગેશ્વરેનું દર્શન દેવાને પણ દુર્લભ હોય છે.

૧૦. જ્ઞાન (જ્ઞાની)

૧૦૧. જ્ઞાનીની વાણી સદૃશ થાય છે:—

અહો દ્રક્ષ્યવિદ્વાં ઘાતો નાસત્યા' સન્તિ કદિચિત્ મા. ૧૦-૧૧-૫

અહો ! જ્ઞાનવેતાઓની વાણી કદી અસત્ય હોતી-થતી નથી.

૧૦૨. જ્ઞાની અને યોગીનો ભેદ:—

વદન્તિ વિશ્વં કલ્પયઃ સ્મ નશ્વરં

પદ્યન્તિ જ્ઞાપ્યાત્મવિદો વિપશ્ચિતઃ । મા. ૫-૧૮-૪

વિદ્વાન પુરુષો આ વિશ્વને નાશવન્ત કહે છે, જ્યારે અધ્યાત્મ તત્ત્વ જાણનારા યોગી તેનું સમાધિમાં સમ્યક્ દર્શન કરે છે-સમગ્ર જગતને સ્વસ્વરૂપમાં જુએ છે.

૧૦૩. જ્ઞાનીના માર્ગને અનુસરવું:—

અસ્મિલ્લોકેદ્યવાંમુગ્મિન્ મુનિમિસ્તત્ત્વશિભિઃ ।

હૃદ્યાં યોગાઃ પ્રયુક્તાઃ પુન્સાં ધ્યેય પ્રસિદ્ધયે ॥

૧૮ તાનાતિષ્ઠતિ યઃ સમ્પગુપાયાન્પૂર્વદર્શિતાન્ ॥ ૧૭૦

૧૯ 'અવરઃ શ્રદ્ધયોપેવ ઉપાયાન્નિન્દતેઽજ્ઞતા ॥

૨૦ તાનનાદત્ય યો વિદ્વાનર્થનારભતે સ્વયમ્ ॥

તસ્ય વ્યભિચરન્ત્યર્થા આરબ્ધાશ્ચ પુનઃ પુનઃ ॥ મા. ૪-૧૮-૩-૫

તત્ત્વદ્રષ્ટા મુનિઓએ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ માટે આ લોકના ખેતી વગેરે તથા પરલોકના અગ્નિહોત્રાદિ ઉપાયો જોયા છે અને યોજ્યા છે. જે મનુષ્ય શ્રદ્ધાયુક્ત થઈને પૂર્વપુરુષોએ દર્શાવેલા તે ઉપાયોને ઉત્તમ રીતે ઉપયોગમાં લે છે, તે મનુષ્ય સાધ્ય વસ્તુને અનાવાસે પ્રાપ્ત કરે છે. વિદ્વાન હોવા છતાં જે મનુષ્ય તે ઉપાયોનો અનાદર કરીને પોતે કાર્યનો આરંભ કરે છે, તેનાં તે વારંવાર આરંભેલાં કાર્યો સિદ્ધ થતાં નથી. ૧૦૪. તપસ્વિનાનું ધન :—

અકિચ્છનાનાં હિ ઘનં શિલ્બજ્ઞનમ્ ॥ મા. ૬-૭-૨૬

અકિચ્છન તપસ્વીઓનું ધન શિલોજરૂતિ-ખેતરના અજામાં વેરાયેલા દાણા ઉપરની આશ્રવિકા-છે.

૧૦૫. કૃતજ્ઞની ઉપાસના :—

તં સુહારાધ્યમૃજુમિરનન્યશરણેર્નૃભિઃ ॥

કૃતજ્ઞઃ કો ન સેવેત દુરારાધ્યમસાધુભિઃ ॥ મા. ૩-૧૨-૨૬

કેવળ ભગવાનનું જ શરણ લેનારા સરળ ચિત્તના પુરુષોને જે સુખથી પ્રાપ્ત થાય છે અને અસાધુ-દુર્જનોને જે દુઃખથી પણ મળતા નથી તે ભગવાનનું કયો કૃતજ્ઞ પુરુષ સેવન ન કરે?

૧૦૬. જરૂર પૂરતું લેનાર વિદ્વાન હાપભાગી નથી :—

નૈનઃ પ્રાપ્નોતિ વૈ વિદ્વાન્ યાવદર્ધપ્રતિપ્રદઃ ॥ મા. ૮-૧૯-૧૭

પોતાના ઉપયોગ પૂરતી જ વસ્તુને મદ્ય કરનાર વિદ્વાન પાપમાં પડતો નથી.

૧૦૭. સર્વસત્તાધીશનું જ શાસન પ્રધાન ગણાય છે :—

કિન્તુ શાસ્ત્રવ્યહૃત્વે સ્યાદ્ વહ્નનામિદ્ કર્મિણામ્ ॥

શાસ્ત્રવ્યમુપચારો હિ યથા મण्डलयतिनाम् ॥ મા. ૬-૨-૬

જગતમાં કર્મ કરનારાઓ અનેક છે. માટે તેઓ પર આઠા ચલાવનારાઓ પણ અનેક હોય એ સ્વાભાવિક છે. એવી પરિસ્થિતિમાં જે સર્વના પર આઠા ચલાવનારો હોય, તેનું જ શાસન મુખ્ય ગણાય છે. બાકીનાનું તો માંડલિક રાજ્યો જેવું જ ગણવું.

૧૧. ભાનવ (ભકત)

૧૦૮. ભકતની વ્યાખ્યા અને લક્ષણ:—

ગૃહીત્વાપોન્દ્રિયૈરથાન્ યો ન દ્વેષ્ટિ ન હૃષ્યતિ ।

વિષ્ણોર્માયામિદં પદ્યન્ સ વૈ ભાગવતોત્તમઃ ॥

દેદ્દેન્દ્રિયપ્રાણમનોધિયાં યો જન્માપ્યયશ્ચુદ્ધયતર્પકૃચ્છૈઃ ।

સંસારધર્મેરચિમુહ્યમાનઃ સ્મૃત્યા હરેર્ભાગવત્પ્રધાનઃ ॥

ન કામકર્મવોજાનાં યસ્ય ચેત્તસિ સંભવઃ ।

વાસુદેવૈકનિલયઃ સ વૈ ભાગવતોત્તમઃ ॥

ન યસ્ય જન્મકર્મભ્યાં ન વર્ણાધ્રમજાતિભિઃ ।

સઙ્ગતેઽસ્મિન્નદંભાધો દેદ્દે વૈ સ હરેઃ પ્રિયઃ ॥

ન યસ્ય સ્વઃ પર ઇતિ ચિત્તેષ્વાત્મનિ વા ભિદા ।

સર્વભૂતસમઃ શાન્તઃ સ વૈ ભાગવતોત્તમઃ ॥

જે માણસ ઇન્દ્રિયોથી પદાર્થોનું ગ્રહણ કરવા છતાં (સારા નરસા-
પણાની બાવનાથી) હર્ષશોક પામતો નથી અને આ જગતને સર્વ-
વ્યાપી બ્રહ્માન વિષ્ણુના માયાસ્વરૂપે જુએ છે, તે બ્રહ્માનનો 'ઉત્તમ
ભક્ત' છે. જે પુરુષ શ્રીહરિનું જ રમરણ રહેવાને લીધે દેહના ધર્મ
-ન-મ તથા નાઇ, ઇન્દ્રિયોનો ધર્મ-કષ્ટ, પ્રાણના ધર્મ-જૂખ, તરસ;
મનનો ધર્મ-ભવ, અને જુદોનો ધર્મ-અજ્ઞતા-આ સર્વ ગૌસારિક
ધર્મોથી મોઢ પામે નહિ તે પણ બ્રહ્માનનો 'ઉત્તમ ભક્ત' છે.
જેના ચિત્તમાં હમ્મજાઓ, સચિત-પ્રારબ્ધ-અને કિયમાન-એવાં
વ્રજ પ્રધારનાં કર્મો, અને તેમના સંસ્કારોનો સંજવ (રથાન-ઉપત્તિ)
નથી, ને જે ફક્ત બ્રહ્માન વાસુદેવમાં જ નિષ્કાવડો છે, તે

પણ ભગવાનનો 'ઉત્તમ ભક્ત' છે. જે પુરુષને આ શરીરમાં જન્મ, કર્મ, વર્ણ, આશ્રમ, અને જાતિ વગેરેથી અહંભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી—અભિમાન થતું નથી—તે ભગવાનને પ્રિય હોય છે. જેને શરીર, ધન વગેરેમાં 'હું-મારું-પારકું' એવો ભેદ હોતો નથી, જે સર્વ પ્રાણીઓમાં સમદષ્ટિવાળો અને શાન્ત છે, તે ભગવાનનો 'ઉત્તમ ભક્ત' છે.

૧૦૯. ભક્તાનું કાર્ય :—

जनस्य कृष्णाद्विमुखस्य दैवादधर्मशीलस्य सुदुःखितस्य ।
अनुग्रहायेह चरन्ति नूनं भूतानि भक्ष्यानि जनार्दनस्य ॥

મા. ૩-૫-૩

દુર્જાગ્યને લીધે જે મનુષ્ય શ્રીકૃષ્ણથી વિમુખ, અધર્મવાળો અને અત્યંત દુઃખી હોય છે, તેના પર કૃપા કરવા ભગવાનના ભવ્ય ભક્તો આ જંગલમાં વિચરે છે.

૧૧૦. ભક્તની ક્ષમા :—

तिरस्कृता विप्रलब्धाः क्षता क्षिता इता मपि ।

नास्य ताम्रतिकुर्यन्ति तद्वक्त्राः प्रभवाऽपि हि ॥ भा. ૧-૧૮-૪૮

ભગવાનના ભક્તોનો તિરસ્કાર કરવામાં આવે, તેઓને ઈગવામાં આવે, ગાળો આપવામાં આવે, અપમાન કરવામાં આવે અથવા તેઓને મારવામાં આવે, તો પણ સમર્થ હોવા છતાં તેઓ તેનો પ્રતિકાર કરતા નથી.

૧૧૧. ભક્તાનું કર્તવ્ય :—

नारायणपराः सर्वे न कुतश्चन विभ्यति ।

स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः ॥

देहिनां देहसंयोगात् द्वन्द्वानोभ्यरलीलया ।

मुखंदुःखं मृतिर्जन्म शापोऽनुग्रह एव च ॥

अपित्रेरुतः पुंसो ह्यर्थमेव श्यामनि ।

गुणद्वयविरूपस्य भिदेवन्त्रजिगृह्यतः ॥

વાસુદેવે ભગવતિ ભક્તિમુદ્દહતાં નૃણામ્ । ✓

જ્ઞાનવૈરાગ્યવૌર્યાણાં નેહ કશ્ચિદ્ વ્યપાશ્રયઃ ॥

મા. ૬-૧૭-૨૮-૩૧

નારાયણ ભગવાનમાં પરાયણ રહેનારા સર્વે ભક્તો કોઈનાથી પણ ડરતા નથી, કેમકે તેઓ સ્વર્ગ, મોક્ષ કે નરકમાં પણ સમાન પ્રયોજન જોનારા હોય છે. પ્રાણીઓને ઈશ્વરની માયાને લીધે શરીરના સંયોગથી સુખ-દુઃખ, મૃત્યુ-જન્મ, શાપ-અનુગ્રહ ઇત્યાદિ હોય થાય છે. અને તેમાં (સુખ અને દુઃખની લાગણીમાં) પુરુષને જે અર્થભેદ થાય છે, તે કેવળ અજ્ઞાનને લીધે હોય છે. જેમ માલામાં સર્પાદિ અને સ્વપ્નમાં સુખ-દુઃખો અજ્ઞાનકૃત હોય છે તેમ આ સર્વ ગુણ-દોષ અજ્ઞાનકૃત જ હોય છે. જ્ઞાન તથા વૈરાગ્યના બળવાળા ભગવાન વાસુદેવના ભક્તોને આ જગતમાં કોઈ પણ અર્થ—વસ્તુ વિશિષ્ટ બુદ્ધિથી આશ્રય કરવા યોગ્ય હોતી નથી.

૧૧૨. ભક્તની શક્તિ :—

દુષ્કરઃ કો નુ સાધૂનાં દુસ્ત્યજો વા મહાત્મનામ્ ।

યૈઃ સક્લહીતો ભગવાન્ સાત્વતામૃપમ્નો હરિઃ ॥ મા. ૯-૫-૧૫

જેઓએ ભક્તોના પતિ ભગવાન શ્રીહરિને સ્વીકાર્યા છે, તે સંજ્ઞાન મહાત્માઓને શુ દુષ્કર (ન કરી શકાય એવું) અથવા દુસ્ત્યજ (ન ત્યજી શકાય તેવું) છે ?

૧૧૩. ભક્તની શ્રેષ્ઠતા :—

પરિવયસે પશૂનિવ ગિરા વિબુધાનપિ તાં-

સ્ત્વયિદૃતસૌહૃદાઃ સ્વલુ પુનન્તિ ન ચ વિમુક્ષાઃ ॥ મા. ૧૦-૮૭-૨૭

જેઓ આપની (શ્રીહરિની) ભક્તિ કરતા નથી તેમને તેઓ પડિત હોય તો પણ આપ વેદપ્રવાણીથી પશુની માફક બાધી લેા છે.

૧૧૪. ભક્તની મહત્તા :—

નિરપેક્ષે મુનિ શાન્તં નિર્વેરં સમવર્ણિનમ્ । ✓

મનુવ્રજામ્યહં નિત્યં પૂયેયેયંધિરેણુમિ. ॥ મા. ૧૧-૧૪-૧૬

મારા વિના બીજા કોઈની ઇચ્છા ન રાખનાર, મારું જ મનન કરનાર, શાંત, વૈર રહિત અને સર્વાત્ર સમદષ્ટિવાળા મારા ભક્તની પાછળ ‘હું તેની ચરણરમ્યા સમાજને પવિત્ર કરું’, એ બાવનાથી રૂંડું છું.

૧૧૫ ભક્તની ઇન્દ્રિયસાથકતા:—

સા વાગ્યયા તસ્ય ગુણાન્ગૃણાતે કરૌ ચ તત્કર્મકરૌ મનશ્ચ !
સ્મરેદ્ વસન્ત સ્થિરજદ્વમેષુ યુનાતિ તત્પુણ્યકથાઃ સ કર્ણે ॥
શિરસ્તુ તસ્યોભયલિઙ્ગમાનમેત્ તદેવ યાપશ્યતિ તદ્ધિ ચક્ષુઃ ।
અઙ્ગાનિ વિષ્ણોરથ તજ્જનાનાં પાદોદક યાનિ ભજન્તિ નિત્યમ્ ॥

મા. ૧૦-૮૦-૩-૪

જે વાણી ભગવાનના ગુણો ગાય તે જ વાણી છે; ભગવાનનાં જ કર્મો કરે તે હાથ છે; સ્થાવર-જંગમ સર્વ પદાર્થોમા વસી રહેલા ભગવાનનું સ્મરણ કરે તે જ મન છે; ભગવાનની પવિત્ર કથા સાંભળે છે તે જ કાન છે, સ્થાવર-જંગમ સર્વને ભગવાનની જ મૂર્તિ માનીને નમે છે તે જ મસ્તક છે; એ પ્રમાણે જ જે જુએ છે તે નેત્ર છે અને વ્યાપક ભગવાનના તથા તેમના ભક્તોના ચરણોદકનું નિત્ય સેવન કરે છે, તે જ અંગો છે.

૧૧૬ ભક્તનો નિરપૃહતા:—

કિમલભ્ય ભગવતિ પ્રસન્ને ધ્યોનિકેતને ।

તથાપિ તત્પરા રાજન્ નહિ વાઙ્મુક્તિનિ કિઞ્ચન ॥ મા. ૧૦-૩૧-૨

લક્ષ્મીના નિવાસસ્થાનરૂપ ભગવાન પ્રસન્ન થતાં કંઈ વસ્તુ અનભ્ય રહે છે? છતાં પણ ભગવાનમા અનન્ય બાવનાથી ભક્તો કંઈ પણ વસ્તુની ઇચ્છા કરતા નથી.

૧૧૭ ભક્તના ધર્મો અને લક્ષણો:—

સર્વંતો મનસોઽસદ્ગમાદૌ સજ્ઞ ચ સાધુષુ ।

વયા મૈત્રીં પ્રથમ ચ ભૂતેષ્વદ્વા યથોચિતમ્ ॥

शौचं तपस्तिथिश्च मीनं स्वाध्यायमार्जवम् ।
 ब्रह्मचर्यमहिंसा च समत्वं द्वन्द्वसंख्ययोः ॥
 सर्वत्रात्मेश्वरान्वीक्षां कैवल्यमनिकेतनम् ।
 विविक्तचोरश्च सन् सन्तोषो येन केनचित् ॥
 श्रद्धां भागवते शालेऽतिन्दामन्यत्र चापि हि ।
 मनोवाक्कर्मदण्डं च सत्यं शमदमावपि ॥
 श्रवणं कीर्तनं ध्यानं हरेरद्भुतकर्मणः ।
 जन्मकर्मगुणानां च तदर्थेऽखिलचेष्टितम् ॥
 इष्टं दत्तं तपो जप्तं वृत्तं यच्चात्मनः प्रियम् ।
 दारान्सुतान्गृहान्प्राणान्यत्परस्मै निवेदनम् ॥
 पवं कृष्णात्मनाथेषु मनुष्येषु च सौहृदम् ।
 परिचर्यां चोभयत्र महत्सु नृपु साधुषु ॥
 परस्परानुकथनं पावनं भगवद्यशः ।
 मिथो रतिमिथस्तुष्टिर्निवृत्तिमिथ आत्मनः ॥
 स्मरन्त स्मारयन्तश्च मिथोऽघोषहरं हरिम् ।
 भक्त्या सञ्जातया भक्त्या विश्रुत्युत्पुलकां तनुम् ॥
 क्वचिद्दुदन्त्यच्युतचिन्तया करवि-

द्धसन्ति नन्दन्ति वदन्त्यलौकिकाः ।

नृत्यन्ति गायन्त्यनुशीलयन्त्यजं

मव्रन्ति तूष्णीं परमेत्य निवृताः ॥ भा. ११-३-२३-२४

भा. ११ अङ्के प्रथम सर्वा विषयो तरङ्ग मनने विरक्ता करवु,
 सत्पुरुषोऽनो सभ करवो, प्राणीभ्यो तरङ्ग यथायोग्य ह्या, मैत्री, विनय करतां
 शीघ्रवु; पवित्रता, स्वधर्मना आचरण ३५ तप, तितिक्षा—सहन-
 शीलता राजपी, वृथा बाधणना त्याग ३५ मौन सेववु, पोताना
 अध्ययनमा नियमित रहेवु, निष्कपटता धारण करवी, अलसार्थानु-
 पालन, अहिंसा—कोपनी लागणी न दुजवनी, सुभ-दु.भ, दाद-ताप
 नगेरे हृदोर्मा समान भाव राजवो, हर्षशोक न करवा, सर्वमा

સચ્ચિત્ સ્વરૂપે આત્મા રહેલો છે એવો વિચાર રાખવો, નિયંત્રા રૂપે સર્વમાં ઈશ્વર બિરાજે છે-એમ માનવું, એકાન્તમાં રહેવાનો સ્વભાવ કેળવવો, ઘર વગેરે ઉપરથી મમત્વ દૂર કરવું, વલ્કલ પહેરી એકાન્તમાં વાસ કરવો, જે કંઈ મળી આવે તેથી સંતોષ માનવો, ભગવાનનું પ્રતિપાદન કરનારાં શાસ્ત્રોમાં શ્રદ્ધા રાખવી, બીજા કોઈ પણ ધર્મપુસ્તકોની નિંદા ન કરવી, પ્રાણાયામથી મનને વશ કરવું, મૌનથી વાણીને વશ કરવી, વૈરાગ્યભાવનાથી કર્મનો-વાસનાનો નાશ કરવો, સત્ય બોલવું, શમ-અન્તઃકરણનો નિગ્રહ કરવો, અદ્ભુત કર્મો કરનારા શ્રીહરિના જન્મ-કર્મ-ગુણોનું શ્રવણ, કીર્તન તથા ધ્યાન કરવું, શ્રીહરિ નિમિત્તે જ સર્વ કર્મો કરવાં; યજ્ઞ, દાન, તપ, જપ, સદાચાર તેમજ પોતાનાં પ્રિય સ્ત્રી, પુત્ર, ઘર, પ્રાણ વગેરે પરમાત્માને સમર્પણ કરવાં, કૃષ્ણ જ જેઓના આત્મા અને સ્વામી છે એવા ભક્તો ઉપર સ્નેહ કરવો, જહ અને ચેતનની, તેમ જ ઉચ્ચ પુરુષો અને સાધુ પુરુષોની સેવા કરવી, એકબીજા સાથે ભગવાનના પવિત્ર યજ્ઞની વાતો કરવી અને પરસ્પર પ્રેમ, સંતોષ તથા સ્વાર્થભાવનો નિવૃત્તિ રાખવી.

સાધનભક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલો અલૌકિક પ્રેમલક્ષણા ભક્તિથી રોમાંચિત સરીરવાળા મનુષ્યો મસ્ત દશામાં હોય છે. આવા અલૌકિક ભક્તો કોઈ વાર ભગવાનનું ચિન્તન કરીને રડે છે, કોઈ વાર હસે છે, કોઈવાર આનંદ પામે છે, કોઈ વાર ભગવાન સંબંધી કંઈ કંઈ બોલ્યા કરે છે, કોઈ વાર નાચે છે, કોઈ વાર ગાય છે, કોઈ વાર ભગવાનની લીલાઓને પોતે જ ભજવે છે અને કોઈ વાર તન્મય યજ્ઞ શાન્ત રહે છે.

૧૧૮. આદર્શ ભક્તઃ—

ન નાકપૃષ્ઠં ન ચ સાર્થભૌમં, ન પારમેષ્ઠ્યં ન રસાધિપત્યમ્ ।
ન યોગસિદ્ધીરપુનર્ભવં વા વાન્હન્તિ યત્પાદરજ.પ્રપન્નાઃ ॥

મા. ૧૦-૧૬-૩૪

હે પ્રભો ! આપની ચરણરજ્જને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષો સ્વર્ગને, ચક્રવર્તિપદને, અક્ષપદને, પાતાલના આધિપત્યને, યોગસિદ્ધિઓને અને મોક્ષને પણ ઇચ્છતા નથી.

૧૧૯. આદર્શ ભક્ત દુઃખી થતો નથી:—

ब्रह्मण्यो भगवद्भक्तो नावसीदितुमर्हति । मा. ૬-૧૫-૧૯
આર્હણો તથા ભગવાનનો ભક્ત દુઃખ પામવાને યોગ્ય નથી.

૧૨૦. ભક્ત જ્ઞાની કરતાં શ્રેષ્ઠ છે:—

विप्राद् द्विपद्गुणयुतादरविन्दनाभ-
पादारविन्दविमुखाच्छृपच्चं चरिष्ठम् । मा. ૭-૯-૧૦

જે આદ્યક્ષ, ધર્મ, સત્ય વગેરે બાર ગુણોથી યુક્ત હોવા છતાં ભગવાનના ચરણકમળથી વિમુખ હોય તેના કરતાં ભગવાનનો આડાળ ભક્ત પણ ઉત્તમ છે.

૧૨૧. ભક્ત હિંસા કરતો નથી:—

सर्वात्मना न हिंसन्ति भूतप्रायेषु किञ्चन ।
उच्चावचेषु दैत्येन्द्र मद्भावेन गतस्पृहाः ॥ मा. ૭-૧૦-૨૦
હે દૈત્યરાજ ! મારા ઉપરની ભક્તિથી નિઃસ્પૃહ થયેલા ભક્તો નાનાં મોટાં પ્રાણીઓના સમૂહોમાં કાંઈ પણ પ્રાણીની કદાપિ હિંસા કરતા નથી.

૧૨૨. ભક્ત મુક્તિને ઇચ્છતો નથી:—

न किञ्चित्सावबो धीरा.भक्ता ह्येकान्तिनो मम ।
वाञ्छन्त्यपि मया दत्तं कैवल्यमपुनर्भवम् ॥ मा. ૧૧-૨૦-૩૪
સજ્જન અને ધીર મારા ભક્તો-જેઓ મારામાં અનન્યભાવે મગ્ન હોય છે, તેઓ આત્યન્તિક મોક્ષપદને પણ મારા આપવા છતાં લેતા નથી, તો પછી તેઓ કંઈ પણ ન ઇચ્છે તેમાં શું કહેવાનું હોય !

૧૨૩. ભક્તનું દર્શન દુર્લભ હોય છે:—

दुर्लभो मानुषो देहो देहिनां क्षणभंगुरः ।
तत्रापि दुर्लभं मन्ये वैकुण्ठप्रियदर्शनम् । मा. ૧૧-૨-૧૨

આ મનુષ્યશરીર પ્રાણીઓને દુર્લભ અને ક્ષણભંગુર છે, અને તેમાં વિષ્ણુ ભગવાનના પ્રિય ભક્તોનું દર્શન તો એથી વધુર્લભ છે.

૧૨. માનવ (અન્ય વિષયો)

૧૨૪. માનવનો મૃત્યુને અટકાવવાનો ધર્મ છે:—

મૃત્યુર્વુદ્ધિમતાપોહ્યો યાવદ્ વુદ્ધિવલોદયમ્ ।

યદ્યસૌ ન નિવર્તેત નાઽપરાધોઽસ્તિ દેહિનઃ ॥ મા. ૧૦-૧-૪૮

શુદ્ધિમાન મનુષ્યે જ્યાંસુધી પોતાનામાં શુદ્ધિ તથા બળ હોય ત્યાંસુધી મૃત્યુને અટકાવવું જોઈએ; તેમ છતાં જો મૃત્યુ ન અટકે તો તેમાં પ્રાણીનો કંઈ દોષ નથી.

૧૨૫. માનવ સ્વભાવ:—

૧. કિં દુ સહં તુ સાધૂનાં વિદુષાં કિમપેક્ષિતમ્ ।

કિમકાર્યં કદર્યાણાં દુસ્ત્યજં કિં ધૃતાત્મતામ્ ॥ મા. ૧૦-૧-૫૮

સત્પુરુષોને કંઈ વસ્તુ દુઃસહ છે? વિદ્વાનોને કંઈ વસ્તુની સ્પૃહા છે? લોભી માનવોને કયું કાર્ય ન કરવા ચોગ્ય છે? અને સંયમી પુરુષને કંઈ વસ્તુ દુસ્ત્યજ-ત્યાગ ન કરી શકાય એવી-છે?

૨. સ્વભાવો દુસ્ત્યજો નાથ લોકાનાં યદસદ્ગ્રહઃ મા. ૧૦-૧૬-૫૬

હે નાથ! જોને લીધે મિથ્યા દુરાચર ઉત્પન્ન થાય એવો પ્રાણીઓનો સ્વભાવ દુસ્ત્યજ-સહેવાઈથી છોડી ન શકાય તેવો હોય છે.

૧૨૬. ગુણાતીત માણસ મુક્ત છે:—

જીવો જીવિતિર્મુક્તો ગુણૈશ્ચાશયસમભવૈઃ ।

મયૈવ બ્રહ્મણા પૂર્ણો ન વદિર્નાન્તરશ્ચરેત્ ॥ મા. ૧૧-૨૫-૩૬

જીવપણાના કારણરૂપ વાસના-અવિદ્યાથી અને અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલા સત્તાદિ ગુણોથી મુક્ત થયેલો જીવ બ્યાપક તત્ત્વરૂપ એવા ભારાથી (પરમાત્માથી) પૂર્ણ બનતાં તેને અંદર અથવા બહાર

જવાપણું રહેતું નથી. ગમે ત્યાં અને ગમે તે દયામાં હોય છતાં તે શુભ-મુક્ત બને છે.

૧૨૭. ગૃહસ્થાશ્રમધર્મ કોને બંધનકર્તા નથી ?

ગૃહેષ્વાવિશતાં चापि पुंसां कुशलकर्मणाम् ।

મહાતાપ્યાતયામાનાં ન વન્ધાય ગૃહામતાઃ ॥ ભા. ૪-૧૦-૧૬

જે મનુષ્યે ધરમાં રહીને પણ મને (ધર્મરત્ને) સર્વ કર્મો સમર્પણ કરે છે, અને મારી કથાવાર્તામાં જ કાળનિર્ગમન કરે છે તેઓને ધર બંધનકારક નથી.

૧૨૮. રાજસભામાં માનવધર્મ:—

न सभां प्रविशेद्राज्ञः सभ्यदोषाननुस्मरन् ।

અનુવન વિદ્રવન્નજ્ઞો નરઃ કિલ્વિપમપ્રનુત્તે ॥ ભા. ૧૦-૪૬-૧૦

કાજા માણસે સભાસદોના દોષો યાદ કરતાં સભામાં જવું ન જોઈએ, કારણકે ન બોલનારા અને બોલનારા બન્ને મનુષ્ય પાપી થાય છે.

૧૨૯. અવધ્ય અને વધ્ય માનવો:—

मत्तं प्रमत्तमुन्मत्तं सुतं वालं स्त्रियं जडम् ।

प्रपन्नं विरथं भीतं न रिपुं हन्ति धर्मवित् ॥

સ્વપ્રાણાન્યઃ પરપ્રાણૈઃ પ્રપુષ્ણાત્યઘૃણઃ સ્વલઃ ।

તદ્વચસનસ્ય દિ શ્રેયો યદ્દોષાઘાત્યધઃ પુમાન્ ॥ ભા. ૧-૭-૨૬-૨૭

ધર્મવેત્તા પુરુષ મદ્યપાન વગેરેથી બેભાન થયેલાને, પ્રમાદીને, ગાંડાને, બાલકને, સ્ત્રીને, ઉઘમરદિત હોષ જડ યદ્ય ગયેલાને, શરણે આવેલાને, રથ વગરનાને અને ભયભીત ધર્મ ગયેલા અનુને હણતો નથી. પણ નિર્દય અજપુરુષ પારકા પ્રાણીથી પોતાના પ્રાણને પોષે છે તેના વધ કરવામાં ધર્મવેત્તા પુરુષનું કલ્યાણ છે. કારણકે શક્તિ હોવા છતાં એ પાપીને પાપ કરતો ન અટકાવવાથી ધર્મીમાં પુરુષ નરકમાં પડે છે.

૧૩૦. આદર્શ માનવ મૂર્તિઓ:—

આચાર્યો વ્રહ્મણો મૂર્તિ: પિતા મૂર્તિ: પ્રજાપતે: ।

માતા મરુતપત્નેર્મૂર્તિર્માતા સાક્ષાદિક્ષતેસ્તનુ: ॥

દયાયા મગિની મૂર્તિર્ધર્મસ્યાત્માતિથિ: સ્વયમ્ ।

અગ્નેરમ્યાગતો મૂર્તિ: સર્વમૂતાનિ ચાત્મન: ॥ મા. ૬-૭-૨૯-૩૦

આચાર્ય બ્રહ્માની મૂર્તિ છે, પિતા પ્રજાપતિની મૂર્તિ છે, બાઈ ઇન્દ્રની મૂર્તિ છે; માતા સાક્ષાત્ પૃથ્વીની મૂર્તિ છે, બહેન દયાની મૂર્તિ છે; અતિથિ ધર્મની મૂર્તિ છે, અભ્યાગત અગ્નિની મૂર્તિ છે અને સઘળા પ્રાણીઓ પરમાત્માની મૂર્તિ છે.

૧૩૧. ભગવાનથી વિમુખ રહેનાર માનવનો નારા થાય છે:—

નૂનં દૈવેન વિહતા યે વાચ્યુતકથાસુધામ્ ।

હિત્વા ઋણ્વન્યસદ્ગાથા: પુત્રીપમિવ વિદ્મુજઃ મા. ૩-૧૨-૧૯

ભગવાનની કથાથી વિમુખ રહેનારા જે પુરુષો શ્રી ભગવાનની કથારૂપ અમૃતનો ત્યાગ કરી વિષ્ટા ખાનારા પ્રાણીઓની માફક દુષ્ટ પુરુષોની કુશલીઓમાં આસક્તિ રાખે છે, તે પોતાનાં કર્મોને લીધે જ વિનાશ પામે છે.

૧૩૨. નાના માણસો મોટાનું અનુકરણ કરે છે:—

યદ્યદાચરતિશ્રેયાનિતરસ્તત્તદીદતે ।

સ યત્પ્રમાણં કુરુતે લોકસ્તદનુવર્તતે ॥ મા. ૬-૨-૪

આ જગતમાં શ્રેષ્ઠ પુરુષ જે કંઈ આચરણ કરે છે, તેને બીજા સામાન્ય પુરુષો અનુસરે છે. તે શ્રેષ્ઠ પુરુષ જેને માન્ય કરે છે, તે બીજા લોકોને પણ માન્ય બને છે.

૧૩૩. પ્રજા પ્રાણરૂપ છે:—

પ્રાણે ગતે વર્ષ્મસુ કાનુ ચિન્તા

પ્રજાસવઃ પ્રાણમૃતો હિ યે તે ॥

મા. ૧૦-૧૨-૧૬

॥ ॐ नमः श्रीकृष्णाय ॥

પ્રકરણ ૬ કું.

સાધને।

—: સમીક્ષા: —

ક્રિયયા ક્રતુભિર્દાનૈસ્તપઃ સ્વાધ્યાયમર્શનૈઃ ।
આત્મેન્દ્રિયજયેનાપિ સંન્યાસેન ચ કર્મણામ્ ॥
યોગેન વિવિધાંગેન ભક્તિયોગેન ચૈવ હિ
ધર્મેણોભયચિહ્નેન યઃ પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિમાન્ ॥
આત્મતત્ત્વાવબોધેન ચૈરાગ્યેણ દૃઢેન ચ
ઈયતે ભગવાનેભિઃ સગુણો નિર્ગુણઃ સ્વદૃક્ ॥

મા. ૩-૩૨-૩૪-૩૬

ઇષ્ટાપૂર્ત ક્રિયાઓ, યજ્ઞ, દાન, તપ, સ્વાધ્યાય, વેદ-
શાસ્ત્રોના અર્થનો વિચાર, મન તથા ઇન્દ્રિયોનો જય, કર્મોનો
ત્યાગ, અનેકાંગી યોગાભ્યાસ, લક્ષિતયોગ, સકામ અને
નિષ્કામ ધર્મ, પ્રવૃત્તિમાર્ગ તથા નિવૃત્તિમાર્ગ, આત્મજ્ઞાન,
પ્રકૃતિતત્ત્વોત્તુ જ્ઞાન અને દૃઢ વૈરાગ્ય આ સર્વ માર્ગોથી સગુણ
કે નિર્ગુણ સ્વયંપ્રકાશ પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

લગવત્પ્રાપ્તિ માટે સનાતન ધર્મના ઉપદેશો અને વિચા-
રકોએ ચાર મુખ્ય સાધન ગણ્યાં છે:-(૧) કર્મ, (૨) જ્ઞાન,
(૩) યોગ અને (૪) લક્ષિત.

વેદ, ઉપનિષદ, બ્રહ્મસૂત્ર, યોગદર્શન, શ્રીમદ્ભાગવત અને ગીતા આ સર્વ ગ્રંથોએ આ ચાર અંગોનું ઓછેવત્તે અંશે વર્ણન કર્યું છે. આ ચારે ભગવતપ્રાપ્તિના મહામાર્ગ છે. ગીતાજી અને શ્રીમદ્ભાગવત એની સાક્ષી પૂરી છે.

ધ્યાનેનાત્મનિ પદ્યન્તિ કેચિદાત્માનમાત્મના

અન્યે સાંખ્યેન યોગેન કર્મયોગેન ચાપરે ।

અન્યે ત્વેચમજાનન્તઃ શ્રુત્વાન્યેભ્ય ઉપાસતે

તેઽપિ ચાતિતરન્ત્યેષ મૃત્યું શ્રુતિપરાયણાઃ ॥ગીતા॥

(ઉપરના શ્લોકોમાં આગળ જણાવેલાં ચાર સાધન બતાવનાર શબ્દોની નીચે લીટી કરી છે.)

એવી જ રીતે શ્રીમદ્ભાગવત પણ એકાદશ સ્કંધના ૧૪મા અધ્યાયમાં એ જ સાધનો બતાવે છે.

ઉપર જણાવેલાં સાધનોમાંથી ભક્તિ સિવાયનાં ત્રણ મહાસાધનોનું શ્રીમદ્ભાગવતે ભક્તિમાં પર્યવસાન કર્યું છે. આ પર્યવસાન શા માટે છે, તેને માટે શ્રીમદ્ભાગવતે પોતાના શબ્દોમાં ઘણી જગાએ નિર્દેશ કર્યો છે. આમ કરી ભક્તિની શ્રેષ્ઠતા, સરળતા, સુગમતા અને નિરપેક્ષતા ભાગવતે સિદ્ધ કરી છે.

પ્રથમ આપણે આ ચારે સાધનો સામાન્ય રીતે તપાસીએ.
(૧) જ્ઞાન સાધન :—ઉપનિષદ અને બ્રહ્મસૂત્રાદિ વેદાન્ત ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરી બ્યારે સાધક સમગ્ર જગત્તે મિથ્યા અને પ્રપંચરૂપ માની કેવળ પ્રજ્ઞસ્વરૂપમાં આત્માને લીધે કરી પ્રજ્ઞાનુસંધાન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે આ

તથા નિદ્રાને લીધે તેની ચિત્તવૃત્તિઓ તમોશુભમાં, લીન બની જાય છે. સાધક સ્વયં પણ આ સુખને પ્રદક્ષસુખ માની એસે છે. આને ‘લયદોષ’ કહે છે. વિવેકશીલ યોગી જ આમાં જાગૃત રહે છે અને બલાત્કારથી પણ આજસ અને નિદ્રાનો ત્યાગ કરી આગળ વધે છે. આ લયદોષમાં દેહાભિમાન રહે છે. તેનો ત્યાગ કરી, સાધકે વિજ્ઞાનમય (ચિન્મય) પરમાત્મામાં અલેદૃષ્ટિ સ્થિતિ કરવી જોઈએ. (ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેષુ વગેરે વિચારથી) આ ઉપરથી સમજાશે કે આ સાધન ખૂબ કઠિન છે.

(૨) યોગ સાધન :—આ સાધનમાં ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ થવો એ જ વિકટ કાર્ય છે અને એમ કરતાં પણ જો નિરોધ થાય તો તેમાં વ્યાધિસ્ત્યાનસંશયપ્રમાદાલસ્યાચિરતિશ્ચાન્તિદર્શનાલબ્ધભૂમિકત્વાનવસ્થિતાનિ ચિત્તવિક્ષેપાસ્ત્રેન્તરાયાઃ । પા. યો. સૂ. ૧-૩૦. પ્રમાણે વ્યાધિ, પ્રમાદ, આલસ્ય, સંશય વગેરે અનેક અંતરાયો આવે છે. આસન-જય કરવો પડે છે. આહારવિહાર ઉપર (યુક્તાહારવિહારસ્ય વગેરેથી) ખૂબ કાળુ રાખવો પડે છે, અને એમ કરવામાં તો યોગી હેરાન થઈ જાય છે. આમ કરવામાં એને પ્રથમ મળે છે સિદ્ધિઓ. જો એ સિદ્ધિના લોભમાં ફસાયે તો ત્યાં જ તેનો અધઃપાત થાય છે, અને જો ન ફસાયે તો આગળ વધી કૃષ્ણપ્રણિધાનાદ્વાયી ભગવત્સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે.

(૩) કર્મ સાધન :—ભગવતી ગીતા અને શ્રીમદ્ભાગવતે નિષ્કામ કર્મયોગને પણ મહત્વનું ભગવત્પ્રાપ્તિનું સાધન

માન્યું છે. પણ એમાં પણ અનેક અંતરાયો પડેલા છે. પહેલી વાત તો એ જ કે નિષ્કામ કર્મની પ્રવૃત્તિ થવી એ જ કઠિન છે. માનવ સ્વભાવ જ પરમાત્માએ એવો વિચિત્ર ઘડ્યો છે, કે કર્મ કરવા માટે તે પહેલાં તો શેખચલ્લીની માફક તેનાં ફળ મગજમાં ઘર ઘાલી એસે છે. બાળકનો જન્મ થતાંની સાથે માતા પિતા તેના જન્માક્ષર બનાવી-બનાવરાવી તેનાં આખાં જીવનમાં રસ લે છે, અને જાણે તે જ દિવસે એ બાળક તેમનો ઉદ્ધાર કરવાનો હોય, તેમ મનમાં સુખ પ્રાપ્ત કરે છે. આ ફલાનુસંધાનપૂર્વકનાં કર્મ એ માનવ સ્વભાવ છે. એ ફેરવવો ખૂબ કઠિન છે.

એમ માનો કે અતિ પ્રયત્ન કરી એ ઉપર એક વખત વિજય મળ્યો તો પણ કર્મના લેદોમાં ફસામણ થાય છે. શુદ્ધ દેખાતું કર્મ, અકર્મ કે વિકર્મ બને છે. જગતની દૃષ્ટિએ દેખાતું કર્મ (દ્રોપદીનો પાંચ પુત્રોને મારી નાંખ્યા પછી અશ્વત્થામાને મારવાનું-અર્જુન અને દ્રોપદીની દૃષ્ટિએ) અકર્મ બને છે. એટલે દેશ, કાલ અને પાત્રની દૃષ્ટિથી કર્મમાં સૂક્ષ્મ ભેદ પડે છે. તે મુજબ કર્મ-અનાસક્તિપૂર્વક-ધર્મ-સ્વરૂપે આચરે તો મુક્તિ થાય. આ કેટલું દુષ્કર છે, એ પ્રિય વાચકોના ધ્યાનમાં આવશે.

(૪) ભક્તિ સાધન:—હવે આપણે ભક્તિયોગ જોઈએ. આ ભક્તિ મુખ્ય બે પ્રકારની છે:—(૧) વૈધી, (૨) રાગાત્મિકા.

૧. વૈધી:—આ શબ્દ વિધિ ઉપરથી બન્યો છે. જે ભક્તિમાં વિધિ (વૈદિક, તાંત્રિક, મિશ્ર અને નિયમો-અમુક જ

રીતે પૂજન, અમુક સમયે જ પૂજન, અમુક દેશમાં જ પૂજન)નું પ્રાધાન્ય હોય, એવી આચારપ્રધાન ભક્તિ.

૨. રાગાત્મિકા :—રાગ-પ્રેમ એ જ જેનો આત્મા છે, એવી (સા પરાનુરક્તિરીશ્વરે-શાં. સૂ. | સાં ત્વસ્મિન્ પરમપ્રેમ-સ્વરૂપા-ના. મ. સૂ.) જેમાં ઉચ્ચ, નીચ, પાત્ર, અપાત્ર, દેશ, કાલનાં બંધન નહિ કેવળ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ. પ્રથમ પ્રકારની ભક્તિમાં ઘણાં આવરણ હોય છે. વિધિનિષેધમાં મન થાકી જાય છે. કર્મથી શરીર થાકે છે અને એથી શ્રવણ-કીર્તનાદિમાં જેવો ભેદ એ તેવો આનંદ તથા એકાગ્રતા થતાં નથી. ભક્ત બનવાનો હંભ વધે છે. અભિમાન જાગૃત થાય છે. વિધિનિષેધને લીધે ક્રોધ, ઈર્ષ્યા, દુઃખ, કલેશ વગેરે લાગણી પણ થાય છે. આબંધા એના અંતરાયો છે. જ્યારે માણસ એ અંતરાયોથી પર બને છે, તો જ એ વૈધી ભક્તિનો સાચો આનંદ-પ્રભુપ્રાપ્તિ-લક્ષ શકે છે.

બીજા પ્રકારની ભક્તિમાં મુખ્ય બે જ વાત હોવાથી તે બહુ સુકર છે. (૧) પ્રભુમાં અખંડ શ્રદ્ધા, અને (૨) આત્મ-નિવેદન. આ બે એનાં મહાસાધન છે. હાથીના પગલાંમાં સર્વ પગલાંની પેઠે એમાં સર્વ સાધનોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. અને આથી જ ભગવતી ગીતાએ તથા શ્રીમદ્ભાગવતે આ પ્રકારની ભક્તિને જ પ્રાધાન્ય આપ્યું છે.

આગળ જણાવેલાં સાધનોમાં જે જે સિદ્ધાન્તો પ્રતિ-પાદન કર્યા છે, તેમાં ઉપર જણાવેલાં અંતરાયો આવવાથી સામાન્ય જનસમૂહને માટે તે ખૂબ અઘરા છે. એથી એમાં ઉત્તતિ કરતાં અવનતિનો વધારે લય હોવાથી ભાગવતે એ સર્વનું ભક્તિધાત્રમાં પર્યાવસાન કર્યું છે.

આ સાથે એક વાત સમજવી જરૂરી છે, કે શ્રીમદ્-ભાગવતે કે ગીતાએ નિષ્કામ કર્મયોગ કે જ્ઞાનનો જરાય અનાદર નથી કર્યો. અનેક મહાપુરુષો અને આચાર્યોએ એ માર્ગે સુક્તિ પ્રાપ્ત કરી છે, અને તેઓ ખરેખર વંદ્ય છે. છતાં નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ એટલું કહી શકે એમ છે, કે ભક્તિ-સાધન વિના એ ત્રણે સાધનો નિરર્થક નીવડ્યાં છે. ભગવાન શંકરાચાર્ય અને મધુસૂદન સરસ્વતી જેવા અનેક યોગી-ઓએ ભગવત્સ્તોત્રોના રસપ્રવાહ-ભક્તિપ્રવાહ-ને તે તે સાધનોમાં ઓતપ્રોત કર્યો છે. અસ્તુ.

અનેક ધર્મની જન્મદાત્રી આયણી આ પવિત્ર ભારત-ભૂમિમાં ભક્તિનો પ્રચાર સર્જનજૂનો છે. જેવી રીતે માનવોત્તર મહાશક્તિ ઓળખવા માટે જ્ઞાન થયું, જેવી રીતે તે મહાશક્તિના ઉપકારના પ્રત્યુપકાર તરીકે યજ્ઞરૂપ કર્મસાધન થયું, તે જ રીતે તેના તરફના પૂજ્યભાવને લીધે તથા કંઈક અંશે ભયને લીધે પણ ભક્તિસાધનનો પ્રાદુર્ભાવ થયો.

આ ત્રણે સાધનો સ્વતંત્ર હોવા છતાં જ્ઞાન અને કર્મ, ભક્તિસાધન વગર કૃણ આપતાં નથી, એનાં ઘણાં પ્રમાણો આપી શકાય એમ છે, તે પૈકી, એક બે વિશિષ્ટ પ્રમાણ આપી આ સમીક્ષામાં ભક્તિની વ્યાખ્યા, સ્વરૂપ તથા સાધનોનો વિચાર કરીશું. ભાગવત ભક્તિશાસ્ત્ર હોવાથી બીજાં સાધનો કરતાં ભક્તિસાધનની વધુ સ્પષ્ટતા કરવી ઉચિત થાય છે, એ પ્રિય વાચક ધ્યાનમાં લેશે. અસ્તુ.

ધૈતાશ્વતર ઉપનિષદમાં કહે છે કે:—

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्था प्रकाशन्ते महात्मनः ॥૧૬૨॥

જેને દેવ તથા શુરુમાં પરાભક્તિ હોય, તેને જ જ્ઞાનપ્રદિ સાધનો પ્રકાશ આપે છે.

શ્રીમદ્ભાગવત એની સાક્ષી પૂરે છે:—

નૈષ્કર્મ્યમપ્યચ્યુતભાવવર્જિતં

ન શોભતે જ્ઞાનમલ નિરજ્જનમ્ ॥

પરમાત્માના ભાવ વગરનું ફલ રહિત કર્મવાળું જ્ઞાન ચોભતું નથી—ફલદાયી નથી.

આ ભક્તિનું બીજ પ્રત્યેક માણસના હૃદયમાં રહ્યું છે. એ એક પવિત્રમાં પવિત્ર ભાવ છે. એ હૃદયના બિંડાણમાંથી ભગવાનના અનુગ્રહથી જ નીકળે છે. પરમાત્માના અધિકાધિક સ્મરણથી એ પુષ્ટ થાય છે, અને અંતમાં પૂર્ણ આત્મનિવેદનમાં લીન થાય છે. કાવ્ય અને અલંકારશાસ્ત્ર ભક્તિને એક રસ તરીકે માને છે.

હવે આપણે ભક્તિની થોડી શાસ્ત્રીય વ્યાખ્યા બોધીએ.

(૧) સા પરાનુરક્તિરીશ્વરે । (શાંડિય સુત્ર)

(૨) સા ત્વસ્મિન્ પરમપ્રેમસ્વરૂપા । (નારદ ભક્તિસુત્ર)

(૩) બન્યામિલાપિતાશૂન્યં જ્ઞાનકર્માધનાવૃત્તમ્ ।

માનુકૃત્યેત છપ્પાનુશીલનં ભક્તિરુત્તમા ॥

(ભક્તિરસામૃતસિન્ધુ)

(૪) દ્રધીભાવપૂર્વિકા દિ મનસો ભગવદાકારતા

સવિકલ્પકવૃત્તિરૂપા ભક્તિઃ । (ભક્તિરસાધન)

(૫) દ્રુતસ્ય ભગવદ્દર્શાપયાદિકતાં ગતા ।

સર્વેશે મનસો વૃત્તિર્ભક્તિરિત્યભિધીયતે ॥

(શ્રી મધુસૂદન સરસ્વતી)

(૬) યા પ્રીતિરવિવેકાનાં વિષયેષ્વનપાપિનો ।

ત્વામનુસ્મરતઃ સા મે હૃદયાન્માપસર્પતુ ॥

(વિષ્ણુપુરાણ)

ભક્તિની વ્યાખ્યાઓ આપતા ઘણા અંશે છે. એ પૈકી મુખ્ય વ્યાખ્યાઓ ઉપર જણાવી છે. આ સમીક્ષામાં ઉપરનાં અવતરણોનો અર્થ આપ્યો નથી, પણ તે તે ઉક્તિના મુખ્ય શબ્દો નીચે અમે લીટી કરી છે, એ ઉપરથી એટલો અર્થ ચોક્કસ ફલિત થાય છે, કે ‘પ્રભુ ઉપર નિર્વ્યાજ પ્રેમ, એ ભક્તિ.’

આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે ભક્તિ બે પ્રકારની છે. વૈધી અને રાગાત્મિકા.

આ ભક્તિના x(૧) વૈધી ભક્તિના (સાધન અવસ્થાની) નવ પ્રકાર છે :—(૧) શ્રવણ, (૨) કીર્તન, (૩) સ્મરણ, (૪) પાદસેવન, (૫) અર્ચન, (૬) વંદન, (૭) દાસ્ય, (૮) સખ્ય અને (૯) આત્મનિવેદન. એમાં પહેલા ૬ પ્રકાર પ્રથમ ભૂમિકાના છે. જ્યારે છેલ્લા ૩ પ્રકારનું પર્યાવસાન રાગાત્મિકા ભક્તિમાં થાય છે. (જુઓ. ભા. ૬-૪-૧૮-૨૦). વૈધી ભક્તિ પગ-ધિયાં ૩૫ છે.

—(૨) રાગાત્મિકા (સિદ્ધ અવસ્થાની) એના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર છે :—(૧) રસાત્મિકા, (૨) આનંદાત્મિકા અને (૩) શાન્તિદા.

(૧) અ ગોણ રસાત્મિકા :—(૧) હાસ્ય (ગોપખાલકો),

x વિધિસાધ્યમાના વૈધો સોપાનરૂપા । (અંગિરાઃ. મો. સુ. ૫)

— રસાનુભવિકાનન્દશાન્તિવા રાગાત્મિકા ।

(અં. દૈ. મા. સુ. ૧૨)

(૨) વીર (ભીષ્મપિતામહી), (૩) કરુણ (દશરથ), (૪) અહ્મુત (ભલિ, અર્જુન), (૫) ભયાનક (કંસ), (૬) બીભત્સ (અઘાસુર), (૭) રોદ્ર (ઇન્દ્ર). (૮) શૃંગાર (શ્રીરાધાણ-ગોપિકાઓ).

વ. પ્રધાન રસાત્મિકા:—(૧) દાસ્ય (શ્રીહનુમાન), (૨) સખ્ય (અર્જુન, ઉદ્ધવજી), (૩) વાત્સલ્ય (નંદ, યશોદા, દશરથ, કૌસલ્યા), (૪) માધુર્ય (મજ્જગોપી), (૫) આત્મ-નિવેદન (બલિરાજ), (૬) શુભ્રકીર્તન (શ્રીનારદજી), (૭) તન્મયાસક્તિ (પ્રહ્લાદ, શંકર ભગવાન) વગેરે.

(૨) આનંદાત્મિકા:—જેમાં ભક્ત લોકબાહ્ય થાય એ દશા. (જુઓ ભાગવત, ૧૧-૧૪-૨૪; ૧૧-૨-૪૦; ૧૧-૩-૩૨ વગેરે).

(૩) શાન્તિદા:—આ રાગાત્મિકા ભક્તિની છેલ્લી દશા છે. આ દશામાં ભક્ત સર્વસ્વ ભૂલે છે. ભગવન્મય બને છે. સર્વ સાધનોના ફળરૂપ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી પરમ શાન્તિ અને જીવન-મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. (જુઓ ભાગવત ૧૧-૨-૪૩). આને જ પરામર્ત્તિક સ્વરૂપના નાગરપર્યાયા સા-કહે છે. વેદાન્તનાં ‘તત્ત્વમસિ’ ‘સર્વં ચલ્લિદં બ્રહ્મ’ ‘બદ્ધં બ્રહ્માસ્મિ’ વગેરેની આમાં ચરિતાર્થતા છે.

ગીતાજીમાં ભક્તિની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા નથી, પણ તેની અસરનું સ્થળે સ્થળે વર્ણન છે એમાં વૈધી કરતાં રાગાત્મિકા ભક્તિનું પ્રાધાન્ય છે. ખારમાં અધ્યાયમાં આપેલાં ભક્તલક્ષણો તથા સોળમાં અધ્યાયમાં આપેલાં દેવીસંપત્તિનાં લક્ષણો પણ ભક્તિનાં પરિપોષક છે. નવમાં અધ્યાયનાં મનન્યાશ્ચિન્તવન્તો મામૃથી ચરૂ યદ્ય અન્ત મુધીનો ભાગ રાગાત્મિકા ભક્તિનું

મુંદર ઉઠાડરણ છે. અનન્યશરણાગતિનું 'લક્ષણ ગીતાજીનું' પ્રધાન અંગ લગભગ બધા જ અધ્યાયોમાં ઓતપ્રોત છે. દૂંકમાં કહીએ તો કર્મ અને જ્ઞાનનું પર્યવસાન ભાગવતની માફક ગીતાજીએ પણ રાગાત્મિકા ભક્તિમાં જ કર્યું છે.

આ ઉપરાંત વૈધી ભક્તિના બે વધુ પ્રકાર પડે છે.

(૧) સકામ અને નિષ્કામ.

સામાન્ય નિયમ એવો છે કે કારણ વિના કાર્ય કદોય સંભવતું નથી. ભક્તિ પણ માણસ સકારણ કરે છે. ગીતાજીએ એવા ભક્તોનો નિર્દેશ કરી શુભ રીતે એ કારણોનો પણ નિર્દેશ કર્યો છે.

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।

मातो जिज्ञासुरर्थार्थी क्षાત્રી च भरतर्षभ ॥

હે અર્જુન, ચાર જાતના સદ્ભાગી પુરુષો મને ભજિ છે. (૧) આર્ત-દુઃખી, (૨) જિજ્ઞાસુ, (૩) અર્થાર્થી-અભિલાષી, પૂર્ણ કરવાની ઇચ્છાવાળો, અને (૪) જ્ઞાત્રી.

તેમાં જ્ઞાત્રી નિત્યયુક્ત ષકમક્તિવિશિષ્ટ છે.

તેમાં જ્ઞાત્રી ભક્ત એકનિષ્ઠાવાળો અને સદાયનો યોગી હોવાથી શ્રેષ્ઠ છે.

ખરી વાત એમ છે કે આગલા ત્રણ સકામ ભક્ત છે, બ્યારે જ્ઞાત્રી નિષ્કામ છે. આ ભક્તોનું યોગું નિરૂપણ કરીએ.

(૧) આર્તઃ—આર્ત એટલે દુઃખી. મુખ અને દુઃખ બન્ને સંસારનાં ફળ છે. માણસનાં પોતાનાં કર્મનાં પરિણામ છે, છતાં માણસ મુખ લોગવવા ઇચ્છે છે, અને દુઃખથી ડરે છે. એ દુઃખના નિવારણ માટે પોતાનાથી બનતા સર્વ પ્રયત્ન કરે છે, છતાં એક શક્તિ એવી છે, કે જેની આગળ

તે લાચાર થાય છે. ઇચ્છા ન હોવા છતાં વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણ આવે છે. ઇચ્છા ન હોવા છતાં પુરુષાર્થ નિષ્ફળ બને છે. આવતી કાલે મારેલું શુભ કાર્ય સવારે અશુભ બને છે.

એ વખતે એને પોતાના પુરુષાર્થ ઉપરની શ્રદ્ધા ખૂટે છે, અને જે કોઈ એવી શક્તિ છે, કે જેનાથી આ બધું થાય છે, તેને શરણે જવું પડે છે, અને તેથી તે શરણે જાય છે. બાધા રાખે છે, જન્માક્ષર જોવડાવે છે, મૃત્યુનંજયના જપ કરાવે છે, પણ એ શુભ કર્મનું પરિણામ આવે, તે પહેલાં તો તે ઝડપાઈ જાય છે.

એવાને એક જ વસ્તુ બચાવી શકે—પ્રભુકૃપા.

શરીરે જર્જરીભૂતે વ્યાધિગ્રસ્તે કલેવરે ।

ઔપધં જાદ્રવીતોયં વૈદ્યો નારાયણો હરિઃ ॥

• (૨) જિજ્ઞાસુઃ—જાણવાની ઇચ્છાવાળો—આ જગત ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયું ? ક્યારે ઉત્પન્ન થયું ? કેવી રીતે ચાલે છે ? કેમ નાશ પામશે ? એનાં તત્ત્વો ક્યાં ? કેટલાં ? વગેરેનો વિચાર કરતાં એને ઇશ્વરની અગાધ અને અપ્રતકર્ષ શક્તિનું લાન થાય છે અને શ્રદ્ધાપૂર્વક તેની ઉપાસના કરે છે.

(૩) અર્થાર્થીઃ—આ લક્ષ્મ બાધાવાદી છે. એ ઇશ્વર સાથે પણ કરાર કરે છે, કે ‘હે ભગવાન, જો મારો પુત્ર મારો થાય તો અમુક પ્રકારનો મનોરથ કરાવીશ.’ ‘જો પરીક્ષામાં પાસ થઈશ તો સત્યનારાયણનો સવાપાશેર શીરાની કથા કરાવીશ.’ વગેરે.

આ સર્વસામાન્ય જનસમુદાયની વાત થઈ, પણ મોટા અધિમુનિઓ પણ આમાંથી છટકી શક્યા નથી. તેમણે પણ

દરેક વ્રત, જપ, તપશ્ચર્યા અને યજ્ઞયાગાદિનાં ફળ ખતાવ્યાં છે. એમાં એમનો શુભ હેતુ કેટલીક જગાએ પરોક્ષવાદો વેદોડ્યં ચાલાનામનુશાસનમ્ કહી સ્પષ્ટ પણ કર્યો છે. છતાંય તેમાં ફલેચ્છા તો છે જ. આનું નામ સાપેક્ષ ભક્તિયોગ.

(૪) વૈરાગ્ય અને ભક્તિયુક્ત જ્ઞાની:—એનો સંબંધ રાગાત્મિકા ભક્તિ સાથે હોવાથી આગળ કહીશું.

ભગવતી ગીતાએ જ્ઞાની સાથે આ વ્રણને પણ સુકૃતી કહ્યા છે. કારણ કે એમ કરતાં પણ—સકામ ભક્તિ કરતાં કરતાં—સાચી ભક્તિ કરતાં શીખી શકે. ગીતાજીએ આવા સકામ ભક્તોનો બે વ્રણ જગાએ નિર્દેશ કર્યો છે, પણ એ સર્વમાં અધ્યાય ૯માં ૨૨૦. ૧૫ થી ૨૧ સુધીના ૨૨૦૬૦ સકામ ભક્તિને બહાને એક જ ભગવાનની ઉપાસના અને તેનું ફળ ખતાવનાર હોવાથી શ્રેષ્ઠ છે.

ભાગવતે પણ આ માર્ગ સ્વીકાર્યો છે. એણે પણ આખ્યાનો અને ઉપાખ્યાનોને છેડે તેને અનુરૂપ ફલશ્રુતિ આપી જ છે, પણ તેમ કરવામાં ઉપરના ૨૨૦૬૦થી એનું ધર્મરુચિ કેળવવાનું ધ્યેય સ્પષ્ટ છે.

હવે આપણે રાગાત્મિકા ભક્તિ ભેદજ્ઞે વૈધી ભક્તિનાં પ્રાથમિક અગ્રા શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન, અર્ચન અને વંદન જ્યારે એકાગ્ર મનથી કરવામાં આવે છે, ત્યારે પરાભક્તિનાં પગથિયાં ૩૫ દાસ્ય, સખ્ય, અને આત્મનિવેદન સ્વાભાવિક પ્રાપ્ત થાય છે. ભગવાન પ્રત્યે ભક્તના હૃદયમાં અદ્ભુત ભાવ જાગૃત થાય છે. આ પ્રેમભક્તિ ભક્તિનું પ્રાથમિક સ્વરૂપ છે.

આ ભકિત પરમાત્માના અનુગ્રહ વગર પ્રાપ્ય નથી. ભગવાનની અસામાન્ય દયા તો જ્યારથી માનવે જન્મ લીધો ત્યારથી જ છે. એ વાત ભગવાને સ્વમુખે ‘મયાનુકૂલેન નમસ્વતેરિતમ્ । કહી કબૂલ પણ કરી છે.

દયા તથા સત્કર્મથી વૈધી ભકિત પોષાય છે, પણ પ્રેમલક્ષણા ભકિત તો ભગવાનના અનુગ્રહથી-કૃપાથી જ-પ્રાપ્ત થાય છે. એ અનુગ્રહ દેશ, ભક્તિ, કાલ, પાત્રતા કે અપાત્રતા ભેતો નથી. ભીલમાંથી વાલ્મીકિ બનાવવો, બિલ્વમંગળજેવા કામીને સૂરદાસ બનાવવો, મહાભાગા શબરી ઉપર કૃપા થવી, એ એનાં દૃષ્ટાંતો છે. એથી ભાગવતે એનું લક્ષણ કહ્યું છે. પોષણ તદનુગ્રહઃ ।

સકામ ભકિતમાં સ્વર્ગનું અથવા પૃથ્વીનું સુખ, પુત્ર પૌત્રાદિ, ધનધાન્યાદિ, યશ અથવા છેવટે મુક્તિની પણ ઈચ્છા ફલરૂપે હોય છે, જ્યારે રાગાત્મિકા ભકિતમાં કેવળ ભગવાન ઉપર જીવનભર તેમનાં ચરણમા અવિરત શ્રદ્ધા અને ભકિત રહે એ જ ઈચ્છા ફલરૂપે હોય છે વૈધી ભકિત મુક્તિ માગે છે, જ્યારે પ્રેમલક્ષણા વારંવાર ભકિતને ખાતર જ જન્મ માગે છે.

‘હરિના જન તો મુક્તિ ન માગે’

આ ભકિતમાં વૈધી ભકિતનાં બંધનો નથી. પરમાત્મામાં અખૂટ શ્રદ્ધા, અને અવિરત પ્રેમ એ બે જ એનાં મહાસાધનો હોવાથી એને જગતનાં દુઃખોથી સદા સંતપ્ત રહેવું પડે છે. એને ન સમજનાર માણસો એને ખૂબ ત્રાસ આપે છે, પણ એ જ પરમાત્મા ઉપરનો પ્રેમ એ સર્વને સહન કરવાની શક્તિ આપી સર્વ, યોગ અને જ્ઞાનસાધ્ય સિદ્ધિઓ તેને ચરણે ધરે છે. એ સિદ્ધિઓની પણ પરવા ન કરતાં ભકત

તેને ભગવાનની પ્રસાદીરૂપ માની પોતાના પ્રેમલક્ષિતના
આનંદમાં મસ્ત રહે છે. એના કેટલાંક દૃષ્ટાન્તો:—

નાસ્થા ધર્મે ન વસુનિવયે નૈવ કામોપભોગો
યદ્ભાવ્યં તદ્ ભવતુ ભગવન્ પૂર્વકર્માનુરૂપમ્ ।
પતત્પ્રાર્થ્ય મમ વહુમતં જન્મજન્માન્તરેડપિ
ત્વત્પાદાંભોરુદ્ધયુગગતા નિશ્ચલા ભક્તિરસ્તુ ॥
દિવિ વા ભુવિ વા મમાસ્તુ વાસો ।
નરકે વા નરકાન્તકે પ્રહામમ્ ।
અવધીરિતશારદારચિન્દો

ચરણો તે મરણેડપિ ચિન્તયામિ ॥
મનસો વૃત્તયો ન સ્યુ કૃષ્ણપાદામ્બુજાશ્રયા ।
વાચોભિચારિનીર્નામ્નાં કાયસ્તત્પ્રહ્ણાદિપુ ॥
કર્મભિધ્રામ્યમાણાનાં યત્ર દ્વાગોશ્વરેરુડયા ।
મક્કલાચરિતૈર્દાનૈ રતિર્નઃ કૃષ્ણ ફૈશ્વરે ॥ વગેરે.

આ પ્રેમલક્ષણા લક્ષિતનો માર્ગ અલૌકિક છે. તેનું
ફળ પણ અલૌકિક છે. શ્રીમહાપ્રભુજી શ્રીમુખે જણાવે છે, કે
સ્નેહાદ્ વશ્યો મત્રેન્નૃણામ્ । આવા પ્રેમથી ભક્ત ભગવાનને
વશ કરે છે. શ્રીમદ્ભાગવત આવાં દૃષ્ટાન્તોથી પૂર્ણ છે. દુવજી,
પ્રહ્લ્લાદજી, પરમ ભક્ત અંબરીષ, વૃત્રાસુર, બલિરાજ, સુદામા,
અર્જુન, કુન્તા, ભીષ્મ, નારદજી, અકૂર, ઉદ્ધવજી, મનગોપી
તથા નંદજી અને યથોદ્ધાજી આ સર્વેએ પ્રભુને પ્રેમથી વશ
કર્યા છે. એમણે ફળરૂપે પરમાત્માની નિર્વ્યાજ લક્ષિતજ
માગી છે. એ ઉપર જણાવેલા છેલ્લા બે શ્લોકોથી સમજાશે.

ભગવતી ગીતાએ તથા ભાગવતે એનાં જૂદાં જૂદાં
નામ આપ્યાં છે. શરણાગતિ, અનન્ય, એકાન્તલક્ષિત, પ્રપત્તિ,

પ્રેમલક્ષણા, રાગાત્મિકા વગેરે. શ્રીમદ્ભાગવતે એને ‘ભાગવત ધર્મ’ તરીકે સ્પષ્ટ સંબોધન કર્યું છે.

આ રાગાત્મિકા ભક્તિની આટલી મહત્તા શા માટે ?

શ્રીમદ્ભાગવતના આરંભમાં જ ચૌનકાદિ ઋષિઓએ ઉચ્ચત્ત્વ સૂતને છ પ્રશ્નો પૂછ્યા. તેના જવાબ રૂપે એમણે શ્રીમદ્ભાગવતનો ઉપક્રમ કર્યો. એમાં શરૂઆતમાં જ સુંદર વ્યવહાર કરણો આપી આ ભક્તિની મહત્તા સિદ્ધ કરી છે. (મા. ૧-૨-૩ થી ૨૨) એનો સારભાગ નીચે પ્રમાણે:—

“ અખંડ અને કોઈ પણ પ્રકારના હેતુ વિનાની પરમાત્મામાં પ્રીતિ થવી, એ જ માનવજીવનનો પરમ ધર્મ. આ જાતનો ભક્તિયોગ એવા જ-હેતુ વિનાના, ક્લેશચરિત જ્ઞાન અને વૈરાગ્યને ઉત્પન્ન કરે છે. જીવનના ચાર પુરુષાર્થ-ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષનાં સાધનો પાળ્યા છતાં ભગવાન ઉપર પ્રેમ ન થાય તો તે શ્રમરૂપ છે. આ ચારેયનું ધ્યેય એક જ છે. પછી તેને બ્રહ્મ કહો, પરમાત્મા કહો, કે ભગવાન કહો. મહાજ્ઞાની પુરુષો વેદવેદાન્તથી પ્રાપ્ત કરેલી નિશ્ચયાત્મક મુદ્ધિથી અને જ્ઞાનવૈરાગ્ય પૂર્વકની ભક્તિથી પોતાનાં સ્વરૂપમાં જ તેનું દર્શન કરે છે. એટલા માટે ધર્મનું પરમ રૂપ ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા એ જ છે. ધર્મની એ જ મહાસિદ્ધિ છે. તેથી હે મહર્ષિઓ, એકાગ્ર મનથી તે પરમાત્માનું શ્રવણ, કીર્તન, ધ્યાન અને પૂજન કરો. આમ કરવાથી આપોઆપ કર્મશયિનાં બંધનો તૂટી જશે.

આવી રીતે શ્રદ્ધાપૂર્વક ભગવાનની સેવા કરવાથી, મહાપુરુષોની સેવાથી અને પુણ્યતીર્થોનાં સેવનથી ભગવાનમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થશે. અને,

શૃણ્વતાં સ્વકથાં કૃષ્ણઃ પુણ્યશ્રવણકીર્તનઃ ।
 હૃદયન્તસ્થો હ્યમદ્રાણિ વિધુનોતિ સુહૃત્સતામ્ ॥
 નષ્ટપ્રાયેષ્વમદ્રેષુ નિત્યં ભાગવતસેવયા ।
 ભગવત્યુત્તમશ્લોકે ભક્તિર્ભવતિ નૈષ્ઠિકી ॥

આવી રીતે પોતાની કથા સાંભળતા ભકતજનો ઉપર સત્પુરુષોના મિત્રરૂપ ભગવાન *હૃદયમાં પ્રગટ થાય છે. અને તેમનાં સર્વ અકલ્યાણોને દૂર કરે છે. અને આવીx રીતે બધાં આવરણરૂપ અકલ્યાણ નાશ પામતાં નૈષ્ઠિકી ભક્તિ (રાગાત્મિકા) ઉત્પન્ન થાય છે. એથી કામલોભાદિ તમોશુ અને રજોશુ પ્રધાન સર્વ ભાવોથી રહિત બનેલું ચિત્ત+ કેવલ સત્ત્વશુરૂપ ભગવાનમાં પ્રસન્ન રહે છે. પરમાત્માના આ ભક્તિયોગથી અને મુક્તસંગ બનવાથી ભકતને સર્વમય પ્રભુદર્શનરૂપ વિજ્ઞાનઃ (વેદાન્ત અને યોગનું પરમ ધ્યેય-પ્રસન્નતા-એકાગ્રતા-અને એકાત્મભાવે શ્રદ્ધાપ્રાપ્તિ) થાય છે. આમ થતાં—

મિચતે હૃદયગ્રન્થિરિહ્યન્તે સર્વસંશયઃ ।
 ક્ષીયન્તે ચાસ્ય કર્માણિ દૃષ્ટ વવાત્મનોશ્વરે ॥

બધા સંશયો, અજ્ઞાનની ગાંઠ અને કર્મનાં બંધનો આ સર્વ પ્રભુદર્શન થતાં છૂટી જાય છે. ટુંકમાં ભકત અને

* પોષણં તદનુગ્રહઃ

x અનન્યાશ્ચિન્તયન્તો મામ્ પ્રભાણે

+ પ્રપન્નચિસ્મૃતિપૂર્વિકા કૃષ્ણાસક્તિર્નિરોધઃ (શ્રી સુબોધિની)

ભગવાન એક- અને છે. એટલા માટે-

અતો વૈ કવયો નિત્યં ભક્તિ પરમયા મુદા ।

વાસુદેવે ભગવતિ કુર્વન્ત્યાત્મપ્રસાદનોમ ॥

બુદ્ધિમાન પુરુષો પરમ આનંદથી હંમેશાં આત્માને પ્રસન્ન કરનારી, ભગવાનની ભક્તિ કરે છે. ”

ભાગવત એટલે જ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનું મૂર્ત સ્વરૂપ. એમાં આ ભક્તિ આત્મપ્રેમ છે. એથી એનું સમગ્ર દર્શન કરાવી શકાય એમ નથી. છતાં એનો સારસંગ્રહ આ સમીક્ષામાં આપ્યો છે.

હવે આ સાધનોનાં પ્રમાણ સમજવા માટે ભાગવત ધર્મ બાણવો જરૂરી છે. તેનું દ્વંકમાં તત્ત્વ બેઠ્યે. ગીતાંશુમાં કર્મ, જ્ઞાન, ભક્તિ, સાંખ્ય-વાળો સમગ્ર ઉપદેશ આપી, ભગવાન સ્વયં પોતાનો અભિપ્રાય બાણવે છે. પ્રથમ ભગવાન કહે છે:-

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।

विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥

હું પાર્થ, આ પ્રમાણે મેં તમને ગુહ્યમાં ગુહ્ય જ્ઞાન કહ્યું. હવે એનો સંપૂર્ણ વિચાર કરી જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કર.

÷ આ સંબંધી એક દ્વંક છતાં અનુરૂપ દર્શાવે છે,

એક વખત શ્રી રામચંદ્રએ અનન્ય ભક્ત શ્રીહનુમાનજીને પૂછ્યું. હે મારુતિરાય, તમે કોણ છો ? શ્રી હનુમાને ઉત્તર આપ્યો.

देहबुद्ध्या तु दासोऽहं जीवबुद्ध्या त्वदेशकः ।

वस्तुतस्तु त्वमेवादमिति मे निश्चिता मतिः ॥

ભગવન! દેહબુદ્ધિથી હું આપનો દાસ છું, જીવબુદ્ધિથી

આપનો અંશ છું પણ ખરી રીતે જોતાં જે તમે છો તે જ હું છું

આ મારી નિશ્ચિત બુદ્ધિ છે. (ચંચલાવાત્મિકતા બુદ્ધિરેકેદ

કુચનન્દન) આ જ રાગાત્મિક ભક્તિનું પરમ ફળ.

પણ ભગવાન, ભક્તપ્રતિપાલક છે. એ સર્વાન્તર્યામી બાણ છે, કે આ બધા જ્ઞાનસમુદ્રમાં. મારો ભક્ત મુંઝાશે. અને તેથી તેના ઉદ્ધાર માટે નિશ્ચયાત્મક અભિપ્રાય બે શ્લોકોથી જણાવે છે. એ કહેવાનું કારણ ફક્ત એક જ છે. દ્વિષ્ટોઽસિ મે દદમિતિ (અર્જુન, તું મને અતિપ્રિય છે. અને તેથી તત્તો વક્ષ્યામિ તે દિતમ્ । હું તારું કલ્યાણ કરનાર વચન કહીશ સર્વગુહ્યતમં સર્વથી ગુહ્ય, પરમં સર્વશ્રેષ્ઠ.

ભગવાન એ વચન કહે છે :—

મન્મના ભવ મદ્ગત્તો મયાજી માં નમસ્કુલં ।

મામેવૈષ્યસિ સત્યં તે પ્રતિજાને પ્રિયોઽસિ મે ॥

સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેક શરણં વ્રજ ।

‘અહ ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ ॥

“હે અર્જુન, મારામાં મન રાખ, મારો ભક્ત બન, મારું ભજન કર, મારું શરણ લે. એમ કરવાથી મને જ પામીશ તું મને પ્રિય છે, તેથી આ પ્રતિજ્ઞા કર છું. સર્વધર્મનો ત્યાગ કરી મને એકને, શરણ આવ. હે અર્જુન ! હું તને સર્વ પાપોમાંથી મુક્ત કરીશ. શોક ન કર.”

કેવાં શાન્તિદાતા અને અમૃત ઝરતાં વચનો ! આનું નામ શુદ્ધ ભાગવત ધર્મ. દેહ અને આત્મ ધર્મનો ભગવાનમાં ત્યાગ.

એ ધર્મનો ઈશારો ભગવાને ગીતામાં નવમા અધ્યાયમાં કર્યો છે.

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।

ज्ञानं विज्ञानसंहितं यज्ઞાત્વા મોક્ષ્યસેઽશુભાત્ ।

રાજયિયા રાજગુહ્યં પયિત્રમિદમુત્તમમ્ ।

પ્રત્યક્ષાવગમં ધર્મ્યં સુસુષ્ણ્વ કર્તુમન્યયમ્ ॥

અથદ્વઘાતાઃ પુરુષા ધર્મસ્યાસ્ય પરંતપ ।

અપ્રાપ્ય માં નિવર્તન્તે મૃત્યુસંસારવર્ત્તનિ ॥

આ ઉપરથી સમજાશે કે ભાગવત ધર્મ :—

(૧) ગુરુમંત્ર જેવો ગુપ્ત છે (૨) એને ધારણ કરનાર અતિ પવિત્ર હોવો જોઈએ, (૩) ઓછા વિધિનિષેધવાળો હોવા છતાંએ મહાવિદ્યા જેવો છે. (૪) પવિત્ર (૫) ઉત્તમ (૬) અનુભવથી જ સમજાય એવો (૭) ધર્મ્ય (૮) ચિરંતન સુખ દેનાર (૯) શાશ્વત અને (૧૦) ભગવાનનો પોતાનો છે.

ત્યારપછી તે જ અધ્યાયમાં ભગવાન સાંખ્યયોગ (શ્લો. ૪-૧૩) જ્ઞાનયોગ (શ્લો. ૧૫-૧૬) સકામ કર્મયોગીની (શ્લો. ૨૦-૨૧) ચર્ચા કરે છે. તે સર્વના ક્ષણનો નિર્દેશ શ્લો. ૨૫માં કરે છે. અને તે સાથે અનન્ય-શરણાગતિનું ક્ષણ પણ તે જ શ્લોકમાં કરે છે. યાન્તિ મદ્યાજિનોડપિ મામ્ । અહિંથી શુદ્ધ ભાગવત ધર્મ શરૂ થાય છે. એમાં (૧) વિધિનિષેધનો બાધ નથી (શ્લો. ૨૬) (૨) ભગવાનને સર્વ સમર્પણ કરવું. (શ્લો. ૨૭) (૩) અન્નમિલ જેવો દુરાચારી પણ તરે છે (શ્લો. ૩૦) (૪) પાપીમાં પાપીઓ ઓ વૈશ્યો અને શૂદ્રો પણ તરે છે-તેમાં વિદ્યા, ધન કેનાતબતનો ભેદ નથી. (શ્લો. ૩૩) (૫) શ્રદ્ધા અને ભક્તિ એ બે એનાં મહાસાધન છે. આટલા મુખ્ય સિદ્ધાન્તો બતાવ્યા છે.

આ ભાગવત ધર્મ ભાગવત અને ગીતાજીમાં સ્થળે સ્થળે છે. જિજ્ઞાસુઓને તે ઉપરનાં લક્ષણોથી તારવી લેવા વિનંતી છે.

આ ધર્મ એક સંપ્રદાય છે. એ સંપ્રદાયના આચાર્ય ભગવાન સંકર્ષણ-ચેપનારાયણ છે. શ્રીમદ્ભાગવતે એની પરંપરા તૃતીય સ્કંધના આઠમા અધ્યાયમાં આપી છે. નારદજી

તેના વાહક ભગવાન શેવનારાયણ-સનતકુમાર-સાંખ્યાયન, પરાશર, ષૂંહરુપતિ અને મહર્ષિ મૈત્રેય છે. આ એની ગુરુ-પરંપરા * ભાગવતે બતાવી છે. આચાર્યશ્રી મહાપ્રભુજી, શ્રી કૃષ્ણસ્વરૂપ શ્રી ચૈતન્યદેવ અને શ્રી રૂપગોસ્વામીએ આ સંપ્રદાયને દૃઢ બનાવ્યો છે. આ ભાગવત ધર્મની સ્પષ્ટ સમજ પડે એવો ઉદ્દેશ્ય ભાગવતમાં પાંચ જગાએ છે. (૧) ચિત્રકેતુએ શેવ ભગવાન પાસે પ્રાપ્ત કરેલી વિદ્યાના પ્રસંગે (૨) શ્રી સનતકુમારે પૃથુ રાજાને આપેલા ઉપદેશમાં અને (૩) એકાદશ સ્કંધમાં નિમિ અને નવ યોગેશ્વરોના સંવાદમાં (૪) ભાગવત માહાત્મ્યમાં સનકાદિ અને નારદજીના સંવાદમાં, (૫) સપ્તમ સ્કંધમાં અ. ૬ અને ૭ માં.

આ ભાગવતી ભક્તિતું યથાર્થ વર્ણન કરવા માટે તો પ્રકરણો લખવાં પડે એમ છે. પણ નિષ્કર્ષરૂપ એક શ્લોક ભક્તિરસામૃતસિન્ધુમાં શ્રી રૂપગોસ્વામી મહારાજે આપ્યો છે.

આ ભક્તિ :—

ક્લેશઘ્નો શુભદા મોક્ષલઘુતારુત્સુદુર્લભા ।

સાન્દ્રાતન્દ્રિયોષાત્મા શ્રીકૃષ્ણાકર્ષિણી ચ સા ॥

*મૂળમાં આ પરંપરા ભાગવત પુરાણને અનુલક્ષીને છે. પણ સિદ્ધાન્તો ભાગવત ધર્મના છે. ભાગવત પુરાણની પરંપરા ભગવાન બ્રહ્મદેવ-નારદ-વ્યાસ-શુક-સુત-ચૌનક-આ પ્રમાણે જણાવી છે. એ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે, કે ઉપર જણાવેલી પરંપરા ભાગવત ધર્મની છે. સ્વયં ભાગવત અને ગીતા પણ ભાગવતધર્મના જ પ્રાચીન છે. નારદ પાંચરાત્ર, શાંકિશ્યમૂત્ર વગેરે એના વિશિષ્ટ પ્રાચીન છે. એના વધુ અભ્યાસ માટે જૂઓ ગીતારહસ્ય-લોકમાન્ય ટિંગક, વૈષ્ણવ ધર્મના ઇતિહાસ, Shaivism and Vaishnavism. વગેરે.

૧. કલેશજ્ઞી—અવિદ્યાસ્મિતારાગદ્વેષાભિનિવેશાઃ કલેશાઃ ।
અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ—નો નાશ કરનારી,
૨. શુભશા—
શુભાનિ પ્રીણનં સર્વજગતામનુરક્તતા ।
સદ્ગુણાઃ સુસ્થમિત્યાદીન્યાઘ્યાતાનિ મનીષિભિઃ ॥
સર્વ પ્રાણી ઉપર પ્રીતિ, અનુરાગ, સદ્શુભ, અને સુખ આપનારી,
૩. મોક્ષલઘુતાકૃત્ નારદ પંચરાત્રમાં.
*હરિભક્તિમહાદેવ્યાઃ સર્વા મુક્ત્યાદિસિદ્ધયઃ ।
મુક્તપદ્મ્યાદ્ભુતાઘ્યાપિ સેવિકા યવનુદ્રુતાઃ ।
જેવી રીતે દાસીઓ મહારાણીની પાછળ માનપૂર્વક ભાથ છે, તેમ ભુક્તિ તથા મુક્તિ આદિ સિદ્ધિઓ ભક્તિ દેવીને અનુસરે છે.
૪. સુદુર્લભા—
જ્ઞાનતઃ સુલભા મુક્તિઃ મુક્તિર્યદ્ધાવિપુણ્યતઃ ।
સેર્યં સાધનસાદૃશૈર્હરિભક્તિઃ સુદુર્લભા ॥
આ ભક્તિ અનુમહાત્મક હોવાથી દુર્લભ છે.
૫. સાન્દ્રાનન્દવિશેષાત્મા—આનંદનું સાન્દ્ર સ્વરૂપ છે. કારણ કે ભગવાન રસરૂપ છે. રસો છે સઃ ।
૬. ધીરૂષ્ણાકર્પિણી—ભગવાન સ્વયં શ્રીમુખે કહે છેઃ—
ન સાધયતિ માં યોગા ન સાંખ્યં ધર્મ ઉદ્ધવ ।
ન સ્વાધ્યાયસ્તપસ્ત્યાગો યથા ભક્તિર્મમોર્જિતા ॥

જેટલા પ્રમાણમાં ભક્તિ મને વશ કરી શકે છે, એટલા પ્રમાણમાં યોગ, સાંખ્ય, ધર્મ સ્વાધ્યાય, તપ અથવા ત્યાગ વશ કરતાં નથી.

આ ઉપરથી પ્રિય વાચકને સમગ્રશે કે માનવ જીવનમાં ભગવાનની ભક્તિની ઉપયોગિતા કેટલી છે. આવી ભક્તિનો એક અંશ પણ માનવ જીવનને ઉદ્ધારવા પૂરતો છે. આથી બીજાં બધાં સાધનો — કર્મ, જ્ઞાન, યોગ, સાંખ્ય, ગુરુ વગેરેની અપેક્ષાએ ભક્તિસાધનનું વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું.

આ પ્રકરણમાં ભાગવતે આપેલાં સર્વ સાધનોનાં અને આસ કરીને ભક્તિનાં પ્રમાણો આપીએ છીએ.

સાધને!

૧ યોગસાધન:—

દાનં સ્વધર્મો નિયમો યમઃ

શ્રુતઃ કર્માણિ ચ સદ્વ્રતાનિ ।

સર્વે મનોનિગ્રહલક્ષણાન્તાઃ

પરો હિ યોગો મનસઃ સમાધિઃ ॥

સમાહિતં યસ્ય મનઃ પ્રશાન્તં

દાનાદિભિઃ કિં વદ તસ્ય કૃત્યમ્ ।

અસંયતં યસ્ય મનો વિનશ્યદ્

દાનાદિભિશ્ચેદપરં કિમેભિઃ ॥ મા. ૧૧-૨૩-૪૬-૪૭

દાન, નિત્ય-નૈમિત્તિક સ્વધર્મ, નિયમ, યમ, વ્રતો અને ખીજાં પાણી સધનાં સત્કર્મો, એ સર્વેનું ફળ મનનો નિગ્રહ થાય એ જ છે. એનું જ નામ યોગ. જેનું મન સારી રીતે શાન્ત થયેલું છે, તેને દાન વગેરે કરવાનું શું પ્રયોજન છે? (મનની વિશુદ્ધિ એ મહાદાન છે.) અને જેનું મન અંચલ હોય તેને દાન કરવાથી શું ફળ?

૨ યોગતત્ત્વ:—

સુખદુઃખપ્રદો નાન્ય. પુરુષસ્યાત્મવિભ્રમઃ ।

મિત્રોદાસીતરિપવઃ સંસારસ્તમસઃ કૃતઃ ॥

તસ્માત્ સર્વાત્મના તાત નિગૃહ્યા મનો ધિયા ।

મય્યાવેશિતયા યુક્ત પતાવાન્ યોગસંગ્રહઃ ॥ ૧૧-૨૩-૬૦-૬૧

આત્મસ્વરૂપનો વિભ્રમ-અગ્નિ એ જ સુખદુઃખ ઉત્પન્ન કરનાર છે; એ સિવાય ખીજો વસ્તુસત્તા ધરાવનાર પદાર્થ કોઈ પણ નથી. મિત્ર, ઉદાસીન અને શત્રુ-આ સર્વ સંસાર અગ્નિથી જ દેખાય છે. એટલા 'મોટા છે હિલ્લ?' 'મારામાં ખુદીને સ્થિર કરીને તમે સર્વેના મનનો નિગ્રહ કરો. મનનો નિગ્રહ કરવો એ જ યોગનું મૂળ સ્વરૂપ છે.

૩ યોગનો નિયમ :—

સક્કં ન કુર્યાત્પ્રમદાસુ જાતુ

યોગસ્ય પારં પરમારુઘ્નુઃ ।

યોગપારંગત યવાની ઇન્ધ્રાવાણા પુરુષે શ્રીઓનો કદી પણ સંગ કરવો ન જોઈએ.

૪ સખીજ યોગનું સ્વરૂપ અને લક્ષણ :—

યોગસ્ય લક્ષણં વક્ષ્યે સયોજસ્ય..... ।

સ્વધર્માચરણં શક્ત્યા વિધર્માચ નિવર્તનમ્ ॥

દૈવાલ્ભ્યેન સન્તોષ આત્મવિચરણાર્ચનમ્ ॥

ગ્રામ્યધર્મનિવૃત્તિશ્ચ મોક્ષધર્મરતિસ્તથા ।

મિતમેધ્યાદનં શશ્વદ્વિવિક્ષેપસેવનમ્ ॥

અદ્વિસા સત્યમસ્તેયં યાવદર્થપરિગ્રહઃ ।

બ્રહ્મચર્યં તપઃ શૌચં સ્વાધ્યાયઃ પુરુષાર્ચનમ્ ॥

મૌનં સદાઽઽસનજયઃ સ્થૈર્યં પ્રાણજયઃ શનૈઃ ।

પ્રત્યાહારશ્ચેન્દ્રિયાણાં વિપયાન્મનસા હૃદિ ॥

સ્વધિષ્ણ્યાનામેકદેશે મનસા પ્રાણધારણમ્ ।

વૈકુણ્ઠલીલાભિધ્યાનં સમાધાનં તથાત્મનઃ ॥

પતૈરન્યૈશ્ચ પથિભિર્મનો દુષ્ટમસત્પથમ્ ।

બુદ્ધ્યા યુક્તોત્તરશનકૈર્જિતપ્રાણો હૃતન્દ્રિતઃ ॥ ભા. ૨-૨૮-૧-૭

હવે હું તમને સખીજ યોગનું સ્વરૂપ કહું છું : શક્તિ પ્રમાણે સ્વધર્માચરણ કરવું, વિરુદ્ધ ધર્મથી, અધર્મથી અને પરધર્મથી દૂર રહેવું; દૈવયોગે જે મળ્યા આવે તેથી સંતોષ રાખવો. આત્મજ્ઞાની પુરુષોના ચરણોની સેવા કરવી, ગ્રામ્ય ધર્મ—(ધર્મ, અર્થ અને કામ) કર્મોથી દૂર રહેવું, મોક્ષધર્મમાં આસક્તિ રાખવી, માપસર પવિત્ર વસ્તુનું જોખન કરવું, નિરંતર એકાંતસેવન કરવું, અદ્વિસા પાળવી, સત્ય જોલવું, ચોરી ન કરવી, પોતાને જેટલા પદાર્થોનું પ્રયોજન હોય

તેટલા જ પદાર્થો મહાણ કરવા, ઘટ્ઠનચર્ચા પાળવું, તપશ્ચર્યા કરવી, બ્રાહ્મ અને આશ્વ્યંતર પવિત્રતા જાળવવી, નિત્ય સ્વાધ્યાય કરવો, ભગવાનની પૂજા કરવી, મૌન રાખવું, ઉત્તમ આસનનો જય કરી તેની સ્થિરતા કરવી, ધીમે ધીમે પ્રાણાયામ વડે પ્રાણવાયુનો જય કરવો, મન દ્વારા ઈન્દ્રિયોને વિષયો તરફથી પછી વાળવી અને તેઓને હૃદયમાં સ્થાપવો, ભગવાનની લીલાઓનું ધ્યાન કરવું, મનને કેવળ આત્માકાર કરી દેવુ-આ અને આ સિવાયના બીજા ઉપાયોથી નીચ માર્ગે જતા દુષ્ટ મનને શુદ્ધિદ્વારા પ્રાણાયામ કરતાં, આજસ રહિત બની ધીમે ધીમે ભગવાનમાં યોગ દેવુ.

૫ ધ્યાનયોગના રીત અને રૂપ:—

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो मनसाऽऽकृष्य तन्मनः ।

बुद्ध्या सारथिना धीरः प्रणयेन्मयि सर्वतः ॥

तत् सर्वव्यापकं चित्तमाकृष्यैकत्र धारयेत् ।

नाभ્યાनि चिन्तयेद् भूयः सुस्मितं भावयेन्मुखम् ॥

तत्र लब्धપદં ચિત્તમાકૃષ્ય વ્યોમ્નિ ધારયેત્ ।

तच्च त्यक्त्वा मदारोहो न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥

एवं समाहितमतिमांसेवात्मानमात्मनि .

विचष्टे मयि सर्वात्मन् ज्योतिर्ज्यોतिषि संयुतम् ॥

ધ્યાનેનેત્યં સુતીવ્રેણ યુક્તો યોગિનો મનઃ ।

संयास्यत्याशु निर्वाणं द्रव्यज्ञानक्रियाध्रमः .

મા. ૧૧-૧૪-૪૨-૪૬

મારાં સ્વરૂપનું ધ્યાન કરતા પુરુષે ઈન્દ્રિયોને તેઓના વિષયો તરફથી મનદ્વારા આકર્ષો લઈ તે મનને શુદ્ધિની સહાયથી ચારે બાજુએથી નિરુદ્ધ કરી મારી (ભગવાનની) અંદર લઈ જવું મારાં સર્વ અંગોમાં વ્યાપ્ત થયેલા તે ચિત્તને ખેંચીને પછી અક એક અંગમાં જોડતા જવું અને બીજાં અંગોનું ધ્યાન છોડી દેવું; પરંતુ મંદ હાસ્યવાળા સંદર મુખમાં ચિત્તને ઘણીવાર સુધી જોડી રાખવું.

મારા મુખ વિષે સારી રીતે સ્થિર થયા પછી મનને કારણસ્વરૂપમાં બેડી દેવું પછી એ કારણસ્વરૂપના ધ્યાનને પણ છોડી દઈ શુદ્ધ બ્રહ્મમાં સ્થિત કરી કાંઈ પણ ચિંતન કરવું નહિ (ધ્યાતા અને ધ્યેયના વિભાગને પણ છોડી દેવે) આ પ્રમાણે સમાધિ પર્યંત ધ્યાન કરવાવાળો પુરુષ મને જ પોતાનામાં દેખે છે અને પોતાને તેજમાં વ્યાપતા તેજની માફક મારા સ્વરૂપમાં બેકાંઈ ગયેલો બુદ્ધિ છે. આ પ્રમાણે અત્યંત તીવ્ર ધ્યાનથી મનનું સમાધાન કરતા યોગીનો અધિભૂત, અધ્યાત્મ અને અધિદેવરૂપ અથવા દશ્ય, દ્રશ્ય અને દર્શનરૂપ બ્રમ તરત શાન્ત થાય છે.

૬ ભગવાનમાં ઇન્દ્રિયોની એકાગ્રતાનું રૂળ :—

યદેન્દ્રિયોપરામોઽથ દ્રષ્ટાત્મનિ પરે હરો ।

વિલીયન્તે તદા કલેશા સંસુતસ્યેવ કૃત્સ્નશ. ॥ મા. ૩-૫-૧૩

જ્યારે અતર્યામી પરમાત્મા શ્રીહરિમા દ્રષ્ટાની સર્વ ઇન્દ્રિયો નિશ્ચળ થાય છે ત્યારે નિદ્રાધીન થયેલા માણસના દુ ખો પેડે સમગ્ર ક્યેશો નાશ પામે છે

૭. સાખ્ય અને યોગની એકતા —

જ્ઞાનયોગશ્ચ મન્ત્રિષ્ઠો નૈર્ગુણ્યો મક્તિલક્ષણ ।

દ્વયોરપ્યેક ઇવાર્થો ભગવદ્છબ્દલક્ષણ ॥ મા ૩-૩૦-૩૨

આ નિર્ગુણ-બ્રહ્મ-વિષયક જ્ઞાનયોગ, અને મારામાં યોગેલો ભક્તિયોગ એ બન્નેનું રૂળ એક જ છે આ બન્ને દ્વારા યોગી કે ભક્ત ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કરવારૂપ એક જ રૂળ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

૮ યમ-નિયમની વ્યાખ્યા અને સ્વરૂપ :—

અહિંસા સત્યમસ્તેયમસદ્ગો હીરસચ્ચય ।

અસ્તિક્યં વ્રહ્મચર્યં ચ મૌન સ્થૈર્યં ક્ષમામયમ્ ॥

શૌચં જપસ્તપો હોમ. શ્રદ્ધાતિથ્યં મદર્ચનમ્ ।

તીર્થાટનં પરાયેદા તુષ્ટિરાચાર્પણમ્ ॥

एते यमाः सनियमा उभयोर्द्वादश स्मृताः

પુંસામુપાસિતાસ્તાત યથાકામં દુહન્તિ હિ ॥ મા. ૧૧-૧૯-૩૩-૩૫

અહિંસા, સત્ય, ચોરી ન કરવી, અમંગ-એકાન્તસેવન, લગ્ન, અપરિગ્રહ, આસ્તિકપણું, સ્વચ્છત્વ, મૌન, સ્થિરતા, ક્ષમા અને અભય-આ બાર યમ કહેવાય છે. તેમજ પવિત્રતા, જપ, તપ, હોમ, શ્રદ્ધા, અતિથિસત્કાર, મારી (પરમાત્માની) પૂજા, તીર્થાટન, પરહિતનો પ્રયત્ન, સંતોષ અને ગુરુની સેવા-આ બાર નિયમો કહેવાય છે. હે તાત ! આ જે યમો તથા નિયમો કહેવામાં આવ્યા છે તેઓનું જે સેવન કર્યું હોય તો તેઓ પુરુષોને ઇચ્છાનુસાર મોક્ષ અથવા અમૃત્યુની પ્રાપ્તિ કરાવે છે.

૯. અહિંસા-પરમ ધર્મ:—

૧. નાયં માર્ગો દિ સાધૂનાં હૃપોકેપાનુવર્તિનામ્ ।

યદાત્માનં પરાગૃહ્ય પશુવદ્ભૂતવૈશસમ્ ॥ મા. ૮-૧૧-૧૦

આત્માથી બિન્ન શરીરને આત્મા માનીને પશુઓની પેઠે પ્રાણીઓનો જાનપૂર્વક સંહાર કરવો, એ શ્રીભગવાનને અનુસરનારા સપુરુષોનો માર્ગ નથી.

૨. નૈતાદૃશઃ પરો ધર્મો નૃણાં સદ્ધર્મમિચ્છતામ્ ।

ન્યાસો દણ્ડસ્ય ભૂતેષુ મનોવાકાયજસ્ય ચઃ ॥ મા. ૭-૧૫-૮

મનુષ્યે મન, વચન અને કાયાથી કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા કરવી નહિ. આના જેવો સદ્ધર્મની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યો માટે બીજો કોઈ ધર્મ નથી.

૧૦. ઋતની વ્યાખ્યા:—

ઋતં ચ સુચૃતા યાણી ।

મા. ૧૧-૧૯-૩૮

સત્ય અને પ્રિય વાણીને વિદ્યાનો ઋત કહે છે.

૧૧. સત્યની વ્યાખ્યા:—

સત્યં ચ સમદર્શનમ્ ।

મા. ૧૧-૧૯-૩૭

સર્વને સમાન બાવે જોવું તે જ સત્ય છે.

૧૨. અપરિગ્રહ-પ્રશંસા:—

परिग्रहो हि दुःखाय यद्यत् प्रियतरं नृणाम् ।

अनन्तं सुखमाप्नोति तद्विद्वान् यस्त्यकिञ्चनः ॥ भा. ૧૧-૧-૧

જે વસ્તુ અત્યંત પ્રિય હોય છે તેનો પરિગ્રહ-સ્વીકાર કરવો તે માણસ માટે દુઃખકારક છે. આ તત્ત્વને જાણનારો વિવેકી મનુષ્ય પરિગ્રહનો ત્યાગ કરી અનંત સુખને પામે છે. ખરેખર વિદ્વાન તે જ છે કે જે અકિંચન-અપરિગ્રહી હોય છે.

૧૩. નિરપેક્ષતા સર્વોત્તમ કલ્યાણત્વ સાધન છે:—

नैरपेक्ष्यं परं प्राहुर्निःश्रेयसमनल्पकम् । भा. ૧૧-૨૦-૧૫

કોઈ પણ વસ્તુની ઈચ્છા ન કરવી તે જ ઉત્કૃષ્ટ ફળ છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે.

૧૪. શુદ્ધિનાં સાધનો:—

कालेन स्नानशौचाभ्यां संस्कारैस्तपसेज्यया ।

शुद्धयन्ति दानैः सन्तुष्ट्याद्रव्याण्यात्माऽऽत्मविद्यया ॥

भा. ૧૦-૫-૪

કાળથી પૃથ્વી, સ્નાનથી શરીર, ધોવાથી વસ્ત્રો, તપશ્ચર્યાથી ઇન્દ્રિયો, સંસ્કારોથી ગર્ભ, યજ્ઞોથી ધ્વાજાણો, દાનથી ધન, સંતોષથી મન અને ધ્વાજાવિદ્યાથી જીવાત્મા શુદ્ધ થાય છે.

૧૫. શમનો મહત્તા અને લાભ:—

यः समुत्पतितं देहं आकाशान्मन्युमुख्यणम् ।

आत्मजिज्ञासया यच्छेत् स गुणानतिवर्तते ॥ भा. ૬-૪-૧૪

જે મનુષ્ય અકરમાત પોતાના શરીરમાં ઉત્પન્ન થયેલા ઉગ્ર ક્રોધને આત્મવિચારથી કાબૂમાં રાખે છે તે મનુષ્ય પ્રકૃતિના ગુણોને જીતી શકે છે.

૧૬. શમ, દમ, તિતિક્ષા અને ધૃતિની વ્યાખ્યા:—

શમો મત્તિષ્ઠતા વુદ્ધેઃ ।

બુદ્ધિનો નિગ્રહ-પરમાત્મામાં એકાગ્રતા-તે 'શમ' છે.

દમ इन्द्रियसंयमः ।

ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહને 'દમ' કહે છે

તિતિક્ષા दुःखसंमर्षः ।

આત્મજ્ઞાન માટે દુઃખ સહન કરવાં તે 'તિતિક્ષા' છે.

જિહ્વોપસ્યજયો ધૃતિઃ ।

મા. ૧૧-૧૬-૩૬

જીભ અને જનનેન્દ્રિય ઉપરના વિજયને ધૃતિ-ધૈર્ય કહે છે.

૧૭. ક્ષમાનો ગુણઃ—

ક્ષમયા रोचते लक्ष्मीर्वाह्नी सौरी यथा प्रभा ।

ક્ષમિણામાશુ ભગવાંસ્તુષ્યતે હરિરોશ્વરઃ મા. ૯-૧૫-૪૦

ક્ષમાને લીધે જ બ્રહ્મતેજ સ્ફુર્તી કાન્તિતી પેઠે પ્રકાશ છે.

ક્ષમા કરનારાઓ ઉપર સર્વાન્તર્યામી પ્રભુ સત્વર પ્રસન્ન થાય છે.

૧૮. સમત્વનું રૂપઃ—

साधुः समत्वेन भयाद् विमुच्यते ।

મા. ૧૦-૭-૩૧

સત્પુરુષ સમભાવને લીધે ભયથી મુક્ત થાય છે.

૧૯. પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણાનું રૂપઃ—

प्राणायामैर्दृष्टेहोषान् धारणाभिश्च क्लिबवान् ।

પ્રત્યાહારેણ સંસર્ગાન્ ધ્યાતેનાનોશ્વરાન્ ગુણાન્ મા. ૩-૨૮-૧

પ્રાણાયામો કરીને વાત, પિત્ત અને કફ-એ ત્રણે દોષોનો નાશ કરવો, ધારણાથી પાપો બાળી નાખવાં, પ્રત્યાહારથી વિષયોના સંસર્ગોનો નાશ કરવો અને ધ્યાનથી રાગાદિ ક્ષુદ્ર ભાવવાળા ગુણોનો વિનાશ કરવો.

૨૦. કુપાત્રનું તપ અનર્થ કરે છે.—

तपो विद्या च विप्राणां निधेयस्तकरे उमे ।

તપ્ત્વ દુર્વિનોતસ્ય કલ્પેતે કર્તુરન્યથા ॥ મા. ૯-૪-૭૦

તપ અને વિદ્યા એ બન્ને બ્રાહ્મણોનું કલ્પમાત્ર કરનારાં છે; પણ તેજ બન્ને ઉદ્ધત બ્રાહ્મણોનો અનર્થ કરે છે.

(૨) જ્ઞાનસાધન

૨૧. જ્ઞાનની વ્યાખ્યા:—

નવૈકાદશ પદ્મ ગ્રીન્ ભાવાન્ ભૂતેષુ યેન વૈ ।

ईक्षेताथैकमप्येषु तज्ज्ञानं मम निश्चितम् भा. ૧૧-૧૯-૨૪

જેના જ્ઞાન-વડે મનુષ્ય બધાં પ્રાણીઓમાં પ્રકૃતિ, પુરુષ, મહત્ત્વ અકંકાર, પાંચ તન્માત્રાઓ, અગિયાર ઇન્દ્રિયો, પાંચ મહાભૂતો અને ત્રણ ગુણો—આ અઠાવીસ તત્ત્વોને જોઈ શકે, અને તે બધાં તત્ત્વોમાં વ્યાપેલા મને એકને બાણી શકે, તે જ મારું યથાર્થ જ્ઞાન છે એમ સમજવું.

૨૨. જ્ઞાનનું ફળ —

श्रुतस्य पुंसां सुचिरश्रमस्य

नन्वञ्जसा सूरिभिरोद्धितोऽर्थः ।

यत्तद्गुणानुश्रवण मुकुन्द-

पादारविन्दं हृदयेषु येषाम् ॥ भा ૩-૧૩-૪

ધણા કાળ સુધી પરિશ્રમ કરી શ્રવણ કરીને પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાનનું, વિદ્વાન માણસોએ એ ફળ અતાવ્યું છે કે જેથી મુક્તિદાતા પરમાત્માના ગુણાનુવાદનું ચિરંતન શ્રવણ થાય અને હૃદયમાં એમનાં ચરણોનો વાસ રહે.

૨૩. જ્ઞાનીની દૃષ્ટિ:—

तदिदं कालरशनं जना पश्यन्ति सूरयः ।

न हृष्यन्ति न शोचन्ति ... .. ॥ भा. ૮-૧૧-૮

કાળની આ ચત્રણાને વિદ્વાન મનુષ્યો જોઈ શકે છે અને તેથી તેઓ કાંઈને માટે દુર્ગ પામતા નથી, કે કાંઈનો શોક કરતા નથી.

૨૪. ભક્તિ વિના જ્ઞાન નિષ્ફળ છે.—

श्रेयःश्रुतिं भक्तिमुदस्य ते विभो

निलश्यन्ति ये केवलबोधलब्धये ।

તેવામસૌ કલેશલ યવ શિષ્યતે

નાન્યદ્ યથા સ્થૂલતુપાવઘાતિનામ્ ॥ મા. ૧૦-૧૪-૪

હે વ્યાપક દેવ ! અબુદ્ધય (વ્યાવહારિક કલ્યાણ) અને મોક્ષ-
રૂપ કલ્યાણને વહેવડાવતી આપની બકિતનો ત્યાગ કરી જેઓ
કેવળ જ્ઞાનસંપાદન કરવા માટે પરિશ્રમ કરે છે, તેઓ જેમ (ધાન્ય
વિનાનાં) ફેતરાં ખાંડનારાઓને કેવળ પરિશ્રમ વિના બીજું કંઈ
મળતું નથી, તેમ તેઓ કેવળ પરિશ્રમ વિના બીજું કંઈ પણ
મેળવતા નથી. ... ..

૨૫. જ્ઞાન સિદ્ધિઓનું કારણ છે:—

તેષાં દુરાયં કિં ત્વન્યન્મર્त्याનાં ભગવત્પદમ્ ।

ભુવિ લૌલાયુપો યે વૈ નૈષ્કર્મ્યં સાધયન્ન્યુત મા. ૪-૨૩-૨૭

જે મનુષ્યો આ પૃથ્વી ઉપર અલ્પાયુષી હોવા છતાં ભગવા-
નની પ્રાપ્તિ કરાવનારૂ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. તેઓને બીજું શું
દુર્લભ હોય છે ?

૨૬. બ્રહ્મજ્ઞાનનાં સાધનોની પરંપરા:—

(અનુશ્રવથી તત્ત્વજ્ઞાન)

શૃણ્વતાં સ્વકથાં કૃષ્ણ. પુણ્યધ્વજનકીર્તનઃ ।

હૃદ્યન્ત સ્થો હ્યમદ્રાણિ વિધુનોતિ સુહૃત્સતામ્ ॥

નષ્ટપ્રાયેષ્વમદ્રેષુ નિત્યં ભાગવતસેવયા ।

ભગવત્યુત્તમશ્લોકે ભક્તિર્ભવતિ નૈષ્ઠિકી ॥

તદા રજસ્તમોભાવાઃ કામલોભાદયશ્ચ યે ।

ચેત પતૈરનાવિદ્ધં સ્થિતં સત્ત્વે પ્રસીદતિ ॥

एवं प्रसन्नमनसो भगवद्भक्तियोगतः ।

ભગવત્તત્ત્વવિજ્ઞાનં મુક્તસંગસ્ય જાયતે ॥ મા. ૧-૨-૧૭-૨૦

આ રીતે કયા શ્રવણ કરતા મનુષ્યોના હૃદયમાં જેમનું
શ્રવણ-કીર્તન પવિત્ર છે, એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન નિરાસ કરે

છે અને સજ્જનોનું હિત કરનાર તે ભગવાન તેમની કામાદિ વાસ-
નાઓનો નાશ કરે છે આમ નિત્ય ભગવાનના ભક્તોની કે ભાગ-
વતશાસ્ત્રની સેવાથી કામાદિ અમગળ નાશ પામતા પવિત્ર કીર્તિ-
વાળા ભગવાન ઉપર નિશ્ચળ ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. આ સ્થિતિમા
રહેલા ભક્તનું મન રમેગુણ અને તમેગુણથી ઉત્પન્ન થનારા કામ-
ભાવાદિ ભાવોથી પરાભવ પામતુ નથી અને સત્ત્વગુણમાં સ્થિર
રહી શાત થાય છે એ રીતે ભગવાનના ભક્તિયોગથી શાત થયેના
મનવાળા અને તેથી જ સસારસગથી મુક્ત થયેલા મનુષ્યને ભગ-
વાનના તત્ત્વનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે

૨૭ બ્રહ્મદર્શનના સાધનો.—

પતદ્વૈ શ્રદ્ધયા ભક્ત્યા યોગાભ્યાસેન નિત્યશઃ ।

સમાદિતાત્મા નિ સજ્જો વિરક્ત્યા પરિપશ્યતિ ॥ ભા ૩-૩૨-૩૦

આ પરબ્રહ્મને શ્રદ્ધા, ભક્તિ, વૈરાગ્ય તથા યોગાભ્યાસથી
જેનું મન એકાગ્ર થયું હોય તેવો નિ સગ પુરુષ સર્વત્ર જોઈ શકે છે

૨૮ બ્રહ્મદર્શનનો ઉપાય —

યથા નભસિ મેઘોઘો રેણુર્વા પાર્થિવોઽનિલે ।

પથ દ્રષ્ટરિ દૃષ્યત્વમારોપિતમબુદ્ધિમિ ॥

અત પર ચદ્યક્તમવ્યૂદગુણવ્યૂદ્ધિતમ્ ।

અદૃષ્ટાશ્રુતવસ્તુત્વાત્ સ જીવો યત્પુનર્ભવ ॥

યત્રેમે સદસદ્રૂપે પ્રતિપિદ્ધે સ્વસવિદા ।

અવિદ્યાત્મનિ કૃત્ત્વં હતિ તદ્બ્રહ્મદર્શનમ્ ॥ ભા ૧૩૦૧૩૨

જેમ મેઘમડળ વાયુના આધારવાળું હોવા છતાં અગ્નિનીઓ
તેનો આકાશમા આરોપ કરે છે જેમ પૃથ્વીની રજનો અગ્નિનીઓ
વાયુમા આરોપ કરે છે, તેમ અગ્નિની પ્રરપ, દ્રષ્ટા (આત્મા)માં દૃશ્ય
(શરીર)નો આરોપ કરે છે વળી એ સ્થૂલ શરીરથી પર રહેલા
સૂક્ષ્મ શરીરનો પણ અગ્નિનીઓ આત્મામા આરોપ કરે છે એ

સૂક્ષ્મ શરીર મહત્ત્વાદિ ગુણોથી પરિણામ પામતા (આકાર ધારણ કરતા) હાથ-પગ વગેરે આકારોવાળું નથી. કમકે તે સ્થૂલ શરીરની પેઠે દેખાતું નથી, તેમ જ ઇન્દ્રિયાદિ પેઠે સંભળાતું પણ નથી. આ સૂક્ષ્મ શરીર આત્માને ઉપાધિરૂપ હોવાથી 'શુદ્ધ' કહેવાય છે. આ સૂક્ષ્મ શરીર પુનર્જન્મનું કારણ છે. અવિદ્યાપડે આત્મામાં આરોપિત થયેલાં આ બન્ને-સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ શરીર, ભક્તિ તથા સમ્યક્ જ્ઞાન વડે જ્યારે દૂર કરાય છે, ત્યારે 'શુદ્ધ' જ્ઞાનસ્વરૂપ 'બ્રહ્મ' બને છે.

૨૯ સગુણ-નિર્ગુણ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિના ઉપાયો:—

ક્રિયયા ક્તુમિદાનૈસ્તપઃ સ્વાધ્યાયમર્શનૈઃ ।

આત્મેન્દ્રિયજયેનાપિ સંન્યાસેન ચ કર્મણામ્ ॥

યોગેન વિવિધાક્લેન ભક્તિયોગેન ચૈવ હિ ।

ધર્મેણોભયચિદ્ધેન યઃ પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિમાન્ ॥

આત્મતત્ત્વાવબોધેન ચૈરાગ્યેણ દૃઢેન ચ ।

ઈયતે ભગવાનેભિઃ સગુણો નિર્ગુણઃ સ્વરૂપ્ ॥ મા. ૧-૨૨-૩૪-૩૬

વાચ-કૃષા બંધાવવા વગેરે ક્રિયાઓ, યજ્ઞ, દાન, તપ, સ્વાધ્યાય, વેદ-શાસ્ત્રોના અર્થનો વિચાર, મન તથા ઇન્દ્રિયોનો જય, ક્રમેની ત્યાગ, અનેકાંગી યોગાભ્યાસ, ભક્તિયોગ, સકામ અને નિષ્કામ ધર્મ, પ્રવૃત્તિમાર્ગ અથવા નિવૃત્તિમાર્ગ, આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન અને દૃઢ વૈરાગ્ય, આ સર્વ માર્ગોથી સગુણ કે નિર્ગુણ સ્વયં-પ્રકાશ પરમાત્માને પામી શકાય છે.

૩૦. આત્મજ્ઞાન મેક્ષદાતા છે:—

મામાત્માનં સ્થયંજ્યોતિઃ સર્વભૂતગુહાશયમ્ ।

આત્મન્યેવાત્મનિ વીક્ષ્ય વિશોકોડમયમૃચછતિ મા. ૧-૨૪-૩૯

માણીમાનની હૃદયગુહામાં રહેલા સ્વયંજ્યોતિ આત્મસ્વરૂપ એવા મારા (ભગવાનના) તત્ત્વનું તમે પોતે તમારા પોતાના જ

સ્વરૂપમાં દર્શન કરીને શોક રહિત થશે તો અભય-મોક્ષપદ-ને પ્રાપ્ત કરશે.

૩૧. જ્ઞાન પરમ કલ્યાણનું સાધન છે:—

અથસામિહ સર્વેષાં જ્ઞાનં નિઃશ્રેયસં પરમ્ ।

સુખં તરતિ દુષ્પારં જ્ઞાનનૌર્ગ્યસનાર્ણવમ્ ॥ મા. ૪-૨૪-૭૫

આ જગતમાં સર્વ કલ્યાણમાં 'જ્ઞાન' એ જ પરમ સર્વોત્કૃષ્ટ કલ્યાણસાધન છે. જ્ઞાનરૂપી નૌકાવાળો મનુષ્ય દુષ્પાર દુઃખસમુદ્રને સુખેથી તરી જાય છે.

૩૨. ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યની વ્યાખ્યા:—

ધર્મો મદ્મક્તિકૃત્ પ્રોક્તઃ ।

જેનાથી ભગવત્પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય તે 'ધર્મ' છે.

જ્ઞાનં ચૈકાત્મ્યદર્શનમ્ ।

જે સર્વત્ર અભિન્ન એક આત્મસ્વરૂપનું દર્શન કરાવે તે જ્ઞાન છે.

ગુણેષ્વસદ્દો વૈરાગ્યમ્ ।

ભોગ્ય વિષયો—માયાના પદાર્થોમાં અનાસક્તિ તે 'વૈરાગ્ય' છે.

પ્રેશ્વર્યં ચાણિમાદયઃ ।

મા. ૧૧-૧૬-૨૭

અણિમા વગેરે સિદ્ધિઓને ઐશ્વર્ય કહે છે.

૩૩. વિજ્ઞાનની વ્યાખ્યા:—

આદાવન્તે ચ મધ્યે ચ સૃજ્યાત્ સૃજ્યં ચદન્વિયાત્ ।

પુનસ્તત્પ્રતિસંક્રામે ચચ્છિધ્યેત તદેવ સત્ ॥

શ્રુતિઃ પ્રત્યક્ષમૈતિહ્યમનુમાનં ચતુષ્ટયમ્ ।

પ્રમાણેષ્વનઘસ્થાનાદ્ વિકલ્પાત્ સ વિરજ્યસે ॥

કર્મણાં પરિણામિત્વાદાવિરિજ્ઞાદમદ્ગલમ્ ।

વિપશ્ચિદ્ધશ્વરં પશ્યેદદૃષ્ટમપિ દૃષ્ટવત્ ॥ મા. ૧૧-૧૬-૧૬-૧૮

જે વસ્તુ પદાર્થોની આદિમાં રહેલી હોય, સર્જન વખતે તેનાથી

દરેક પ્રાણી પોતાના કર્મ વડે ઉત્પન્ન થાય છે; કર્મ વડે જ નાશ પામે છે અને કર્મ વડે જ સુખ, દુઃખ, બલ તથા કલ્યાણને પામે છે. કદાચ માનીએ કે પ્રાણીઓને કર્મનાં ફળ આપનારો ઈશ્વર છે. તો પણ એ તો નક્કી જ છે કે તે પણ કર્મ કરનારને જ ફળ આપી શકે છે; કર્મહીનને કંઈ પણ આપવા સમર્થ નથી. આ જગતમાં પ્રાણીઓ પોતાના કર્મને જ અનુસરી રહ્યા છે. તો કર્મથી બિન બીજા કોઈ ઈન્દ્ર જેવી શક્તિને પૂજવાની શી જરૂર છે? (મનુષ્યોના પ્રાચીન સંસ્કારોથી જો કર્મ કરાયું છે તેને ફરવી નાખવા ઈન્દ્ર પણ સમર્થ નથી.) સર્વ પ્રાણીઓ પોતાનાં પૂર્વજન્મનાં કર્મોના સંસ્કારને જ આધીન છે. દેવો, અસુરો તથા મનુષ્યો સહિત આ સર્વ જગત પોતપોતાના કર્મનુસાર પ્રાપ્ત સ્વભાવને આધારે જ (સ્થિતિ ધારણ કરી) રહ્યું છે. વળી પ્રાણી કર્મવડે જ ઉચ્ચ-નીચ દેહને પ્રાપ્ત કરે છે અને તેનો ત્યાગ કરે છે. આ રીતે કર્મ જ ચલુ છે, મિત્ર છે, ઉદાસીન મધ્યસ્થ છે. કર્મ જ ગુરુ તથા ઈશ્વર છે. માટે કર્મનુસાર સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરનારા કર્મશીલ મનુષ્યે કર્મને જ પૂજવું જોઈએ; કારણ કે તેના વડે જ મનુષ્ય પોતાની આજીવિકા ચલાવી શકે છે. માટે કર્મ જ તેનો દેવ છે. જેમ કોઈ વ્યભિચારિણી સ્ત્રી પોતાના પતિનો ત્યાગ કરીને પરપુરુષને સેવવાથી સુખ પામતી નથી તેમ કર્મને આધારે જીવતો મનુષ્ય કર્મને છોડીને બીજાનો આશ્રય કરે, તો તે પણ સુખ પામતો નથી.

૪૧ સક્રામ કર્મના ત્યાગનો ઉપદેશ :—

મૃઃ ક્ષેત્રં જીવસંજ્ઞં યદનાદિ નિજવન્ધનમ્ ।

અદૃષ્ટ્વા તસ્ય નિર્વાણં કિમસત્કર્મભિર્ભવેત્ ॥

एक एवेश्वरस्तुर्यो भगवान् स्वाश्रयः परः ।

तमदृष्ट्वा भवं पुंसः किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥

पुमान् नैवैति यद्गत्वा बिलस्वर्गं गतो यथा ।

प्रत्यग्ધामાવિદ્ બ્રહ્મ કિમસત્કર્મભિર્ભવેત્ ॥

નાનારૂપાત્મનો બુદ્ધિઃ સ્વૈરિણીઞ્ચ ગુણાન્વિતા ।

તન્નિષ્ઠાત્મગતસ્યેહ કિમસત્કર્મભિર્ભવેત્ ॥

તત્સદ્ગત્તેશ્વર્યે સંસરન્તં કુમાર્યવત્ ।

તદ્ગતીરવુઘસ્યેહ કિમસત્કર્મભિર્ભવેત્ ॥

સૃષ્ટ્યપ્યયકરો માયાં વેલાકૂલાન્તવેગિતામ્ ।

મત્તસ્ય તામવિહ્વસ્ય કિમસત્કર્મભિર્ભવેત્ ॥

પચ્ચવિંશતિતત્ત્વાનાં પુરુષોઽદ્ભુતદર્પણમ્ ।

અધ્યાત્મમવુઘસ્યેહ કિમસત્કર્મભિર્ભવેત્ ॥

પેશ્વરં શાસ્ત્રમુત્સૃજ્ય વન્ધમોક્ષાનુદર્શનમ્ ।

વિવિક્તપદમહાય કિમસત્કર્મભિર્ભવેત્ ॥

કાલચક્રં ધ્રમિસ્તીક્ષ્ણં સર્વં નિષ્કર્પયજ્ઞગત્ ।

સ્વતન્ત્રમવુઘસ્યેહ કિમસત્કર્મભિર્ભવેત્ ॥

શાસ્ત્રસ્ય પિતુરાદેશં યો ન વેદ નિવર્તકમ્ ।

કથં તદનુરૂપાય ગુણવિધમ્ન્યુપક્રમેત્ ॥ આ. ૬-૫-૧૧-૨૦

માણુસને આત્મમુક્તિ વિના, પાર્થિવ શરીરવાળા, અનાદિ અને પોતે જ પોતાનું બધન સરજનાર બીજાં અસત્કાર્યોથી શું !

સર્વના સાક્ષી, આધારસ્વરૂપ, સમગ્ર અશ્વર્યોથી યુક્ત, સર્વથી પર, મનુષ્યશરીરમાં રહેલા પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરાવનારાં કર્મો સિવાયનાં મિથ્યા કર્મોથી શું વળે ?

જેને પામીને પુરુષ જાણે પાતાલમાં ગયો હોય તેમ, કદી પાછો ફરતો નથી, તે અંતઃકર્મોત્તરૂપ પરબ્રહ્મને નહિં જાણનાર પુરુષનાં નાશવંત સ્વર્ગાદિના સાધનભૂત કર્મોથી શું !

તથા ગુણો (સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્) વાળી, સ્વેચ્છાપૂર્વક ફરનાર સ્ત્રી જેવી, અનેકરૂપ ધારણ કરનારી, આત્માની બુદ્ધિરૂપ સ્ત્રીનો અંત લાવનાર રિવેકને ન પ્રાપ્ત કરનારને યજ્ઞ-યાગાદિ કર્મોથી શું ફળ !

એ બુદ્ધિથી સ્ત્રીના સંસારો જોઈને ઈશ્વરે નાચ પામ્યું છે અને વ્યભિચારિણી સ્ત્રીના પતિની પેઠે તે બુદ્ધિયો જોઈને અનેક સુખદુઃખના ગતિઓ પ્રાપ્ત કરી છે, તે બુદ્ધિને ન ઓળખનાર જીવને બુદ્ધિના અવિવેકથી પ્રાપ્ત થયેલાં કર્મોથી શો ફાયદો !

સૃષ્ટિ તથા નાચ કરનાર બન્ને કડિ ભરત્યક વેગપૂર્વક વહેલી માયાદૃષ્ટી નદીને ન જાણનાર મદોન્મત્ત પુરુષને મર્મિક કરવાથી શું ફળ મળવાનું છે ?

અન્તર્ધર્મી આત્મા-પત્નીસ તરવોનું અદ્ભુત દર્પણ—આશ્વર્યના છે. આ અધિષ્ઠાતા આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરનારને મિત્રતા સ્વાતંત્ર્યથી કરેલાં કર્મોથી શું ફળ મળવાનું છે ?

ખંદન તથા મોઝા જતાવનાર ઉચિરચિત્તક દામ્નનો અભ્યાસ કર્યા પિના અગાનો પુરુષને પ્રતિનુંબ કર્મો કરવાથી શો ફાયદો ?

સર્વ જગતને એકનાર, તાદૃજ, પોતાની મેળે અમણ કરનાર કાળચક્ર ને ન જાણનાર પુરુષને ચિત્તુ કર્મોથી શું ફળ મળવાનું છે ?

માતા-પિતા સમાન દિવકારી કાળોના નિરુપિત, ને નહણ કરવાનો અર્થે જે મનુષ્ય સમજી શકેલા નથી તે મુળમય પ્રાણિ-માર્ગ ઉપર વિચારણા મનુષ્ય નિરુપિતે પેન્ન માર્ગમાં કેત સીતે આણે છે ?

આત્મલોકેષણાં દેવ કાલેન વિસૃજેદ્ બુધઃ
ગ્રામે ત્યક્તેષણાઃ સર્વે યાન્તિ ધોરાસ્તપોવનમ્ ॥
ઋણેશ્ચિભિર્દ્વિજ્ઞો જાતો દેવર્ષિપિતૃણાં પ્રભો ।
યદ્વાધ્યયનપુત્રૈસ્તાન્યનિસ્તોર્ય ત્યજન્ પતેત્ ॥

સત્પુરુષોએ કર્મથી કર્મોનો નાશ એ રીતે જણાવ્યો છે કે સર્વ યજ્ઞોના ઈશ્વર વિષ્ણુ ભગવાનનુ મનુષ્યે શ્રદ્ધાપૂર્વક યજ્ઞો-પરમાર્થનાં કાર્યો-કરી યજ્ઞન કરવું. આ જ ચિત્તની શાંતિનું કારણ, મોક્ષનો ઉપાય અને મનને આનંદ આપે તેવો સુગમ ધર્મ વિદ્વાનોએ શાસ્ત્રદૃષ્ટિથી દર્શાવ્યો છે. ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણને, ક્ષત્રિયને અને વૈશ્યને કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરાવનારો આ જ માર્ગ છે કે ન્યાય વડે મેળવેલ ધનથી શ્રદ્ધાપૂર્વક ઈશ્વરનું યજ્ઞન કરવું. બુદ્ધિમાન મનુષ્યો ધનના ફળરૂપ યજ્ઞો તથા દાનો કરીને ધનની ઈચ્છાનો, ગ્રહસ્થાશ્રમ-ધર્મ પાલનથી સ્ત્રી તથા પુત્રોની ઈચ્છાનો અને હે પ્રભુ! ‘સર્વનો અંત નાશ જ છે’ એ અનુમંધાનથી ચર્ગ વગેરેની ઈચ્છાઓનો ત્યાગ કરીને તપોવનમાં જાય છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય કોઈ પણ મનુષ્ય દેવોનાં, ઋષિઓનાં તેમજ પિતૃઓનાં એમ ત્રણ ઋણો કર્તવ્ય સાથે લઈને જન્મેલો છે માટે, યજ્ઞોથી દેવોના ઋણને તથા પુત્રોત્પાદન વડે પિતૃઓના ઋણને પૂર કર્યા વગર જે મંસારનો ત્યાગ કરે છે, તે દુર્ગતિને પામે છે.

૪૩. સન્યાસીની વ્યાખ્યા :—

ત્યાગઃ સંન્યાસ ઉચ્યતે ॥

મા. ૧૧-૧૬-૩૮

આસક્તિનો ત્યાગ એ સન્યાસ છે.

૪૪. ત્યાગનું લક્ષણ :—

સત્યાં ક્ષિતૌ કિં કશિપોઃ પ્રયાસૈઃ .

‘વાદો સ્વસિદ્ધે હુપવર્દ્ધનૈઃ કિમ્ ।

સત્યશ્ચલૌ કિં પુરુષાન્નપાડયા

દિગ્વલ્કલાદૌ સતિ કિં દુકૂલૈઃ ॥

ચોરાણિ કિં પથિ ન સન્તિ વિશન્તિ મિક્ષાં
 નૈવાદ્વિધયાઃ પરિભ્રુતઃ સરિતોઽપ્યશુષ્યન્ ।
 રુદ્ધા ગુદ્ધાઃ કિમજિતોઽવતિ નોપસન્નાન્ ॥

કસ્માન્નજન્તિ કવયો ધનદુર્મદાન્ધાન્ ॥ ભા. ૨-૪-૫

પૃથ્વી હોવા છતાં શ્યામા માટે પ્રયાસ શ્યામા માટે કરવો જોઈએ ?
 પોતાનો બાહુ જો તૈયાર છે તો એશિકાની શી જરૂર છે ? પોતાનો
 બોબો છે તો જાતજાતનાં અન્નપાત્રોની શી આવશ્યકતા છે ? અને
 દિશાઓ તથા વેદકલ વસ્ત્રો જો તૈયાર છે, તો બીજાં જાતજાતનાં
 વસ્ત્રોની શી જરૂર છે ? માર્ગમાં વસ્ત્રના ટુકડાઓ શું નથી હોતા ?
 ફળ વગેરેથી બીજાઓનું પોષણ કરનારા વૃક્ષો શું બિંદુ નથી
 આપતા ? નદીઓ શું સ્પર્શકર્ષક છે ? પહાડોની યુક્તિઓ શું કાર્ષ્ણીયો
 રોકાર્ષકર્ષક છે ? અને ભગવાન શું શરણાગતનું રક્ષણ કરતા નથી ?
 પરમાત્માએ આટલાં સાધન આપ્યાં છતાં વિદ્વાનો ધનના મદથી
 મત અનેલા પુરુષોને શ્યામા માટે સેવે છે ?

૪૫. યજ્ઞના પ્રકાર :—

વૈદિકસ્તાન્ત્રિકો મિશ્ર इति मे त्रिविधो मखः । ભા. ૧૧-૨૭-૫

વૈદિક, તાન્ત્રિક અને ઉભયમિશ્રિત-વૈદિક તાન્ત્રિક-એવી રીતે
 ત્રણ પ્રકારના યજ્ઞો છે.

૪૬. તપનું ફળ :—

तपसैव परं ज्योतिर्भगवन्तमघोक्षजम् ।

सर्वभूतगुहावासमञ्जसा विन्दते पुमान् ॥ ભા. ૩-૧૨-૧૬

તપશ્ચયથી જ પુરુષ પ્રાણીમાત્રની હૃદયગુહામાં વસતા પરમ
 જ્યોતિઃસ્વરૂપ ઈન્દ્રિયાતીત ભગવાનને અનાપાસે પ્રાપ્ત કરે છે.

૪૭. દાનનીતિ :—

परार्त्तिकमयूर्णं वा अक्षरं यत्तदोमेति ।

यत् किञ्चिदोमेति ब्रूयात्तेन रिच्येत वै पुमान् ॥

મિશ્રવે સર્વમોદ્ધર્વશ્રાલં કામેન ચાત્મને ॥ ભા. ૮-૧૬-૪૧

કોઈ વાચક જે કંઈ માંગવા આવે ત્યારે તેને 'હા' કહેવી તે વિફલ (ધનને દૂર લઈ જનાર) અને અપૂર્ણ છે. તેનાથી દાતા ખરેખર ખાલી થાય છે. (એટલું જ નહિ પરંતુ) હરકોઈ માગણીને હરકોઈ વસ્તુ આપવાની હા પાડનારો મનુષ્ય પોતાને માટે ભોગ ભોગવવા સમર્થ થઈ શકતો નથી.

૪૮ દાનની સંકેપતા.—

यद्यद्धास्यति लोकेऽस्मिन् संपरेतं घनादिकम् ।

तस्य त्यागे निमित्तं किं विप्रस्तुष्येन्न तेन चेत् ॥

મા ૮-૨૦-૬

આ જગતમાં જે કંઈ ધનાદિ છે, તે સર્વે મનુષ્ય મરણ પામતાં તેનો અવશ્ય ત્યાગ કરશે જ. તો જેનું દાન કરવાથી બાહ્ય સતોષ ન પામે તેવું દાન કરવાનું પ્રયોજન પણ શું ?

૪૯. દાન અને તપની વ્યાખ્યા :—

दण्डन्यासः परं दानम् ।

કોઈ પણ પ્રાણીને પીડા ન કરવી એ ઉત્તમ 'દાન' છે .

कामत्यागस्तपः स्मृतम् ।

મા ૧૧-૧૬-૩૭

કામનાઓ-વાસનાઓનો ત્યાગ એ 'તપ' છે,

૫૦. અક્ષય દાન —

पितृदेवनृभूतेभ्यो यद् दत्तं तद्धयनद्वयम् । મા ૭-૧૪-૨૫

પિતૃઓ, દેવો, મનુષ્યો અને પ્રાણીઓને અપાયેલું દાન—

‘અક્ષય’ છે.

૫૧ આજીવિકાનો નાશ કરનાર દાન, દાન નથી —

न तद् दानं प्रशंसन्ति येन वृत्तिर्विपद्यते ।

દાનં યદ્દસ્તપઃ કર્મ લોકે વૃત્તિમતો યત્ ॥ મા. ૮-૧૬-૩૬

જે દાનથી પોતાની આજીવિકાનો વિનાશ થઈ જાય, તે દાનને

વિદાનો વખાણતા નથી, કેમકે આજીવિકાવાળો મનુષ્ય જ લોકમાં

દાન, યજ્ઞ, તપ તથા કર્મ કરી શકે છે.

૫૨. આદર્શ શોધન :—

પયસ્વિનીરતઠ્ઠીઃ શલરૂપ-

ગુણોપપન્નાઃ કપિલા દેમશૃક્તીઃ ।

ન્યાયાજિતા રૂંધ્યચુરાઃ સવાસા

દુક્કલમાલાભરણા વદાવદ્દમ્ ॥ મા. ૧૦-૬૪-૧૩

દૂધાળી, બુવાન, શીલ, રૂપ તથા ગુણથી સંપન્ન, કપિલ વર્ણવાળી, સોનાનાં શીંગડાવાળી, ન્યાયપૂર્વક મેળવેલી રૂપાની ખરીઓવાળી, વાછરડાં સહિત અને વસ્ત્ર તથા માળાઓથી શણગારેલી ગાયો મેં આપી હતી. (આવી ગાયોનું દાન કરવું)

૫૩. પડ્ધતિને જીતવાનો ઉપાય :—

યઃ પટ્ સપત્તાન્ વિજગીપમાણો

ગૃહેષુ નિર્વિદ્ય યતેત પૂર્વમ્ ।

અત્યેતિ દુર્ગાશ્રિત ડઝિતાતીન્

શીષેષુ કામં વિચરેદ્વિપશ્ચિત્ મા. ૫-૧-૧૮

જેમ આ લોકમાં કોઈ રાજા કિલ્લાનો આશ્રય કરી પ્રથમ તો પોતાના બળવાન શત્રુઓને જીતી લે છે, અને ત્યારબાદ પોતાની ઈચ્છાનુસાર કિલ્લામાં કે બહાર ગમે ત્યાં ફરે છે, તેમ જે મનુષ્ય જાણે શત્રુઓને જીતવા ઇચ્છતો હોય તેણે પ્રથમ તો ઘેર રહીને તે શત્રુઓને સંધી ન રાખતાં ધીમે ધીમે વશ કરી જીતાયા બાદ વનમાં કે ઘેર પોતાની ઈચ્છાનુસાર વિચરવું.

૫૪. મોહનાશનો ઉપાય :—

યદા તુ સર્વભૂતેષુ દારુશ્વદ્ગિરિવસ્થિતમ્ ।

પ્રતીચક્ષીત માં લોકો જહ્યાત્તર્હ્યેવ કેવલમ્ મા. ૩-૧-૩૨

જ્યારે મનુષ્ય લોકમાં રહેલા અમિતી માફક સર્વ પ્રાણી- માં રહેલા મને જુએ છે, ત્યારે તેનો મોહ નાશ પામે છે.

૫૫ સત્સંગ-પ્રશંસા :—

અહો નૃજન્માશ્વિલજન્મશોષનં

કિં જન્મમિસ્ત્વપરેરપ્યમુષ્મિન્ ।

ન યદ્ધૃષીકેશયશઃ કૃતાત્મનાં

મહાત્મનાં યઃ પ્રચુરઃ સમાગમઃ ॥ મા. ૫-૧૩-૨૧

અહો ! સર્વ જન્મોમાં મનુષ્યજન્મ જ શ્રેષ્ઠ છે, બીજા દેવાદિ જન્મો પ્રાપ્ત થાય તો પણ તેથી શું લાભ ? કેમકે સ્વર્ગાદિમાં પ્રાપ્ત થયેલા જન્મોમાં કૃતકૃત્ય મહાપુરુષોનો સમાગમ થઈ શકતો નથી.

૫૬ સત્સંગનું ફળ :—

૧. સાધૂનાં દર્શનં લોકે સર્વસિદ્ધિકરં પરમ્ । મા. મા. ૧-૭૬

જગતમાં સત્પુરુષોનું દર્શન સર્વ સિદ્ધિ આપનારું છે.

૨. ભાગ્યોદયેન ઘટુજન્મસમર્જિતેન

સત્સક્તમં ચ લભતે પુરુષો યદા વૈ ।

અજ્ઞાનદેતુકૃતમોહમહાન્ધકાર-

નાશં વિધાય દ્વિ તદોદયતે વિવેકઃ ॥ મા. મા. ૨-૭૬

જ્યારે પુરુષ અનેક જન્મો વડે પ્રાપ્ત કરેલા ભાગ્યોદયથી સત્સંગ મેળવે છે, ત્યારે તેનામાં અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા મોહ અને મદ્દષ અધકારનો નાશ કરી વિવેક-સાર અને અસાર પાર-ખવાની બુદ્ધિ ઉદય પામે છે.

૩. સંગો યઃ સંસૃતેર્હેતુરસત્સુ વિહિતોઽધિયા ।

સ યથ સાધુષુ કૃતો નિઃસક્તવાય કલ્પતે ॥ મા. ૩-૨૨-૫૫

અજ્ઞાનથી થયેલો દુષ્ટ માણસનો સંગ જન્મ-મરણનું કારણ છે, જ્યારે સત્પુરુષ સાથેનો સંગ મોક્ષદાતા છે.

૪. સક્તમઃ ક્ષત્રુ સાધૂનાં ઉભયેષાં ચ સમ્મતઃ ।

યત્સમ્ભાષણસમ્પન્નઃ સર્વેષાં વિતનોતિ શમ્ ॥ મા. ૪-૨૨-૧૬

સત્પુરુષોનો સમાગમ પરસ્પર બન્નેને માન્ય હોય છે; (વક્તા,

ઓતા બન્નેને ઈષ્ટ હોય છે.) કેમકે તેમનાં સંભાષણ અતે પ્રશ્ન સૌ-કાંઈનું કલ્યાણ કરે છે.

૫૭ સત્સંગની મહત્તા :—

૧. દૌષ્ણ્યમાધિ વિધુનાતિ શોઘ

મહત્તમાનામભિધાનયોગઃ

મા. ૧-૧૮-૧૮

મહાપુરુષોની સાથે વાતચીતનો સંબંધ પણ પોતાનાં કુષ્ટ કર્મ-ફલથી પ્રાપ્ત થયેલી માનસિક પીડાને દૂર કરે છે.

૨. તુલયામ લવેનાપિ ન સ્વર્ગં નાપુનર્ભવમ્ ।

ભગવત્સંગિસક્કસ્ય મર્ત્યાનાં કિમુતાશિષઃ ॥ મા. ૧-૧૮-૧૨

અધિઓ ભગવાનના બક્ષતના સત્સંગના એકે લવ-પણ જોટલા સમયની સાથે સ્વર્ગની કે મોક્ષની પણ તુલના કરતા નથી; તે માનવી સુખ સાથે તુલના કરવાની તો વાત જ શી !

૩. ક્ષણાર્ધેનાપિ તુલયે ન સ્વર્ગં નાપુનર્ભવમ્ ।

ભગવત્સંગિસક્કસ્ય મર્ત્યાનાં કિમુતાશિષઃ ॥ મા. ૪-૨૪-૫૭

અરે ! હું પોતે પણ ભગવાનના સંગવાળા બક્ષા પુરુષોના સંગના માત્ર અર્ધાક્ષણે પણ સ્વર્ગ કે મોક્ષ સમાન મણ્યતો નથી. (પણ તેથી અધિક ગણું છું.) તો પછી મનુષ્યોનાં રાજ્ય વગેરેને તો તેની સમાન કેમ જ લેખું ?

૪. તુલયામ લવેનાપિ ન સ્વર્ગં નાપુનર્ભવમ્ ।

ભગવત્સંગિસક્કસ્ય મર્ત્યાનાં કિમુતાશિષઃ ॥

યત્રેયન્તે કથા સૃષ્ટાસ્તૃષ્ણાયાઃ પ્રથમો યતઃ ।

નિર્વેરં યત્ર ભૂતેષુ નોદ્દેગો યત્ર કશ્ચન ॥

યત્ર નારાયણઃ સાક્ષાદ્ ભગવાન્પ્રાસિતાં ગતિઃ ।

સંસ્તૂયતે સત્કથાસુ મુક્તસન્નૈઃ પુનઃપુનઃ ॥

તેષાં વિચરતાં પદ્મપાં તીર્થાનાં પાવનેચ્છયા ।

મીઠસ્ય કિં ન રોચેત તાવકાનાં સમાગમઃ મા. ૧-૨-૨૭

ભગવાનના ભક્તોના સંગની એક ક્ષણ સાથે પણ અમે સ્વર્ગ કે મોક્ષની વૃક્ષતા કરતા નથી. તો પછી મરણધર્મી મનુષ્યોના ભોગોની સાથે વૃક્ષતા તો કેમ જ કરીએ? કેમકે ભગવદ્ભક્તોના સંગમાં તૃષ્ણા શાન્ત કરનારી ભગવાનની શુદ્ધ કથાઓ થયા કરે છે. પ્રાણીમાત્ર ઉપર મૈત્રી થાય છે, કોઈ પણ જાતનો હિંસા રહેતો નથી. વળી તે ભગવદ્ભક્તોના પ્રર્મગમાં ઉત્તમ કથાઓમાં સર્વ સંગનો ત્યાગ કરનારા ભક્તપુરુષો ત્યાગીઓની ગતિરૂપ સાક્ષાત્ નારાયણ ભગવાનની વારંવાર સ્તુતિ કરે છે. આવા આપના ભક્તપુરુષો કે જેઓ તીર્થેતિ પણ પ્રવિત્ર કરવાની ઈચ્છાથી પગે ચાલતા સર્વત્ર વિચરે, તેઓનો સમાગમ સસારથી બાંધ પામેલા મનુષ્યોને કેમ ન ગમે ?

૫ અયં દ્વિ પરમો લાભો નૃણાં સાધુસમાગમઃ ॥ મા. ૧૨-૧૦-૫
માણસોને આ જ પરમ લાભ છે, કે જે સાધુનો સમાગમ કરાવે.

૫૮ સત્સંગતું ૨૫૩૫:—

મવાપવર્ગો ભ્રમતો યદા મવેજ્-

જનસ્ય તર્હ્યચ્યુત સત્સમાગમઃ ।

સત્સક્લમો યદ્વિ તદૈય સદ્ગતી

પરાધરેશે ત્વયિ જાયતે મતિઃ ॥ મા. ૧૦-૫૧-૫૪

જે અચ્યુત ! સસારમાં ભટકતા મનુષ્યને તમારા અનુગ્રહથી જ સાધુપુરુષોનો સમાગમ થાય છે. જ્યારે સાધુપુરુષોનો સમાગમ થાય ત્યારે જ સત્પુરુષોનો ગતિરૂપ તમારામાં તેની શુદ્ધિ પ્રવેશે છે.

૫૯ સત્સંગતો મહાલાભઃ—

તસ્માન્નરોડસંગસુસંગજાત-

જ્ઞાનાસિનેદૈવ વિવૃક્ષમમોહઃ ।

૧ દરિ તદીદાકથનશ્રુતાભ્યાં

લઘ્વસ્મૃતિર્યાત્યતિ પારમધ્વનઃ ॥ મા. ૫-૧૨-૧૬

જે મનુષ્ય સર્વ સંગથી મુક્ત મહાપુરુષોનો સંગ કરીને તેથી ઉત્પન્ન થયેલી ગાનરૂપી તરવારથી મોહને છેદે છે, તે જગવાનના ચરિત્રોના કીર્તન તથા શ્રવણને લીધે સ્વરૂપનું ગાન સંપાદન કરીને, આ સંસારમાર્ગના શ્રેષ્ઠ પારરૂપ શ્રીહરિને પામે છે.

૬૦ સત્સંગ મોટા ખખનો છે :—

સંસારેઽસ્મિન્ ક્ષણાર્ધોઽપિ સત્સંગ-શેવધર્મિણામ્ ॥

મા. ૧૧-૨-૩૦

આ સંસારમાં એક અર્ધા ક્ષણનો સત્સંગ પણ મોટા ખખના રૂપ છે.

૬૧ મુક્તસંગ થવાનો ઉપદેશ :—

છિદ્યમાનં ચમરેતૈઃ કૃતનીલં વનસ્પતિમ્ ।

સ્વગઃ સ્વકેતમુત્સૃજ્ય ક્ષેમં યાતિ હ્યલમ્પટઃ ॥

અદ્વો રાત્રૈષ્છિદ્યમાનં વૃદ્ધ્વાઽઽયુર્મયવેપથુઃ ।

મુક્તસંગઃ પરં વૃદ્ધ્વા નિરીઢ ઉપશમ્યતિ ॥ મા. ૧૧-૨૦-૧૫-૧૬

પોતાના માળામાં લપટ હોય તેવું પક્ષી જેમ જે ઝાડ ઉપર માળો કર્યો હોય તે ઝાડને કપાતુ દેખતાં તેને છોડી જતું રહે છે, તેમ દિવસ, રાત્રિ, માસ વગેરેથી (આયુષ્ય) કપાઈ રહેલા આ શરીરમાંથી વિવેકી જીવો પોતાનો માળો-મમત્વ છોડાવી લઈ પરમાત્માને જાણી નિર્ભય બને છે. આયુષ્યને, રાત્રિ અને દિવસ વડે કપાઈ રહેલું જાણીને બચથી મૂળતો મનુષ્ય, દેહ ઉપરથી આસક્તિનો ત્યાગ કરે અને નિઃસ્પૃહ થાય તો જ પરમાત્માને જાણી શક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.

૬૨. બંધન અને મુક્તિ :—

૧ ચેતઃ યત્ત્વસ્ય વન્ધાય મુક્તયે ચાત્મનો મતમ્ ।

ગુણેષુ સક્તં વન્ધાય રતં વા પુંસિ મુક્તયે ॥ મા. ૩-૨૫-૧૫

આ જીવને ચિત્તજ બંધન તથા મુક્તિ આપે છે. જે ચિત્ત

વિષયોમાં આસક્ત થાય તો તે બંધનરૂપ છે અને જો પરમેશ્વરમાં આસક્ત થાય તો તે મોક્ષદાતા બને છે.

૧. ઘન્ય ઇન્દ્રિયવિક્ષેપો મોક્ષ પદાં ચ સંયમઃ । મા. ૧૧-૧૮-૨૨

ઇન્દ્રિયોનું બાહ્ય વિષયોમાં બંધનું તે બંધન અને તેઓની સંયમ તે મોક્ષ છે.

૨. અજ્ઞાનસંજ્ઞી અવબન્ધમોક્ષૌ । મા. ૧૦-૧૪-૨૬

અજ્ઞાનને લીધે જ સંસારથી બંધન અને મોક્ષ બાંધે છે.

(૨) બંધન

૬૩. આત્મબંધનનું કારણ :—

૧. દૈવાધીને શરીરેઽસ્મિન્ ગુણભાવ્યેન કર્મણા ।

વર્તમાનોઽવુદ્યસ્તત્ર કર્તાસ્મીતિ નિવચ્યતે ॥ મા. ૧૧-૧૧-૧૦

અજ્ઞાની પુરુષ પૂર્વકર્મને આધીન એવા આ શરીરમાં ઇન્દ્રિયોથી થતા કર્મને ‘હું કરું છું’ એમ માની બંધન પામે છે.

૨. પરામવસ્તાવદ્વેધજાતો,

યાવજ્જિજ્ઞાસત આત્મતત્ત્વમ્ ।

યાવત્ક્રિયાસ્તાવદિદં મનો યૈ

કર્માત્મક યેન શરીરવન્ધઃ ॥

મા. ૫-૫-૫

જ્યારે અજ્ઞાનને લીધે મનુષ્યનો પરાભવ થાય છે ત્યારે તે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા ઈચ્છે છે. જ્યાંસુધી ક્રિયાઓ હોય છે, સંતોષુધી મન કર્મ કરવાના સ્વભાવવાળું થાય છે, અને મન એવા સ્વભાવવાળું હોવાથી જ આત્માને શરીરનું બંધન છે.

૩. સ્થાવ્યગ્નિતાપાત્પયસોઽમિતાપ-

સ્વત્તાપતસ્તન્નુલગર્ભરન્ધ્રિઃ ।

વેદેન્દ્રિયાસ્થાશયસન્નિકર્ષા-

ત્તસંચતિઃ પુરુષસ્યાનુરોધાત્ ॥ મા. ૫-૧૦-૨૨

જેમ તથેલીને અગ્નિનો તાપ લાગવાથી તેની અંદર રહેલા દૂધને પણ તાપ લાગે છે; દૂધને તાપ લાગવાથી તેમાં રહેલા ચોખ્ખાને અને તેનાથી ચોખ્ખાનો (ઉપરનો ભાગ) ગરમ થવાથી તેની અંદરનો ભાગ રંધાઈ જાય છે, તેજ પ્રમાણે દેહને સંસારનો સંબંધ થતાં તે દેહમાંની ઇન્દ્રિયોને સંસારસંબંધ થાય છે, તેથી કરીને પ્રાણને સંસાર-સંબંધ થાય છે. પ્રાણને સંસારસંબંધ થતાં મનને અને મનને સંસારસંબંધ થતાં પુરુષ-આત્માને પણ તે બંધન થાય છે.

૪. યાવદ્વતોઽસ્મિ દ્વન્તાસ્મીત્યાત્માનં મન્યન્તેઽસ્વદક્ ।

તાવત્ તદભિમાન્યક્ષો વાધ્યવાવકતામિયાત્ ॥ ભા. ૧૦-૪-૨૨

દેહાભિમાનો માણસ જ્યાંસુધી પોતાને હણાયલો અને હણનારો માને છે, ત્યાં સુધી તે શરીર પરના અભિમાનવાળો અચાની, બાધ્ય-બાધક ભાવને પામે છે; બંધનભાવ માને છે.

૬૪. આત્મબંધનતું કારણ-ગુણાસક્તિ :—

સત્ત્વં રજસ્તમ ઇતિ ગુણા જીવસ્ય નૈવ મૈ ।

ચિત્તજા ચૈસ્તુ ભૂતાનાં સજ્જમાનો નિવદ્ધયતે ॥ ભા. ૧૧-૨૫-૧૨

સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ગુણો જીવના છે, આત્માના નથી. કારણ કે આ ગુણો ચિત્તમાં પ્રકટ થાય છે અને તે ગુણોથી આસક્ત થનારો જીવ બંધન પામે છે.

૬૫. આત્મદર્શન કરનારને માયાબંધન નથી :—

યથા હ્યપ્રતિબુદ્ધસ્ય પ્રસ્થાપો વદ્ધનયંભૃત્ ।

સ યથ પ્રતિબુદ્ધસ્ય ન ચૈ માદાય કલ્પતે ॥ ભા. ૧-૨૭-૨

જેમ નિદ્રામાં પડેલા મનુષ્યને સ્વપ્ન અનેક અનર્થોને આપનાર થઈ પડે છે; પણ તેજ સ્વપ્ન જાગ્રદવસ્થામાં રહેલા મનુષ્યને મોહ કરી ચકતું નથી, તેજ પ્રમાણે પ્રકૃતિ-પુરુષના મયાધર્મ તત્ત્વને જાણનાર અને મારામાં (જગવાનમાં) મનને જોડનાર આત્મારામ પુરુષને પ્રકૃતિ કદી બંધન કરતી નથી.

(૩) મુક્તિ

૬૬. મુક્તિની વ્યાખ્યા :—

મુક્તિર્હિંત્વાન્યધારૂપં સ્વરૂપેણ વ્યવસ્થિતિઃ । મા. ૨-૧૦-૬
અવિઘાતો આરોપિત યથેલા કર્તૃત્વાદિ વિપરીત સ્વરૂપનો ત્યાગ કરીને જીવાત્માનું સ્વસ્વરૂપે રહેવું તેને 'મુક્તિ' કહે છે.

૬૭. મુક્તિની મહત્તા :—

દેવાનાં શુદ્ધસત્ત્વાનામૃતપીનાં ચામલાત્મનામ્ ।

ભક્તિર્મુકુન્દચરણે ન પ્રાયેણોપજાયતે ॥

રજોભિઃ સમસંસ્પૃષ્ટાતાઃ પાંથિવૈરિદ્ધ જન્તવઃ ।

તેષાં યેકેચનેદ્દન્તે શ્રેયો વૈ મનુજાદયઃ ॥

પ્રાયો મુમુક્ષવસ્તેષાં કેચનૈવ દ્વિજોત્તમઃ ।

મુમુક્ષૂનાં સદ્દેષેષુ કશ્ચિન્મુચ્યેત સિદ્ધયતિ ॥,,

મુક્તાનામપિ સિદ્ધાનાં નારાયણપરાયણઃ

સુદુર્લભઃ પ્રશાન્તાત્મા કોટિધ્વપિ મહામુને ॥ મા. ૬-૧૪-૨-૫

શુદ્ધ સત્ત્વગુણી દેવો અને નિર્મળ ચિત્તવાળો ઋષિઓને પણ.

ધણું કરીને મુકુન્દ ભગવાનના ચરણમાં ભક્તિ થતી નથી. હે ઉત્તમ પ્રાણી ! આ જગતમાં જેટલા પૃથ્વીના રજકણો છે, તેટલા જ જીવો છે, તેઓમાં કેટલાક જ-મનુષ્ય વગેરે, ધર્મ કરવાની ઈચ્છા રાખે છે. તેઓમાં પણ મોક્ષની ઈચ્છા રાખનારા તો 'ધણું' કરીને કોઈક જ હોય છે. અને મોક્ષ ઈચ્છનારાઓમાં પણ હજારોમાં કોઈક જ મુક્ત થાય છે. હે મહામુનિ ! મુક્ત થયેલાં સિદ્ધ પુરુષોમાં પણ શ્રીનારાયણમાં તત્પર રહેનારો અત્યંત શાંત ચિત્તવાળો પુરુષ કરોડમાં વિરલ જ હોય છે.

૬૮. મુક્તિનું સ્વરૂપ :—

યદા રહિતમાત્માનં ભૂતેન્દ્રિયગુણાશયૈઃ ।

સ્વરૂપેણ મયોપેતં પશ્યન્સ્થારાજ્યમૃચ્છતિ ॥ મા. ૩-૬-૩૩

જે મનુષ્ય આપનાં (પ્રભુનાં) મંગળ નામોનું તથા સ્વરૂપોનું, શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ અને ચિંતન કરે છે અને કરાવે છે, તેમજ દેવપૂજા વગેરે ક્રિયાઓમાં આપનાં ચરણકમળમાં જ મનને સ્થાપે છે, તે મનુષ્ય ફરી સંસારપ્રાપ્તિને માટે યોગ્ય રહેતો નથી (મુક્ત થાય છે.)

૪. વિરમેત યદા ચિત્તં દ્વિત્વા વૃત્તિવ્રયં સ્વયમ્ ।

યોગેન વા તદાઽઽત્માનં વેદેદ્વાપા નિવર્તતે ॥ મા. ૧૨-૫-૨૧

જ્યારે જાગ્રત, સ્વપ્ન તે સુષુપ્તિ-એ ત્રણે વૃત્તિઓનો ત્યાગ કરી મન પોતાની મેળેજ વિરામ પામે છે અથવા યોગાનુષ્ઠાનથી વિરામ પામે છે, ત્યારે મનુષ્ય આત્માને જાણે છે અને સંસારરૂપ ચેષ્ટાથી નિવૃત્ત થાય છે.

૫. યદિદં મનસા વાચા ચક્ષુર્ભ્યં શ્રવણાદિભિઃ ।

નશ્વરં ગૃહ્યમાણં ચ વિદ્ધિ માયામનોમયમ્ ॥

પુંસોઽયુક્તસ્ય નાનાર્થો ધ્રમઃ સ ગુણદોષભાક્ ।

કર્માકર્મવિકર્મેતિ ગુણદોષધિયો મિદા ॥

તસ્માદ્યુક્તેન્દ્રિયગ્રામો યુક્તચિત્ત ઇદં જગત્ ।

આત્મનોક્ષસ્થ ચિત્તવમાત્માનં મચ્યઘોશ્વરે ॥

જ્ઞાનવિજ્ઞાનસંયુક્ત આત્મભૂતઃ શરીરિણામ્ ।

આત્માનુભવતુષ્ટાત્મા નાન્તરાયૈર્વિદ્યન્યતે ॥

દોષવુદ્ધયોભયાતીતો નિવેધાન્ન નિવર્તતે ।

ગુણવુદ્ધયા ચ વિહિતં ન કરોતિ યથાર્થકઃ ॥

સર્વેભૂતસુહૃદ્વચ્છાન્તો જ્ઞાનવિજ્ઞાનનિશ્ચયઃ ।

પદ્યન્મદાત્મકં ચિશ્વં ન વિપદ્યેત વૈ પુનઃ ॥ મા. ૧૧-૫-૫-૧૨

મન, વાણી, આંખ, કાન વગેરેથી જે કંઈ આ જગત જાણાય છે તે કેવળ માયામય, મનોમય અને નાશવન્ત જાણવું. વિશ્લિષ્ટ મનયાળા પુરુષને ભેદરૂપ ભ્રમ જાણાય છે અને તે ભ્રમમાં જ ગુણદોષ રહેલા છે. માટે જે પુરુષની છુદ્ધિ એ ભ્રમ વડે ચનાર ગુણદોષવાળી હોય છે તેને કર્મ, અકર્મ તથા વિકર્મ એવા ભેદ લાગુ પડે છે.

માટે ઇન્દ્રિયોના સમૂહને તેમજ મનને વશ કરી પોતાના આત્મામાં જ આ જગતને વિસ્તરેલું જોવું અને પોતાના આત્માને અધીશ્વર પરમાત્મામાં રહેલો જાણવો. વેદના તાત્પર્યનો નિશ્ચય થવો તે જ્ઞાન છે અને તેના અર્થનો અનુભવ થવો તે વિજ્ઞાન છે. આ જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વડે પ્રાણીમાત્રના આત્મારૂપ બની ગયેલા અને આત્માનુભવથી સંતુષ્ટ થયેલાને વિદ્યો નડી શકતાં નથી. જેમ બાળક સંકલ્પ રહિત હોવાથી કાંઈ કામ કરે છે અને કાંઈ કામ નથી પણ કરતું, તેમ જ્ઞાની પણ ગુણદોષથી રહિત હોવાથી નિષિદ્ધ કર્મો કરતો નથી, તેમજ વિદિત કર્મો કરે તો પણ તે કર્મોમાં તે દોષ અને ગુણબુદ્ધિ રહિત હોય છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનના નિશ્ચયવાળો સર્વ પ્રાણીઓનો મિત્ર, શાન્ત જ્ઞાની મનુષ્ય જગતને મારા સ્વરૂપે જોતો ફરી સંસારને પ્રાપ્ત થતો નથી. (મુક્તિ મેળવે છે.)

૭૦ મુક્તિનાં ત્રણ મહાસાધનના અધિકારી :—

યોગાસ્ત્રયો મયા પ્રોક્તા નૃણાં શ્રેયોવિધિતસયા ।

જ્ઞાનં કર્મં ચ ભક્તિશ્ચ નોપાયોઽન્યોઽસ્તિ કુત્રચિત્ ॥ ૯

નિર્વિણ્ણાનાં જ્ઞાનયોગો ન્યાસિનામિદ્ધ કર્મસુ ।

તેષ્વનિર્વિણ્ણચિત્તાનાં કર્મયોગસ્તુ કામિનામ્ ॥

યદ્વચ્છયા મત્કથાદૌ જાતશ્રદ્ધસ્તુ યઃ પુમાન્ ।

ન નિર્વિણ્ણા નાતિસક્તો ભક્તિયોગોઽસ્ય સિદ્ધિઃ ॥

મા. ૧૧-૨૦-૬-૮

મનુષ્યોનું કથ્યાણુ કરવાની ઇચ્છાથી મેં (જગવાને) જ્ઞાનયોગ, નિષ્કામ કર્મયોગ તથા ભક્તિયોગ-આ ત્રણ ઉપાયો કહ્યા છે. તે સિવાય બીજો કાંઈ પણ ઉપાય કાંઈ પણ સાત્ત્વમાં નથી. જેઓ કર્મોમાં તેમજ તેઓનાં ફળોમાં વિરક્ત થયા હોય અને તેથી કર્મોનો ત્યાગ કર્યો હોય, તેઓને જ્ઞાનયોગથી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, અને કર્મો અને તેનાં ફળોમાં અનાસક્તિવાળાઓને કર્મયોગ સિદ્ધિ આપનાર થાય છે. સ્વાભાવિક રીતે જ જેને મારી કથાઓમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ

હોય, અને જે સંસારમાં અતિ આસક્તિવાળો અથવા અતિ વિરક્તિ-
વાળો ન હોય તેવાને ભક્તિયોગ સિદ્ધિ આપનાર થાય છે.

૭૨ મુક્તિનો મહાભાગ—ગુણત્યાગ :—

ગુણેષ્વાવિશતે ચેતો ગુણાશ્વેતસિ ચ પ્રજાઃ ।

જીવસ્ય દેહ ઉભયં ગુણાશ્વેતો મદાન્મનઃ ॥

ગુણેષુ ચાવિશચિત્તમભીક્ષ્ણં ગુણસેવયા ।

ગુણાશ્ચ ચિત્તપ્રમથા મદ્રૂપ ઉભયં ત્યજેત્ ॥

જાગ્રત્સ્વપ્નઃ સુષુપ્તં ચ ગુણતો બુદ્ધિવૃત્તયઃ ।

તાસાં વિલક્ષ્ણો જીવઃ સાક્ષિત્વેન વિનિશ્ચિતઃ ॥

યદ્દિ સંસૃતિબન્ધાઽયમાત્મનો ગુણવૃત્તિદઃ ।

મયિ તુર્યે સ્થિતો જહ્યાત્ ત્યાગસ્તદ્ગુચેતસામ્ ॥

અદ્વદ્ધારકૃતં બન્ધમાત્મનોઽર્થવિપર્યયમ્ ।

વિદ્વાન્ નિર્વિઘ્ન સંસારચિન્તાં તુર્યે સ્થિતસ્ત્યજેદ્ ॥

યાવન્નાનાર્થધીઃ પુંસો ન નિવર્તેત યુક્તિભિઃ ।

જાગર્ત્યપિ સ્વપન્નઃ સ્વપ્ને જાગરણં યથા ॥ ભા. ૧૧-૧૩-૨૫-૩૦

મન વિષયોમાં પ્રવેશ કરે છે અને વિષયો મનમાં પ્રવેશ કરે
છે, એમ મન તેમજ વિષયો પરસ્પર ગુંથાવાથી મારા સ્વરૂપ એવા
જીવાત્માને દેહરૂપે ઉપાધિ થાય છે. માટે વારંવાર વિષયોનું સેવન
કરવાથી વિષયોમાં પ્રવેશ કરતા મનને તથા વાસનારૂપે મનમાં આવતા
વિષયોને મારા સ્વરૂપ થઇને તજી દેવા. જાગ્રત, સ્વપ્ન અને
સુષુપ્તિ-ત્રણે અવસ્થાઓ બુદ્ધિની વૃત્તિઓ છે (નહિ કે જીવની.)
અને તે પણ સ્વાભાવિક નથી, પરંતુ સત્ત્વાદિ ગુણોથી જ થતારી છે.
જીવ તો એ ત્રણે અવસ્થાઓથી રહિત જ છે. કેમકે તે જીવ ત્રણે
અવસ્થાઓનો સાક્ષી છે. બુદ્ધિને લીધે જે બંધન થાય છે તે જ આત્માને
બુદ્ધિની વૃત્તિરૂપ જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ-એ ત્રણ અવસ્થાઓથી
થાય છે માટે એ ત્રણ અવસ્થાઓથી મુક્ત તુર્ય-સાક્ષી સ્વરૂપે સ્થિતિ
કરીને બુદ્ધિના બંધનો—વાસનારૂપ અવિદ્યાનો ત્યાગ કરવો કે જોયો.

વિષયોનો તથા મનનો પણ સ્વાભાવિક ત્યાગ થઈ જશે આત્માને વાસનાનો બન્ધ અહીં કારને લીધે થાય છે અને તેથી જ આત્માનું વ્યાપક સત, ચિત્ અને આનંદ, સ્વરૂપ હાલ જઈ અદ્યતા અને કુંખીપણાનો બાસ થાય છે આ પ્રમાણે સમગ્ર વિષયવાસનાથી મુક્ત થઈ સસારની ચિન્તા છોડી સાક્ષિભાવમાં રહેવું જોઈએ, જ્યાં સુધી પુરુષની બેદુરુદ્ધિ શાસ્ત્રાભ્યાસની યુક્તિઓ વડે દૂર થતી નથી ત્યાં સુધી તે અધ્યાની પુરુષ સસારનાં કર્મ કરવામાં જાત્રાત રહે છે તો પણ તે સ્વપ્નમાં જાગરણ અનુભવતા માણસ જેવો છે અર્થાત્ જ્યાં સુધી પુરુષ બેદુરુદ્ધિનો ત્યાગ કરતો નથી ત્યાં સુધી તેનાં દાન, ધુરુષ, યાન વગેરે ચિંત્યા છે

૭૨ જનમુક્તિનો મહામંત્ર —

ભાવાદ્વૈતં ક્રિયાદ્વૈત દ્રવ્યાદ્વૈતં તથાઽઽત્મનઃ ।
વર્તયન્સ્વાનુભૂત્યેદ્ પ્રીન્સ્વપ્નાન્ધુનુતે મુનિ ॥
કાર્યકારણવસ્તૈક્યમર્શનં પટતન્તુવત્ ।
અવસ્તુત્વાદ્વિકલ્પસ્ય ભાવાદ્વૈતં તદુચ્યતે ॥
યદ્ બ્રહ્મણિ પરે સાક્ષાત્સર્વકર્મસમર્પણમ્ ।
મનોવાક્તનુમિઃ પાર્થ ક્રિયાદ્વૈત તદુચ્યતે ॥
આત્મજાયાસુતાદીનામન્યેષા સર્વદેહિનામ્ ।
યસ્સ્વાર્થકામયોરેક્યં દ્રવ્યાદ્વૈતં તદુચ્યતે ॥
પતેરન્યૈશ્ચવેદોક્તૈર્વર્તમાન સ્વકર્મભિઃ ।
ગૃહેઽપ્યસ્ય ગતિં યાયાદ્રાજંસ્તદ્બ્રહ્મક્રિમાક્ષર ॥

મા ૭-૧૫-૬૨-૬૫ અને ૬૭

ચોતાનામાં બાવ, ક્રિયા અને દ્રવ્યમાં એકત્વ જોતાર મુનિ, ચોતાના અનુભવથી ત્રણે પ્રકારના સ્વાનને (અધ્યાનને) તરી જાય છે. જે પ્રમાણે વસ્તુ અને તત્ત્વ એ બન્ને કાર્યકારણમાં તત્ત્વ જ સત્ય છે, પટ મિથ્યા છે, તેમ કાર્યકારણરૂપ જન્મત અને બ્રહ્મમાં

પ્રહ્લ મત્ય અને જગત મિથ્યા છે; આવા કાર્ય કારણરૂપ વસ્તુમાં રહેલો જે ઐક્યવિચાર તેને બાવાદૈત કહે છે કારણ કે કાર્ય-કારણરૂપ વિકલ્પ-ભેદ મિથ્યા જ છે. વળી હે મુષિષ્ઠિર! મન, વચન અને ક્રિયા વડે જે કંઈ કર્મ કરવામાં આવે, તે તે સર્વ કર્મેતિ પરબ્રહ્મમાં અર્પણ કરી દેવાં તેને 'ક્રિયાદૈત' કહે છે. હે રાજન્! પોતાને ઘેર રહીને પણ આ અને આવા બીજાં વેદોક્ત કર્મો કરતો અને ભગવાનની ભક્તિ કરતો ગૃહસ્થ ભગવાનની ગતિને પામે છે.

૭૩. મુક્તિ તથા આત્મસ્વરૂપ-દર્શન—

યથા દિરણ્યં बहुधा समीयते,
 नृभिः क्रियाभिर्ग्यवहारवर्त्मसु ।
 पदं वचोभिर्भगवानधोक्षजो
 व्याख्यायते लोकिकवेदिकैर्जनैः ॥
 यथा घनोऽर्कप्रभवोऽर्कदर्शितो
 ह्यर्कांशभूतस्य च चक्षुषस्तमः ।
 पदं त्वहं ब्रह्मगुणस्तदीक्षिता
 ब्रह्मांशकस्यात्मन आत्मबन्धनः ॥
 घनो यदार्કप्रभवो विदीर्यते
 चक्षुःस्वरूपं रविमीक्षते तदा ।
 यदा ह्यदङ्કાર उपाधिरात्मनो
 जिज्ञासया नश्यति तह्यनुस्मरेत् ॥
 यदैवमेतेन विवेकहेतिना,
 मायामयादङ्કुरणात्मबन्धनम् ।
 छित्वाच्युतात्मानुभवोऽवतिष्ठते,
 तमाहुरात्यन्तिकमङ्कसम्प्लवम् ॥ भा. ૧૨-૪-૩૧-૩૪
 જેમ સુવર્ણ વ્યવહારમાં કાંઈ, કુંડળ વગેરે રચનાઓના

સ્વરૂપે અનેક પ્રકારે જણાય છે. તેમ જગવાન અધોક્ષજને પણ અહંકારરૂપ ઉપાધિવાળા લોકો લૌકિક તેમજ વૈદિક વચ્ચે વડે અનેક પ્રકારે વર્ણવે છે. જેમ સૂર્યથી જ ઉત્પન્ન થયેલો અને સૂર્યે જ પ્રકાશિત કરેલો મેઘ, સૂર્યના અંશરૂપ ચક્ષુ-ધ્વન્દ્રિયને પોતાના જ સ્વરૂપભૂત સૂર્યનું દર્શન કરવામાં હરકત કરનાર થઈ પડે છે, તેમ બ્રહ્મના કાર્યભૂત એવો અને બ્રહ્મ વડે જ પ્રકાશિત કરાયેલો અહંકાર, બ્રહ્મના અંશરૂપ જીવને બ્રહ્મનું સ્વરૂપદર્શન કરવામાં હરકત કરનાર થઈ પડે છે. જ્યારે સૂર્યથી ઉત્પન્ન થયેલો મેઘ વીખરાઈ જાય છે ત્યારે ચક્ષુ-ધ્વન્દ્રિય પોતાના સ્વરૂપભૂત સૂર્યનું જેમ દર્શન કરે છે, તેમ જીવને ઉપાધિરૂપ એવો અહંકાર વિચારથી જ્યારે નાશ પામે છે, ત્યારે 'મહં બ્રહ્માસ્મિ-હું બ્રહ્મ છું' એવું જીવને સ્મરણ થાય છે-આત્મસાક્ષાત્કાર થાય છે. હે રાજન! એ રીતે આ વિવેકરૂપી શસ્ત્રથી માયામય અહંકારરૂપી આત્મબંધનને કાપી નાખીને જીવ, પરિપૂર્ણ આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ કરતો જે સ્થિતિ કરે છે તેને જ “આત્યંતિક લય” ‘મુક્તિ’ કહે છે.

૭૪. આત્મદર્શનથી મુક્તિ:—

वेदाऽपि दैववशतः खलु कर्मयापत्

स्वारम्भकं प्रतिसमीक्षत एव साधुः ।

तं सप्रपञ्चमधिरूढ समाधियोगः

स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः ॥ भा. ૧-૨૮-૧૯

પોતાના સ્વરૂપજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થયેલ સિદ્ધ પુરુષનો દેહ પૂર્વના સંસ્કારરૂપ દેવને વચ્ચે થઈને જ્યાંમુખી પોતાને ઉત્પન્ન કરનારું કર્મ બાકી હોય છે ત્યાંમુખી જીવે છે; પણ જેણે સમાધિ મુખીનો યોગ પ્રાપ્ત કરી લીધો હોય છે અને તે દ્વારા જેણે આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરેલો હોય તે જીવ-મુક્ત યોગી સ્વપ્નમાં પ્રાપ્ત થતા દેહ સમાન દેહને પુનઃ પ્રાપ્ત થતો નથી-મુક્ત થઈ જાય છે.

૭૫. ગુણાતીત માણસ મુક્ત બને છે:—

જોવો જીવ વિનિર્મુક્તો ગુણૈશ્ચાશયસમ્મયૈઃ ।

મયૈવ દ્રઢઘ્ના પૂર્ણો ન બહિર્નાન્તરશ્ચરેત્ ॥ મા. ૧૧-૨૫-૨૬

જીવપણના કારણરૂપ વાસના-અવિદ્યાથી, અને અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલા સત્વાદિ ગુણોથી મુક્ત થયેલો જીવ વ્યાપક તત્ત્વરૂપ એવા મારાથી (પરમાત્માથી) જ પૂર્ણ બનતાં તેને અંદર અથવા બહાર જવાપણું રહેતું નથી (ગમે ત્યાં અને ગમે તે દશામાં હોય છતાં તે જીવ-મુક્ત બને છે.)

ભક્તિ

૭૬. ભક્તિનું સ્વરૂપ—સર્વ વ્યાપક પરમાત્મદર્શન:—

૧. પતાવાનેવ લોકેઽસ્મિન્ પુંસઃ સ્વાયં પરઃ સ્મૃતઃ ।

પ્રકાન્તમક્તિર્ગોવિદે યત્સર્વત્ર તદીક્ષણમ્ ॥ મા. ૭-૭-૫૫

આ જગતમાં પુરુષનો ઉત્તમ સ્વાયં એટલો જ કહ્યો છે કે, તેણે શ્રીગોવિંદ ભગવાનમાં એકાંત ભક્તિ કરવી અને સર્વ સ્થળમાં પરમાત્મદર્શન કરવું.

૨. યો માં સર્વેષુ ભૂતેષુ સન્તમાત્માનમોશ્વરમ્ ।

દ્વિત્વાર્ચાં મજતે મૌઢયાન્નસ્મન્યેષ જુહોતિ સઃ ॥ મા. ૩-૨૧-૨૨

જે મનુષ્ય સર્વ પ્રાણીઓમાં આત્મારૂપે રહેલા મને-પરમેશ્વરને છોડીને કેવળ પ્રતિમાને જ બળે છે, તે મનુષ્ય કેવળ મૂર્ખાઈથી બરમમાં જ હોમ કરે છે ।

૭૭. ભક્તિનું સ્વરૂપ—સર્વવ્યાપક પરમાત્માની ઉપાસના:—

૧. અહમુચ્ચાવચૈર્દ્રવ્યૈઃ ક્રિયયોત્પન્નયાનયે ।

૨. નૈવ તુષ્યેઽર્ચિતોઽર્ચાર્યા ભૂતપ્રામાવમાનિનઃ ॥ મા. ૩-૨૧-૨૪

મનુષ્ય નાનામોટા પદાર્થો ક્રિયાથી ઉત્પન્ન કરેલી સામગ્રી વડે પ્રતિમામાં-મૂર્તિમાં જ મારું પૂજન કરે અને બીજી તરફથી સર્વ પ્રાણીઓનો તિરસ્કાર કરે, તો તેની એ પૂજાથી હું પ્રસન્ન થતો નથી.

૭૮. ભક્તિનાં સાધનો:—

દાનવતતપોદોમજપસ્વાધ્યાયસંયમૈઃ ।

શ્રેયોભિર્વિવિધૈશ્ચાન્યૈઃ કૃષ્ણે ભક્તિર્દિ સાધ્યતે ॥ મા. ૧૦-૪૭-૨૪

દાન, વ્રત, તપ, હોમ, જપ, સ્વાધ્યાય, સંયમ આ અને એવાં બીજાં કલ્યાણકારી સાધનોથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણમાં ભક્તિ થાય છે

૭૯. ભક્તિની મહત્તા:—

૧. સત્યાદિ ત્રિયુગે बोधवैराग्यौ मुक्तिसाधकौ ।

कलौ तु केवला भक्तिर्ब्रह्मसायुज्यकारिणी ॥ મા. મા. ૨-૪

સત્ય, ત્રેતા અને દ્વાપરયુગમાં જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય મોક્ષ આપનાર છે, પણ કલિયુગમાં તો કેવળ ભક્તિ જ મુક્તિદાયિની છે.

૨. नृणां जन्मसद्वशेण भक्तौ प्रीतिर्द्वि जायते । मा. मा. ૨-૧૯

મનુષ્યોને હજારો જન્મે ભક્તિમાં પ્રીતિ થાય છે.

૩. सकलभुवनमध्ये निर्धनास्तेऽपि धन्याः

निषसति हृदि येषां श्रीहरेर्भक्तिरेका ।

हरिरपि निजलोकं सर्वथातो विहाय

प्रविशति हृदि येषां भक्तिसूत्रोपनद्ध. ॥ મા. મા. ૩-૭૩

જેમના હૃદયમાં શ્રીહરિની કેવળ એક ભક્તિ જ હોય તેઓ આ જગતમાં નિર્ધન હોવા છતાં ધન્ય છે. (કારણ કે) ભક્તિશ્રી દારીથી બંધાયેલા શ્રીહરિ પોતાના સ્થાનનો સર્વથા ત્યાગ કરીને તેમના હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે.

૪. स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभिः पुमान्

विरिञ्चतामेति ततः परं हि माम् ।

अव्याकृतं भागवतोऽथ वैष्णवं

पदं यथाहं विबुधाः कलात्पये ॥ મા. ૪-૨૪-૧૯

હું અને મારા જેવા દેવો લિંગદેહના નાશ પછી પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કરીશું, સ્વધર્મનિષ્ઠ મનુષ્ય સેંકડો જન્મ ધારણ કર્યા પછી બ્રહ્મલોકને પામે છે અને પછી (અધિક પુણ્ય થતાં) ભગવાનના

પદને પ્રાપ્ત કરે છે, પણ ભગવાનનો ભક્ત તો દેહાંત પછી તુરંત જ પ્રપંચાતીત વૈષ્ણવપદ પામે છે.

૫. પ્રાયેણ વેદ તદિદં ન મહાજનોઽયં

દેવ્યા વિમોહિતમતિર્વત માયયાલમ્ ।

ત્રય્યાં જહોઠતમતિર્મધુર્ણપિતાયાં

વૈતાનિકે મહતિ કર્મણિયુજ્યમાનઃ ॥

દેવં વિમૃષ્ય સુધિયો ભગવત્યનન્તે

સર્વાત્મના વિદધતે સ્વલુ ભાવયોગમ્ ।

તે મે ન દણ્ડમર્હન્ત્યથયચમીપાં,

સ્વાત્પાતકં તદપિ દ્વન્ત્યુરુગાયવાદઃ ॥ મા. ૬-૨-૩૫-૬૬

“ભગવાનના નામોચ્ચારણરૂપી બક્તિયોગથી જ સર્વ પાપોનું પ્રાયશ્ચિત થાય છે.” આ વસ્તુને મોટા મોટા મહાપુરુષો પણ ધણુ કરીને સમજી શકતા નથી. કારણ કે તેઓની બુદ્ધિ ભગવાનની માયાથી અત્યંત મોહિત થઈ ગઈ હોય છે. અને ખેદની વાત છે કે, તેઓની બુદ્ધિ ઉપર ઉપરથી સુદર જણાતા વેદનાં ફળસૂચક વચનોમાં દુરાગ્રહવાળી હોય છે, જેથી તેઓ યજ્ઞ-યાગાદિ મોટાંમોટાં કર્મો કરે છે, પણ શ્રીહરિના નામસ્મરણ જેવા નાના કર્મમાં આસક્ત થતા નથી. આવો વિચાર કરીને ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા પુરુષો અનંત ભગવાનમાં સર્વ પ્રકારે દેવળ બક્તિ જ કરે છે. આવા પુરુષો મારા (યમદેવ) તરફથી શિક્ષાને પાત્ર થતા નથી. બે કદાચિત્ તેઓનું કંઈ પાપ હોય તો ભગવાનનું નામોચ્ચારણ તેના નાશ કરી નાખે છે.

૬. यस્ય ભક્તિર્ભગવતિ હરૌ નિ શ્રેયસેશ્વરે ।

વિક્તીહિતોઽમૃતામ્ભોઘૌ કિં ક્ષુદ્રૈઃ સ્વાતકોદ્રૈઃ ॥ મા. ૬-૧૨-૨૨

જે પુરુષ ભાક્ષનાં અધીશ્વર ભગવાન શ્રીહરિમાં બક્તિ કરે છે અને જે સન્નિવિદાનંદરૂપી અમૃતના સમુદ્રમાં ક્રીડા કરી રહ્યો હોય છે, તેને ક્ષુદ્ર ખાડાનાં જળ જેવાં સ્વર્ગાદિનું શું પ્રયોજન ?

મેં કહેલા બક્તિયોગથી નિરંતર મારું બજન કરનાર મુનિના હૃદયમાં હું નિવાસ કરું છું, એટલે તેના હૃદયમાં રહેલા સર્વ વિષયાભિલાષો નાશ પામે છે. એટલું જ નહિં પણ સર્વાત્મા ૩૫ મારું દર્શન થતાં મનુષ્યના હૃદયરૂપી અહંકારની ગાંઠ છૂટી જાય છે; તેના સર્વ સંશયો હેઠાઈ જાય છે અને તેના સર્વ અનારબ્ધ (સંચિત, અને આગામી) કર્મો પણ નાશ પામે છે.

૫. યત્કર્મભિર્યત્તપસા જ્ઞાનવૈરાગ્યતથ્ચ યત્ ।

યોગેન દાનધર્મેણ શ્રેયોભિરિતરૈરપિ ॥

સર્વે મદ્ભક્તિયોગેન મદ્ભક્તો લભતેજ્ઞસા ।

સ્વર્ગાપવર્ગે મદ્ધામ કથન્નિચ્છદિ વાઙ્મુક્તિ ॥ મા. ૧૧-૨૦-૧૨-૧૩

કર્મોથી, તપશ્ચર્યાથી, જ્ઞાનથી, વૈરાગ્યથી, યોગથી, દાનધર્મથી, તેમજ ખીળાં યાત્રા વગેરે કલ્યાણનાં સાધનોથી જે કંઈ ચિત્તશુદ્ધિ વગેરે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સર્વ ફળને મારો બક્ત મારા બક્તિ-યોગથી અનાયાસે પ્રાપ્ત કરે છે. એટલું જ નહિં પણ તે કદાચ સ્વર્ગ, મોક્ષ કે મારા ધામ વૈકુંઠને પણ ઇચ્છે તો પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

૧૬. ભક્તિયોગેન મન્નિષ્ટો મદ્ધાવાય પ્રપચતે । મા. ૧૧-૨૫-૩૨

વિષયોભાંથી આસક્તિ દૂર થઈ જેની પરમાત્મામાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ તેમાં રિચરતા થાય છે, તે મને (આત્મસ્વરૂપને) પામે છે.

૭. ભક્તિ લઘ્વવતઃ સાધોઃ ક્ષિમન્યદ્વશિષ્યતે ।

મરયનન્તગુણે બ્રહ્મણ્યનન્દાનુભવાત્મનિ ॥ મા. ૧૧-૨૬-૩૦

હે સત્પુરુષ! અનંત ગુણોવાળા અને આનંદાનુભવસ્વરૂપ પરબ્રહ્મ મારામાં જેણે બક્તિ પ્રાપ્ત કરી છે તેવા પુરુષને કયું ફળ મેળવવું આજી રહે છે? (અર્થાત્ તેને સર્વકંઈ મળી ચૂક્યું છે.)

૮. મશિસ્મૃતિઃ કુળ્ળવદારવિન્દ્યોઃ

ક્ષિણોત્પન્નદ્રાણિ શમં તનોતિ ચ ।

સત્ત્વસ્ય શુદ્ધિ પરમાત્મભક્તિ

જ્ઞાનં ચ વિજ્ઞાનવિરાગયુક્તમ્ ॥ મા. ૧૨-૧૨-૫૪

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનાં ચરણકમળને કદી વિસારવાં નહિ. કારણ કે તે અમગગતો નાશ કરે છે, શાંતિ આપે છે, અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરે છે, પરમાત્મા વિષે ભક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે તથા જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય સહિત વિજ્ઞાન આપે છે.

૯. યેષાં ચિત્તં વસેન્નક્તિઃ સર્વદા પ્રેમરૂપિણી ।

ન તે પશ્યન્તિ કોનાશં સ્વપ્નેડપ્યમલમૂર્તય ॥ મા. મા. ૨-૧૬

જેમના ચિત્તમાં સદા પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ વસે છે તે નિર્માળ પુરુષો સ્વપ્ને પણ યમને જોતા નથી.

૧૦. ન તપોભિર્ન વેદૈશ્ચ ન જ્ઞાનેનાપિ કર્મણા ।

હરિર્હિ સાશ્વતે ભક્ત્યા પ્રમાણં તત્ર ગોપિકાઃ ॥ મા. મા. ૨-૧૮

તપશ્ચાર્યા, વેદાભ્યાસ, કે કર્મથી શ્રીહરિ વશ થતા નથી, પણ ભક્તિથી જ વશ થાય છે, તેમા ગોપીઓ દષ્ટાન્તરૂપ છે.

૧૧. દુઃખદારિદ્ર્યદૌર્ભાગ્યપાપપ્રક્ષાલનાય ચ ।

કામકોવજયાર્થં દ્વિ કલૌ ઘર્મોડપ્યમીરિત ॥ મા. મા. ૩-૬૪

દુઃખ, દારિદ્ર્ય, દુર્ભાગ્ય, પાપનિવારણ, અને કામ તથા ક્રોધના જપ માટે કલિયુગમા આ જ (ભક્તિ) શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે.

૧૨. વાસુદેવે ભગવતિ ભક્તિયોગ પ્રયોજિત ।

જનવત્યાશુ વૈરાગ્ય જ્ઞાનં ચ યદ્દૈતુકમ્ ॥ મા. ૧-૨-૭

ભગવાન વાસુદેવમા યોજ્યો ભક્તિયોગ તત્કાળ અદૈતુક (ફલાનુસધાન વગરના) જ્ઞાન અને વૈરાગ્યને ઉત્પન્ન કરે છે.

૧૩. શ્રુણ્વતઃ ધ્યક્ષ્યા નિત્ય ગૃણતશ્ચ સ્વચ્છેષ્ટિતમ્ ।

કાલેન નાતિદીર્ઘેણ ભગવાન્વિશતે હૃદિ ॥

પ્રવિપ્રકર્ણરન્ધ્રેણ સ્વાનાં ભાવસરોહમ્ ।

ધુનોતિ શમલં કૃષ્ણ. સલિલસ્ય યથા શરદ્ ॥

ઘોતાત્મા પુરુષ. કૃષ્ણ પાદમૂલં ન મુચ્ચતિ ।

મુક્તસર્વપરિકલેપ. પાન્થઃ સ્વશરણં યથા ॥ મા. ૨-૮-૪-૬

જે મનુષ્ય ભગવાનના ચરિત્રોને શ્રદ્ધાપૂર્વક સાંભળે છે તથા ગાય છે, તેના હૃદયમાં ભગવાન અત્ય સમયમાં પ્રવેશ કરે છે, જેમ શરદ્ ઋતુ જળના મેલને દૂર કરે છે તેમ શ્રીકૃષ્ણ પોતાના ભક્તોના હૃદયકમળમાં પ્રવેશ કરીને ત્યાં રહેલાં સર્વ પાપોનો નાશ કરે છે. જેમ મુસાફરીથી આવેલો મનુષ્ય પોતાના ઘરને છોડતો નથી, તેમ નિષ્પાપ થયેલો પુરુષ રાગદ્વેષ વગેરે સર્વ કલેશોનો ત્યાગ કરીને શ્રીકૃષ્ણના ચરણભૂજનો ત્યાગ કરતો નથી.

૧૪. વાસુદેવે ભગવતિ ભક્તિયોગઃ પ્રયોજિતઃ ।

જનયત્યાશુ વૈરાગ્યં જ્ઞાનં ચદ્વલ્લદર્શનમ્ ॥ મા. ૩-૩૨-૨૩

વાસુદેવ ભગવાન વિષે યોજેલો ભક્તિયોગ તત્કાળ વૈરાગ્ય તથા અલ્પદર્શન કરાવનારા જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે.

૧૫. एवं कायेन मनसा वचसा च मनोगतम् ।

परिचर्यमाणो भगवान् भक्तिमत्परि चर्यया ॥

પુંસામમાયિનાં સમ્યગ્ ભજતાં માયવર્દનઃ ।

ત્રયો વિશત્યભિમતં ચદ્વલ્લદર્શનમ્ ॥

વિરક્તચ્ચન્દ્રિયરત્નો ભક્તિયોગેન ભૂયસા ।

તં નિરન્તરમાયેન ભજેતાદ્વા વિમુક્તયે ॥ મા. ૪-૮-૫૬-૬૧

જે પ્રમાણે પોતાના મનના બાવ પ્રમાણે શરીર, મન અને વચનથી ભક્તિયુક્ત સેવા વડે સેવાતા ભગવાન નિષ્કપટ ભજન કરતા પુરુષોના બાવને વધારી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ-જે પુરુષાર્થોમાંથી મનુષ્યોને જે ઇષ્ટ હોય તે આપે છે. માટે વિષયભોગથી વિરક્ત થયેલા મનુષ્યે સર્વશ્રેષ્ઠ ભક્તિયોગથી નિરંતર બાવપૂર્વક મુક્તિને માટે ભગવાનનું ભજન કરવું.

૧૬. અથાત્મનોર્થભૂતસ્ય યત્તોડનર્થપરમ્પરા ।

સંસૃતિસ્તદ્ વ્યવચ્છેદો ભક્ત્યા પરમયા ગુરોઃ ॥

મા. ૪-૨૬-૨૬

સર્વ પુરુષાર્થસ્વરૂપ આત્માને અજ્ઞાનથી અનર્થોત્તી પરંપરારૂપ પ્રાપ્ત થયેલા આ સસારની નિવૃત્તિ તો સર્વના ગુરુ શ્રી વાસુદેવ ભગવાનમાં પરમ ભક્તિયોગ કરવાથી જ થાય છે.

૧૭. મહતાં સ્વલુ વિપ્રર્ષે ઉત્તમશ્લોકપાદયોઃ ।

છાયાનિવૃત્તચિત્તાનાં ન કુટુમ્બે સ્પૃહામતિઃ ॥ મા. ૫-૧-૩

ઉત્તમ કીર્તિવાળા ભગવાનના ચરણની છાયાવડે જેઓનાં ચિત્ત શાંત થયા હોય છે, તેવા મહાપુરુષોને કુટુંબમાં સ્પૃહા થતી નથી.

૧૮. સકુમ્ભનઃ કૃષ્ણપદારવિન્દ્યો-

નિવેશિતં તદ્ગુણરાગિ ચૈરિદ્ધ ।

ન તે યમં પાશમૂલ્લઘ્ન તદ્ભટાન્

સ્વપ્નેઽપિ પદ્યન્તિ દ્વિચીર્ણનિષ્કૃતાઃ ॥ મા. ૬-૧-૧૯

જેઓએ પોતાના મનને પ્રેમપૂર્વક શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના ચરણ-કમળમાં માત્ર એક જ વાર સ્થાપિત કર્યું, તેઓ તેટલાથી જ પોતાનાં સર્વ પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી રૂપનમાં પણ યમદેવ કે તેમના પાશ-ધારી દ્વેતોને ભેતા નથી.

૧૯. અમોઘા ભગવદ્ભક્તિર્નેતરેતિ મતિર્મમ । મા. ૮-૧૬-૨૧

ભગવાનની ભક્તિ જ સફળ થાય છે; બીજા ડોહાની નહિ.

૮૧ ભક્તિ વિના જ્ઞાન તથા યશ નિષ્ફળ છે :—

નૈષ્કર્મ્યમપ્યચ્યુતભાવવર્જિતં

ન શોભતે જ્ઞાનમલં નિરઙ્ગનમ્ ।

કુતઃ પુનઃ શશ્વદમદ્રમીશ્વરે

ન હ્યર્પિતં કર્મ યદપ્યનુત્તમમ્ ॥

યશ ધિયામેવ પરિશ્રમ. પરા

વર્ણાશ્રમાચારતપશ્ચુતાદિપુ ।

અવિસ્મૃતિઃ શ્રીઘરપાદપદ્મયો-

ગુણાનુષાદધ્વજાદિભિર્દેરેઃ ॥ મા. ૧૨-૧૩-૫૨, ૫૩

૬૧ યોગીઓને બ્રહ્મત્વની પ્રાપ્તિ માટે સમગ્રના આત્મારૂપ એવા પરમાત્મામાં 'બક્તિ' જેવો બીજો કાઈ કલ્યાણકારી માર્ગ નથી
૮૫ બક્તિમાર્ગની ઉત્તમતા :—

૬૨ સંધીચીનો હૃદય લોકે પન્થાઃ ક્ષેમોઽકુતોમયઃ ।

૬૩ સુશીલા સાધવો 'યત્ર નારાયણપરાયણાઃ ॥ મા. ૬-૧-૧૭

આ બક્તિમાર્ગ જગતમાં કલ્યાણકારી, સર્વ તરફથી નિર્ભય, અને ઉત્તમ માર્ગ છે, કે જેમાં શ્રી નારાયણપરાયણ રહેનારા દયાળુ નિષ્કામ પુરુષો સ્થિતિ કરે છે

૮૬ બક્તિના પ્રકારો અને દૃષ્ટાન્તો :—

કામાદ્ દ્વેષાદ્વ્યાત્સ્નેહાદ્ યથા ભક્ત્યેશ્વરે મન ।

આવેશ્ય તદ્ધં હિત્વા વઢ્યસ્તદ્ગતિં મતા ॥

ગોપ્યઃ કામાદ્ મયાત્કસો દ્વેષાદ્દેવાદયો નૃપાઃ ।

સમ્બન્ધાદ્ વૃણ્ણયઃ સ્નેહાદ્ યૂયં ભક્ત્યા વયં વિમો ॥

મા. ૭-૧-૨૬-૩૦

જેમ બક્તિથી ઈશ્વરમાં મન યોજીને ધણાં મનુષ્યો પરમાત્માની ગતિને પામ્યા છે, તેમ કામથી, દ્વેષથી, ભયથી તથા સ્નેહથી પણ ભગવાનમાં મન યોજીને અનેક મનુષ્યો તેમની ગતિને પામ્યા છે ગોપિકાઓ કામનાથી, કસ ભયથી, શિશુપાલ વગેરે રાજાઓ દ્વેષથી, યાદવો સંબંધથી, તમે (યુધિષ્ઠર) સ્નેહથી અને અમે (નારદાદિ) બક્તિથી ભગવાનને પામ્યા છીએ

૮૭ બક્તિ-સાધન અજ્ઞાનનાશક છે :—

૧૦ યસ્ય નારાયણો દેવો ભગવાન્ હૃદગત સદા ।

ભક્ત્યા કેવલયાગ્દાનં ધુનોતિ ધ્વાન્તમર્કવત્ ॥ મા ૭-૧૩-૨

જેના હૃદયમાં ભગવાન નારાયણ દેવ સદાકાળ બિગળે છે, તે જેમ સૂર્ય અધકારને દૂર કરે તેમ કેવળ બક્તિથી જ અજ્ઞાનનો નાશ કરે છે

૮૮ ભક્તિસાધનની સત્યતા (ઈશ્વરપ્રીતિ) —

ત एव नियमाः साक्षात् एव च यमोत्तमाः ।

તપો દાનં વ્રતં યજ્ઞો યેન તુષ્યત્યધોક્ષજઃ ॥ મા. ૮-૧૬-૬૧

જેને લીધે ઇન્દ્રિયોથી પર એવા અધોક્ષજ ભગવાન પ્રસન્ન થાય, તે જ યમ, નિયમ, તપ, દાન, વ્રત અથવા યજ્ઞ છે.

૮૯ ભક્તિની દુર્લભતા —

भक्तिः प्रवर्तिता दिष्ट्या मुनोनामपि दुर्लभा ॥ मा. ૧૦-૪૭-૨૫

પરમાત્મામાં પ્રવર્તિત થયેલી ભક્તિ મુનિઓને પણ દુર્લભ છે.

૯૦ ભક્તિથી નિષ્ઠા અને તપની સંજ્ઞતા :—

इदं हि पुंसः तपसः श्रुतस्य वा

स्विष्टस्य सूक्तस्य च बुद्धिदत्तयोः ।

अविद्युतोऽर्थः कविभिर्निरूपितो,

यदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनम् ॥ મા. ૧-૫-૨૨

પુરુષનાં તપનું, વ્રતયાગાદિનું, શાસ્ત્રોનાં પઠનપાઠનનું, તેથી પ્રાપ્ત થયેલી બુદ્ધિનું અને દાનનું અવિનાશી રૂપ પરમાત્માના શુભેનું વર્ણન છે, એમ વિવેકીઓ કહે છે.

૯૧ આદર્શ ભક્તિ :—

नपरिलपन्ति केचिदपवर्गमपीश्वर ते

चरणसरोजहंसकुलसङ्घसिंहादृष्टदृढाः ॥ મા. ૧૦-૮૭-૨૧

આપના (ભગવાનના) ચરિત્રરૂપ ભક્તિથી ભક્ત પુરુષો મોક્ષને, પણ ઇચ્છતા નથી, તે પછી ખીજા ઇન્દ્રપદ આદિને તે કેમ જ ઈચ્છે? એટલું જ નહિ, પણ આપનાં ચરણકમળમાં હંસોની પેઠે રમતા આપના ભક્ત પુરુષોનાં મંડળના સંગથી તે ભક્ત પુરુષોએ પોતાનાં ધરમાર પણ છોડી દીધાં હોય છે.

૯૨ નિષ્કામ ભક્તિની વ્યાખ્યા :—

देवातां गुणलिङ्गानामानुश्रविकर्मणाम् ।

सत्त्वं एवैकमनसो धृतिः सरामाविकी तु या ॥

અનિમિત્તા ભાગવતી ભક્તિઃ સિદ્ધેર્ગરીયસી ।

જરવત્વાશુ યા કોદં તિગોર્ણમનલોદયથા ॥ મા. ૩-૨૫-૩૨-૩૩

વિકાર રહિત શુદ્ધ મનવાળા પુરુષની વિષયોને અદ્વિતીયકરનારી તથા
ત્રેવળ વેદોક્તા કર્મમાં જ તત્પર રહેનારી ઈન્દ્રિયોતુ સર્વભૂતિ શ્રીહરિમાં
જ સ્વાભાવિકપણે વતન તેનું તામ 'નિષ્કામ ભક્તિ.' આ ભગવદ્-
ભક્તિ મુક્તિ કરતા પણ શ્રેષ્ઠ છે જડરાગિન જેમ ભોજન કરેલા
અન્નને પચાવી દે છે, તેમ આ ભક્તિ વિગચીરીરનો તત્કાળ નાશ કરે છે
૯૩. નિષ્કામ ભક્તિતત્ત્વં રૂપ —

૧. વિસ્તૃત્ય સર્વાનન્યાંશ્ચ મામેવં વિશ્વતોમુખમ્ ।

મજ્જન્ત્યનન્યયા ભક્ત્યા તાન્મૃત્યોરતિપારયે ॥ મા. ૩-૨૫-૪૦

જેઓ બધાવ પરિગ્રહોને ત્યજીને સર્વવ્યાપક એવા 'મને
(પરમાત્માને) એકલાને જ અનન્યભક્તિથી બાંધે છે, તેમને હું
મૃત્યુરૂપ સંસારથી તારુ છું.

૨. યસ્યાસ્તિ ભક્તિર્ભગવત્યકિચ્છના

સર્વેર્ગુણેસ્તથ સમાસતે સુરા ।

હરાવમકસ્ય કુતો મહદ્ગુણા

મનોરથેનાસતિ ઘાવતો વદિ ॥ મા. ૫-૧૮-૧૨

જે મનુષ્યની ભગવાનમાં નિષ્કામ ભક્તિ હોય છે, તેનામાં
સર્વ શુભોત્તી સાથે સર્વ દેવતાઓ નિવાસ કરે છે, જેને શ્રીહરિ પ્રત્યે
ભક્તિ નથી, અતઃ મિથ્યા વિષયસુખમાં જે મનોરથોથી દોડ્યા કરે
છે, તેવા મનુષ્યમાં જ્ઞાન-વેરાગ્યાદિ મહાપુરુષોના શુભો કયાથી હોય ?
૯૪ નિષ્કામ ભક્તિયોગત્વં લક્ષણ —

મદ્ગુણશ્રુતિમાત્રેણ મયિ સર્વેર્ગુહાશયે ।

મનોપતિરવિચ્છિન્ના યથા ગદ્ગામ્મસોઽમ્બુધૌ ॥

લક્ષણં ભક્તિયોગસ્ય નિર્ગુણસ્ય હૃદાહતમ્ ।

અદૈતુલ્યવ્યવહિતા યા ભક્તિઃ પુરુષોત્તમે । મા. ૩-૨૬-૧૧-૧૨

જેમ ગંગાના જળની સમુદ્રમાં અવિચ્છિન્ન ગતિ થાય છે, તેમ મારા ગુણોનું શ્રવણ થતાં જ, સર્વાન્તર્યામી મારામાં (પરમાત્મામાં) મનની અવિચ્છિન્ન ગતિને નિર્ગુણ ભક્તિયોગ કહે છે. પુરુષોત્તમ ભગવાન પ્રત્યેની ભક્તિ કોઈ પણ રૂણના સંકલ્પથી શૂન્ય અને ભેદ-દર્શનથી રહિત હોય છે.

૯૫ નિષ્કામ ભક્તિનું સ્વરૂપ અને રૂણ :-

૧ વાદ્વ્યમાનોઽપિ મદ્ભક્તો વિષયૈરજિતેન્દ્રિયઃ ।
 પ્રાયઃ પ્રગલ્ભયા ભક્ત્યા વિષયૈનાંભિભૂયતે ॥
 યથાગ્નિઃ સુલમૃદ્ધાગ્નિઃ કરોત્યેધાંસિ ભસ્મસાત્ ।
 તંથા મદ્વિષયા ભક્તિરુદ્ધવેનાંસિ કૃત્સ્નશઃ ॥
 ન સાધયતિ માં યોગો ન સાંખ્ય ધર્મ ઉદ્ધવ ।
 ન સ્વાધ્યાયંસ્તપસ્ત્યાગો યથાભક્તિર્મમોર્જિતા ॥
 ભક્ત્યાહમેકયા ગ્રાહ્યઃ શ્રદ્ધયાઽઽત્મા પ્રિયઃ સનામ્ ।
 ભક્તિઃ પુનાતિ મન્નિષ્ઠા શ્વપાકાનપિ સમ્ભવાત્ ॥
 ધર્મઃ સત્યદ્યોપેતો વિદ્યા વા તપસાન્વિતા ।
 મદ્ભક્ત્યાપેતમાત્માનં ન સમ્યક્પુનાતિ દ્વિ ॥

મા. ૧૧-૧૪-૧૮-૨૨

મારો કોઈ ભક્ત ઇન્દ્રિયોને જીતવાને! અભ્યાસ કરેલો ન હોવાથી કદાચ વિષયોથી આકર્ષાય તો પણ દૃઢ ભક્તિને લીધે વિષયોથી ધણું કરીને તે પરાભવ પામતો નથી. જેમ સારી રીતે પ્રજ્વલિત બનેલો અગ્નિ લાકડાંઓને બસમ કરી દે છે, તેની રીતે મારી અનન્ય ભક્તિ સમગ્ર પાપોને બસમ કરી દે છે. હે ઉદ્ધવ! વૃદ્ધિ પામેલી ભક્તિથી જેટલું મારું સ્વરૂપ પ્રકટ થાય છે, તેટલું યોગ, સાંખ્ય, ધર્મ, વેદાધ્યયન, તપ કે ત્યાગથી થતું નથી. સત્પુરુષોનો પ્રિય અને સર્વનો આત્મા એવો હું (ભગવાન) શ્રદ્ધાથી કરવામાં આવેલી એક ભક્તિથી જ વશ થાઉં છું: મારી ભક્તિ ચંડાલોને પણ ભતિદોષથી પવિત્ર

કરે છે. સત્ય અને દયાયુક્ત ધર્માચરણ અને તપ સહિત વિદ્યા એ પણ મારી ભક્તિથી રહિત મનુષ્યને સારી રીતે પવિત્ર કરી શકતાં નથી.

૨. ઘાગ મદ્ગદ્ગા દ્રવતે યસ્ય ચિત્તં

રુદત્યમોક્ષણં હસતિ ક્વચિચ્ચ ।

વિલજ્જ ઉદ્ગાયતિ નૃત્યતે ચ

મદ્ગત્કિયુક્તો મુઘનં પુનાતિ ॥ મા. ૧૧-૧૪-૨૪

જેની વાણી ગળમળી થઈ જાય, ચિત્ત પીગળી જાય, વારંવાર રડે, કોઈ વેળા હસે, કોઈ વેળા લજ્જા રહિત થઈને ઝીમે સ્વરે ગાય અને કોઈ વેળા નૃત્ય કરે તેવો મારી ભક્તિથી યુક્ત પુરુષ, જગતને પવિત્ર કરે છે.

૯૬ વૈરાનુષંઘી ભક્તિનું રૂપ :-

યથા વૈરાનુષન્ધેન મર્ત્યસ્તન્મયતામિયાત્ ।

ન તથા મક્તિયોગેન હતિ મે નિશ્ચિતા મતિઃ ॥

કીટઃ પેશસ્ફુટા રુદ્ધ કુડચાયાં તમનુસ્મરન્ ।

સંરમ્ભમયયોગેન વિન્દતે તત્સરૂપતામ્ ॥ મા. ૭-૧-૨૬-૨૭

વૈરાનુષધથી મનુષ્ય જેવો ભગવાનમય જની જાય છે, તેવો ભક્તિયોગથી થતો નથી, જેમ મારો નિશ્ચય છે. જેમ ભમરાએ બીંતમાં કરેલા પોતાના દરમાં પૂરેલો કીડો ક્રોધ તથા ભયના યોગથી ભમરાનું જ સ્મરણ કરતાં તેની સમાનરૂપતાને પામે છે, ભમરારૂપ જની જાય છે તેમ માયાથી મનુષ્ય અનેલા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણમાં વૈરાનુષધથી તેમના જ ચિંતન વડે પાપરહિત થયેલા પુરુષો ભગવાનને જ પ્રાપ્ત થાય છે.

૯૭ વૈરાનુષંઘી ભક્તિનું મહત્ત્વ :

કેચનોદ્યલ્લવૈરેણ મક્ત્યા કેચન કામતઃ ।

ન તથા સત્યસંરઘ્યા-સન્નિકૃષ્ટા-સુરાદયઃ ॥ મા. ૧૦-૮૫-૪૩

વૈરાનુષધી ભક્તિથી અગે (જલિ વગેરે દૈત્યો), અને કામ-વાસનારૂપ ભક્તિથી કટલાક જોષીઓ જેવા ભક્તો આપના

તાદાત્મ્ય બાવને પામ્યા છીએ, તેવા સત્વગુણી દેવો પણ તે બાવને પામી શક્યા નથી.

૯૯ ભક્તિ સર્વની પોષક છે:-

यथा हि स्कन्धशाल्मानां तरोर्मूलवसेचनम् ।

एवमाराधनं विष्णोः सर्वेषामात्मनश्च हि ॥ મા. ૮-૫-૪૬

જેમ વૃક્ષનાં મૂળમાં કરેલું જળસિંચન તેના થડને તથા ડાળી-ઓને પોષણકર્તા થાય છે, તેમ પરમાત્માનું આરાધન સર્વ પ્રાણી-ઓને તથા પોતાને પણ પોષણકર્તા થાય છે.

૯૯ પ્રેમભક્તિની શ્રેષ્ઠતા:-

पञ्च पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ મા. ૧૦-૮૧-૪

જે મનુષ્ય પંચ, પુષ્પ, ફળ કે જળ જે કંઈ પ્રેમભક્તિથી મને અર્પણ કરે છે, તેની એ ભક્તિથી અર્પણ કરેલી વસ્તુને હું સ્વીકારું છું. કારણ કે તેનું મન (ભક્તિને લીધે) શુદ્ધ હોય છે.

નવધા ભક્તિ

૧૦૦ નવધા ભક્તિ:-

श्रवणं कीर्तनं विष्णो स्मरणं पादसेचनम् ।

अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥

इति पुंसांविता विष्णो भक्तिश्चेन्नवलक्षणा ।

क्रियते भगवत्यद्धा तन्मन्येऽधीतमुत्तमम् ॥ મા. ૭-૨૫-૨૩-૨૪

વિષ્ણુ ભગવાનનું શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, ચરણસેવન, પૂજન, વદન, દાસત્વ, મિત્રત્વ અને આત્મસમર્પણ-આ નવ પ્રકારની ભક્તિને પુરુષે સાક્ષાત્ વિષ્ણુ-ભગવાનમાં અર્પણ કરી લીધી હોય, તેને જ હું ઉત્તમ અધ્યયન માનું છું.

શ્રવણભક્તિ

૧૦૧ શ્રવણ ભક્તિનાં કારણા :-

શુશ્રૂષો. શ્રદ્ધાનસ્ય વાસુદેવકથાસચ્ચિઃ ।

સ્થાન્મહત્સેવયા વિપ્રાઃ પુણ્યતીર્થનિવેષણાત્ ॥ મા. ૧-૨-૧૬

પવિત્ર તીર્થો અને મહાપુરુષોના સેવનથી, ધર્મમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક
ભગવાનની કથાના શ્રવણની ઇચ્છા થાય છે.

૧૦૨ શ્રવણભક્તિના નિયમો :-

બ્રહ્મચર્યમથ સુત્તિઃ પન્નાવલ્યાં ચ મોજનમ્ ।

કથા સમાતૌ ભુક્તિ ચ કુર્યાન્નિત્યં કથાવતી ॥

દ્વિદલં મધુતૈલં ચ ગરિષ્ઠાન્નં તથૈવ ચ ।

ભાવદુષ્ટં પર્યુષિતં જહ્યાન્નિત્યં કથાવતી ॥

કામ ક્રોધં મદં માનં મત્સરં લોભમેવ ચ ।

દમ્ભં મોહં તથા દ્વેષં દુરયેચ્ચ કથાવતી ॥

વેદવૈષ્ણવવિપ્રાણાં ગુરુગોષ્ઠિનાં તથા ।

સ્ત્રીરાજમહતાં નિન્દાં વર્જયેદ્યઃ કથાવતી ॥

રજસ્વલાઃપ્રત્યજ્ઞસ્તેષ્ટપતિતવાત્યકૈરતથા ।

દ્વિજદ્વિઙ્ગવેદવાહ્યેષ્ચ ન વદેદ્યઃ કથાવતી ॥

સત્યં શોચં દયાં મૌનં આર્જવં વિનયં તથા ।

ઉદારમાનસં તદ્વદેયં કુર્યાત્કથાવતી ॥ મા. મા. ૬-૪૫-૫૦

કથાશ્રવણના પ્રતવાળાએ બ્રહ્મચર્ય પાળવું, નીચે ચતુર્થ, નિત્ય
કથા શ્રવણ કર્યા પછી પત્રાવત્તિમાં ભોજન કરવું, ચોખ્ખા, મધ, તેલ,
ભારે અન્ન, ભાવદુષ્ટ (દુષ્ટવૃત્તિથી ભેગાપેશું.) અને વારી અન્ન,
કામ, ક્રોધ, મદ, માન, મત્સર, લોભ, દંભ, મોહ તંથા દ્વેષનો ત્યાગ
કરવો. પેદાની, વૈષ્ણવોની, શુરુઓની, ગાયોની, પ્રતધારીઓની, ઓ-
ઓની, રાગીઓની તથા મહાત્માઓની નિન્દા ન કરવી. તેમ જ
રજસ્વલા, આગ્રહ, મ્લેચ્છ, પતિત, અસંસ્કારી, બાહ્યજીવંતી, તથા
વેદબાહ્ય મનુષ્યો સાથે બોલવું નહીં; સત્ય, પવિત્રતા, દયા, મૌન,
સરળતા, વિનય તેમજ મનની ઉદારતા રાખવી.

૧૦૩ અવણુભક્તિનું ફળ-ચિત્તશુદ્ધિ :—

શુદ્ધિર્નૃણાં ન તુ તથેહ્ય દુરાશયાનાં
વિદ્યાશ્રુતાધ્યયનદાનતપઃક્રિયાભિઃ ।

સત્વાત્મનામૃષભ તે યશસિ પ્રવૃદ્ધ-

સત્સંપૂર્ણયા અવળસમ્મૃતયા યથા સ્યાત્ ॥ ભા. ૧૧-૬-૯

હે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય પ્રભુ । સત્ત્વગુણવાળા આપના ભક્તોને
-આપના યશના અદ્ધાપૂર્વકનાં અવણુથી જેવી શુદ્ધિ થાય છે, તેવી
શુદ્ધિ દેવતાઓની ઉપાસના, અભ્યાસ, અધ્યયન, દાન, તપ વગેરે
ક્રિયાઓથી થતી નથી.

૧૦૪ અવણુભક્તિનું ફળ:—

વિશ્વાસો ગુરુવાક્યેષુ સ્વસ્મિન્દીતત્ત્વમાવના ।

મનોદોષજયશ્ચૈવ કથાયાં નિશ્ચલા મતિઃ ।

પ્રવમાદિ કૃતં ચેત્સ્યાત્ તદા વૈથવણે ફલમ્ ॥ ભા. મા. ૫-૭૫

કયા અવણુ કરતી વખતે, ગુરુનાં વાક્યો ઉપર વિશ્વાસ, પોતાનામાં
દોષપણની ભાવના, મનના દોષોનો જય અને કથામાં નિશ્ચલ
બુદ્ધિ-ધર્ત્યાદિ ક્યું હોય તો જ તેનું (અવણુભક્તિનું) ફળ મળે છે.

૧૦૫ અવણુભક્તિની યોગ્યતા :—

લોકવિત્તધનાગારપુત્રચિન્તાં વ્યુદસ્ય ચ ।

કથાચિન્તાઃ શુદ્ધમતિઃ સ લમેત્ફલમુત્તમમ્ ॥ ભા. મા. ૬-૩૭

લોક, દ્રવ્ય, ધન, ધર અને પુત્રચિન્તા છોડી દહને જે મનુષ્ય
કેવળ શુદ્ધ બુદ્ધિ રાખી કથાઅવણુમાં એકામ બને છે તે જ અવણુનું
ઉત્તમ ફળ પ્રાપ્ત કરે છે.

૧૦૬ અવણુભક્તિનું ફળ :—

૧. સ્વપુરુષમપિ વીક્ષ્ય પાશહસ્તં,
ઘટ્ટિતિ યમઃ કિલ તસ્ય કર્ણમૂલે ।

પરિહર ભગવત્કથાસુ મત્તાન્

પ્રમુરદમન્યનૂર્ણાં ન વૈષ્ણવાનામ્ ॥ ભા. મા. ૬-૧૬

૪મઢેવ પશુ પોતાના પાશધારી સેવકાને તેમના કાનમાં કહે છે કે:—‘ભગવાનની કથાઓમાં મસ્ત રહેનારા પુરુષોનો ત્યાગ કરજો, તેઓને અહીં લાવશો નહિ. કેમકે હું ખીળ મનુષ્યોનો સ્વામી છું, વૈષ્ણવોનો નહીં.’”

૧. પિવન્તિ ચે ભગવત આત્મનઃ સતાં

કથામૃતં ધવળપુટેષુ સમ્મૃતમ્ ।

પુનન્તિ તે વિપયવિદૂપિતાશયં

વ્રજન્તિ તચ્ચરણસરોરુદ્ધાન્તિકમ્ ॥ મા. ૨-૨-૩૭

જે મનુષ્યો સજ્જનોના આત્મસ્પર્ષે પ્રકાશતા શ્રી ભગવાનના કથામૃતનું કાનરૂપી પડીવાઓમાં ભરીને પાન કરે છે, તેઓ વિપ-યોથી મલિન કરાયેલા પોતાનાં મનને પવિત્ર કરે છે અને ભગવત્ચરણારવિંદને પ્રાપ્ત થાય છે.

૩. હરે. પદાનુસ્મૃતિનિર્વૃત્તસ્ય

સમસ્તદુઃસ્વાત્મ્યમાશુ ઘટે

મા. ૩-૫-૧૩

પરમાત્માનાં ચરણારવિંદનાં સ્પર્શથી શાંત થયેલા મનુષ્યનાં સમગ્ર દુઃખોનો તત્કાળ નાશ પામે છે.

૧૦૭ કથાશ્રવણ પવિત્ર કરનાર છે :—

વાસુદેવકથાપ્રસન્નઃ પુરુષાંહ્યોન્પુનાતિ હિ ।

વક્તારં પૃચ્છકં શ્રાતૃંસ્તસ્તપાદસલિલં યથા ॥ મા. ૧૦-૧-૧૬.

જેમ ભગવાનના ચરણકમળનું જળ-ગંગા ત્રણેય જગતને પવિત્ર કરે છે, તેમ શ્રીકૃષ્ણકથાનો પ્રશ્ન પણ વક્તા, પૃચ્છક તમા શ્રોતાને પવિત્ર કરે છે.

૧૦૮ કથાશ્રવણ આનન્દદાયક છે :—

સતામયં સારમૃતાં નિસર્ગો

! યદર્થવાણીશ્રુતિચેતસામપિ ।

પ્રતિક્ષણં નવ્યવદ્ચુતસ્ય યત્ -

હિયાલિટાનામિદ સાધુવાર્તા ॥

મા. ૧૦-૧૨-૨

જેમ લંપટ પુરુષોને ઝીઝોની વાતો પ્રતિક્ષણે નવી નવી અને સારી લાગે છે, તેમ જોઝોની વાણી, કાન તથા ચિત્ત કેવળ ભગવાનની કથા માટે જ હોય એવા સારથાહી સત્પુરુષોને ભગવાનની કથા ક્ષણે ક્ષણે નવી અને સારી લાગે છે.

કીર્તનભક્તિ

૧૦૯ કીર્તનભક્તિનું રૂપ :—

૧. સદ્કોર્ત્વમાનો ભગવાનનન્ત.

શ્રુતાનુભાવો વ્યસનં હિ પુંસામ્ ।

પ્રવિશ્ય ચિત્તં વિધુનોત્પશેષં

યથા તમોડકોડ્ઞમિવાતિઘાતઃ । મા. ૧૨-૧૨-૪૭

જેમના પ્રભાવનું શ્રવણ કર્યું હોય એવા અનંત ભગવાનનું જે કીર્તન કરવામાં આવે છે, તે ને ભગવાન મનુષ્યોના ચિત્તમાં પ્રવેશ કરીને મુખ જેમ અધકારનો તારા કરે છે અને મોટો પવન જેમ વાદળોને વિખેરી નાંખે છે, તેમ મનુષ્યોનાં સમગ્ર હૃદયોને તારા કરે છે.

૨. યત્કલં નાસ્તિ તપસા ન યોગેન સમાધિના ।

તત્કલં લભતે સમ્યક્ કલૌ કેશવકીર્તનાત્ ॥ મા. મા. ૧-૬૮

માણસ તપ, યોગ કે સમાધિથી જે રૂપ મેળવતો નથી, તે રૂપ કલિયુગમાં શ્રીકૃષ્ણકીર્તનથી મેળવે છે.

૩. તદેવ રમ્ય રુચિરં નવં નવં

તદેવ શાશ્વન્મનસો મહોત્સવમ્ ।

તદેવ શોકાર્જવશોવર્ણં નૃણાં

યદુત્તમશ્લોકપશોડનુગીયતે મા. ૧૨-૧૨-૪૯

ઉત્તમશ્લોક પરમાત્માના વેચનું કીર્તન રમ્ય, સુંદર, નિત્ય નવીન રૂપથી મનને આનંદિત કરનાર અને સસારરૂપ શોકસમુદ્રનો નાશ કરનાર છે.

૪. નામસકૃત્તં યસ્ય સર્વગપ્રણાશનમ્ ।

પ્રણામો દુઃસહમનસ્તં તમામિ દરિ પરમ્ ॥ મા. ૧૨-૧૨-૨૩

જેમનાં નામનું કીર્તન સર્વ પાપોને નાશ કરનારું છે, અને જેમને કરેલા પ્રણામ સર્વ દુઃખોને શાન્ત કરે છે, તે પરમેશ્વર શ્રીહરિને હું નમસ્કાર કરું છું.

૧૧૦ કીર્તનસહિતની મહત્તા :—

૧. एतन्निर्विद्यमानानामिच्छतामकुतोभयम् ।

યોગિનાં નૃપ નિર્ણતિં હરેર્નામાનુકીર્તનમ્ ॥ મા. ૨-૧-૧૧

હે રાજા ! નિર્વેદ પામતા યોગીઓ મારે પણ પરમાત્માના નામસ્વરૂપનું કીર્તન સર્વ ભય અને દુઃખમાંથી મુક્ત કરનારું છે, એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.

૨. अहो वत श्वपचोऽतो गरीयान्

यज्जिह्वाग्रं वर्तते नामतुभ्यम् ।

તેપુસ્તપસ્તે જુહુવુઃ સસ્તુરાર્યા

ब्रह्मानूचुर्नाम गृणन्ति ये ते ॥

મા. ૩-૩૩-૫

જેની જીભના ટેરવે આપનું (ભગવાનનું) નામ રહેલું હોય છે તેવો ચાંડાળ પણ અત્યંત શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. જેઓ આપનાં નામનું જ રટણ (કીર્તન) કરે છે તેઓએ જ વાસ્તવિક તપ, હોમ, તીર્થ-સ્નાન, સદાચાર, અને વેદાધ્યયન કર્યો છે.

૩. मन्त्रतस्तन्त्रतश्छिद्रं देशकालादवस्तुतः ।

सर्वं करोति निच्छिद्रं नामसङ्कीर्तनं तच्च ॥ મા. ૮-૨૩-૧૬

માત્ર આપનું ભગવાનનું નામકીર્તન જ મંત્ર, તંત્ર, દેશ, કાળ, પાત્ર અને દક્ષિણા વગેરે વસ્તુથી જે કંઈ અપૂર્ણ રહ્યું હોય, તે સર્વને પરિપૂર્ણ કરે છે.

સ્મરણસહિત

૧૧૧ નામસ્મરણની મહત્તા :—

૧. न निर्गुणैरुदितैर्ब्रह्मवादिभि-

स्तथा विंशुद्धयत्तद्वचान्धतादिभिः ।

યથાદરેર્નામપદૈરુદાહૈ-

સ્તદુત્તમશ્લોકગુણોપલમ્ભકમ્ ॥ મા. ૬-૨-૧૧

વેદવાદી મહાપુરુષોએ પ્રતાદિ જે જે પ્રાયશ્ચિત્તો કર્યા છે, તેનાથી પાપી જેવો શુદ્ધ થતો નથી, તેવો શ્રીહરિનાં નામોચ્ચારણથી શુદ્ધ થાય છે. સાથેસાથે તે નામોચ્ચારણ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરાવનાર પણ થાય છે.

૨. નૈકાન્તિકં તદ્દિ કૃતેડપિ નિષ્કૃતે,

મન. પુનર્ધાવતિ ચેદસત્યથે ।

તત્કર્મે નિર્હારમભીષ્તતાં હરે-

ગુણાનુવાદ. ચલુ સત્ત્વમાધનઃ ॥ મા. ૬-૨-૧૨

સાસ્ત્રોર્મા જે જે પ્રાયશ્ચિત્તો કહેલા છે, તે પાપની વાસનાને સદતર દૂર કરનારાં થતાં નથી; કારણકે પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું હોય છે, તો પણ ફરી મન પાપને માર્ગે દોડી જાય છે. માટે પાપ-કર્મનો સમૂળગો વિનાશ કરવા ઈચ્છતા પુરુષોએ તો શ્રીહરિનાં ગુણાનુવાદરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત જ કરવું જોઈએ; કારણકે એ પ્રાયશ્ચિત્ત ચિત્તને પણ શુદ્ધ કરનાર છે.

૩. સાદૈત્યં પારિદાસ્યં યા સ્તોમં દ્વેલનમેષ ધા ।

વૈકુણ્ઠનામઘદ્વામશેવાઘદરં વિમુઃ ॥

પતિતઃ સ્વલિતો મગ્નઃ સન્દષસ્તસ આદતઃ ।

હરિરિત્યઘશેનાહ પુમાર્હતિ યાતનામ્ ॥ મા. ૬-૨-૧૪-૧૫

કેઈ પણ સંકેતથી, મરકરીમાં, કેઈ આવનનો આવાપ પૂર-વામાં અથવા તિરસ્કારથી પણ વૈકુંઠે અમવાનનું નામ લીધું હોય, તો પણ તે સમગ્ર પાપોને દૂર છે. પડતાં પડતાં, હેકર વાગતાં, ચરીર ભાંગતી વેળા, સર્પાદિના દય વખતે, તાવ વગેરેના દાક સમયે, અથવા લોકડી વગેરેના માર વખતે પણ પરાધીન અવસ્થામાં 'હરિ' એ પ્રમાણે નામોચ્ચારણ કરતો મનુષ્ય વેદના પામતો નથી.

૪. અઘ્નાદયથા ધાનાડુત્તમશ્લોકનામ યત્ ।

સકોતિતમયં પુલો દદેદેધો યથાનલઃ ॥ મા. ૬-૨-૧૮

અચાનચી કે ચાનચી ભગવાનનું કરેલું નામોચ્ચારણ અગ્નિ જેમ કાઢેને બાળા નામે તેમ મનુષ્યનાં પાપને બરમ કરે છે.

૫. યથાગદં વીર્યતમમુપયુક્તં યદ્દચ્છયા ।

અજાનતોઽપ્યાત્મગુણં કુર્યાન્મેત્રોઽપ્યુદાહતઃ ॥ મા. ૬-૨-૧૧

જેમ કાઈ બળવાન ઓષધનો અબળુતાં અશક્તિએ પણ ઉપયોગ કર્યો હોય તો પણ તે ઓષધ તેનાથી અબળવાને પણ પોતાનો ગુણ ખતાવે છે, તેમ નામમંત્ર પણ પોતાનો પ્રભાવ અચાનીને પણ દર્શાવે છે.

૬. ત્રિયમાણો હરેન્નામિ ગુણન્ પુત્રોપચારિતમ્ ।

અજામિલોઽપ્યગાદ્દામ કિં પુનઃ શ્રદ્ધયા ગુણન્ ॥ મા. ૬-૨-૪૬

અબમિલ મરતાં મરતાં પોતાના પુત્રના નામે પણ ભગવાનનું નામ લઈ વૈકુંઠમાં ગયો, તો જે મનુષ્ય શ્રદ્ધાથી ભગવાનનું નામકીર્તન કરે, તે વૈકુંઠમાં જાય એમાં શું આશ્ચર્ય ?

પાદસેવનભક્તિ

૧૧૨ પાદસેવનભક્તિનું રૂપ :—

અશેષસંકલેશશમં વિધત્તે

ગુણાનુવાદશ્રવણં મુરારેઃ ।

કુત. પુનસ્તચ્ચરણારવિન્દ-

પરાગસેવારતિરાત્મલબ્ધા ॥

મા. ૩-૫-૧૪

જો મુરારિ ભગવાનના ગુણાનુવાદનું શ્રવણમાત્ર પણ સમગ્ર કલેશોની શાંતિ કરે છે, તો ભગવાનના ચરણારવિન્દની સેવાની પ્રીતિ સમગ્ર કલેશોને ચાન્ત કરે એમાં શું આશ્ચર્ય ?

અર્ચનભક્તિ

૧૧૩ અર્ચનભક્તિનાં સાધનો :—

અર્ચાર્વા સ્થણ્ડિલેઽર્ગ્નાં યા સૂર્યે વાપ્સુ હૃદિ દ્વિજે ।

દ્રઘ્યેણ પ્રક્રિયુકોઽર્ચેત્ સ્વગુરુમ મમાપયા ॥ મા. ૧૧-૨૦-૧

ભક્તિયુક્ત મનુષ્યે પ્રતિમામાં, ભૂમિમાં, સૂર્યમાં, જળમાં, હૃદયમાં કે આલ્મજીમાં દ્રવ્યથી પોતાના ગુરુરૂપ એવા મારી (શ્રીહરિની) નિષ્કપટપણે પૂજા કરવી.

૧૧૪ અર્થનભક્તિતુ ડેળ :—

અકામઃ સર્વકામો વા મોક્ષકામ ઉદારધીઃ ।

તીવ્રેણ ભક્તિયોગેન યજ્ઞેત પુરુષં પરમ્ ॥

પતાવાનેવ યજ્ઞતામિહ નિઃશ્રેયસોદયઃ ।

ભગવત્યચ્છલો ભાવો યદ્ભાગવતસદ્ગતઃ ॥ મા. ૨-૨-૧૦, ૧૧

ઉત્તમ શુદ્ધિવાળા સકામ, નિષ્કામ કે મુમુક્ષુ ભક્તે તીવ્ર ભક્તિયોગથી પરમપુરુષ-પૂર્ણ પરમાત્માનું જ પૂજન કરવું. દેવના કોઈ પણ સ્વરૂપને પૂજવાથી થતો પરમ લાભ તો એ જ છે કે ભક્તોના સંગથી ભગવાનમાં અચળ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય.

૧૧૫ અર્થનભક્તિ શ્રદ્ધા પ્રમાણે ડેળ આપે છે :—

મમાર્ચનં નાર્હતિ ગન્તુમન્યથા

શ્રદ્ધાનુરૂપં ફલદેતુકત્વાત્ ॥ મા. ૮-૧૭-૧૭

મારું (ભગવાનનું) પૂજન શ્રદ્ધાને યોગ્ય ડેળ આપવામાં કારણ-જૂત હોવાથી નિષ્કેળ થતું નથી.

૧૧૬ અર્થન નિષ્કેળ જતું નથી :—

ન વૈ જ્ઞાતુ મૃપૈવ સ્યાત્ પ્રજાધ્યક્ષ મદર્હણમ્ ॥ મા. ૩-૨૧-૨૪

હે પ્રજાપતિ ! મારું પૂજન કદી નિષ્કેળ થતું જ નથી.

દારૂયભક્તિ

૧૧૭ ભગવાનની સેવા સર્વાર્થસાધન છે :—

તત્ત્વજન્મ તાનિ કર્માણિ તદાયુસ્તન્મનો વચઃ ।

નૃણાં યેનેહ વિશ્વાત્મા સેવ્યતે હરિરીશ્વરઃ ॥ મા. ૪-૨૧-૯

મનુષ્યોનાં જન્મ, કર્મ, આયુષ્ય, મન અને વાણી તે જ છે, કે જેના વડે જગતના આત્મા અને ઈશ્વર શ્રીહરિની સેવા થઈ શકે.

आत्मनिवेदनभक्ति

११८ आत्मनिवेदन-भक्तितुं २५३५ :—

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा

बुद्ध्याऽऽत्मना वानुसृतस्वभावात् ।

करोति यद्यत् सकलं परस्मै

नारायणायेति समर्पयेत्तत् ॥

भा. ११-२-३६

शरीर, वाणी, मन, ध्निन्द्रियो, बुद्धि કે અહંકારથી અનુસરાયેલા સ્વભાવથી મનુષ્ય જે જે કર્મ કરે, તે તેણે નારાયણ ભગવાનને સમર્પણ કરવું.

११९. આત્મનિવેદનભક્તિતું २૫૩૫ :—

શ્રદ્ધામૃતકથાયાં મે શશ્વત્ત્વમદનુકીર્તનમ્ ।

પરિનિષ્ઠા ચ પૂજાયાં સ્તુતિભિઃ સ્તવનં મમ ॥

આદરઃ પરિચર્યાયાં સર્વાંગૈરભિવન્દનમ્ ।

મદ્ભક્તપૂજાભ્યધિકા સર્વભૂતેષુ મન્મતિઃ ॥

મદર્થેષ્વક્ત્રચેષ્ટા ચ વચસા મદ્ગુણેરણમ્ ।

મદ્યર્પણં ચ મનસઃ સર્વકામવિવર્જનમ્ ॥

મદર્થેઽર્થપરિત્યાગો ભોગસ્ય ચ સુખસ્ય ચ ।

ઈષ્ટં વૃક્તં હૃતં જપ્તં મદર્થં યદ્ વત તપઃ ॥

પવં ધર્મેર્મનુપ્યાણામુદ્ધવાત્મનિવેદનમ્ ।

મયિ સજ્જાયતે ભક્તિઃ કોઽન્યોઽર્થોઽસ્યાઽવશિષ્યતે ॥

અમૃતપ્રણય એવી મારી (પરમાત્માની) કથામાં નિરન્તર શ્રદ્ધા, નિત્ય ભગવાનનું કીર્તન, તેમની પૂજા કરવામાં આસક્તિ, સ્તુતિઓથી ઈશ્વરનું સ્તવન, સેવા કરવામાં નિત્ય આદર, સર્વ અંગોથી પ્રભુને વંદન, ભગવાનના ભક્તોનું બહુમાન, સર્વ પ્રાણીઓમાં ઈશ્વરબુદ્ધિ, પ્રભુપ્રીત્યર્થે શરીરનો વ્યાપાર, વાણી વડે પરમાત્માના ગુણોનું વર્ણન, મનનું પ્રભુમાં સમર્પણ, સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ, પ્રભુનાં ભગ્નને

મોટે ધન, ભોગ તથા સુખનો ત્યાગ કરવો, યજ્ઞ, દાન, હોમ, જપ, વ્રત તથા તપ વગેરે જે કંઈ ભગવત્પ્રીત્યર્થ થાય તેનાથી ઈશ્વર-ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. હે ઉદ્ધવ ! એ પ્રમાણે ધર્મોથી આત્મ-સમર્પણ કરનારા મનુષ્યોને પરમાત્મામાં ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય, એટલે પછી તેમને અન્ય કોઈ વસ્તુ મેળવવાની બાકી રહેતી નથી.

૧૨૦ આત્મનિવેદન-ભક્તિનાં સાધનો :—

ધર્માર્થકામ ઇતિ યોઽભિદ્વિતસ્ત્રિવર્ગ

ईक्षा धर्मो नयदमौ विविधा च वाता ।

મન્યે તદેતદ્વિલં નિગમસ્ય સત્યં

स्वात्मार्षणं स्वसुहृदः परमस्य पुंसः ॥ भा. ૭-૬-૨૬

ધર્મ, અર્થ અને કામરૂપ ત્રિવર્ગ, તેને સંપાદન કરવા માટેની આત્મવિદ્યા, તર્કશાસ્ત્ર, દંડનીતિ તથા આજીવિકાની વૃત્તિઓ આ સર્વ વેદનાં પ્રતિપાદિત તત્ત્વો છે. એની કૃતાર્થતા મિત્રરૂપ પરમાત્માને આત્મસમર્પણ કરવાનાં સાધન તરીકે ગણવામાં છે, એમ હું (પ્રહલાદ) માનું છું.

૧૨૧ આત્મનિવેદનભક્તિનું ફળ :—

૧. ન મય્યાવેશિતધિયાં કામઃ કામાય કલ્પતે ।

भर्जिताः क्वथिता घाना प्रायो बीजाय नेष्यते ॥

भा. ૧૦-૧૧-૧૬

જેઓએ મારામાં જ-આત્મસ્વરૂપમાં જ-શુદ્ધિને સ્થિર કરી હોય છે, તેઓની ઈચ્છાઓ સાંસારિક પદાર્થોને, જેવી રીતે શેકી નાંખેલું અથવા રાંધી નાંખેલું ધાન્ય બગતું નથી તેમ ઈચ્છતી નથી.

૨. यद्यदिष्टतमं लोके यच्चातिप्रियमात्मनः ।

तच्चन्निवेदयेन्मह्यं तदानन्त्याय कल्पते ॥ भा. ૧૧-૧૧-૪૧

આ દુનીઆમાં જે જે પોતાને પ્રાપ્ત થવાની અને યથેલી અતિપ્રિય વસ્તુઓ હોય તે પ્રભુને (તેની જરૂરવાળા મનુષ્યોને) સમર્પણ કરવી. આમ કરવાથી બક્ત અનન્ત સ્વરૂપને પામે છે.

૩. મર્ત્યો યદા ત્યક્તસમસ્તકર્મા

નિવેદિતાત્મા વિચિકીર્ષિતો મે ।

તદામૃતત્ત્વં પ્રતિગચ્છમાનો

મયાઽઽત્મમૂયાય ચ કલ્પતે વૈ ॥ મા. ૧૧-૨૭-૩૪

મનુષ્ય જ્યારે સમસ્ત કર્મોત્તે ત્યાગ કરી મને પોતાનો આત્મા અર્પણ કરી દે છે, ત્યારે તેને સર્વોત્કૃષ્ટ બનાવવાની મને ઇચ્છા થાય છે. ત્યારપછી મુક્તિ પામતો તે મનુષ્ય મારી સાથે એકતા પામી મારા સમાન અશ્વર્યવાળો થાય છે.

૪. માતેકમેવ શરણમાત્માનં સર્વદેહિનામ્ ।

યાદિ સર્વાત્મભાવેન મયા રૂપા હ્યકુતોભયઃ ॥ મા. ૧૧-૧૨-૧૫

સર્વ પ્રાણીઓના આત્મા એવા મને (બગવાનને) એકલાને જ સર્વાત્મભાવથી શરણે આવવાથી મારે લીધે જ તમે સર્વ તરફથી નિર્ભય થશો.

૫. મચ્ચર્વિતાત્મનઃ સખ્ય નિરપેક્ષસ્ય સર્વતઃ ।

મયાત્મના સુખં યત્તત્ કુતઃ સ્યાદ્વિપયાત્મનામ્ ॥

અકિંચનસ્ય દાન્તસ્ય શાન્તસ્ય સમચેતસઃ ।

મયા સન્તુષ્ટમનસઃ સર્વાઃ સુખમયા વિશઃ ॥

ન પારમેષ્ઠ્યં ન મહેન્દ્રધિષ્ણ્યં

ન સાર્વભૌમં ન રસાધિપતયમ્ ।

ન યોગસિદ્ધીરપુનર્ભવં વા

મચ્ચર્વિતાત્મેઽહતિ મદ્વિનાન્યત્ ॥ મા. ૧૧-૧૪-૧૨-૧૬

હે મુખ્ય ઉદ્ધવ ! જે મનુષ્યે મારામાં ચિત્ત રચાવી દીધું હોય છે અને સર્વ વિષયોની તૃષ્ણા તથા દીધી હોય છે, તેવા મનુષ્યને તેના આત્મસ્વરૂપે પ્રકટેલા મારા વડે જેવું સુખ થાય છે, તેવું સુખ વિષયોની વાસનાવાળા માણસોને ક્યાંથી ? અપરિગ્રહી, બાહ્ય અને આબ્યન્તર વૃત્તિઓનું શમન કરનાર, સમાન ચિત્તવાળા અને કેવળ મારાથી જ સંતોષી રહેનાર મારા બક્તની બધી દિશાઓ સુખમય

છે મને આત્મસમર્પણ કરનારને જ્ઞાનનું સ્થાન, ઇન્દ્રપદ, સાર્વ-
ભૌમત્વ (ભૂમિનું એકચક્રનર્તીપણું), રસાતલનું આધિપત્ય, યોગીની
અણિમાદિ સિદ્ધિઓ અથવા મોક્ષ પણ જોઈતો નથી આત્મનિવેદન
કરનાર મારા લક્ષ્યને માગ મિત્રાદિ બીજી કંઈપણ જોઈતું નથી.

(૫) ગુરુ

૧૨૨ ગુરુની મહત્તા

૧ ચિન્તામણિર્લોકસુપ્ત સુરદ્વ સ્વર્ગસંપદમ । ✓

પ્રયચ્છતિ ગુરુ પ્રીતો વૈકુણ્ઠ યોગિદુર્લભમ્ ॥ મા મા ૧-૮

ચિતામણિ (ઈચ્છેલી વસ્તુ આપનાર મણિ) લૌકિક સુખ આપે
છે, ઇન્દ્ર પ્રસન્ન થાય તો સ્વર્ગસંપત્તિ આપે છે, પણ ગુરુ પ્રસન્ન
થાય તો યોગીઓને પણ દુર્લભ વૈકુણ્ઠેયોક આપે છે. અથવા વૈકુઠ
એટલે લગવાનને આપે છે

૨ વ્રુણુ સ્નિગ્ધસ્ય શિષ્યસ્ય ગુરવો ગુહ્યમણુત ।

મા ૧-૧-૮, ૧૦-૧૩-૩

સ્નેહપાન શિષ્યને ગુરુઓ ગુપ્ત રહસ્ય પણ કહે છે

૧૨૩ અજ્ઞાતી ગુરુ તથા શિષ્યની નિંદા

અચશુરન્ધસ્ય યથાઽગ્રણીકૃત-

સ્તથા જનસ્યાવિદુષોઽવુઘો ગુરુ. મા. ૮-૨૪-૫૦

અજ્ઞાતી મનુષ્ય બીજા અવિદ્વાનને પોતાનો ગુરુ કરે, તો તેની
દશા આંધળો આંધળાને દોરે તેના જેવી થાય છે.

૧૨૪ કર્તવ્યવિમુખ ગુરુ વગેરેની નિષ્ફળતા

ગુરુર્ન સ સ્યાત્સ્વજનો ન સ સ્યાત્

પિતા ન સ સ્યાત્સ્વજનો ન સા સ્યાત્ ।

દૈવં ન તત્સ્યાન્ત પતિશ્ચ સ સ્યા-

ન્નમોચયેદ. સમુપેતકૃત્યુમ્ ॥ મા. ૫-૫-૧૮

જે મનુષ્ય મૃત્યુદય સ સારમાં સ્વપડાઈ પડેનાને ઊઠાડી શકતો

નથી, તે મનુષ્ય ગુરુ, સ્વજન, પિતા, માતા, દૈવ અથવા પતિ હોય
તો પણ નિરર્થક છે.

દત્તાત્રેયના ચોવીસ ગુરુઓ

૧૨૫ ૧ લો ગુરુ પૃથ્વી : : ગુણ ક્ષમા

ભૂતૈરાકમ્યમાણોઽપિ ધીરો દૈવવશાનુગૈઃ ।

તદ્વિદ્વાન્ન ચલેન્માર્ગાદન્યશિક્ષં ક્ષિતેર્વ્રતમ્ ॥ મા. ૧૧-૭-૨૫

પૃથ્વીને પ્રાણીઓ પણ વડે દબાવે છે, છતાં તે પોતાના સ્થાનથી
અલિત થતી નથી, તેમ દૈવને વશ થનારા પ્રાણીઓ દબાવે-દુઃખ દે
તો પણ ધીર પુરુષે પોતાના માર્ગથી અલિત થવું નહિ. આ મત હું
પૃથ્વી પાસેથી શીખ્યો છું.

૧૨૬ ૨ જો ગુરુ પર્વત, : : ગુણ પરોપકાર :—

શશ્વત્પરાર્થસર્વેદ્ધઃ પરાર્થેકાન્તસમ્ભવઃ ।

સાધુઃ શિક્ષેત ભૂમૃત્તો નગશિખ્યઃ પરાત્મતામ્ ॥ મા. ૧૧-૭-૨૮

પર્વતની સર્વ એકાઓ-ઘસ્ટાઓ (પોતાની ઉપર જાડ ઉગાડવા,
ઝરણાં વહેવડાવવાં વગેરે) તથા જન્મ પણ સર્વથા પરોપકાર માટે
જ હોય છે, તેવો પરોપકારિતાનો ગુણ સત્પુરુષે પર્વત પાસેથી
શીખવો જોઈએ.

૧૨૭ ૩જો ગુરુ વાયુ : : ગુણ અસંગ :—

વિપચ્છેષ્વાવિશન્યોગો નાનાધર્મેષુ સર્વતઃ ।

ગુણદોષવ્યપેતાત્મા ન વિપજ્જેત વાયુવત્ ॥

પાર્થિવેષ્વિદ્ધ દેહેષુ પ્રવિષ્ટસ્તદ્ગુણાશ્રયઃ ।

ગુણૈર્ન યુજ્યતે યોગી ગન્ધૈર્વાયુરિવાત્મહક્ ॥ મા. ૧૧-૭-૪૦, ૪૧

વિવેકી પુરુષ ભુદાભુદા પ્રકારના અનેક વિષયોમાં પ્રવેશ કરે,
પ્રવૃત્ત થાય તો પણ વાયુની માફક તેમના ગુણદોષોથી અલિપ્ત રહે;
જેમ વાયુ પૃથ્વી વગેરેના ગન્ધ વગેરે ધર્મોથી યુક્ત થયેલો જણાય
છે, પરન્તુ વસ્તુતઃ તે તે ધર્મોથી યુક્ત થઈ જતો નથી; સુગન્ધ

અથવા દુર્ગંધનો સ્વીકાર કરી તેને તરત છોડી દે છે, તેવી રીતે આત્મદર્શી પુરુષે પૃથ્વી વગેરે પંચભૂતોના વિકારમય દેહમાં રહેવા છતાં, દેહના ધર્મેનિ પોતાનાથી જુદા જ સમજવા, એ હું વાયુ પાસેથી શીખ્યો છું.

૧૨૮ ૪થો ગુરુ આકાશ :: ગુણ નિલેપતા :—

તેજોઽચન્નમયૈભવિર્મેઘાદૈર્વાયુનેદ્વિતેઃ ।

ન સ્પૃશ્યતે નમસ્તદ્વત્કાલસૃષ્ટૈર્ગુણૈઃ પુમાન્ ॥ મા. ૧૧-૭-૪૩
તેજ, જલ, મેઘ વગેરે પદાર્થો વાયુથી પ્રેરાયલા હોવા છતાં તેઓથી આકાશ અલિપ્ત રહે છે, તે પ્રમાણે કાલથી ઉત્પન્ન થયેલ ગુણો-વિકારોથી વિવેકી પુરુષ લિપ્ત થતો નથી. આ હું વાયુ પાસેથી શીખ્યો છું.

૧૨૯ ૫મો ગુરુ જલ :: ગુણ પવિત્રતા :—

સ્વચ્છઃ પ્રકૃતિતઃ સ્નિગ્ધો માધુર્યસ્તીર્થમ્ભૂર્નૃણામ્ ।

મુનિઃ પુનાત્યપાંમિત્રમીક્ષોપસ્પર્શકીર્તનૈઃ ॥ મા. ૧૧-૭-૪૭
જલ સ્વભાવથી જ સ્વચ્છ, સ્નિગ્ધ, મધુર, મનુષ્યોના તીર્થ-સ્થાનરૂપ અને દર્શન, સ્પર્શ તથા કીર્તનથી સર્વને પવિત્ર કરે છે તેમ મુનિએ પણ જળના મિત્ર એટલે જળની પેઠે સ્વભાવથી જ રાગદ્વેષાદિ મળથી રહિત, સર્વ પર સ્નેહાળ, મધુરભાષી, તીર્થસ્થાન-રૂપ થવું. દર્શન, સ્પર્શ તથા કીર્તનથી સર્વને પવિત્ર કરનાર બનવું.

૧૩૦ ૬ઠો ગુરુ-અગ્નિ :: ગુણ-તેજસ્વિતા :—

તેજસ્યી તપસા દોષો દુર્ધર્ષોદરમાજનઃ ।

સર્પમક્ષોઽપિ યુક્તાત્મા નાદૃષ્ટે મલમગ્નિવત્ ॥ મા. ૧૧-૭-૪૫
અગ્નિ તેજસ્વી, પ્રદીપ્ત, કોઈનાથી પણ પરાભવ કરવાને અશક્ત, ઉદરરૂપી એક જ પાત્રવાળો અને સર્વભક્ષી છે. તે યુક્તાત્મા (વિવેકી) હોવાથી કોઈ પણ પદાર્થનો મળ પોતે ધારણ કરતો નથી. તેવી રીતે વિવેકી પુરુષે પણ સંસારના પદાર્થોથી મલિન થવું નહિ.

૧૩૧ ૭મો ગુરુ સૂર્ય :: ગુણ એકત્વ :—

બુદ્ધયતે સ્વેન મેદેન વ્યક્તિસ્ય ઇવ તદ્ગતઃ ।
લક્ષ્યતે સ્થૂલમતિભિરાત્માચાવસ્થિતોઽર્કવત્ ॥

મા. ૧૧-૭-૫૧

જેમ સૂર્ય આકાશમાં સ્વસ્વરૂપે એક જ છે તે પણ જલપાત્ર વગેરે ઉપાધિઓમાં પ્રતિબિંબિત થતાં ઉપાધિરૂપ થવાથી અનેક સ્વરૂપવાળો થયો હોય, તેમ સ્થૂલ બુદ્ધિવાળાઓને લાગે છે; તેમ આત્મા એક હોવા છતાં પ્રતિદેહ બિન્ન બિન્ન હોય તેમ અવિવેકી પુરુષને લાગે છે.

૧૩૨ ૮મો ગુરુ કપોત :: ગુણ આસક્તિ :—

નાતિસ્નેહઃ પ્રસજ્જો વા કર્તવ્યઃ ક્વાપિ કેનચિત્ ।

કુર્વન્ વિન્દેત સન્તાપં કપોત ઇવ દીનઘીઃ ॥ મા. ૧૧-૭-૫૨

મનુષ્યે કોઈ પણ ઠેકાણે અતિશય સ્નેહ કે આસક્તિ ન કરવી, કારણ કે તેમ કરનાર મનુષ્ય હોલાની પેઠે દીનશુદ્ધિવાળો થઈ સંતાપ પામે છે.

૧૩૩ ૯મો ગુરુ પદ્મી :: ગુણ-આસક્તિ :—

યવં કુટુંબ્યશાન્તાત્મા દ્વન્દ્વારામઃ પતત્રિવત્ ।

પુણ્યન્કુટુંબ્યં કૃષ્ણઃ સાનુવન્ધોઽવસીવતિ ॥

યઃ પ્રાપ્ય માનુષ્યં લોક મુક્તિદ્વારમપાવૃત્તમ્ ।

શૃદ્ધેષુ સ્થગતઃસક્તસ્તમારુઢચ્યુતં ચિદુઃ ॥ મા. ૧૧-૭-૫૩-૫૪

જે કુટુંબી મનુષ્ય અર્થાત મનવાળો બની સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વોમાં રચીપચી રહી દેવળ કુટુંબનું પોષણ કર્યાં કરે છે, તે પંખીની પેઠે પોતાના પરિવાર સાથે દુઃખી થાય છે. જે મનુષ્ય મુક્તિનાં પ્રયત્ન દ્વારા આ મનુષ્યજન્મ પામીને સ્ત્રી, પુત્ર, ધર વગેરેમાં આસક્ત રહે છે, તે ખરેખર ઉપર જવા છતાં-મનુષ્યદેહ મેળવ્યા છતાં-પડ્યો છે.

૧૩૪ ૧૮મો ગુરુ અન્નગર : : ગુણ ઉદાસીનતા :—

ગ્રાસં સુમૃષ્ટં વિરસં મદાન્તં સ્તોકમેવ વા ।

યદ્દૃષ્ટ્યૈવાપતિતં ગ્રસેદાજગરોઽક્રિયઃ ॥

શયીતાહ્વાનિ ભૂરીણિ નિરાહારોઽનુપક્રમઃ ।

યદિ નોપનમેદ્ ગ્રાસો મહાહિરિવ દિષ્ટભુક્ ॥

બોજઃ સદ્બોલયુતં વિષ્ણુદેહમકર્મકમ્ ।

શયાનો વીતનિદ્રશ્ચ નેદેતેન્દ્રિયધ્વાનયિ ॥ भा. ૧૧-૮-૨-૪

અન્નગર કોઈ પણ જાતની ક્રિયા કરતો નથી અને પ્રારબ્ધયોગે જે કંઈ આત્યંત સ્વાદિષ્ટ અથવા નીરસ, થોડો અથવા વધારે આહાર મળી આવે તે ખાઈ લે છે તેમ ગોળીએ પણ ઉદાસીન રહીને પ્રારબ્ધયોગે જે કંઈ આહાર મળી આવે તે હર્ષશોક વિના ખાઈ લેવો જોઈએ કોઈ વાર પ્રારબ્ધયોગે કંઈ જ ન મળે તો પણ અન્નગરની પેઠે તે મેળવવાના ઉઘમ વિના નિરાહાર પડી રહેવું. ઇન્દ્રિયબળ, મનોબળ અને શરીરબળથી યુક્ત એવા દેહને નિષ્કર્મ જ ધારણ કરવો. કંઈ પણ કામ કરવું નહીં અને આત્મસ્વરૂપ તરફ દષ્ટિ રાખી પડ્યા જ રહેવું એટલું જ નહિ પણ સર્વ ઇન્દ્રિયો હોવા છતાં પણ આત્મલક્ષ્યથી જિજ્ઞાસા દિશામાં તેમના વડે કોઈપણ વ્યાપાર કરવો નહિ.

૧૩૫ ૧૧મો ગુરુ સમુદ્ર : : ગુણ ગંભીરતા :—

મુનિઃ પ્રસન્નગમ્ભીરો દુર્વિગાહ્યા દુરત્યયઃ ।

અનન્તપારો હૃદ્યોઽભ્યઃ સ્તિમિતોદ્ ઇવાર્ણવઃ ॥

સમૃદ્ધકાબો દૌના વા નારાયણપરો મુનિઃ ।

નોત્સર્પેત ન ગુપ્તેત સરિદ્ધિરિય સાગરઃ ॥ भा. ૧૧-૭-૫-૬

મુનિ એટલે સંવર્મશીલ માણસે પ્રસન્ન નબીર, આળંગી ન સ્થાય તેવા અનંતપારવાળા, દુર્બિત ન કરી સ્થાય તેવા રિધર પાણીવાળા સમુદ્ર જેવા જનવું. જેમ સમુદ્ર પાણી નદીઓના મળવાથી ડગઢાઈ જતો નથી અને ઉનાળામાં સુકાઈ જતો નથી તેમ મુનિ એટલે

સંયમશીલ વિવેકી માણસે, ભોગો પ્રાપ્ત થાય અથવા ભોગો ન હોય ત્યારેઃ હર્ષશોકથી રહિત થઈને નારાયણપર જ રહેવું.

૧૩૬ ૧૨મો ગુરુ પતંગ : : ગુણ વાસના :—

દમ્પ્તા સ્ત્રિયં દેવમાયાં તન્નાવૈરજિતેન્દ્રિયઃ ।

પ્રલોભિતઃ પતત્યન્યે તમસ્યગ્નૌ પતન્નવત્ ॥ મા. ૧૧-૮-૭

મૂઠ પુરુષ ઈશ્વરની માયાએ રચેલાં સ્ત્રી, સુવર્ણ, અક્ષકાર, વસ્ત્ર વગેરે દ્રવ્યોમાં લુબ્ધ મનવાળો થઈને મોહમાં આંધળો બની અગ્નિમાં પતગિયાની પેઠે નાશ પામે છે.

૧૩૭ ૧૩મો ગુરુ-શ્રમર : : ગુણ સારગ્રહણ :—

સ્તોકં સ્તોકં ગ્રસેદ્ ગ્રાસં દેહો વર્તેત યાચતા ।

ગૃહાનર્દિસત્રાતિષ્ઠેદ્ વૃત્તિ માધુકરીં મુનિઃ ॥

અણુભ્યશ્ચ મહદ્ભ્યશ્ચ શાસ્ત્રેભ્યઃ કુશલો નરઃ ।

સર્વતઃ સારમાદયાત્ પુણ્યેભ્ય ઇવ પટપદઃ ॥ મા. ૧૧-૮-૧

ભમરો જેમ દરેક પુષ્પમાંથી થોડું થોડું મધ લે છે, તેમ મુનિએ પણ દરેક ધેરથી ગૃહસ્થનું મન ન દુખાય તેટલું અન્ન લેવું અને જોડણીથી શરીર ટકી રહે તેટલો મિત્ર આહાર લેવો. ભમરો જેમ નાનાંમોટાં પુષ્પોમાંથી સારવસ્તુ-મધ ગ્રહણ કરે છે, તેમ બુદ્ધિશાળી માણસે નાનાંમોટાં દરેક શાસ્ત્રોમાંથી સાર ગ્રહણ કરવો.

૧૩૮ ૧૪મો ગુરુ માખી : : ગુણ સંયમ :—

સાયંતનં શ્વસ્તનં વા ન સહ્ગૃહ્ણીત મિશ્રિતમ્ ।

વાણિપાત્રોદરામત્રો મશ્કિકેવ ન સહ્પ્રહ્નો ॥

સાયંતનં શ્વસ્તનં વા ન સહ્ગૃહ્ણીત મિશ્રુકઃ ।

મશ્કિકા ઇવ સહ્ગૃહ્ણત્ સહ તેન વિનશ્યતિ ॥ મા. ૧૧-૮-૧૧-૧૨

મુનિએ સાંજે ખાવા માટેના અથવા ખીજ દિવસ માટેના

અન્નનો પણ પહેલેથી સંગ્રહ કરવો ન જોઈએ. તેણે તો માખીની

પેઠે ગ્રહણ કરવાના વાસણ તરીકે પેટનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

વળી જેમ મક્ષિકા મધપુડામાં મધનો સંગ્રહ કરે છે તેમ સંગ્રહ કરવો ન જોઈએ. કારણ કે સંગ્રહ કરવાથી મક્ષિકા જેમ સધરેલા મધ સાથે નાશ પામે છે, તેમ તેનો પણ દ્રવ્ય સાથે નાશ થાય છે.

૧૩૯ ૧૫મો ગુરુ હાથેલી : ગુણ કામ —

પદાપિ યુવતિ મિથુર્ન સ્પૃશેદ્ દારવોમપિ ।

સ્પૃશ્નકરીવ વદ્ધ્યેત્ ફરિણ્યા ચક્ષ્મસક્તઃ ॥ મા. ૧૧-૮-૧૩

મિથુ-ત્યાગીએ લાકડાની બનાવેલી પુતળીનો ય પગથી પણ સ્પર્શ કરવો નહિ; કારણ કે તેમ કરવા જતાં હાથીની જેમ તે બધનમાં પડે છે. આમ માણસ પણ આસક્તિથી બધાઈ દુખી થાય છે.

૧૪૦ ૧૬મો ગુરુ મધમાખી : ગુણ અતિસંગ્રહ —

ન દેયં નોપભોગ્યં ચ લુન્ધૈર્યદ્ દુઃસસચિત્તમ્ ।

મુહુક્તે તદપિ તચ્ચાન્યાં મધુદેવાર્થેવિન્મધુ ॥ મા. ૧૧-૮-૧૪

લોભીઆઓએ દુખથી જે કંઈ એકદુ ક્યું હોય, તેનો દાન દેવામાં કે ઉપભોગ કરવામાં ઉપયોગ થતો નથી જેમ પાર્થી મધ-માખીઓનું એકદુ કરેલું મધ ભોગવે છે તેમ બીજા જ તેને ભોગવે છે.

૧૪૧ ૧૭મો ગુરુ હરણ : ગુણ અવજાસક્તિ : —

પ્રામ્યગીત ન શૃણુયાદતિર્વનચર વચચિત્ ।

શિક્ષેત્ હરિણાદ્ વદ્ધાન્મૃગયોર્ગીતમોદિતાત્ ॥ મા. ૧૧-૮-૧૭

વનવાસી ત્યાગી સાધકે કોઈ દિવસ વિપયોનાં ગીત સાંભળવાં નહિ જેમ ગીતથી મોહિત થઈ હરણ વધાય છે તેમ યોગી પણ વિષયો ગીતોથી બધાય છે.

૧૪૨ ૧૮મો ગુરુ મત્સ્ય : ગુણ રસાસક્તિ —

જિહ્વાતિપ્રમાથિન્યા જનો રસપિમોદિતઃ ।

મૃદુમૃદ્ધત્યસદ્ગુણિર્મોનસ્તુ યદિદેયેષા ॥

તાવજ્જિતેન્દ્રિયો ન સ્યાદ્ વિજિતાન્વેન્દ્રિયઃ પુમાન્ ।

ન જયેદ્વસન યાવજ્જિત સર્પં જિતે રમે ॥ મા. ૧૧-૮-૧૯, ૨૧

મનને વિદ્યે કરનારી રસોન્દિય પ્રભયો રસાત્વાદર્શ મોહિત

થયેલો માણસ જેમ મૂઠ માછલું લોહાના કાંટા ઉપર ચોટેલા માંસનો સ્વાદ મેળવવા જતાં મોહથી મૃત્યુ પામે છે તેમ મૃત્યુ પામે છે. બીજી ઇન્દ્રિયોને જીતી હોય તો પણ જ્યાંસુધી જીતે ન જીતી હોય ત્યાંસુધી પુરુષ જિતેન્દ્રિય થઈ શકતો નથી. સ્વાદેન્દ્રિય જીતાત્તાં બધું જીતાઈ ગયું બાણવું.

૧૪૩ ૧૯મો ગુરુ કુમારીકંકણુ : : ગુણુ એકલતા :—

વાસે વહ્નનાં કલહો મહેદ્વાતાં દ્વયોરપિ

एक एव चरेत्तस्मात् कुमारी इव कङ्कणः भा. ૧૧-૯-૧૦

ધણાઓ સાથે રહેવામાં કંઠિયો થાય છે, એ જણુ સાથે રહેવામાં વાતચીત થયાં કરે છે. માટે કુમારીને હાથે રહેલા એક જ કંકણની માફક યોગીએ એકલા જ વિચરવું જોઈએ, કે જેથી કોઈ પણ સાથે કલેશ વા વાતચીતનો પ્રસંગ ન આવે.

૧૪૪ ૨૦મો-ગુરુ સર્પ : : ગુણુ એકાન્તજીવન :—

एकचार्यनिकेतः स्यात् अप्रमत्तो गृह्हाशयः ।

अलक्ष्यमाण आचारैर्मुनिरेकोऽल्पभाषणः ॥

गृहारम्भोऽतिदुःखाय विफलश्चाधुशत्मन ।

सर्पः परकृतं वेश्म प्रविश्य सुखमेधते ॥ भा. ૧૧-૯-૧૪, ૧૫

જેમ સર્પ એકલો ફરે છે, નિયત એક સ્થાને રહેતો નથી, અપ્રમાદી રહે છે, બબોલમાં એકાન્તમાં પડી રહે છે, તેના આચાર ઉપરથી જણાતો નથી કે આ ઝેરી છે કે નહિ, કોઈની સહાય લેતો નથી અને થોડુંક જ બોલે છે, તેમ મુનિએ પણ એકલા જ ફરવું, નિયત એક સ્થાનમાં રહેવું નહિ, અપ્રમાદી રહેવું, ગુણુઓ જેવા એકાન્ત સ્થાનોમાં પડી રહેવું. આચાર ઉપરથી કોઈને જણાવા દેવું નહિ કે પોતે મુનિ છે કે નહિ, કોઈની સહાય લેવી નહિ અને મિતબાપી થવું. વળી જેમ સર્પ પોતાનું ઘર કરતો નથી; પારકા ઘરમાં પેસી જઈ મુખેથી રહે છે તેમ મુનિએ પણ પોતાને માટે ઘર

ન કરતાં પારકા ધરમા રહેનાર્માં મુખ માનવુ કારણ કે, ધર બહુ
દુ ખમરક છે, એ હું સર્પ પાસેથી શીખ્યો છું

૧૪૫ ૨૧મો ગુરુ ચંદ્ર ગુણ ક્ષયલુહિ —

વિસર્ગાદ્યા રમશાનાન્તા માયા દેહસ્ય નાત્મન ।

કલાનામિય ચન્દ્રસ્ય કાલેનાડવ્યક્તવર્તના ॥ મા ૧૧૭-૪૭

જેમ વૃદ્ધ અને સુખ ચન્દ્રની કળાઓમા થાય છે, ચંદ્રનાં
પોતાનાં મર્તા નથી તેમ જન્મથી લઈ રમશાન મુધીના દરેક બાવો
આલ્સ, યૌવન વગેરે ગહન ગતિવાળા કાલને લીધે દેહને જ થાય છે,
આત્માને થતા નથી

૧૪૬ ૨૨મો ગુરુ કરોળિયો ગુણ સર્જન અને સંહાર —

યથોર્ણનાભિર્હૃદ્યાદૂર્ણા સન્ત્યજ્ય વક્ત્રતઃ ।

તયા વિહત્ય મૂયસ્તા પ્રસત્યેવ મહેશ્વર ॥ મા ૧૧-૯-૨૧

જેમ કરોળાઓ હૃદયમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી પોતાની લાળને મુખ
દ્વારા દેનારીને તે લાળવડે રમતગમત કરી પાછો તેને ગળી નાશ
છે, તેમ પરમાત્મા પણ જગતને ઉત્પન્ન કરી તેને પોતાનામાં જ
લીન કરી દે છે

૧૪૭ ૨૩મો ગુરુ બમરી ગુણ તદ્દૃપતા —

યત્ર યત્ર મનો દેહી ધારયેત્ સકલં ધિયા ।

સ્નેહાદ્ દ્વેષાદ્ મવાદ્વાપિ યાતિ તત્ત સરૂપતામ્ ॥

ક્રીડઃ પેશસ્ટૃત ધ્યાયન્ કુરૂયા તેન પ્રવેશિત ।

યાતિ તત્સામ્યતા રાજન્ પૂર્થકપમસત્યજન્ ॥ મા ૧૧-૯-૨૨-૨૩

ગ્રાણી રનેહથી, દ્રવ્યથી કે બાવથી જેમાં જેમાં પોતાનું મન
એકાગ્ર કરે છે, તે તે રૂપે તે પોતે બની નાશ છે દે-નાજનું બમરીએ
પકડીને દરમાં દાખલ કરે તો કોડે તે બમરીનું જ ખ્યાલ ધરતાં પોતાના
શરીરનો ત્યાગ કર્યા વિના જ બમરીરૂપ બની નાશ છે, તેમ સ્નેહ,
દેવ કે બાવથી પણ બાજવાને બાજતો માણસ બમરરૂપ બને છે.

દેવોનું મૂળ ભગવાન વિષ્ણુ છે.

૧૫૦ દેવો ક્યારે પ્રસન્ન થાય છે?

અહો પાપચ્યમાનાનાં નિરયે સ્વૈરમહ્નલૈઃ ।

કાલેન મૂયસા નૂનં પ્રસોદન્તીહ દેવતાઃ ॥ મા. ૩-૨૪-૨૭

અહો! પોતાનાં પાપોને લીધે નરકમાં પચી રહેલાં ત્રાણીઓના ઉપર દેવતાઓ ધણા જ લાંબા કાળે પ્રસન્ન થાય છે.

૧૫૧ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશનું એકત્વ :-

યથા પુમાન્ન સ્વાક્ષેપુ શિરઃપાણ્યાદિપુ યવચિત્ ।

પારક્ષ્યબુદ્ધિ કુરુતે યવં ભૂતેષુ મત્પરઃ ॥

ત્રયાણામેકભાવાનાં યો ન પદ્યતિ વૈ મિદમ્ ।

સર્વભૂતાત્મનાં બ્રહ્મન્ ! સ શાન્તિમધિગચ્છતિ ॥

મા. ૪-૭-૫૩-૫૪

જેમ પુરુષ પોતાના મરતક, હાથ વગેરે કોઈ પણ અવયવમાં પારકાપણની બુદ્ધિ કરતો નથી તેમ મારામાં પરાયણ રહેનારો મારો ભક્ત કોઈમાં પણ ‘આ મારાથી જિનન છે’ એવી બુદ્ધિ કરતો નથી. હે બ્રાહ્મણ! અમે ત્રણેય (બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને શંકર) સર્વત્રાણીઓના આત્મા છીએ, માટે અમારામાં જે બેદદિષ્ટિએ જોતો નથી તે શાંતિને પામે છે.

૧૫૨ વિષ્ણુ ભગવાનના અવતારનું કાગળ :-

ચરાચરગુરોર્વિષ્ણોરીશ્વરસ્યાચિલાત્મનઃ ।

ધર્મપ્રાણાય સાધૂનાં જન્મ કર્માપનુત્તયે ॥ મા. ૧૨-૨-૧૭

સ્થાવર-જંગમના ગુરુ, સર્વના આત્મા અને ઈશ્વરશ્રી વિષ્ણુ-ભગવાનનો જન્મ, ધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે તથા સાધુઓને મોક્ષ આપવા માટે હોય છે.

૧૫૩ વિષ્ણુપદની એકતા :-

પરં પદં ધૈવ્યવમામનન્તિ ॥

મા. ૨-૨-૧૮

તત્ત્વવેદાગ્રે સર્વેતદ્દૃષ્ટ વિષ્ણુપદને ૫૨મપદ કહે છે.

૧૫૪ વિષ્ણુતું સ્વરૂપ અને હાર્ય :-

વિષ્ણુર્દ્વિજક્રિયામૂલો યક્ષો ધર્મમયઃ પુમાન્ ।

દેવવિપિતૃભૂતાનાં ધર્મસ્ય ચ પરાયણમ્ ॥ મા. ૫-૨-૧૧

યજ્ઞાદિ ક્રિયા એ વિષ્ણુનું મૂળ છે, તેમ જ ભગવાન વિષ્ણુ યજ્ઞ તથા ધર્મના અધિષ્ઠાતા દેવો, ઋષિઓ, પિતૃઓ, સર્વ પ્રાણીઓ તથા ધર્મ એ સર્વના પરમ આશ્રયરૂપ છે.

૧૫૫ સૂર્ય સર્વતું જીવન છે :-

દેવતિર્યક્મનુષ્યાણાં સરીસૃપસર્વારુધામ્ ।

સર્વજીવનિકાયાનાં સૂર્ય આત્મા હૃગીશ્વરઃ ॥ મા. ૫-૨૦-૪૬

આ સૂર્યદેવ, પશુપક્ષીઓ, મનુષ્યો, સર્પો તથા લતાઓ સહિત સર્વ જીવસમૂહોનો આત્મા અને સર્વની દષ્ટિનો અધિષ્ઠાતા છે.

૧૫૬ ચતુર્મૂર્તિસ્વરૂપનિરૂપણ :-

વાસુદેવઃ સદ્ધર્ષણઃ પ્રદ્યુમ્નઃ પુરુષઃ સ્વયમ્ ।

અનિરુદ્ધ ઇતિ બ્રહ્મન્ મૂર્તિવ્યૂહોઽભિધીયતે ॥

સ વિશ્વસ્તૈજસઃ પ્રાજ્ઞસ્તુરીય ઇતિ વૃત્તિભિઃ ।

અર્ચેન્દ્રિયાશયજ્ઞાનૈર્ભગવાન્પરિભાવ્યતે ॥

અક્ષોપાક્ષાયુધાકલ્પૈર્ભગવાંસ્તત્તચ્ચતુષ્ટયમ્ ।

વિભતિ સ્મ ચતુર્મૂર્તિર્ભગવાન્ હરિરીશ્વરઃ ॥ મા. ૧૨-૧૦-૨૧૨૩

હે બ્રહ્મન્ શૌનક! વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન તથા અનિરુદ્ધ એ ચાર સ્વરૂપો ભગવાન પોતે જ છે, જે મૂર્તિવ્યૂહ કહેવાય છે. વિશ્વ, તૈજસ, પ્રાજ્ઞ તથા તુરીય-આમ ચાર સ્વરૂપે અનુક્રમે ઇન્દ્રિયોરૂપ ઉપાધિવાળી ભગવત અવસ્થાથી, મનરૂપ ઉપાધિ વાળી સ્વપ્નાવસ્થાથી, અજ્ઞાનરૂપ ઉપાધિવાળી સુષુપ્તિથી તથા જ્ઞાનરૂપ ઉપાધિવાળી તુરીયાવસ્થાથી તે ભગવાન જણાય છે. એ પ્રમાણે અંગ, ઉપાંગ, આયુધો તથા આમૂષણ્યોથી જણાવેલા ભગવાન શ્રીહરિ, વાસુદેવ આદિ ચાર મૂર્તિઓ રૂપ થઈને વિશ્વ, તૈજસ આદિ ચાર સ્વરૂપોને ધારણ કરે

છે. આમ વિશ્વ આદિ ચાર સ્વરૂપોને ધારણ કરવા છતાં પણ તે ભગવાન ઈશ્વરરૂપે જ રહે છે.

૧૫૭ વાસુદેવ સ્વરૂપની વ્યાખ્યા અને લક્ષણ :—

યત્તત્સત્ત્વગુણં સ્વચ્છં શાન્તં ભગવતઃ પદ્મ ।

યદાદુર્વાસુદેવાચ્યં ચિત્ત તન્મહદાત્મકમ્ ॥ ભા. ૩-૨૬-૨૭

સત્ત્વગુણમય, સ્વચ્છ, શાંત અને રાગાદિથી રહિત અને ભગવાનની પ્રાપ્તિનું કારણ આટલાં ચિત્તનાં લક્ષણ છે. એ મહત્ત્વ સ્વરૂપ છે અને ભગવાન વાસુદેવનું અધિષ્ઠાન છે

૧૫૮ વાસુદેવ-સ્વરૂપ-લક્ષણ અને તેને પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયો :—

જ્ઞાનં વિશુદ્ધં પરમાર્થમેક-

મનન્તરં ત્વદહિર્મહા સત્યમ્ ।

પ્રત્યક્ષપ્રશાન્તં ભગવચ્છબ્દસંકે

યદ્વાસુદેવં કવયો વદન્તિ ॥

રહુગણેત્તપસા ન યાતિ

ન ચેજ્યયા નિર્વપણાદ્ ગૃહાદ્યા ।

ન હૃન્દસા નૈવ જલાગ્નિર્સૂર્ય-

વિના મહત્પાદરજોઽભિપેકમ્ ॥ ભા ૫-૧૨-૧૧-૧૨

ભગવાનનું જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાર્થ જ્ઞાનરૂપ, સત્યસ્વરૂપ, વિશુદ્ધ, એક, બાહ્ય-આબ્યંતર ભેદથી રહિત, પરિપૂર્ણ, આત્મસ્વરૂપ, અત્યંત શાંત અને નિર્વિકાર છે. વિદ્વાનો આ સ્વરૂપને ભગવાન અથવા વાસુદેવ શબ્દથી સંબોધે છે:

હે રહુગણ રાજા! એ સત્યસ્વરૂપ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ મહાપુરુષોના ચરણરજની સેવા કર્યા વિના કેવળ તપશ્ચર્યાથી, યજ્ઞયાગ કરવાથી, અતિથિઓ વગેરેને અન્નદાન કરવાથી, ઘેર રહીને પરોપકાર જ કર્યા કરવાથી, વેદાધ્યયનથી, જાગ, અગ્નિ કે સૂર્યની ઉપાસના કરવાથી થતી નથી, પણ સત્યપુરુષોની સેવા કરવાથી થાય છે.

૧૫૯ સંકર્ષણની વ્યાખ્યા અને લક્ષણ :—

સદ્સસીર્ષે સાક્ષાદ્યમનન્તં પ્રચક્ષતે ।

સદ્ગુણાલ્પં પુરુષં ભૂતેન્દ્રિયમનોમયમ્ ॥

કર્તૃત્વં કરણત્વં ચ કાર્યત્વં ચેતિ લક્ષણમ્ ।

શાન્તઘોરવિમૂઢત્વમિતિ વા સ્યાદદંકૃતેઃ ॥ મા. ૩-૨૬-૨

પાંચમહાભૂતો, ઇન્દ્રિયો તથા મન આ સર્વ તત્ત્વમય અદંકાર હોતો મરતકોવાળો, આઘંત રહિત, એવા સાક્ષાત્ ‘સંકર્ષણ’ ભગવાન અધિષ્ઠાન છે. અને ઇન્દ્રિયોના દેવતા રૂપે કર્તાપણું, ઇન્દ્રિયો રૂપે કારણપણું, પાંચમહાભૂતોરૂપે કાર્યપણું, શાંતપણું, ભયકરપણું અને મૂઢપણું એ અદંકારનું લક્ષણ છે.

૧૬૦. અનિરુદ્ધની વ્યાખ્યા અને લક્ષણ :— ૧

યદ્વિદુર્હાનિરુદ્ધાલ્પં દ્વપોકાણામધોધ્વરમ્ ।

શારદેન્દીવરશ્યામં સંરાધ્યં યોગિભિઃ શનૈઃ ॥ મા. ૩-૨૬-

મન તથા સર્વ ઇન્દ્રિયોના અધીશ્વર, શરદૈન્દુના સ્થાને કમળ સમાન કૃષ્ણ વર્ણવાળો, અને યોગીઓએ ધીમે ધીમે આરાધના કરવા યોગ્ય ભગવાન “અનિરુદ્ધ” કહેવાય છે.

(૭) ભાગવત

૧૬૧. ચતુઃશ્લોકી ભાગવત :—

જ્ઞાનં પરમગુહ્યં મે યદ્વિજ્ઞાનસમન્વિતમ્ ।

સરહસ્યં તદદ્ધં ચ ગૃહાણ ગદિતં મયા ॥

યાવાનહો યથાભાવો યદ્ગુણકર્મકઃ ।

તથૈવ તત્ત્વવિજ્ઞાનમસ્તુ તે મદનુગ્રહાત્ ॥

અહમેવાસમેવાગ્રે નાન્યદ્યત્સદસત્પરમ્ ।

પશ્યાદદ્ધં યદેતચ યોઽવશિષ્યેત સોઽસ્મ્યહમ્ ॥

ક્રતેઽર્થં યત્પ્રતીયેત ન પ્રતીયેત ચાત્મનિ ।

તદ્વિદ્યાવાત્મનો માયાં યથાભાસો યથાત્મઃ ॥

યથા મહાન્તિ ભૂતાનિ ભૂતેષૂચ્ચાવચેષ્વનુ ।
 પ્રવિષ્ટાન્યપ્રવિષ્ટાનિ તથા તેષુ ન તેષ્વહમ્ ॥
 પતાવદેવ જિહ્વાસ્યં તત્ત્વજિહ્વાસુનાત્મનઃ ।
 મન્વ્યવ્યતિરેકાશ્યાં યત્સ્યાત્સર્વત્ર સર્વદા ॥
 પતન્મતં સમાતિષ્ઠ પરમેણ સમાધિના ।
 ભવાન્કલ્પવિકલ્પેષુ ન વિમુહ્યતિ કદિંચિત્ ॥

મા. ૨-૧-૨૦-૨૬

ભગવાન ધ્યાનમાં રહે છે કે:—હું તમને અનુભવ સહિત અને ભક્તિથી યુક્ત એવું પરમ ગુણ જ્ઞાન, તેના સાધનો સાથે કહું છું, તે તમે ગ્રહણ કરો. તેમજ હું જેવાં સ્વરૂપવાળા છું, જેના સત્તાવાળા છું અને જેવાં રૂપ, ગુણ અને કર્મોવાળા છું, તે સર્વનું તાત્ત્વિક જ્ઞાન તમને મારી કૃપાથી પ્રાપ્ત થાઓ.

સૃષ્ટિની પૂર્વે હું જ હતો, ખીન્નું જે કંઈ સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને અંતર્નું કારણ માયા વગેરે છે તે કંઈ ન હતું. સૃષ્ટિની પછી પણ હું જ રહું છું, જે આ જગત્ જેવામાં આવે છે તે પણ હું જ છું, અને પ્રલય થયા પછી જે કંઈ ખાડી રહે છે તે પણ હું જ છું. જે વાસ્તવિક વસ્તુ નથી તે પણ જેને લીધે આત્મારૂપ અધિષ્ઠાનમાં જણાય છે, અને જે વાસ્તવિક વસ્તુ છે તે નથી જણાતી, તેને મારી માયા જણવી. દૃષ્ટાન્ત તરીકે ચંદ્ર એક જ છે તો પણ નેત્રના કંઈ વિકારને લીધે ચંદ્ર એ છે એવો આભાસ થાય છે અને રાહુ ગ્રહમંડળમાં રહેલો છે તો પણ દેખાતો નથી તેમ. જેમ પાંચ મહાભૂતો નાનામોટા પ્રત્યેક ભૌતિક પદાર્થોમાં રહેલા છે, અને નથી પણ રહ્યા, તેમ હું પણ તે તે સર્વ ભૌતિક પદાર્થોમાં રહેલો છું છતાં નથી પણ રહ્યો. આત્માનાં તત્ત્વને જણવાની ઇચ્છાવાળા પ્રભે બસ એટલું જ જણવાનું-વિચાર કરવાનું-છે. જે વસ્તુ અન્વય અને બ્યતિરેકથી સર્વ સ્થળે સર્વદા હોય તે જ આત્મા છે. તમે આ મારા મતને સારી રીતે એકામ ચિત્તથી અનુસરો કે નહીં

તમે પ્રત્યેક કદપની·ચિન્ન·ચિન્ન·સૃષ્ટિઓમાં મોહ ભામશે નહિ
(તમને કર્તા તરીકેનું અધિમાન યશે નહિ.)

૧૬૨. ભાગવતની મહત્તા:—

૧. દ્રવ્યયજ્ઞાસ્તંપોયજ્ઞા યોગયજ્ઞાસ્તથાપરે ।

સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાશ્ચ તેનું કર્મધિસૂચકાઃ ॥

સત્કર્મસૂચકો નૂનં જ્ઞાનયજ્ઞઃ સ્મૃતો બુધૈઃ ।

શ્રીમદ્ભાગવતાલાપઃ સ તુ ગીતઃ શુકાદિભિઃ ॥

મા. મા. ૨-૫૧, ૬૦

‘દ્રવ્યયજ્ઞ’, ‘તપયજ્ઞ’, ‘યોગયજ્ઞ’, ‘સ્વાધ્યાયયજ્ઞ’ અને ‘જ્ઞાનયજ્ઞ’ આ
સર્વ યજ્ઞો કર્મભાગનું સૂચન કરે છે. સત્કર્મનું સૂચન કરનાર તો
કેવળ જ્ઞાનયજ્ઞ જ છે, અને તે શ્રીમદ્ભાગવતની કથારૂપે શુક વગેરે
મુનિઓએ ગાયો છે.

૨. પદ્યં ભાગવતં શાસ્ત્રં મુક્તિદાનેન ગર્જતિ । મા. મા. ૩-૨૮

‘ભાગવત’ જ એક એવું શાસ્ત્ર છે, જે મુક્તિદાનથી ગર્જના કરે
છે (મહત્તા પામી રહ્યું છે.)

૩. વેદાદિર્વેદમાતા ચ પૌરુષં સૂક્તમેવ ચ ।

‘ત્રયો ભાગવતં ચેવ દ્વાદશાક્ષર યવ ચ ॥

દ્વાદશાત્મા પ્રયાગશ્ચ કાલઃ સંવત્સરાત્મકઃ ।

ગ્રાહ્યજાશ્વાગ્નિહોત્રં ચ સુરભિર્દ્વાદશી તથા ॥

‘તુલસી ચ વસન્તશ્ચ પુષ્પોત્તમ યવ ચ ।

‘પતેયાં તત્ત્વતઃ પ્રાજ્ઞૈર્ન પૃથગ્માવ દ્રશ્યતે ॥ મા. મા. ૩-૨૪-૨૬

‘ઊંકાર, ગોમત્રી, પુરુષમુક્તા, તથા વેદો, શ્રીમદ્ભાગવત, દ્વાદશા-
ક્ષર મંત્ર (ઊંંવસો મળવતે વાસુદેવાય), તીર્થરાજ પ્રયાગ, વર્ષાર્પી
કાલઃ બ્રહ્મણો, અસિહોત્ર, ગાય, દ્વાદશી તિથિ, પુણસી, વસંત અને
પુષ્પોત્તમ ભગવાન આ સર્વમાં વિદ્વાનો વાસ્તવિક જોડ માનતા
નથી. આમાં એક જ વિષયના સ્વરૂપો છે.

૪. શ્રીમદ્ભાગવતાખ્યોઽયં પ્રત્યક્ષઃ રૂપ્ણ પથ દિ ।

સ્વીકૃતોઽસિ મયા નાથ મુક્ત્યર્થે ભવસાગરે ॥ મા. મા. ૬-૧૦

શ્રીમદ્ભાગવત એ પ્રત્યક્ષ શ્રીકૃષ્ણ જ છે. (હે નાથ ! ભવ-
સાગરમાંથી મુક્ત થવા માટે મેં આપને સ્વીકાર્યા છે.)

૫. શ્રીમદ્ભાગવતં પુરાણતિલકં યદ્ વૈષ્ણવાનાં ધનમ્

યસ્મિન્પારમહંસ્યમેવમસ્થિલં જ્ઞાને પરં ગોયતે ।

યત્ર જ્ઞાનવિરાગભક્તિસદ્ધિતં નૈષ્કર્મ્યમાવિષ્કૃતમ્

તત્કૃષ્ણવન્ પ્રપઠન્ વિચારણપરો ભક્ત્યા વિમુચ્યેન્નરઃ ॥

મા. મા. ૬-૮૨

શ્રીમદ્ભાગવત કે જે પુરાણોમાં તિલક સમાન છે, શ્રેષ્ઠ છે,
વૈષ્ણવોનું ધન છે, જેમાં પરમહંસોનું શ્રેષ્ઠ નિર્મળ જ્ઞાન વર્ણવ્યું
છે, જેમાં જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિ સદ્ધિત નિષ્કામ કર્મયોગ અને
ભક્તિ પ્રકટ કર્યા છે, તેને ભક્તિ વડે સંભળનાર, પાઠ કરનાર
અને વિચારનાર પુરુષ મુક્ત થાય છે.

૬. દારિદ્ર્યદુઃસ્વપ્નદાહિતાનાં

માયાપિશાચીપરિમદિતાનામ્ ।

સંસારસિન્ધૌ પરિપાતિતાનાં

ક્ષેમાય હૈ ભાગવતં પ્રગર્જતિ ॥ મા. મા. ૬-૧૨

દરિદ્રતા અને દુઃખના તાપે બાળી નાખેલા અને માયારૂપી
પિશાચિનીએ ખૂન મસળી નાખીને સંસારસમુદ્રમાં ફેંકી દીધેલા
મનુષ્યોનાં કષ્ટાણુ માટે શ્રીમદ્ભાગવત ગર્જના કરે છે, (ઉદ્ધાર
માટે આવાહન કરે છે.)

૭. રસપ્રવાહસંસ્યેન શ્રીશુકેનેરિતા કથા ।

કળ્પે સમ્બધ્યતે ચેન સ વૈકુણ્ઠપ્રેમુર્ભવેત્ ॥ મા. મા. ૬-૧૦૧

જે મનુષ્ય બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપ, એકાતિક રસપ્રવાહમાં રહેલી અને
શ્રી શુકદેવજી કહેલી કથાને (શ્રીમદ્ભાગવતને) કંઈ રાખે છે

(પડનપાડન કરે છે) તે વેકુલપતિ થાય છે, (ભગવત્સ્વરૂપ બની જાય છે.)

૮. નિગમકલ્પતરોર્ગલિતં ફલં

શુકમુદ્ધાવમૃતદ્રવસંયુતમ્ ।

પિબત ભાગવતં રસનાલયં .

સુદુરહો રસિકા ભુવિ ભાવુકાઃ ॥ મા. ૧-૧-૨

આ શ્રીમદ્ભાગવત અતુર્વિધ પુરુષાર્થના સાધનરૂપ વેદરૂપી કલ્પદ્રુનું ફળ છે. લોકોમાં જેમ શુક-પોષટના મુખથી પડેલું ફળ અમૃતના જેવું સ્વાદિષ્ટ હોય છે; તેમ આ પણ શ્રીશુકદેવજીના મુખથી આવેલું હોવાથી પરમાત્મરૂપી અમૃતરસથી ભરપૂર છે. માટે હે રસિક અને ભાવુક પુરુષો! રસરૂપ એવા આ શ્રીમદ્ભાગવતરૂપી રસપૂર્ણ ફળનું મોક્ષ થાય ત્યાંસુધી વારંવાર પાન કરો.

૯. આદિમધ્યાવસાનેષુ વૈરાગ્યાલ્લગ્નસંયુતમ્ ।

૯) હરિલીલાકથાઘાતામૃતાનન્દિતસત્સુરમ્ ॥

સર્વવેદાન્તસારં યદ્ બ્રહ્માત્મૈકત્વલક્ષણમ્ ।

વસ્ત્વદ્વિતીયં તન્નિષ્ઠં કૈવલ્યૈકપ્રયોજનમ્ ॥

મા. ૧૨-૧૩-૧૧-૧૨

આ શ્રીમદ્ભાગવત પુરાણ, આદિ મધ્ય તથા અંતમાં વૈરાગ્ય-વાણાં આખ્યાનોથી યુક્ત છે અને આ પુરાણમાંની શ્રીહરિની લીલાકથાઓના સમૂહરૂપી અમૃતવડે સત્પુરુષો તથા દેવો આનન્દિત રહે છે સર્વ વેદાંતના સારરૂપ, મોક્ષ જ જેનું પ્રયોજન છે અને બ્રહ્મ તથા જીવાત્માની એકતા જેનું લક્ષણ છે, એવી અદ્વિતીય વસ્તુવાળું શ્રીમદ્ભાગવત છે.

૧૦. સર્વવેદાન્તસારં દ્વિ ધોભાગવતમિષ્યતે ।

તદસામૃતદ્રવસ્ય નાન્યત્ર સ્યાદ્રતિઃ કવચિત્ ॥

નિમ્નગાનાં યથા ગજા દેવાનામચ્યુતો યથા ।

વૈષ્ણવાનાં યથા શમ્ભુઃ પુરાણાનામિદં તથા ॥

મા. ૧૨-૧૩-૧૫-૧૬

શ્રીમદ્ભાગવતને, સર્વ વેદાંતોના સારરૂપ માનવામાં આવે છે, અને શ્રીમદ્ભાગવતના રસરૂપી અમૃતથી જે મનુષ્ય તૃપ્ત થયો, હોય છે, તેને ખીજા કોઈ પણ ગ્રંથ ઉપર પ્રીતિ થતી નથી. નદીઓમાં જેમ ગંગા ઉત્તમ છે, દેવોમાં જેમ વિષ્ણુ ભગવાન ઉત્તમ છે અને વૈષ્ણવોમાં જેમ શંકર ઉત્તમ છે, તેમ પુરાણોમાં શ્રીમદ્-ભાગવત ઉત્તમ છે.

૧૧. ક્ષેત્રાણાં ચૈવ સર્વેષાં યથા કાશી હ્યનુત્તમા ।

તથા પુરાણબ્રાતાનાં શ્રીમદ્ભાગવતં દ્વિજા. ॥

મા. ૧૨-૧૬-૧૭

જેમ સર્વ ક્ષેત્રમાં કાશી સર્વોત્તમ છે, તેમ હે બ્રાહ્મણો ! પુરાણોના સમૂહોમાં આ શ્રીમદ્ભાગવત સર્વોત્તમ છે.

૧૨. શ્રીમદ્ભાગવતં પુરાણમમલં યદ્વૈષ્ણવાનાં પ્રિયમ્

યસ્મિન્પારમહંસ્યમેકમમલં જ્ઞાનં પરં ગોયતે ।

તથ જ્ઞાનવિરાગભક્તિસહિતં નૈષ્કર્મ્યમાવિષ્કૃતમ્ ;

તત્કૃત્વન્ વિપઠન્ વિચારણપરો ભક્ત્યા વિમુચ્યેન્નર. ॥

મા. ૧૨-૧૩-૧૮

નિર્મળ વૈષ્ણવોને પ્રિય અને પરમહંસોએ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય એવું પરમ નિર્મળ જ્ઞાન જેમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે, એવા આ શ્રીમદ્ભાગવત પુરાણમાં જ્ઞાન, વૈરાગ્ય તથા ભક્તિની સાથે સર્વ કર્મોત્તરો ઉપરામ દર્શાવ્યો છે. મારે આ શ્રીમદ્ભાગવત પુરાણનું ભક્તિથી શ્રવણ કરનાર, પાઠ કરનાર તથા વિચારણા કરનાર મોક્ષને પામે છે.

૧૬૩ ભાગવતનાં લક્ષણો :—

૧. અત્ર સર્ગો વિસર્ગશ્ચ સ્થાનં પોષણમૂતયઃ ।

મન્વન્તરેશ્ચાનુકથા નિરોધો મુક્તિરાધયઃ ॥ મા. ૧-૧૦-૧

આ શ્રીમદ્ભાગવતમાં સર્ગ, વિસર્ગ, સ્થાન, પોષણ, ભક્તિ

મન્વંતર, ઈશાનુકથા, નિરોધ, મુક્તિ અને આશ્રય-આ દશાવિષયો
બતાવવામાં આવ્યા છે.

સર્ગ

૨. ભૂતમાત્રેન્દ્રિયધિયાં જન્મ સર્ગ ઉદાહૃતઃ । મા. ૨-૧૦-૩
પરમેશ્વરથી સત્વાદિ ગુણોની વિષમતા થતાં પાંચ ભૂતો, પાંચ
તન્માત્રાઓ, ઈન્દ્રિયો, મહતત્ત્વ અને અહંકાર એ સર્વની ઉત્પત્તિને
'સર્ગ' કહે છે.

વિસર્ગ

૩. વિસર્ગઃ પૌરુષઃ સ્મૃતઃ ॥ મા. ૨-૧૦-૩
વિરાટ પુરુષે કરેલી સ્થાવર જગમ સૃષ્ટિને 'વિસર્ગ' કહે છે.

સ્થાન

૪. સ્થિતિર્વૈકુણ્ઠવિજયઃ । મા. ૨-૧૦-૪
સરભયેલાં પ્રાણીઓનું તેની તેની મર્યાદામાં પાલન કરવાની
બગવાનની શક્તિને 'સ્થાન' કહે છે.

પોષણ

૫. પોષણં તદનુગ્રહઃ । મા. ૨-૧૦-૪
પોતાના બકતો ઉપર બગવાનના અનુગ્રહને 'પોષણ' કહે છે.

જિતિ

૬. કૃત્તયઃ કર્મવાસનાઃ ॥ મા. ૨-૧૦-૪
કર્મની વાસનાઓને 'જિતિ' કહે છે.

મન્વંતર

૭. મન્વન્તરાણિ સદ્ધર્મઃ । મા. ૨-૧૦-૪
બગવાનના અનુગ્રહપાત્ર થયેલા મન્વંતરાધિપતિઓના ધર્મને
'મન્વંતર' કહે છે.

ઈશાનુકથા

૮. અવતારાનુચરિતં દ્વરેઆસ્યાનુષત્તિનામ્ ।
પુંસામીશકથાઃ પ્રોક્તાઃ મા. ૨-૧૦-૫

શ્રીહરિની અવતારકથાઓ અને ભક્તોનાં ચરિત્રોને 'ઈશાનુકથા' કહે છે.

નિરોધ .

૧. નિરોધોઽસ્યાનુશયતમાત્મનઃ સહ શક્તિભિઃ । મા. ૨-૧૦-૬

શ્રીહરિની યોગનિદ્રા પાછળ પોતાની ઉપાધિઓ સાથે થતા છવાત્માના લયને 'નિરોધ' કહે છે.

મુક્તિ

૧૦. મુક્તિર્દિત્વાઽન્યથારૂપં સ્વરૂપેણ વ્યવસ્થિતિઃ । મા. ૨-૧૦-૬

અવિદ્યાથી આરોપિત થયેલા કર્તૃત્વાદિ વિપરીત સ્વરૂપો ત્યાગ કરીને છવાત્માનું સ્વસ્વરૂપે રહેવું તેને 'મુક્તિ' કહેવામાં આવે છે.

આશ્રય

૧૧. આમાસશ્ચ નિરોધશ્ચ યતશ્ચાધ્યવસીયતે ।

સ આશ્રયઃ પરં બ્રહ્મ પરમાત્મેતિ શબ્દ્યતે ॥ મા. ૨-૦-૭

જેમનાથી જગતનું સર્જન અને વિલય જણાય છે તેને 'આશ્રય' કહે છે. અને તે જ 'પરબ્રહ્મ' કે 'પરમાત્મા' જેવા બીજા પર્યાય શબ્દોથી જોળખાય છે.

॥ ॐ नमः श्रीकृष्णाय ॥

પ્રકરણ ૭ મું.

અકીર્ણ વિષયો

(૧) ધન

૧. ધનતું લક્ષણ :—

ધર્મ દ્રષ્ટં ધનં નૃણામ્ ।

મા. ૧૧-૧૯-૩૯

ધર્મ એ જ મનુષ્યોનું યોગ્ય ધન છે.

૨. ધનની નિંદા :—

૧. પશ્યામિ ધનિનાં કલેશં લુબ્ધાનામજિતાત્મનામ્ ।

મયાદલબ્ધનિદ્રાણાં સર્વતોઽભિવિશદ્ધિનામ્ ॥

રાજતથોરત. શત્રોઃ સ્વજનાત્પશુપક્ષિતઃ ।

અર્થિભ્યઃ કાલતઃ સ્વસ્માન્નિત્યં પ્રાણાર્થવદ્ભયમ્ ॥

શોકમોહમયક્ષોધરાગક્લેબ્યથમાદયઃ ।

યન્મૂલાઃ સ્યુર્નૃણાં જહ્યાત્સ્પૃહાં પ્રાણાર્થયોર્વુઘઃ ॥

મા. ૭-૧૩-૩૧-૩૩

જેઓએ મનને છત્તું નથી, તેવા લોભી ધનવાનોને જે દુઃખ હોય છે, તે હું જોઈ રહ્યો છું. તેઓને બપોલે લીધે નિદ્રા આવતી નથી અને સર્વ તરફથી શંકા રહે છે. ગ્રાણુમાં તથા ધનમાં આસક્તિવાળાઓને રાગથી, યોરથી, શત્રુથી, સ્વજનોથી, પશુઓથી, પાત્રકોથી, કાળથી અને પોતાનાથી પણ નિત્ય ભય હોય છે. માટે જે ગ્રાણુ તથા ધનને લીધે મનુષ્યોને શોક, મોહ, ભય, ક્રોધ, રાગ, કાચરતા અને શ્રમ વગેરે થાય છે તે ગ્રાણુ તથા ધનની સ્પૃહાનો કાલા મનુષ્યે ત્યાગ કરવો જોઈએ.

૨. કૌ ગૃધ્રેષ્ પણ્ડિતો લક્ષ્મીં ત્રિવિષ્ટપપત્તેરપિ ।

યયાદમાસુરં ભાવં નીતોઽય વિબુધેશ્વરઃ ॥ મા. ૬-૫-૧૨

કયો વિદ્વાન પુરુષ સ્વર્ગના અધિપતિના વૈભવની પણ ઇચ્છા કરે? કારણ કે લક્ષ્મીએ જ દેવોના ઇશ્વર મને (દેવરાજ ઇન્દ્રને) આજે આસુરી ભાવમાં આણ્યો છે.

૩. અર્થનાત્પીયસા હ્યેતે સંરઘ્યા દીક્ષમન્યવઃ ।

ત્યજન્ત્યાશુ સ્પૃધો પ્રાન્તિ સહસોત્સૃજ્ય સૌદ્દમ ॥

મા. ૧૧-૨૩-૨૧

સંબંધીઓ અતિ અદૃષ્ ધનને માટે પણ ખળભળી ઊઠે છે, એકબીજાની સ્પર્ધા કરે છે, ક્રોધાયમાન થઈ જાય છે, પરસ્પર સ્નેહને ત્યજ દે છે અને એકબીજાનો નાશ કરે છે.

૪. સ્વર્ગાપવર્ગયોદ્ધારં પ્રાપ્ય લોકમિમં પુમાન્ ।

દ્રવિણે કોઽનુપજ્જેત મર્ત્યોઽનર્થસ્ય ધામનિ ॥

મા. ૧૧-૨૩-૨૩

સ્વર્ગ તથા મોક્ષના દ્વારરૂપ આ મનુષ્યલોકને પ્રાપ્ત કરી કયો મનુષ્ય અનર્થના એક ધામરૂપ ધનમાં આસક્ત થાય?

૩. ધનની મર્યાદા :—

યાવદ્ ધ્રિયેત જઠરં તાવત્સ્વત્વં દ્વિ દેહિનામ્ ।

અધિકં ચોન્નિમન્યેત સ સ્તેનો વણ્ઠમર્હતિ ॥ મા. ૪-૧૪-૮

જેટલાથી પોતાનું પેટ ભરાય તેટલી જ પ્રાણીની પોતાની મિહકત છે; એ સિવાય વધારાના ધન-ધાન્યાદિને જો મનુષ્ય પોતાનું માને છે, તે ચોર છે અને શિક્ષાને પાત્ર છે.

૪. ધનના ઉપયોગ :—

ધર્માય યશસેઽર્થાય કામાય સ્વજનાય ચ ।

પણ્ઠ્યા વિમજન્વિત્તમિદામુત્ર ચ મોદતે ॥ મા. ૮-૧૧-૧૭

જો મનુષ્ય ધર્મ, અર્થ, યશ, કામ અને સ્વજન—એ પાંચે

માટે પોતાના ધનનો વિભાગ કરે છે, તે મનુષ્ય આ લોકમાં તથા પરલોકમાં સુખી થાય છે.

૫. ધનના અનર્થો :—

અર્થસ્ય સાધને સિદ્ધ ઉત્કર્ષે રક્ષણે વ્યયે ।
નાશોપભોગ આયાસહ્યાસશ્ચિન્તા ભ્રમો નૃણામ્ ॥
સ્તેયં દ્વિસાનૃતં દમ્ભઃ કામઃ ક્રોધઃ સ્મયો મદઃ ।
મેદો વૈરમવિશ્વાસઃ સંસ્પર્ધા વ્યસનાનિ ચ ॥
પતે પશ્ચદશાનર્યા હ્યર્થમૂલા મતા નૃણામ્ ।
તસ્માદનર્થમર્થાચ્યં ધ્યેયોઽર્થો દુરતસ્ત્યજેત્ ॥

મા. ૧૧-૨૩-૧૭-૧૯

મનુષ્યોને ધન મેળવવામાં, મેળવેલા ધનને વધારવામાં, તેનું રક્ષણ કરવામાં, વાપરવામાં તેમજ તે ધનનાથ પામતાં અને તેને ઉપભોગ કરતાં પણ પરિશ્રમ, ત્રાસ, ચિંતા તથા ભ્રમ થાય છે. ચોરી, દ્વિસા, અસત્ય, દંભ, કામ, ક્રોધ, ગર્વ, મદ, મેદ, વૈર, અવિશ્વાસ, સ્પર્ધા, સોચોનું વ્યસન, જુગારનું વ્યસન તથા મદિરાપાનનું વ્યસન—આ પંદર અનર્થો પણ મનુષ્યને ધનને લીધે થાય છે. માટે કલ્યાણની પ્રત્યાવાળાએ ધનરૂપી અનર્થનો દૂરથી જ ત્યાગ કરવો.

૬. ધન માયારૂપ છે :—

કસ્માત્સંવિલક્ષ્યતે વિદ્વાન્ વ્યર્થયાર્થેહ્યાસકૃત્ ।
કસ્યચિન્માયયા નૂનં લોકોઽયં સુવિમોદિતઃ ॥
કિં ઘનૈર્ઘનદૈર્વા કિં કામેર્વા કામદૈરુત ।
મૃત્યુના પ્રસ્યમાનસ્ય કર્મભિર્વૉત જન્મદૈઃ ॥

મા. ૧૧-૨૩-૨૬-૨૭

વિદ્વાન મનુષ્ય વ્યર્થ ધનની લાલચમાં શા માટે વારંવાર દુઃખી થતા હશે ? પણ નક્કી મને લાગે છે, કે દ્રાઈની (ભગવાનની) માયાથી આ લોક અત્યંત મોહિત થયો છે. મૃત્યુથી ત્રાસ કરાતા મનુષ્યને ધન, ધન આપનારા યજ્ઞો, વિષયો, વિષયોને આપનારાઓ અથવા

ફરીથી જન્મ આપનારા કર્મોથી શું વળવાતું છે? કંઈ પણ નહિ.
મૃત્યુ આવતાં ધન નિષ્ફળ છે.

૭. લક્ષ્મી કેને વરે છે?—

૧. ગુણાયનં શીલધનં કૃતદં

વૃદ્ધાશ્રયં સંવૃણતેડુસમ્પદઃ ॥ મા. ૪-૨૧-૪૪

ગુણોતું પાત્ર બનેલા, શીલરૂપી ધનવાળા, કૃતદ અને વૃદ્ધ
પુરુષોનો આશ્રય કરનાર પુરુષને સંપત્તિઓ (ધર્મ અર્થ કામ મોક્ષ)
અનુક્રમે પ્રાપ્ત થાય છે.

૨. નૂનં તપો यस્ય ન મન્યુનિર્જયો,

જ્ઞાનં ક્વચિત્તદ્ધ ન સદ્ભવર્જિતમ્

કશ્ચિન્મદ્દાંસનસ્ય ન કામનિર્જયઃ

સ ईશ્વરઃ કિં પરતો વ્યપાશ્રયઃ ॥

ધર્મઃ ક્વચિત્તત્ર ન ભૂતસૌહૃદં

ત્યાગઃ ક્વચિત્તત્ર ન મુક્તિકારણમ્ ।

વૌર્યં ન પુંસોડસ્યજયેગનિષ્કૃતં

નહિ દ્વિતીયો ગુણસદ્ભવર્જિતઃ ॥

ક્વચિચિરાયુર્ન હિ શીલમદ્ગલં

ક્વચિત્તદપ્યસ્તિ ન વેદમાયુષઃ ।

યત્રોભયં કુપ્ર ચ સોડપ્યમદ્ગલ

સુમદ્ગલઃ કશ્ચન કાદુતે હિ મામ્ ॥ મા ૮-૮-૨૦-૨૨

જ્યાં તપ છે ત્યાં (દુર્ગતિ વગેરેમાં) ક્રોધનો જન્મ નથી; જેમ-
નામાં (બૃદ્ધરૂપિ, શુદ્ધચાર્ય વગેરેમાં) જ્ઞાન છે, તે તે જ્ઞાન સંગરહિત
નથી; જમત સાથે સબંધ ધરાવનારું છે. કાઈ (બદ્ધા વગેરે) મદ્દાન
પુરુષ છે તે તેમણે કામરૂપે જીવે નથી. કાઈ ઈશ્વર-સત્તાધીશ છે,
તેને (ધન્વ વગેરેને) બીજાનો આશ્રય સેવો પડે છે; કાઈમાં (પરશુરામ
વગેરેમાં) ધર્મ છે, ત્યારે પ્રાણીઓ પ્રત્યેનો મિત્રભાવ નથી; કાઈમાં
(ચિનિરામ વગેરેમાં) દાન છે, તે તે દાન મોક્ષનું કારણ નથી;

કોઈમાં (કાર્તવીર્ય વગેરેમાં) પરાક્રમ છે, તો તે કાળના વેગથી મુક્ત નથી અને કોઈ બીજો એવો નથી કે જે ગુણમંગળી સંહિત હોય. તે ઉપરાંત જેનું (માર્કેડેવ વગેરેનું) લાંબુ આયુષ્ય છે, તો તેનું શીઘ્ર મંગળપ્રદ નથી; કોઈનામાં (હિરણ્યકશિપુ વગેરેમાં) તેવો મંગળ સ્વભાવ છે, ત્યારે તેના આયુષ્યની સ્થિરતા નથી; કોઈનામાં (શંકર વગેરેમાં) મંગળ સ્વભાવ અને આયુષ્યની સ્થિરતા-બળને છે ત્યારે તે પોતે જ અમંગળ છે અને જે (શ્રીવિષ્ણુ ભગવાન) સર્વ પ્રકારે મંગળરૂપ છે-નિર્દોષ છે, તેમને (લક્ષ્મીને) ઇચ્છતા નથી.

૮. રાજલક્ષ્મીની નિંદા :—

મા રાજ્યધીરભૂત્પુંસઃ શ્રેયસ્કામસ્ય માનદ ।

મા. ૧૦-૮૪-૬૪

કલ્યાણની ઇચ્છાવાળા પુરુષ પામે રાજ્યલક્ષ્મી (વિધ્નરૂપ હોવાથી) ન હોવી જોઈએ; કારણ કે તેનાથી અંધદષ્ટિવાળો અધિવેશી થએલો તે પુરુષ સ્વજનો તથા મિત્રોને (તેમની પ્રત્યેના કર્તવ્યને) જોઈ શકતો નથી.

૯. પરંવનની ઇચ્છા થવાનું કારણ :

વાર્તાયાં લુપ્તમાનાયામારઘ્યાર્થાં પુનઃ પુનઃ ।

લોભામિભૂતો નિઃસત્ત્વઃ પરાર્થે કુરુતે સ્પૃહામ્ ॥ ના. ૩-૧૦-૧

જ્યારે કોઈ પ્રસંગે (માણસની) આજીવિકા તૂટી જતાં તે પુનઃ આજીવિકાનો આરંભ કરે છે, આમ કરતાં જ્યારે તે તદ્દન અશક્ત થઈ જાય છે, ત્યારે લોભથી ધેરાઈ જઈને તે પરાયા ધનની અભિલાષા કરે છે.

૧૦. દક્ષિણી વ્યાખ્યા :—

દક્ષિણા જ્ઞાનસન્દેશઃ ॥

મા. ૧૧-૧૧-૩૬

માનનો ઉપદેશ એ જ દક્ષિણા છે.

*

*

*

(૨) ધર્મ-અધર્મ

૧૧. ધર્મનું મૂળ :—

ધર્મમૂલં હિ ભગવાન્ સર્વવેદમયો હરિઃ ।

સ્મૃત ચ તદ્વિદાં રાજન્ યેન ચાત્મા પ્રસીદતિ ॥ મા. ૭-૧૧-૭

હે રાજન્ ! સર્વવેદમય ભગવાન શ્રીહરિ એ જ ધર્મનું મૂળ છે; તેમજ તેને બાળુનારાઓનાં સ્મરણને સ્મૃતિ કહે છે, જેનાથી મન પ્રસન્ન થાય છે (આ રીતે યુતિ અને સ્મૃતિ ધર્મનું મૂળ છે.)

૧૨. ધર્મનું મૂળ કારણ :—

સત્ત્વાદ્ધર્મો ભવેદ્ વૃદ્ધાત્ પુંસો મદ્ધક્તિલક્ષણ ।

સાત્ત્વિકોપાસયા સત્ત્વ તતો ધર્મઃ પ્રવર્તતે ॥ મા. ૧૧-૧૩-૨

વૃદ્ધિ પામેલા સત્ત્વગુણથી પુરુષને મારી (ભગવાનની) ભક્તિરૂપ ‘ધર્મ’ પ્રાપ્ત થાય છે; તેમાં પ્રથમ સાત્ત્વિક પદાર્થોનું સેવન કરવાથી સત્ત્વગુણ વૃદ્ધિ પામે છે અને પછી તે દ્વારા ભક્તિરૂપ ધર્મ પ્રવર્તે છે.

૧૩. ધર્મ-અધર્મની વ્યાખ્યા :—

વેદપ્રણિહિતો ધર્મો હ્યધર્મસ્તદ્વિપર્યયઃ ॥ મા. ૬-૧-૪૦

વેદ જેની આજ્ઞા કરી છે, તે ધર્મ છે, અને જેનો નિષેધ કર્યો છે, તે અધર્મ છે.

૧૪. ભાગવત ધર્મની વ્યાખ્યા —

યે ચૈ ભગવતા પ્રોક્તા ઉપાયા છાત્મલબ્ધયે ।

મજ્ઞ. પુંસામવિદુષાં વિદ્ધિ ભાગવતાન્દિ તાન્ ॥ મા. ૧૧-૨-૩૪

આજ્ઞાની પુરુષોને પણ અનાયાસે આત્મવસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય તે માટે ભગવાને જે ઉપાયો કલા છે તેને ભાગવત ધર્મ બાળુવો.

૧૫. ધર્મનાં ત્રીણ લક્ષણો :—

સત્યં વયા તપઃ શૌચં તિતિક્ષેક્ષા શમો દમઃ ।

અહિંસા દ્રઢચર્યં ચ ત્યાગઃ સ્વાધ્યાય આર્જવમ્ ॥

સન્તોષઃ સમદક્ષેષા પ્રામ્પ્ત્યેહોપરમઃ શનૈઃ ।

નૃણાં વિપર્યયેદેક્ષા મૌનમાત્મવિમર્શનમ્ ॥

- અન્નાદેઃ સંવિભાગો મૂલેભ્યશ્ચ યથાર્હતઃ ।
 તેષ્વાત્મદેવતાબુદ્ધિઃ સુતરાં નૃપુ પાણ્ડવ ॥
 શ્રવણં કીર્તનં ચાસ્ય સ્મરણં મહતાં ગતેઃ ।
 -સેવેજ્યાવનતિદાસ્યં સહ્યમાત્મસમર્પણમ્ ॥
 નૃણામયં પરો ધર્મઃ સર્વેષાં સમુદાહૃતઃ ।
 ત્રિશ્લક્ષણવાન્રાજન્ સર્વાત્મા યેન તુષ્યતિ ॥ ભા. ૭-૧૧-૮-૧૨

સત્ય, દયા, તપ, આશ્રમ્યંતર પવિત્રતા, સહનરીક્ષતા, યોગ્યાયોગ્યતાનો વિચાર, મનનો સંયમ, ઇન્દ્રિયસંયમ, અદ્વિતા, બ્રહ્મચર્ય, દાન, સ્વાધ્યાય, સરણતા, સતોષ, મહાપુરુષોની સેવા, કર્મનિવૃત્તિ, મનુષ્યોની નિષ્કૂળ ક્રિયાઓનો વિમર્શ, -મૌન, આત્માનું ચિંતન, અન્નાદિનો સંવિભાગ, સર્વગ્રાણીઓમાં-આસ કરીને માણસોમાં-આત્મદેવની બુદ્ધિ, મહાપુરુષોની ગતિરૂપ શ્રીભગવાનનું શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, સેવા, પૂજા, નમન, દાસત્વ, મિત્રત્વ અને આત્મસમર્પણ— આ ત્રીણ લક્ષણવાળો સર્વ મનુષ્યોનો સાધારણ ધર્મ છે. ૭-૧૧-૮-૧૨ સર્વાત્મા ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે.

૧૬. ધર્મનાં ચરણો :—

તપઃ શૌચં દયા સત્યમિતિ પાદાઃ પ્રકીર્તિતાઃ । ભા. ૧-૧૭-૨
 તપ, શૌચ, દયા અને સત્ય, એ ચાર ધર્મના ચરણ છે.

૧૭. ધર્મની સંજ્ઞતા :—

અતઃ પુંમિદ્વિજશ્ચેષ્ટા વર્ણાશ્રમવિભાગશઃ ।
 સ્વનુષ્ટિતસ્ય ધર્મસ્ય સંસિદ્ધિર્હરિતોષણમ્ ॥
 તસ્મદેકેન મનસા ભગવાન્સાત્વતાં યતિઃ ।

શ્રોતવ્યઃ કીર્તિતવ્યશ્ચ ધ્યેયઃ પૂજ્યશ્ચ નિત્યદા ભા. ૧-૨-૧૩-૧૪

હે બ્રાહ્મણો ! વર્ણાશ્રમના વિભાગપૂર્વક પુરુષોએ સારી રીતે આચરેલા ધર્મનું કૃપા શ્રીહરિની પ્રસન્નતા છે; તે માટે ભગવાનનું એકાગ્ર મનથી નિત્ય શ્રવણ, મનન, કીર્તન, ધ્યાન અને પૂજન કરવું.

૧૮ ધર્મનું ફળ :—

ધર્મ આચરિતઃ પુંસાં વાહ્મન.કાયવુદ્ધિભિઃ ।

લોકાન્નિશોકાન્ વિતરત્યથાનન્યમસક્ષિનામ્ ॥

મા. ૪-૧૮-૧૫

જો પુરુષો વાણી, મન, કાયા અને બુદ્ધિથી ધર્મનું આચરણ કરે તો તે ધર્મ સકામ પુરુષોને શોક રહિત સ્વર્ગાદિ શોક આપે છે અને નિષ્કામ પુરુષોને મોક્ષ આપે છે

૧૯ ધર્મ અને જ્ઞાનનું કારણ :—

સાત્ત્વિકાન્યેવ સેવેત પુમાન્સત્ત્વવિવૃદ્ધયે ।

તતો ધર્મસ્તતો જ્ઞાનં યાવત્સ્મૃતિરપોહનમ્, ॥ મા. ૧૧-૧૩-૬

પુરુષે પોતાના તેજની વૃદ્ધિને માટે સાત્ત્વિક ભાવોનું સેવન કરવું જોઈએ કે જોનાથી સંપૂર્ણ અવિદ્યા નાશ કરનાર ધર્મ અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે

૨૦ સદ્ધર્મ પાપીને પવિત્ર કરે છે :—

શ્રુતોઽનુપઠિતો ધ્યાત આદતો ઘાનુમોદિતઃ ।

સઘ પુનાતિ સદ્ધર્મો દેવ વિશ્વદુહોઽપિ હિ ॥ મા. ૧૧-૨-૧૨

હે વશુદેવ ! ભગવાનનો ધર્મ પઠન કરવામાં આવ્યો હોય, શ્રવણ કરવામાં આવ્યો હોય, વિચારવામાં આવ્યો હોય, સ્વીકારવામાં આવ્યો હોય કે અનુમોદન કરવામાં આવ્યો હોય, તો સદ્ધર્મ જન્મનાં શોક કરનારાઓને પણ તત્કાળ પવિત્ર કરે છે

૨૧ અંતિમ ધર્મ —

અન્તકાલે તુ પુરુષ આગતે ગતસાન્યસઃ ।

હિન્દ્યાદમક્રશસ્ત્રેણ સ્પૃહા વેદેઽન જે —

૨૨. નિવૃત્ત-ધર્મ :—

કો નિર્વૃત્તો હરિકથાસુ રતિ ન કુર્યાત્ ॥ મા. ૨-૩-૧૨

ભોગવૃત્તિથી નિવૃત્ત થયેલો કયો પુરુષ ભગવાનની કથાઓમાં પ્રીતિ ન કરે !

૨૩. આચાર-ધર્મ :—

નોદ્વિજેત જનાદ્ધીરો જનં ચોદ્વેજયેન્ન તુ ।

અતિવાદાંસ્તિતિક્ષેત નાવમન્યેત કચ્ચન ।

દેહમુદ્દિદ્ય પશુવદ્ વૈરં કુર્યાન્ન કેનચિત્ ॥ મા. ૧૧-૧૮-૩૧

પુરુષે કોઈ પણ માણસના વર્તનથી ઉદ્વેગ ધારણ કરવો નહિ, અને કોઈ પણ માણસને ઉદ્વેગ પમાડવો નહિ. પોતાની નિંદા સહન કરવી, કોઈનું અપમાન કરવું નહિ, દેહતા કારણે પશુની માફક કોઈની સાથે વૈર કરવું નહિ.

૨૪. આચાર-ધર્મની અગત્યતા :—

ધર્માર્થં વ્યવહારાર્થં યાત્રાર્થમિતિ ચાનય ।

વર્ણિતોઽયં મયાચારો ધર્મમુદ્ગ્રહતાં ધુરમ્ ॥ મા. ૧૧-૨૧-૪

વસ્તુની યોગ્યતા તથા અયોગ્યતા ધર્મ માટે, શુભ અને દોષના વિવેક યુક્ત વ્યવહાર માટે અને શુભ અને અશુભ શરીરનિર્વાહ માટે દર્શાવેલ છે. આમ આ સર્વ આચાર મેં મનુસ્વરૂપે ધર્મની ધુરાને ઉપાડી રહેલા કર્મજડ મનુષ્યો માટે દર્શાવ્યો છે.

૨૫. સંયમધર્મ :—

દષ્ટિપૂતં ન્યસેત્પાદં વલ્લપૂતં પિવેજ્જલમ્ ।

સત્યપૂતાં વદેદ્વાચં મનઃપૂતં સમાચરેત્ ॥

મૌનાનીહાનિલાયામા વણ્ઠા ધાન્દેદ્વચેત્સામ્ ।

ન હોતે યસ્ય સન્ત્યજ્ઞ વેણુભિર્ને મયેદ્યતિઃ ॥ મા. ૧૧-૧૮-૧૭-૧૮

આંખથી જોતાં પગ મૂકવા માટે યોગ્ય જણાતી જગ્યાએ પણ મૂકી ચાલવું, વચ્ચેથી માળો પાણી પીવું, સત્યથી યુક્ત વાણી બોલવી, અને મનથી વિચાર કરતાં નિર્દોષ જણાતાં કાર્યનું આચરણ કરવું.

હે ઉદ્ધવ ! મૌન એ વાણીનો દંડ છે, ધન્યજ્ઞોનો ત્યાગ એ દેહનો દંડ છે. પ્રાણાયામ એ ચિત્તનો દંડ છે. આ ત્રણ દંડ જે સંન્યાસી પાળતો નથી તે કેવળ વાંસનો દંડ ધારણ કરવાથી જ ખરેખરો સંન્યાસી થઈ શકતો નથી.

૨૬. અવિનાશી ધર્મનું સ્વરૂપ :—

પતાવાનવ્યયો ધર્મઃ પુણ્યક્ષોકૈરુપાસિતઃ ।

યો મૂતશોકદર્પાધ્યામાત્મા શોચતિ હૃષ્યતિ ॥ મા. ૬-૧૦-૬

જે કોઈ આત્મા બીજાં પ્રાણીઓના શોકથી પોતે શોક કરે છે, અને બીજાં પ્રાણીઓના આનંદથી પોતે આનંદ પામે છે, તેનો તેટલો જ ધર્મ અવિનાશી છે, અને તેવા જ ધર્મને પવિત્ર યજ્ઞવાળા પુરુષોએ સંખ્યા છે.

૨૭. ધર્મ શ્રમરૂપ ક્યારે થાય છે ? :—

ધર્મઃ સ્વનુશ્રિતઃ પુંસાં વિશ્વકસેનકથાસુ યઃ ।

નોત્પાદયેદ્યદિ રતિં શ્રમ યદ્દિ કેવલમ્ ॥ મા. ૧-૨-૮

સારી રીતે આવરેલો ધર્મ જગવાનની કથાઓમાં ને પ્રીતિ ઉત્પન્ન ન કરે, તો તે કેવળ શ્રમરૂપ જ છે.

૨૮. દ્રોહયુક્ત ધર્મ અધર્મ છે :—

કઃ ક્ષેમો નિજપરયોઃ કિયાનર્થ સ્વપરદુઃપ્રાપ્તેષામ્ ।

સ્વદ્રોહાત્તત્ત્વ કોપઃ પરસમ્પીડયાં ચ તથાધર્મઃ ॥ મા. ૬-૧૬-૪૨

જે ધર્મ આપનો (જગવાનનો) તથા પારકાનો દ્રોહ કરનાર હોય છે, તે ધર્મથી શું કલ્યાણ થાય ? અથવા કેયું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય ? કારણ કે આપનો દ્રોહ કરવાથી આપને ખીજા થાય છે અને બીજાને દુઃખ દેવાથી અધર્મ થાય છે,

૨૯. સ્વધર્મનું વિહિત પાલન નિર્ગુણ બનાવે છે :—

પ્રાયઃ સ્વમાવવિહિતો નૃણાં ધર્મો યુરોયુગે ।

દેવદગ્નિઃ સ્મૃતો રાજન્ પ્રેત્ય ચેદ્ધ ચ શર્મદત્ ॥

‘કૃત્યા સ્વભાવકૃતયા વર્તમાનઃ સ્વકર્મકૃત્ ।
 હિત્યા સ્વભાવજં કર્મ શનૈર્નિર્ગુણતામિયાત્ ॥
 ઉપ્યમાનં મુદુઃ ક્ષેત્રં સ્વયં નિર્વિર્યતામિયાત્ ।
 ન કલ્પતે પુનઃ સૂત્યા ઉત્તં બીજં ચ નદ્યતિ ॥
 પવં કામાશયં ચિત્તં કામાનામતિસેવયા ।

વિરણ્યેત યથારાજન્નાશ્વત્કામચિન્દુમિઃ ॥ મા. ૭-૧૧-૩૧-૩૪

હે રાજન્ ! યુગે યુગે મનુષ્યોના સ્વભાવથી સ્વાયેલો ધર્મ
 આ લોક તથા પરલોકમાં સુખનું કારણ થાય છે એમ વેદવાદીઓ
 કહે છે. જે મનુષ્ય, સ્વભાવથી નક્કી કરવામાં આવેલી પોતપોતાની
 (વર્ણાનુસાર) આજીવિકા પ્રમાણે પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે, અને
 પોતાના વર્ણધર્મોનાં કર્મો કરે છે, તે મનુષ્ય ધીમે ધીમે તે કર્મોથી
 વિરક્ત બની નિર્ગુણપણાને પામે છે. જેમ વારંવાર વવાતું એતર
 પોતાની મેળે નિર્વીર્ય—રસ-કસ હીન-થઈ જઈને ફરી ધાન્યની
 ઉત્પત્તિને માટે લાવક રહેતું નથી અને તેમાં વાવેલું બીજ પણ
 નાશ પામે છે તેમ હે રાજન્ ! વાસનાના સંગ્રહરૂપ ચિત્ત વાસના-
 ઝોનાં સેવનથી ટીપેટીપે પડતાં (ધીનાં) બિન્દુથી શાન્ત ન થનાર
 અગ્નિની સાફક શાન્ત થતું નથી.

૩૦. અધર્મની શાખાઓ :—

વિધર્મઃ પરધર્મેષ્ઠ આભાસ ઉપમા હલઃ ।
 અધર્મઃશાસ્ત્રા પદ્મેમા ધર્મઃશ્ચોડધર્મવત્સ્યજેત્ ॥
 ધર્મવાધો વિધર્મઃ સ્યાત્ પરધર્મોડય ચોદિતઃ ।
 ઉપધર્મસ્તુ પાશ્વળ્લો વમ્મો ઘા શન્દમિચ્છલઃ ॥
 યસ્તિવચ્છયા કૃતઃ પુસ્મિરાભાસો હ્યાધર્માત્પૃથક્ ।
 સ્વભાવવિહિતો ધર્મઃ કંસ્ય નેષઃ પ્રશાન્તયે ॥

મા. ૭-૧૫-૧૨-૧૪

વિધર્મ, પરધર્મ, આભાસ, ઉપમા અને હલ—આ પાંચ
 અધર્મની શાખાઓ છે; તેઓના ધર્મવેતા પુરુષે અધર્મની પેઠે ત્યાગ

કરવો. બુદ્ધિપૂર્વક જેનું આચરણ કરતાં પોતાના ધર્મને બાધ આવે તે 'વિધર્મ'; બીજાને માટે કહેવામાં આવેલો ધર્મ તે 'પરધર્મ' જે ધર્મને પુરુષોએ પોતાની ઈચ્છાનુસાર ધડી કાઢ્યો હોય અને આશ્રમધર્મથી ભુલો પડતો હોય તે 'આભાસ'; વેદવિરુદ્ધ પાપ-શાસ્ત્રોમાં કહેવામાં આવેલો ધર્મ, અથવા દંભથી કે પારકાને ઠગવા માટે આચરવામાં આવતો ધર્મ તે 'ઉપધર્મ', અને જેમાં શબ્દના પારતત્વિક અર્થને ઉઘટાવી નાખી (પોતાને અનુકૂલ) ભુલો જ અર્થ કરવો તે 'જલ' કહેવાય છે. ધર્મશ્રમના સ્વભાવાનુસાર શાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવેલો 'ધર્મ' કેને શાંતિ આપતો નથી !

૩૧. દુષ્ટને શિક્ષા કરવી એ ધર્મ છે :—

સાધૂનાં મદ્રમેવ સ્યાદસાધુદમને કૃતે । મા. ૧-૧૭-૧૪

નિરપરાધી પ્રાણીને દુઃખ આપનાર દુષ્ટોને શિક્ષા કરવાથી સંજ્ઞાનોત્તર કલ્યાણ જ થાય છે.

૩૨ બાહ્યાવસ્થાથી ધર્મ પાળવો :—

કૌમાર આચરેત્પ્રાણો ધર્માન્ભાગવતાનિદ્વ ।

વુર્લમં માનુષ્યં જન્મ તદ્વપ્યધુવમર્થદમ્ ॥ મા. ૭-૬-૧

મનુષ્યજન્મ દુર્લભ છે અને ઈષ્ટ અર્થ આપનાર છે. માટે શુદ્ધિમાન મનુષ્યે બાહ્યાવસ્થામાંથી જ ભાગવત ધર્મનું આચરણ કરવું; કારણ કે આ મનુષ્યજન્મ પણ નાશવંત છે.

૩૩ અધર્મનાં ચરણો :—

દ્યુતં પાતં સ્ત્રિયઃ સૂના યત્રાઽધર્મઃપ્રત્યુત્થિયઃ ॥ મા. ૧-૧૭-૩૯

ભુગાર, મદિરાપાન, સ્ત્રીઓ તથા દિસા—આ ચાર અધર્મનાં ચરણો છે.

૩૪. અધર્મનું રૂઝું શિક્ષા :—

સર્વે કામાનુરોધેન વણ્ડમર્દન્તિ કારિણઃ ॥ મા. ૬-૧-૪૩

અધર્મ કરનારાં સર્વ પ્રાણીઓ તેમના કર્મ પ્રભાણે શિક્ષાને પાત્ર બને છે.

(૩) કીર્તિ-અપકીર્તિ-અવજ્ઞા

૩૫ અપકીર્તિની અસર:—

વિમેમિ નાહં નિરયાત્પદચ્યુતો

ન પાશયન્ધાદ્ વ્યસનાત્ દુરત્યયાત્ ।

નૈવાયં કૃત્સ્ત્રાદ્ ભવતો વિનિમ્નહા-

દસાધુવાદાદ્ મૃશમુદ્વિજે યથા ॥ મા. ૮-૨૨-૩

હું મારી અપકીર્તિથી જોટલોડું છું તેટલો મારાં સ્થાનથી

બાદ થવાથી, નરકમાં પડવાથી, બંધનથી, દુઃખના કુંગરોથી, ધનસંકટથી કે કેદ પકડાવાથી ડરતો નથી.

૩૬ સંભાવિત માણસને અપમાન મૃત્યુ સમાન છે. —

સંભાવિતસ્ય સ્વજનાત્પરામવો

યદા સ સઘો મરણાય કલ્પતે ।

મા. ૪-૩-૨૫

પ્રતિષ્ઠિત મનુષ્યનું પોતાનાં જ સ્વજનો તરફથી થયેલું અપમાન તત્કાળ મરણરૂપ થાય છે.

૩૭ સંબંધીના અપમાનનાં કારણ:—

રાજ્યસ્ય ભૂમેર્વિત્તસ્ય સ્ત્રિયો માનસ્ય તેજસઃ ।

માનિનોડન્યસ્ય વા હેતો શ્રીમદાન્ધાઃ ક્ષિપન્તિ હિ ॥

મા. ૧૦-૫૪-૪૧

લક્ષ્મીના મદ્યો અન્ધ બનેલા અભિમાની મનુષ્યો, રાજ્ય, ભૂમિ, ધન, સ્ત્રી, માન, તેજ કે બીજા કોઈ પણ કારણને લીધે સંબંધીઓનું અપમાન કરે છે.

૩૮. અતિપરિચયથી અવજ્ઞા થાય છે:—

સન્નિકર્ષો હિ મર્ત્યાનામનાદરણકારણમ્ ।

માર્ઙ્ગં હિત્વા યથાન્યામ્મસ્તત્રત્યો યાતિ શુદ્ધયે ॥

મા. ૧૦-૮૪-૧૧

વધુ સહવાસ મનુષ્યોને એકબીજા તરફ અનાદર ઉત્પન્ન કરે છે: જેવી રીતે ગંગાકિનારે રહેનારો માણસ ગંગાનું જલ છોડીને પોતાની શુદ્ધિ માટે બીજાં સ્થાનોમાં જાય છે.

(૪) ક્રિયા

૩૯. પ્રિયદર્શન દુર્લભ હોય છે :—

દુર્લભં પ્રિયદર્શનમ્ ॥

મા. ૧૦-૫-૨૪

પ્રિય મનુષ્યનું દર્શન દુર્લભ હોય છે.

૪૦. ભેદદર્શનનું ફળ :—

આત્મનશ્ચ પરસ્યાપિ યઃ કરોત્યન્તરોદરમ્ ।

તસ્ય મિદ્ધદશો મૃત્યુર્વિદધે મયમુલ્લ્લ્લમ્ ॥ મા. ૩-૨૧-૨૬

જે મનુષ્ય પોતામાં અને બીજામાં માત્ર શરીરની જ ભિન્નતાને લીધે લેશમાત્ર પણ ભેદ જુએ છે તેવા ભેદદર્શી મનુષ્યને હું મૃત્યુરૂપે ઉશ્ર બધ કરું છું.

૪૧. ચતુર્વિધ પુરુષાર્થસેવનનું ફળ :—

ન કુર્યાત્કલ્પિત્સલ્લં તમસ્તીર્થં તિત્તીરિપુઃ ।

ધર્માર્થકામમોક્ષાણાં યદત્યન્તવિધાતકમ્ ॥ મા. ૪-૨૨-૩૫

તીર્થ અંધકારરૂપ આ સંસારને તરવાની જેને ઇચ્છા હોય તે પુરુષે જે વસ્તુ 'ધર્મ', અર્થ, કામ તથા મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થોની બાધક હોય, તેનો કદી સંગ કરવો નહિ.

૪૨. ભોજન કરાવવાનો વિધિ અને ફળ :—

દેશે કાલે ચ સમ્પ્રાપ્તે મુન્યન્તં દરિદૈવતમ્ ।

થદ્વયા વિધિવત્પાત્રે ન્યસ્તં કામધુગક્ષયમ્ ॥

દેવર્ષિપિતૃભૂતેભ્ય આત્મને સ્વજનાય ચ ।

અન્નં સંવિધજનપદ્યેત્ સર્વં તત્પુરુષાત્મકમ્ ॥ મા. ૭-૧૫-૫૦

યોગ્ય, દેશ અને કાલ પ્રાપ્ત થતાં શ્રીદરિને નૈવેદ્ય તરીકે અર્પણ કરેલું, સામો—નીવાર વગેરે મુનિઓનું અન્ન, જે થદ્વા અને વિધિપૂર્વક સુપાત્રને જમાડયું હોય, તે તે અસૂચ્ય ધર્મને (જનીને) સર્વ કામનાઓ પૂર્ણ કરે છે. દેવો, ઋષિઓ, પિતૃઓ તથા પ્રાણીઓ માટે, પોતાને માટે તથા સ્વજનો માટે અન્નનો યોગ્ય વિભાગ કરવો અને તે તે સર્વને ઇશ્વર સ્વરૂપ બોવા.

૪૩. જનસમુદાયની અસહાયતા સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ થાય છે :—

લોકો વિકર્મનિરતઃ કુશલે પ્રમત્તઃ । મા. ૧૦-૭૦-૨૬

માણસો સ્વાભાવિક રીતે જ ખરાબ કૃત્યોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને સહાયોમાં પ્રમાદ કરે છે.

૪૪. દૂર રહેલી વસ્તુનું આકર્ષણ વિશેષ હોય છે :—

યથા દુરતરે પ્રેષ્ટે મન આવિશ્ય વર્તતે ।

સ્ત્રીણાં ચ ન તથા ચેતઃ સન્નિહ્યેડક્ષિમોચરે

મા. ૧૦-૪૭-૩૫

પોતાના દૂર રહેલા પતિમાં સ્ત્રીઓનું મન જોવા પડે છે તેવું પોતાની દષ્ટિ આગળ રહેલા પતિમાં પડે છે તેવું નથી.

૪૫. મહાપુરુષનું શરણ સંકળ છે :—

આર્તોપસર્વણં ભૂમન્મોઘં દ્વિ મહીયસિ । મા. ૨-૧૪-૧૪

હુઃખી મનુષ્યનું મહાન પુરુષને શરણે જવું સંકળ થાય છે.

૪૬. શ્રમની નિષ્ફળતા :—

યેપાં ન તુષ્ટો મગવાન્ યશ્નિજ્ઞો જનાર્દિતઃ ।

તેપાં ધમો હ્યપાર્થયિ ... .. ॥ મા. ૩-૧૨-૧૨

જેઓના ઉપર ભગવાન યજ્ઞમૂર્તિ જનાર્દન પ્રસન્ન થયા નથી તેઓનો સર્વ પરિશ્રમ કેવળ બ્યર્થ જ છે.

૪૭. લોકવ્યવહારનું રૂઢ :—

લોકઃ સ્વયં ઐયસિ નપ્રદષ્ટિ-

ચોડ્યાન્સમીદેત નિકામકામઃ ।

અન્યોડન્યવેરઃ સુસલેશદેતો-

રતન્તદુષ્ટં ચ ન વેદ મૂઢઃ ॥

મા. ૫-૫-૧૬

લોકવ્યવહારમાં પડેલા મનુષ્ય સ્વતઃ જ પોતાના કલ્યાણ સાધનમાં જાનશૂન્ય હોય છે. કારણ કે એ મનુષ્ય વિષયોની જ ઇચ્છા કરે છે, એ વાસનાથી મૂઢ બની જઈને તે અતિ અદ્યસુખને માટે

પરસ્પર વૈર કરે છે, અને તેથી પ્રાપ્ત થતા અતંત દુઃખને બાજીતો નથી.

૪૮ પુરુષાર્થની સંદેહતા :—

‘ ધર્મસ્ય હ્યાપવર્ગસ્ય નાર્થોઽર્થાયોપકલ્પતે ।

નાર્થસ્ય ધર્મેકાન્તસ્ય કામો લાભાય હિ સ્મૃતઃ ॥

કામસ્ય નેન્દ્રિયપ્રીતિલાંભો જીવેત યાવતા ।

જોવસ્ય તત્ત્વજિજ્ઞાસા નાર્થો યશ્ચેહ કર્મભિઃ મા. ૧-૨-૧-૧૦

‘ ધર્મ’નું ક્ષણ ધન, સ્ત્રી, પુત્ર ઇત્યાદિના મમત્વગર્ભી નથી પણ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવામાં છે. અર્થ(ધનાદિ સંપત્તિ)નું ક્ષણ વિષયભોગ નથી પણ ધર્મપ્રાપ્તિ છે. કામનું ક્ષણ પણ ઇન્દ્રિયોની પ્રસન્નતા નથી; પરંતુ જોડલાથી જીવી શકાય તેટલો તેનો ઉપયોગ છે અને જીવનનું ક્ષણ તત્ત્વજિજ્ઞાસા છે, કર્મો અને તેનાં ક્ષણરૂપ સુખો નથી.

૪૯ દુઃખની હાયા આનંદપ્રદ છે :—

મોદેત સાધુરપિ ષ્ટ્ત્રિકસર્પહત્યા ॥

મા. ૭-૧-૧૪

વૌહીની કે સર્પની હત્યાથી સનનન મનુષ્ય પણ ખુશી પામ.

(૫) દૈવ (ભાગ્ય)

૫૦. ભાગ્યની વિચિત્રતા—

૧. યત્ર ધર્મસુતો રાજા ગદાપાણિર્વૃકોદરઃ ।

કૃષ્ણોઽસ્રી ગાણ્ડિયં ચાપં સુહૃત્કૃષ્ણસ્તતો વિપત્ ॥

મા ૧-૧-૧૫

ધર્મપુત્ર મહારાજ યુધિષ્ઠિર, ગદાધારી બીમસેન, ધનુર્ધારી અર્જુન, ગાંડીવ જેવું ધનુષ અને શ્રીકૃષ્ણ મિત્ર તરીકે હોવા છતાં (પાંડવોને) વિપત્તિ (એ કેવળ ભાગ્યનો બલિદારી છે.)

... .. ગતિર્ધાતુર્દુરત્યયા ।

અપસ્થિતો નિયતેત નિવૃત્તઃ પુનરાપતેત્ ॥

અનેર્યથા દાસયિયોગયોગયો-

રદ્વૃતોઽન્યન્તનિમિત્તમસ્તિ ।

एवं हि जन्तोरपि दुर्विभाव्यः

शरीरसंयोगवियोगहेतुः ॥

મા. ૧૦-૧-૫૦-૫૧

વિધાતાની ગતિ ન જાણી શકાય એવી છે. કાંઈ વખતે આવેલું મૃત્યુ અટકી જાય છે અને અટકી ગયેલું મૃત્યુ આવે છે. જેમ અગ્નિને કાંઈ લાકડાં સાથે સંબંધ થતો નથી અને કાંઈની સાથે સંબંધ થાય છે, તેમાં દૈવ વિના બીજું કંઈ પણ કારણ નથી. તેમ પ્રાણીને પણ શરીરનો સંયોગ અને વિયોગ થાય છે, તેનું કારણ અચિંત્ય છે.

૫૧. ભાગ્યની સત્તા :—

अहो विधातस्तव न कचिद्व्या

संयोज्य मैत्र्या प्रणयेन वेदिनः ।

तैश्चाकृतार्थान् वियुनङ्क्ष्यपार्थक

विक्रीडितं तेऽर्भकचेष्टितं यथा ॥ મા. ૧૦-૨૬-૧૬

અહો ! ઓ વિધાતા ! તને કાંઈના ઉપર દયા નથી ! તું પ્રાણીઓને મિત્રતા અને સ્નેહથી પરસ્પર જોડીને તેઓએ મિત્રતા અને સ્નેહનો કંઈ પણ ઉપભોગ ન કર્યો હોય તે પહેલાં જ તેઓનો પરસ્પર વિયોગ કરાવે છે, આ ઉપરથી જાણાય છે કે તારી આ ક્રીડા બાળકની રમત જેવી છે.

૫૨. ભાગ્યની પ્રતિકૂળતામાં સર્વ પ્રતિકૂળ બને છે :—

सुहृदो दातयः पुत्रा भ्रातरः पितरावपि ।

मानुस्मरन्ति स्वजनं यस्य दैवमदक्षिणम् ॥ મા. ૧૦-૮૨-૨૦

જે મનુષ્યનું દૈવ અનુકૂળ હોતું નથી, તેને તેના મિત્રો, યાત્રિ-જનો, પુત્રો, ભાઈઓ અને માબાપ વગેરે કાંઈ મંભારતા નથી.

૫૩. ભાગ્યની પ્રબળતા (કર્મરૂપે) :—

... .. जनैर्दिष्टं भुज्यते ॥

મા. ૧૨-૬-૨૭

પ્રાણીમાત્ર પોતાનું પ્રારબ્ધકર્મ ભોગવે છે.

૫૪. અશુભનો નાશ કરનાર સાધનો :—

વિધિરેષ દ્વારિષ્ઠો મહલાયનમુત્તમમ્ ।

દેવદ્વિજગ્ધાં પૂર્જાં મૂર્તેષુ પરમો મઘઃ ॥ મા. ૧૧-૩૮-૧

દેવો, બ્રાહ્મણો તથા ગાયોની પૂજા પ્રાણીઓનાં પરમ કલ્યાણનું કારણ, અશુભનો નાશ કરનાર, અને મંગળપ્રદ છે.

પુણ્ય, પાપ, પ્રાયશ્ચિત્ત

૫૫. પુણ્ય-પાપનો હેતુ :—

સમ્ભવન્તિ हि भद्राणि विपरीतानि चानघाः ।

कारिणां गुणसङ्गाऽस्ति देहव्याज्ઞકर्मફલ ॥

येन यावान्यथाधर्मो धर्मो वेहः समीहितः ।

स एव तत्फलं भुङ्क्ते तदा तावदमुत्र वै ॥ મા. ૬-૧-૪૪, ૪૫

કોઈ પણ કર્મના કર્તાને પુણ્ય અથવા પાપ લાગે છે, કારણ કે કર્મનો કરનાર સત્વાદિ ગુણોવાળો હોય છે. કોઈ પણ દેહધારી કર્મ કર્યા વિના, રહી શકતો નથી. તેથી જ પ્રાણી જેટલો ધર્મ અથવા અધર્મ કરે છે, તેટલું તે ધર્મ કે અધર્મનું ફળ અહીં તેમજ પરલોકમાં ભોગવે છે. ધર્મનું ફળ પુણ્ય છે અને અધર્મનું ફળ પાપ છે.

૫૬. પુણ્ય-પાપના ક્ષયનાં સાધનો :—

भोगैः पुण्यक्षयं कुर्यादभोगैश्शुभक्षयम् ॥ મા. ૪-૧૨-૧૩

ભોગો વડે પુણ્યનો ક્ષય તથા યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓથી અભોગ વડે પાપક્ષય કરવો.

૫૭. પાપનું ઔપધ પ્રાયશ્ચિત્ત :—

तस्मात्पुनरेवाभिवृत्तपापनिकृता

यतेत मृत्योरविपद्यताऽऽत्मना ।

दोषस्य दृष्ट्वा गुरुलाघवं यथा

अपक्वविक्रितसेत रजां निदानवित् ॥ મા. ૬-૧-૮

જેમ કોઈ વૈદ્ય પોતે ન્વેગોનાં નિદાનને જાણતો હોયને વાત,
પિત્ત અને કફરૂપી દોષોનું ઓછાવવાપણું જોઈને તેની યોગ્ય ચિકિત્સા
કરે છે, તેમ મનુષ્યે પણ પોતાના મૃત્યુની પહેલાં જ સત્વર પાપનું
પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા યત્ન કરવો જોઈએ.

૫૮. પ્રાયશ્ચિત્તનો અધિકારી અને સાધનો :—

કર્મણા કર્મનિર્હારો ન છાત્યન્તિક દૃષ્યતે ।
અત્રિદ્વદધિકારિત્વાત્પ્રાયશ્ચિત્ત વિમર્શનમ્ ॥
નાશતતઃ પથ્યમેવાન્નં વ્યાઘ્રયોઽપિ ભવન્તિ દ્વિ ।
એવં નિયમકુદ્રાજઞ્છનૈ ક્ષેમાય કલ્પતે ॥
તપસા બ્રહ્મચર્યેણ શમેન ચ વ્રમેન ચ ।
ત્યાગેન સત્યશૌધામ્યાં યમેન નિયમેન ચ ॥
દેહવાગ્બુદ્ધિજં ધીરા ધર્મજ્ઞાઃ શ્રદ્ધયાન્વિતાઃ ।
શિપન્ત્યઘં મહદપિ વેણુગુલ્મમિવાનનઃ ॥
કેચિત્કેવલયા ભક્ત્યા વાસુદેવપરાયણાઃ ।
અઘં ધુન્વન્તિ કાતસ્ત્યેન નીહારમિવ ભાસ્કરઃ ॥

મા. ૬-૧-૧૧-૧૫

પ્રાયશ્ચિત્તથી પાપનો સમૂળગો નાશ થાય છે, જેમ માનવું નહિ,
કારણ કે પ્રાયશ્ચિત્તનો અધિકારી અત્તાની મનુષ્ય જ હોય છે, અને
અત્તાની મનુષ્યોને માટે જ પ્રાયશ્ચિત્તો છે. જેમ પથ્ય આહારનું બોજન
કરનારા મનુષ્યોને રોગો ખીડા કરતા નથી, તેમ હે રાજા! નિયમો
વગેરેને પાળનારા મનુષ્ય પણ ધીમે ધીમે કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરે છે.
જેમ અગ્નિ, વાંસની મોટી ઝાડીને પણ જાળીતે બરમ કરે છે, તેમ
ધર્મવેત્તા, શ્રદ્ધાળુ અને ધીર પુરુષો શરીર, વાખી તથા મનથી
ઉત્પન્ન થયેલાં નાનાં મોટાં પાપનો તપ, બ્રહ્મચર્ય, મનના નિયમરૂપ
શમ, આર્કેન્દ્રિયોના નિયમરૂપ દમ, દાન, સત્ય, પવિત્રતા, વ્રમ અને
નિયમ વડે નાશ કરે છે... ત્યારે કેટલાક બહા પુરુષો કેવળ બંધવત્

પરાયણ જ રહીને, ભગવાનની, ભક્તિથી જ, જેમ મુર્ખ સંપૂર્ણ
આકળનો નાશ કરે છે, તેમ સમગ્ર પાપોનો નાશ કરે છે.

૫૯. પ્રાયશ્ચિત્તની નિષ્ફળતા :—

પ્રાયશ્ચિત્તાનિ ચીર્ણાનિ નારાયણપરાઙ્મુખમ્ ।

ન નિષ્પુનન્તિ રાજેન્દ્ર સુરાકુમ્ભમિયાપગાઃ ॥ મા. ૬-૧-૧૮

જે પાપી મનુષ્ય નારાયણથી વિમુખ રહે છે, તે બલે અનેક
પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તો કરે; તે પણ જેમ મદિરાના કલશને નદીઓ
પવિત્ર કરી શકતી નથી, તેમ એ પાપી મનુષ્યને પ્રાયશ્ચિત્તો પવિત્ર
કરી શકતાં નથી.

૬૦. સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રાયશ્ચિત્ત ભક્તિ :—

ન તથા હ્યઘવાન્ રાજન્ પૂયેત તપ આદિભિઃ ।

યથા કૃષ્ણાપિતપ્રાણસ્તત્પૂરુષનિષેવયા ॥ મા. ૬-૧-૧૬

હે રાજા! કાંઈ પણ પાપી મનુષ્ય શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અને
તેમના ભક્તોની સેવામાં સર્વેશ્વર અર્પણ કરી દઈને જેવો પવિત્ર
થાય છે, તેવો તપશ્ચર્યા વગેરેથી પવિત્ર થતો નથી.

૬૧. સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રાયશ્ચિત્ત-કીર્તન :—

તસ્માત્સંકીર્તનં વિષ્ણોર્જગન્મહાલમંહસામ્ ।

મહતામપિ કોરબ્ય વિદ્વદ્યૈકાન્તિકનિષ્કૃતમ્ ॥ મા. ૬-૨-૨૧

હે કુરુવશી પરીક્ષિત રાજા! વિષ્ણુ ભગવાનનું કીર્તન જગતના
મંગળરૂપ છે. અને મોટાં પાપોનું પણ તે સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

૬૨. સર્વેત્તમ પ્રાયશ્ચિત્ત-નામરમરણ :—

સ્તેનઃ સુરાપો મિત્રધુન્ બ્રહ્મહા શુદ્ધતત્ત્વગઃ ।

સ્રોરાજપિતૃગોદ્ભ્રતા યે ચ પાતકિનોઽપરે ॥

સર્વેપામપ્યઘવતામિદમેવસુનિષ્કૃતમ્ ।

નામવ્યાહરણં વિષ્ણોર્યતસ્તદ્વિષયા મતિઃ ॥ મા. ૬-૨-૧-૧૦

જે મનુષ્ય ચોર, મદિરાપાન કરનાર, મિત્રદ્રોહી, બ્રહ્મહત્યા
કરનાર, શુરુપત્ની સાથે બ્યભિચાર કરનાર સૌ રાજા, પિતા તથા

ગાયેતો વધ કરનાર, આ તથા એ સિવાયના પણ ખીજા જે પાપી હોય, તે સર્વ માટે શ્રીહરિનું નામોચ્ચારણુ જ સર્વોત્તમ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. કારણ કે નામસ્મરણથી એની શુદ્ધિ ઈશ્વરવિપયક બને છે.

૬૩. સ્મૃતિશાસ્ત્રમાં પ્રાયશ્ચિત્ત :—

गुरूणां च लघूनां च गुरूणि च लघूनि च ।

પ્રાયશ્ચિત્તાનિ પાપાનાં જ્ઞાત્યોક્તાનિ મહર્ષિભિઃ ॥ મા. ૬-૨-૧૬

(મનુ આદિ) મહર્ષિઓએ મોટાં પાપોનાં મોટાં પ્રાયશ્ચિત્તો અને નાનાં પાપોનાં નાનાં પ્રાયશ્ચિત્તો તત્ત્વપૂર્ણ રીતે સ્મૃતિઓમાં કહ્યાં છે.

૬૪. હિંસાનો પ્રતિકાર હિંસા નથી—અહિંસા છે :—

यया पङ्केन पङ्काम्भः सुरया वा सुरावृतम् ।

ભૂતહત્યાં તથૈવેકાં ન યજ્ઞૈર્માર્ષ્ટ્યમર્હતિ ॥ મા. ૧-૮-૫૨

જેમ કાદવથી કાદવવાળું જળ સ્વચ્છ કરી શકાય નહિ, અથવા થોડી મદિરાથી થયેલી અપવિત્રતા પુષ્કળ મદિરાથી દૂર થઈ શકે નહિ તેમ કેવળ પ્રમાદથી થયેલી એક જ પ્રાણીની હિંસા પણ શુદ્ધિપૂર્વક કરેલા હિંસાપ્રાય યજ્ઞોથી દૂર થઈ શકે નહિ.

૬૫. રાજવધ પાપ છે :—

राज्ञो मूर्ध्नाभिषिक्तस्य वधो ब्रह्मवधोद्भूतः । मा. ૧-૧૫-૪૧

જેનો અભિષેક થયો છે એવા રાજાનો વધ બ્રાહ્મણના વધ કરતાં પણ વધારે પાપયુક્ત છે.

સિદ્ધિ, સુખ, હિંસા

૬૬. સિદ્ધિઓની સંખ્યા અને સ્વરૂપ :—

सिद्धयोऽष्टादश प्रोक्ता धारणायोगपारमैः ।

તાસામષ્ટૌ મત્પ્રધાના દશૈવગુણહેતવઃ ॥

અણિમા મહિમા મૂર્તેર્લઘિમા પ્રાપ્તિરિન્દ્રિયૈઃ ।

પ્રાકામ્યં શ્રુતદષ્ટેષુ શક્તિપ્રેરણમીશિતાં ॥

ગુણેષ્વસદ્ધો વશિતા યત્કામસ્તદવસ્યતિ ।

પતા મે સિદ્ધયઃ સૌમ્ય ! અઘ્રાવૌત્પત્તિકી મતાઃ ॥

અનૂર્મિમત્ત્વં દેહેઽસ્મિન્ દુરથ્રવણદર્શનમ્ ।

મનોજવઃ કામરૂપં પરકાયપ્રવેશનમ્ ॥

સ્વચ્છન્દમૃત્યુર્દેવાનાં સદ્વક્રોડાનુદર્શનમ્ ।

યથાસદ્કલ્પસંસિદ્ધિરાજ્ઞાપ્રતિદ્વતા ગતિઃ ॥

ત્રિકાલજ્ઞત્વમદ્વન્દ્વં પરચિન્તાયમિજ્ઞતા ।

અગ્ન્યકામ્બુવિપાદીનાં પ્રતિષ્ઠમ્ભોઽપરાજયઃ ॥

પતાશ્ચોદ્દેશતઃ પ્રોક્તા યોગધારણસિદ્ધયઃ ॥ મા. ૧૧-૧૫-૩-૧

યોગવિદ્યા બાહ્યનારાઓએ અઢાર સિદ્ધિઓ કહેલી છે, તેમાં આઠ સિદ્ધિઓ મારે (બગવાનને) લીધે (બગવાનના અનુગ્રહથી) અને બાકીની દશ બીજા સાંસારિક વિષયોના કારણભૂત છે. અણ્ણિમા, મહિમા અને લહિમા નામની ત્રણ સિદ્ધિઓ દેહ સંબંધી હોય છે. સર્વ પ્રાણીઓની ઇન્દ્રિયો સાથે તેના અધિષ્ઠાતા દેવરૂપે પોતાનો સંબંધ કરવો તે ‘પ્રાપ્તિ’ નામની સિદ્ધિ છે. આ લોકના તથા પર-લોકના સર્વ વિષયો જોવાનું સામર્થ્ય તે ‘પ્રાકાશ્ય’ નામની સિદ્ધિ છે. ઇશ્વરની માયાથી બીજાઓમાં પ્રેરણા કરવાનું સામર્થ્ય તે ‘ઈશિતા’ નામની સિદ્ધિ છે. વિષયભોગમાં પોતાની આસક્તિ થવા ન દેવી તે ‘વશિતા’ નામની સિદ્ધિ છે પોતે ઇચ્છેલા દરેક પદાર્થો અને સુખો મેળવવાની શક્તિને ‘પ્રાકાશ્ય’ નામની સિદ્ધિ કહે છે. હે ઉદ્ધવ ! આ મારી (બગવાનથી પ્રાપ્ત થનારી) સ્વાભાવિક સિદ્ધિઓ છે. આ દેહમાં ક્રુધા-તુષાદિ ઉત્પન્ન ન થવા દેવાં તે ‘અનૂર્મિમત્ત્વ’ નામની સિદ્ધિ છે. ગમે તેટલા અંતરથી પણ સાબળાનું તે ‘દુરથ્રવણ’ નામની સિદ્ધિ છે. મનના વેગ પ્રમાણે દેહની ગતિ કરવી, તે ‘મનોજવ’ નામની સિદ્ધિ છે. ઇચ્છા પ્રમાણે રૂપ ધારણ કરવું તે ‘કામરૂપ’ નામની સિદ્ધિ છે. ગમે તેના શરીરમાં પેસવું તે ‘પરકાયપ્રવેશ’ નામની સિદ્ધિ છે. ઇચ્છામાં આવે ત્યારે મરવું તે ‘સ્વચ્છન્દ-મૃત્યુ’ નામની સિદ્ધિ છે. દેવોની સાથે અસરાઓની ક્રીડા જોઈ શકવી તે

‘ક્રીડાદર્શન’ નામની સિદ્ધિ છે. પોતે જે વસ્તુનો સંકલ્પ કરે તે વસ્તુ પ્રાપ્ત થતી તે ‘સંકલ્પસિદ્ધિ’ નામની સિદ્ધિ છે અને પોતાની આચારને હરકોઈ રચણે પળાવતી તે ‘આચાર-પ્રતિહતા-મતિ’ નામની સિદ્ધિ છે. આ અઠાર સિદ્ધિઓ સિવાયની બીજી પાંચ ક્ષુદ્ર સિદ્ધિઓ પણ છે. ત્રણે કાળનું જ્ઞાન તે ‘ત્રિકાલજ્ઞત્વ’ નામની સિદ્ધિ છે. દાઢ કે તાપ વગેરેની અસર ન થાય તે ‘અદ્વદ્વ’ નામની સિદ્ધિ છે. બીજાના મનને બંધી જવું તે ‘પરચિન્તાભિચન્તા’ નામની સિદ્ધિ છે. અગ્નિ, સૂર્ય તથા જળ વગેરેને રોકી દેવાં તે ‘પ્રાત્પટંબ’ નામની સિદ્ધિ છે. અને કોઈથી પણ હારવું નહિ તે ‘અપરાજય’ નામની સિદ્ધિ છે. યોગધારણાથી પ્રાપ્ત થતી આ સિદ્ધિઓ મેં તમને (ઉદ્ધવજીને) સંકારણ કરી છે.

૬૭. સિદ્ધિઓનું મૂળ-ભગવાનનું શરણુ :—

સ્વર્ગાપવર્ગયો. પુંસાં રસાયાં ભુવિ સંપદામ્ ।

સર્વાસામપિ સિદ્ધીનાં મૂલં તચ્ચરણાર્ચનમ્ ॥ ભા. ૧૦-૮૧-૧૧

શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણનું પૂજનજ પ્રરૂપોને સ્વર્ગનું, મોક્ષનું, રસાતલની સંપત્તિઓનું, પૃથ્વી પરની સંપત્તિઓનું તથા સર્વ સિદ્ધિઓનું મૂળ કારણ છે.

૬૮. સુખ-દુઃખની વ્યાખ્યા :—

૧. સુખં દુઃખસુખાત્યયઃ । દુઃખં કામસુખાપેક્ષા ॥ ભા. ૧૧-૧૬-૪૧

સુખ અને દુઃખની યાનથી નિવૃત્તિ (અસર ન થતી) તે જ સુખ છે, અને વિષયભોગની ઈચ્છા રાખતી તે દુઃખ છે.

૨. બ્રાજા દ્વિ પરમં દુઃખં નૈરાદયં પરમં સુખમ્ ।

ભા. ૧૧-૮-૪૪

અરેખર! વિષયોમાં સુખોપભોગની આચાર-તૃષ્ણા એ જ પરમ દુઃખ અને મિથ્યા વિષયોમાં વૈરાગ્યભાવ-એ જ પરમ સુખ છે.

૬૯. સાચું સુખ :—

સંન્યાસે સર્વથા સુખમ્ ।

ભા. માહાત્મ્ય. ૪-૧૬

સંન્યાસમાં જ બધી રીતે સુખ છે.

૭૦. નિરાશા-તૃષ્ણારહિતપણું-એ મોટું સુખ છે:—

परं सौख्यं हि नैराशयम् ।

મા. ૧૦-૪૭-૪

નિરાશા એટલે તૃષ્ણારહિતપણું એ મોટું સુખ છે.

સામાન્ય નીતિ

૭૧. સામાન્ય નીતિ:—

किं दुर्मर्षं तितिक्षूणां किमकार्यमसाधुभिः ।

किं न देयं वदान्यानां कः परः समदर्शिनाम् ॥

મા. ૧૦-૭૨-૧૯

સદ્ગુણવાળા પુરુષોને કુઃસહ શું છે ? કુટ્ટ પુરુષો ક્યું ખરાબ કામ નથી કરતા ? દાતા પુરુષોને ન આપવાં લાયક શું છે ? અને સમદષ્ટિવાળા પુરુષોને પારકો કોણ છે ?

૭૨. સારમહાશુ આપશ્યક છે—

सर्वतः सारमादत्ते यथा मधुकरो बुधः ॥

મા. ૪-૧૮-૨

વિદ્વાન પુરુષ બમરની પેઠે સર્વમાંથી સારમહાશુ કરે છે.

૭૩. અરાજકતામાં લોકસ્થિતિ:—

अलक्ष्यमाणे नरदेवनास्त्रि

रथाङ्गपाणाययमङ्ग लोकः ।

तदा हि चौरप्रचुरो यिनक्षय-

त्यरक्ष्यमाणोऽविवर्धयन्क्षणात् ॥

तदद्य नः पापमुपैत्यनन्यथं

पथप्रतापस्य वसोयितुमशक्तात् ।

परस्परं म्रन्ति शपन्ति वृञ्जते

पशुरस्त्रિपोऽर्ધાન્ પુરુશ્ચ્વયો જનાઃ ॥

તદાઽર્ધવર્મા વિકીયતે નૃપાન્

વર્માપ્રમાચારપુત્રાયીમયઃ ॥

તતોઽર્થકામામિનિવેશિતાત્મનાં

શુનાં ક્ષણીનામિવ વર્ણસદ્ગુરઃ ॥ મા. ૧-૧૮-૪૩-૪૪-૪૫

રાગ્નનું નામ ધારણ કરનાર આ વિષ્ણુ અદૃશ્ય થતાં જગત રક્ષણ રહિત થશે, ચોર લોભાથી પૃથ્વી ભરપૂર જની જશે, ધણી વિનાનાં ઘેરાનાં ટોળાંની પેઠે ક્ષણમાં વિનાશ પામશે.

રાગ ન હોય ત્યારે મનુષ્યો એકબીજાનાં પરુઓ, સ્ત્રીઓ તથા ધનને લૂંટી લે છે અને ચોર જની જાય છે. વળી તે સમયમાં મનુષ્યોનો વેદાક્ત સદાચાર વિનાશ પામે છે. અને તેથી કૂતરાં અને વાદરાંની પેઠે એકબીજાના અર્થ-કામને લેઈ લેવાના મનવાળાં મનુષ્યોમાં વર્ણસંકરતા ઊભી થાય છે.

૭૪. ભક્તિમાન રાગ્નની અસર:—

સ્વર્ગો ન પ્રાર્થિતો यस્ય મનુજૈરમરપ્રિયઃ ।

શ્રુષ્વન્નિરુપમાયન્નિરુત્તમસ્કોકચેદિતમ્ ॥ મા. ૧-૪-૨૪

તે રાગ્નની પ્રસન્નતા પછી ભગવાનનાં ચરિત્રોનું શ્રવણ અને જ્ઞાન કરતાં હતાં અને તેથી તેઓ દેવોને પ્રિય સ્વર્ગની પ્રતિષ્ઠા કરતાં ન હતાં. (સુરાજ્ય સ્વર્ગસમાન છે).

૭૫. સ્વરાજ્યનું સુખ:—

સમર્થવન્તિ તાન્ કામાન્સ્વરાજ્યપરિમાયિતાઃ ।

દુર્લભા નાપિ સિદ્ધાનાં મુકુન્દં હૃદિ પદ્યતિ ॥ મા. ૧-૪-૨૫

મુકુંદ ભગવાનનો હૃદયમાં-સાક્ષાત્કાર કરતા તે રાગ્નના સેવક-જનોને, સિદ્ધોને પણ દુર્લભ એવા વિષયભોજો આનંદ, વિષ્ણુવી શક્તિ ન હતા; કારણ કે સ્વરાજ્યના સુખે સર્વ વિષયોને મુગ્ધકારી કાઢ્યા હતા.

૭૬. સ્ત્રીનો વિશ્વાસ કરવો નહિ:—

૧. સ્ત્રીર્ણા નૈય તુ વિશ્વાસં દુષ્ટાનાં કારયેદ્ દુષ્ઠઃ ।

વિશ્વાસે યઃ સ્થિતો મૃદઃ સ દુષ્ટઃ પરિભ્રૂયતે ॥ મા. ૫-૧

સમણ પુરુષે દુષ્ટ ઓળોનો વિશ્વાસ ન કરવો જોઈએ. જે મૂખ પુરુષ ઓળો પર વિશ્વાસ રાખે છે તે ધણા દુ જોયા દુ.ખી થાય છે.

૨. વિશ્વાસં પण्डितो जातु कामिनीषु न याति हि ॥

મા. ૮-૧-૧૦

પંડિત પુરુષ ઓળોનો કદી વિશ્વાસ કરતો નથી.

૭૭. वृद्धापस्था कालकन्या છે.

કાલકન્યા જરા સાક્ષાલ્લોકસ્તાં નામિનન્વતિ ॥ મા. ૪-૨૧-૨૨

વૃદ્ધાપસ્થા કાળની પુત્રી છે, જે માણસોને જરાય અમતી નથી.

૭૮. સ્ત્રી ઉપર પ્રહાર કરવો નહિ :—

प्रहरन्ति न चै स्त्रीषु कृतागस्त्वपि जन्तवः ॥ મા. ૪-૧૭-૨૦

સામાન્ય મનુષ્યો પણ અપરાધ કરનારી હોવા છતાં ઓળો

ઉપર પ્રહાર કરતા નથી.

૭૯. દેવાધીન વિષય ઉપર વિશ્વાસ રાખવો નહિ. —

दैवाधीनेषु कामेषु दैवाधीनः स्वयं पुमान् ।

ક વિધર્મેથ યોગેન યોગેશ્વરમનુમતઃ ॥ મા. ૩-૨-૨૨

યોગદ્વારા યોગેશ્વર-શ્રીકૃષ્ણને અનુસરનારો કયો દેવાધીન પુરુષ દેવાધીન વિષયો ઉપર વિશ્વાસ કરે ?

૮૦. મુમાર્ગ, કુમાર્ગ અને રવર્ગની વ્યાખ્યા :—

एन्धा मणिगम स्मृतः ।

મને પ્રાપ્ત કરાવનાર એ જ મણિ માર્ગ છે.

उपघयिष्ठविशेषः ।

જે માર્ગમાં ચિત્ત મુક્તિ માટે છે તે પ્રતિમાર્ગ અવગે.

માર્ગ છે.

स्वर्गा सत्यगुणोदयः ॥

સત્યગુણની હિ તે જ સ્વર્ગ છે.

મા. ૧૧-૧૧-૪૨

૮૧. સ્વર્ગ અને નરક અહિં જ છે :—

અત્રૈવ નરકઃ સ્વર્ગ इति मातः प्रवक्षते ।

યા યાતનાં વૈ નારકયસ્તાં દદ્ધાપ્યુલ્લક્ષિતાઃ ॥ મા. ૩-૩૦-૨૯

હે માતા ! વિદ્વાનો કહે છે કે સ્વર્ગ કે નરક એ બધું અહિં જ છે, કારણ કે નરકની યાતનાઓ અહીં (આ લોકમાં) પણ જોવામાં આવે છે.

૮૨. નરકની વ્યાખ્યા :—

નરકસ્તમ ઉચ્ચાહઃ ।

મા. ૧૧-૧૯-૪૩

તમોગુણની વૃદ્ધિ તે નરક છે.

૮૩ સર્વોત્તમ દેશની વ્યાખ્યા :—

સ વૈ પુણ્યતમો દેશઃ સત્પાત્રં યત્ર લ્ભયતે । મા. ૭-૧૪-૨૭

જેમાં સત્પાત્ર (સજ્જનો) મળે તે જ દેશ પુણ્યકારક છે.

૮૪. ઘરની વ્યાખ્યા :—

ગૃહં શરીરં માનુષ્યમ્ ॥

મા. ૧૧-૧૯-૪૩

પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવામાં સાધનભૂત થતું મનુષ્યશરીર એ જ સાચું ઘર છે.

૮૫. 'ઋષભ' રાજાની વ્યાખ્યા :—

इदं शरीरं मम दुर्विभाव्यं

सत्त्वं हि मे हृदये यत्र धर्मः ।

गृष्टे कृतो मे यदधर्म आरा-

दतो हि मानुष्यं प्रादुरायाः ॥ મા. ૫-૫-૧૧

મારું આ મનુષ્યશરીર મેં મારી ઇચ્છાથી જ મદલ્ય કર્યું છે. શુદ્ધ સત્વગુણો ધર્મવાળું મારું હૃદય છે, મેં અધર્મને દૂર કર્યો છે, તેથી આર્થ પુર્યો અને 'ઋષભ' કહે છે. જેના હૃદયમાં સારિષક ધર્મ અને જીવનમાં અધર્મનો ત્યાગ તે જ ઋષભ-મેષ.

૮૬. ગંગાશની મહતાં:—

યા વૈ લસચ્છ્રીતુલસીવિમિશ્ર-

રુણાઙ્ગિરેણ્વભ્યધિકામ્બુનેત્રી ।

પુનાતિ લોકાનુભયત્ર સેશાન્

કસ્તાં ન સેવેત મરિપ્યમાણઃ ॥ મા. ૧-૧૧-૬

સુશોભિત તુલસી દલથી મિશ્ર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનાં ચરણથી જ સર્વોત્કૃષ્ટ જળનું વહન કરતી ગંગા ઉભય લોકને તેના અધિપતિ સાથે પવિત્ર કરે છે. તે ગંગા નદીને, સમીપ મરણવાળો કયો માણસ ન સેવે ?

૮૭. દુઃખી કોણ ?—

ગાં દુઃસ્વદોદ્દામસર્તીં ચ ભાર્યાં દેહં પરાધીનમસત્પ્રજાં ચ ।

વિત્તં ત્વતીર્થોક્તમજ્જ વાચં દીનાં મયા રક્ષતિ દુઃખદુઃસ્વી ॥

મા. ૧૧-૧૧-૧૧

હે ઉદ્ધવ ! જે દોહી લીધેલા દૂધવાળી-વસુધા ગયેલી ગાયને, અગ્નિચારિણી સ્ત્રીને, પરાધીન દેહને, દુષ્ટ સંતતિને, સુપાત્રે નહિ અપાયેલા ધનને, તથા મને નહિ ભજનારી વાણીને ધારણ કરે છે, તે અત્યંત દુઃખી છે.

૮૮. સુખી કોણ ?—

શરીરા માનસા વિદ્યા ધૈયાસે ચે ચ માનુષાઃ ।

મૌતિકાશ્ચ કથં ક્લેશા વાઘન્તે હરિસંશ્રયમ્ ॥

મા. ૩-૨૨-૩૭

ભગવાનનો આશ્રય કરનારને શારીરિક, માનસિક, દૈવી કે ઠંડી-ગરમી જેવા ભૌતિક દુઃખો કેવી રીતે દુઃખી કરી શકે ? અર્થાત્ પરમાત્માને શરણે જનાર માણસ ત્રિવિધ તાપથી મુક્ત થાય છે.

૮૯. કોણ દુઃખી થતો નથી :—

યસ્ય યદ્ દૈવવિહિતં સ તેન સુખદુઃસયોઃ ।

આત્માનં તોયન્દેહી તમસઃ પારવૃત્તિ ॥

ગુણાધિકાન્મુદં લિપ્સેદનુક્રોશં ગુણાધમાત્ ।

મૈત્રીં સમાનાદન્વિચ્છેન્ન તાપૈરભિભૂયતે । મા. ૪-૮-૩૩, ૩૪

મનુષ્યને દેવયોગે જ્યારે જે કંઈ પણ સુખ અથવા દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે એમ સમજવું કે સુખ પ્રાપ્ત થતાં પુણ્યનો ફલ થાય છે અને દુઃખ આવતાં પાપનો ફલ થાય છે. આમ માનીને સુખમાં કે દુઃખમાં પણ પોતાના આત્માને સંતુષ્ટ રાખનારો મનુષ્ય અચાનક અધિકારને તરે છે.

પોતાના કરતાં અધિક શુભવાનને જોઈ મનુષ્યે આનંદ પામવો જોઈએ, પોતાના કરતાં શુભોદી અધમ મનુષ્યને જોઈ તેના પર દયા લાવવી જોઈએ અને પોતાના સમાન મનુષ્યને જોઈ તેની સાથે મિત્રતા કરવી જોઈએ; આવો મનુષ્ય સંતાપ પામતો નથી.

૯૦. કેણુ કેનો ત્યાગ કરે છે? :-

નિ સ્વં યજન્તિ ગણિકા અકલ્પં નૃપતિ પ્રજા ।

અઘીતવિદ્યા આચાર્યમૃત્વિજો દત્તદક્ષિણમ્ ॥

સ્વર્ગા વીતફલં વૃક્ષં ભુક્ત્વા ચાતિથયો ગૃહમ્ ।

દગ્ધં મૃગાસ્તથારણ્યં જારો ભુક્ત્વા રતાં સ્ત્રિયમ્ ॥

મા. ૧૦-૪૭-૭-૮

વેશ્યાઓ નિર્ધન પુરુષનો, પ્રજા અસમર્થ રાજાનો, વિદ્યા-જ્ઞાસ કરી રહેલા વિદ્યાર્થીઓ પોતાના વિદ્યાગુરુનો, ઋત્વિજો જોની પાસેથી દક્ષિણા લઈ લીધી છે એવા મજમાનનો, પક્ષીઓ ફળ રહિત વૃક્ષનો, અતિથિઓ ભોજન કરીને જમાડનારના ઘરનો અને મૃગો એટલે વનનાં પશુઓ બળાં ગયેલાં વનનો અને જાર પુરુષ આસક્ત સ્ત્રીને ભોગવી તેનો ત્યાગ કરે છે.

૯૧. દુષ્ટને વરદાન આપવું ઘાતક છે :-

વરઃ કૂરનિસર્ગાણામહોનામમૃતં યથા । મા. ૭૩-૧૦-૩૦

કૂર સ્વભાવવાળાઓને વરદાન આપવું તે સર્પોને દૂધ પાવા સરખું છે.

૯૨. સાપને દૂધ પાઈ ઊછરનાર પોતાનો વિનાશ કરે છે:—

અદેરિવ પય:પોપ: વોપકસ્યાપ્યનર્થમૃત્ । મા. ૪-૧૪-૧૦

સાપને દૂધ પાઈને ઊછરવો તે ઊછરનારને જ અનર્થકર્તા થઈ પડે છે.

૯૩. ક્રોધને વશ થવું નહિ:—

યેનોપસૃષ્ટાત્પુરુષાહ્લોક ઉદ્વિજતે મૃશમ્ ।

ન વુધસ્તદ્વશં મચ્છેદિચ્છન્નમયમાત્મનઃ ॥ મા. ૪-૧૧-૨૨

પોતે નિર્ભય બનવા ઇચ્છતા હોવા પુરુષે જે ક્રોધયુક્ત પુરુષથી લોકો અત્યંત ઉદ્વેગ પામે છે, તે ક્રોધને વશ થવું નહિ.

૯૪. દ્વાદશાક્ષર મંત્રનો મહિમા:—

જાપ્યશ્ચ પરમો ગુહ્યઃ શ્રૂયતાં મૈ નૃપાત્મજ ।

યં સત્તરાત્રં પ્રપઠન્ પુમાન્પશ્યતિ સ્થેચરાન્ ॥ મા. ૪-૮-૫૩

હે રાજપુત્ર ! જપ કરવા યોગ્ય પરમ ગુહ્ય “ૐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય” આ મંત્રનો સાત દિવસ જપ કરતાં પુરુષ આકાશ-ગામી દેવતાઓનાં દર્શન કરે છે.

૯૫ શાસ્ત્રોનો સાર—ભગવત્પ્રાપ્તિ અને આત્મદર્શન:—

અસ્ત્યેવ રાજન્મવતો મધુદ્વિપ:

પાદારવિન્દસ્ય ગુણાનુવાદને ।

રતિર્દુરાપા વિધુનોતિ નૈષ્ઠિકી

કામં કપાયં મહમન્તરાત્મનઃ ॥

શાસ્ત્રેષ્વિયાનેવ સુનિશ્ચિતો નૃણામ્

ક્ષેમસ્ય સધ્ધગ્નિમૃશેષુ દ્વેતુઃ ।

અસદ્ગ આત્મવ્યતિરિક્ત આત્મનિ

દૃઢા રતિર્ગ્રહણિ નિર્ગુણે ચ યા ॥ મા. ૪-૨૨-૨૦, ૨૧

હે રાજન્ ! ભગવાનના ચરણકમળના મુશોભનું શ્રવણ કરવામાં

તમને (પ્રયુરાગને) પ્રીતિ છે. એ પ્રીતિ કુર્ષભ છે. તે મનની અંદર

રહેલા કામરૂપી મેલનો તથા માન-માયા આદિ કપાયનો નાશ કરનારી છે ઉત્તમ વિચારનાળા શાસ્ત્રોર્મા મનુષ્યોના કલ્યાણનું એ જ કારણ નક્કી કરવામા આવ્યું છે કે આત્માથી ભિન્ન એવા દેહાદિ ઉપર વૈરાગ્ય કરવો અને નિર્ગુણ બ્રહ્મસ્વરૂપ આત્મા ઉપર પ્રીતિ કરવી.

૯૬ યુદ્ધ એ જુગાર સમાન છે —

પ્રાણગ્લહોઽયં સમર ઇષ્ણો વાહનાસન ।

અત્ર ન જ્ઞાયતેઽમુષ્ય જયોઽમુષ્ય પરાજય ॥ મા. ૬-૧૨-૧૭

યુદ્ધ એક ભતનો ચોપાટ બાજનો જુગાર છે. જેમાં પ્રાણીઓ શરત છે, બાણો એ પાસા છે ને વાહનો તે ખાના છે, અને સૈનિકો સોમઠા છે. આમા કોનો જય થશે કે કોનો પરાજય થશે એ કંઈ જણાવુ નથી.

૯૭ શ્રાદ્ધમાં વિસ્તાર કરવો નહિ —

... ... સુસમૃદ્ધોઽપિ, શ્રાદ્ધે કુર્યાન્ન વિસ્તરમ્ ।

મા. ૭-૧૫-૩

ગૃહસ્થ પોતે ધનવાન હોય તો પણ તેણે શ્રાદ્ધમા વિસ્તાર કરવો નહિ

૯૮. સમયપૂરતી શત્રુ સાથે પણ સધિ કરવી :—

અરયોઽપિ હિ સઘેયા સતિ કાર્યાર્થગૌરવે ।

અહિમૂપકવદ્ દેવા હ્યર્થસ્ય પદર્શો ગતૈ ॥ મા. ૮-૬-૧૦

હે દેવો ! જ્યારે કોઈ મોટું કાર્ય કરી લેવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે શત્રુઓ સાથે પણ સધિ કરવી જોઈએ. પછી કાર્યસિદ્ધિ થઈ જાય એટલે સર્પ અને ઉદર જેવું વર્તન રાખવું

૯૯ યુદ્ધનું ફળ :—

સંગ્રામે વર્તમાનાનાં કાલચોદિતકર્મણામ્ ।

કીર્તિર્જયોઽજયો મૃત્યુઃ સર્વેષાં સ્યુરનુક્રમાત્ ॥ મા. ૮-૩૧-૭

કાળથી ટ્રેરિત થયેલ કર્મોવાળા પુરુષમાં કીતરેલા ચોદાને કીર્તિ,
જય, પરાજય તથા મૃત્યુ-અનુક્રમે પ્રાપ્ત થાય જ છે.

૧૦૦. જલાહારને લોજન તથા ઉપવાસ ગણી શકાય :—

પ્રાહુરભક્ષણ વિપ્રા હ્યશિતં નાશિતં ચ તત્ । મં. ૧-૪-૪૦
જળનો આહાર લોજનમાં તેમજ ઉપવાસમાં માન્ય છે.

૧૦૧. વિવાહ અને મૈત્રીની યોગ્યતા :—

યયોરાત્મસમં વિત્તં જન્મૈશ્વર્યાકૃતિર્મયઃ ।

તયોર્વિવાહો મૈત્રી ચ નોત્તમાધમયોઃ ક્વચિત્ ॥

મા. ૧૦-૬૦-૧૫

જે ખાતે સ્ત્રી-પુરુષોનાં ધન, જન્મ, અશ્વર્થ, આકૃતિ અને
સ્વભાવ સમાન હોય, તેઓના વિવાહ અથવા મિત્રતા યોગ્ય ગણાય;
ઉત્તમ અને અધમનાં નહિ.

૧૦૨. તેજસ્વી પુરુષ સાથે અપરાધ ન કરવો :—

... .. તેજીયસિ કૃતાગસિ ।

ક્ષેમાય તત્ર સા મૂયાન્ન પ્રાયેણ કૂમૂપતામ્ મા. ૪-૬-૪

મહાતેજસ્વી પુરુષે કદાચ અપરાધ કર્યો હોય, તો પણ તેની
સામે અપરાધ કરવા પ્રચ્છન્નારાઓનું કમ્પાણ ચતુ નથી.

૧૦૩. મહાપુરુષ પ્રત્યે કરેલો અપરાધ પોતાને ફળે છે :—

પયમેય સ્ત્રુ મદ્વભિચારાતિમ્મઃ કારસ્થ્યેનાત્મને ફલતિ ॥

મા. ૫-૧-૧૧

મોટા પુરુષો તરફ કરાયેલો અપરાધ સંપૂર્ણ રીતે પોતાને જ
ફળે છે.

૧૦૪. કોને ધર જવું નહિ :—

નૈતાદ્યશાનાં સ્વજનસ્યપેક્ષયા

ગૃહામ્પતીયાદનસ્યિતત્તમનામ્ ।

યોડમ્યપ્રાતાન્યક્રધિયામિચસુતે

આરોપિતભૂમિરમર્પણાક્ષિમિઃ ॥

મા. ૬-૧-૧૯

(અભિમાની પુરુષો) વક્ષુદિને લીધે ઘેર આવેલાં સંબંધી-ઓની સામે ભ્રમર ચઢાવીને ક્રોધપૂર્ણ દષ્ટિએ જુએ છે, માટે તેવા અવ્યવસ્થિત મનવાળા પુરુષોને ઘેર પોતાના મંબંધી માનીને જવું નહિ.

૧૦૫. બધાલીતને મારવો નહિ :—

न हि भीतवधः श्लाघ्यो न स्वर्ग्यः शूरमानिनाम् ॥

મા. ૬-૧૧-૪

‘બધાલીત, યથેલાનો વધ કરવો’ એ શરવીરાને, વખાણવા યોગ્ય નથી; તેમ સ્વર્ગ આપનાર પણ નથી.

૧૦૬. આતતાયીનો વિનાશ કરવો ઇષ્ટ છે :—

ब्रह्मवन्धुर्न हस्तव्यो आतयायी वघार्हणः ॥ મા. ૧-૭-૫૩

બ્રાહ્મણ નીચ હોય તો પણ તેને મારવો નહિ, પરંતુ આત-તાયી (આગ લગાડનાર, ઝેર આપનાર, ખેતર ઉગાડનાર, ચોર, પરશી અને પરધન, લેનાર) હોય તો તે વધ કરવા યોગ્ય છે.

૧૦૭. મહાપુરુષનો અપરાધી કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી :

हृतः को नु महत्स्वीश जन्तुर्वै कृतकिल्बिषः ।

क्षेमो स्यात् किमु विश्वेशे कृतागस्को जगद्गुरौ ॥

મા. ૧૦-૮૮-૩૧

હે ઇશ ! જેણે મોટા પુરુષોનો અપરાધ કર્યો હોય તે ક્ષેમકુશલ રહી શકતો નથી; તો જેણે આ સંસારમાં ઇશ્વરનો અપરાધ કર્યો હોય તેની તો વાત જ શી ?

૧૦૮. પરસ્વભાવનો નિન્દા-સ્તુતિનો ત્યાગ કરવો :—

परस्वभावकर्माणि न प्रशंसेन्न गर्हयेत् ॥

विश्वमेकात्मकं पश्यन् प्रकृत्या पुरुषेण च ॥

परस्वभावकर्मणि यः प्रशंसति निन्दति ।

स आशु भ्रश्यते स्वार्थादसत्यामिनिवेशतः ॥

મા. ૧૧-૩૮-૧-૨

સમગ્ર જગતને પ્રકૃતિ તેમજ પુરુષથી એકસ્વરૂપ માની મનુષ્યે બીજાઓના સારા-ખોટા સ્વભાવો અથવા કર્મોની પ્રશંસા અથવા નિન્દા કરવી નહિ.

જે મનુષ્ય બીજાઓના સારા ખોટા સ્વભાવો અને કર્મોની પ્રશંસા અને નિન્દા કરે છે; તે અસત્યમાં દુરાગ્રહ રાખતો હોવાથી ચાનનિષ્ઠારૂપ સત્ય વસ્તુથી સત્વર ભ્રષ્ટ થાય છે.

૧૦૯. જ્ઞાનીના માર્ગને અનુસરવું :—

અસ્મિલ્લોકેડયવામુષ્મિન્ મુનિભિસ્તત્ત્વદર્શિભિઃ ।

દૃષ્ટા યોગાઃ પ્રયુક્તાશ્ચ પુંસાં શ્રેય પ્રસિદ્ધયે ॥

તાનાતિષ્ઠતિ યઃ સમ્પ્રમુપાયાન્પૂર્વદર્શિતાન્ ।

અવરઃ શ્રદ્ધયોપેત ઉપેયાન્ વિન્દતેડ્ઝ્ઞસા ॥

તાનનાદૃત્ય યોડ્વિદ્વાનર્થાનારમ્ભતે સ્વયમ્ ।

તસ્ય વ્યભિચરન્ત્યર્થા આરબ્ધાશ્ચ પુનઃ પુનઃ ॥ મા. ૪-૧૮-૩-૫

તત્ત્વદ્રષ્ટા મુનિઓએ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ માટે આ લોકના (ખેતી વગેરે) તથા પરલોકના ઉપાયો (અગ્નિહોત્રાદિ) જોયા છે અને યોજ્યા છે. માટે જે મનુષ્ય શ્રદ્ધાયુક્ત થઈને પૂર્વપુરુષોએ દર્શાવેલા તે ઉપાયોને ઉત્તમ રીતે ઉપયોગમાં લે છે, તે મનુષ્ય સાધ્ય વસ્તુને અનાયાસે પ્રાપ્ત કરે છે.

પણ જે મૂર્ખ મનુષ્ય તે ઉપાયોને અનાદર કરીને પોતે કાર્યને પ્રારંભ કરે છે તેના વારંવાર આરબેલાં તે કાર્યો સિદ્ધ થતાં નથી.

૧૧૦. પરમાત્માને દોષ કેને સ્પર્શ ન કરે :—

ન હૈ સતાં ત્વચરણાપિતાત્મનાં

ભૂતેષુ સર્વેષ્વભિપશ્યતાં તવ ।

ભૂતાનિ ચાત્મન્યવૃથન્દિદૃક્ષતાં

પ્રાયેણ શેવોડ્મિમલેષયા પશુમ્ ॥ મા. ૪-૬-૪૬

જે સત્પુરુષો આપના ચરણમાં પોતાના આત્માને અર્પણ કરે છે, પ્રાણીમાત્રમાં આપને જ રહેલા જુએ છે અને સર્વ પ્રાણીઓને

પોતાના આત્મામાં એક સ્વરૂપે જુએ છે, તે પુરુષો આપના (જાગવાનના) ક્રોધથી જેમ અજાનીઓ પરાબલ પામે છે તેમ પરાબલ પામતા નથી.

૧૧૧. ગુણદોષનું સ્વરૂપ :—

સ્નાનદાનતપોઽવસ્થાવીર્યસંસ્કારકર્મભિઃ ।

મત્સ્મૃત્યા ચાત્મનઃ શૌચં શુદ્ધઃ કર્માચરેદ્ બુધઃ ॥

મન્વસ્ય ચ પરિજ્ઞાનં કર્મશુદ્ધિર્મદર્પણમ્ ।

ધર્મઃ સમ્પદ્યતે પદ્મિભરધર્મસ્તુ વિપર્યયઃ ॥

કચ્ચિદ્ ગુણોઽપિ દોષઃ સ્યાદોષોઽપિ વિચિન્ના ગુણઃ ।

ગુણદોષાર્થનિયમસ્તદ્વિદામેચ યાચતે ॥

સમાનકર્માચરણં પતિત્તાનાં ન પાતકમ્ ।

ઔત્પત્તિકો ગુણઃ સજ્જો ન શય્યાતઃ પતત્યધઃ ॥

યતો યતો નિવર્તેત વિમુચ્યેત તતસ્તતઃ ।

પથ ધર્મો નૃણાં ક્ષેમઃ શોકમોહભયાવદ્ધઃ મા. ૧૧ ૨૧-૧૪-૧૮

સ્નાન, દાન, તપ, અવસ્થા, શક્તિ, યજ્ઞોપવીતાદિ સંસ્કાર, સંખ્યોપાસનાદિ કર્મ તેમજ, મારુ-ઈશ્વરનું-સ્મરણ વગેરે કર્મથી કર્તાની શુદ્ધિ થાય છે. ત્રેવર્ણિકાએ શુદ્ધ થઈને જ શાસ્ત્રીય કર્મોનું આચરણ કરવું. ગુરુદ્વારા મન્ત્રને યથાવત્ જાણીને તે મન્ત્રની શુદ્ધિ છે, મને અર્પણ કરવાની જાવનાથી કર્મો કરવા તે કર્મની શુદ્ધિ છે. આ રીતે દેશ, કાળ, દ્રવ્ય, કર્તા, મન્ત્ર, તેમજ કર્મ-એ છ શુદ્ધ હોય તો જ તે દ્વારા ધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ અશુદ્ધ હોય તો તે દ્વારા અધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે. કાઈ વખત શાસ્ત્રની આગ્રાથી ગુણ પણ દોષરૂપ થાય છે, અને દોષ પણ ગુણરૂપ બને છે. (જેમકે આપત્તિકાળમાં દાન લેવું તે ગુણરૂપ છે. પણ આપત્તિ રહિત કાળમાં દાન લેવું તે દોષરૂપ છે.) આ રીતે ગુણ તથા દોષનો એક જ બાબતમાં જોવામાં આવતો નિયમ સાધક તથા બાધક છે. જે લોકો પોતાની જાતિ વગેરેથી બ્રહ્મ થયા હોય, તેમજે શરીરના જેવું આચરણ

પતનકર્તા થતુ નથી, કારણ કે તેઓ પ્રથમથી જ પતિત થયા હોય છે. તેવી જ રીતે ગુણુ પણ પ્રથમથી જ ઉત્પન્ન થયેલો હોય છે. એટલે તે પતનને ઉત્પન્ન કરતો નથી કારણ કે સુધ્ધિ ગયેલાને પતન પ્રાપ્ત થતુ નથી. મનુષ્ય જેમ જેમ નિવૃત્તિ તરફ ઢળતો જાય છે તેમ તેમ બધનોધો મુક્ત થતો જાય છે. માટે આ નિવૃત્તિધર્મ જ મનુષ્યોના શોક, મોહ તથા બધનો નાશ કરનાર અને કલ્યાણરૂપ છે.

૧૧૨. ગુણુ-દોષની વ્યાખ્યા —

૧. ગુણદોષદ્વિર્દોષો ગુણસ્તૂભયવર્જિતઃ ॥ મા ૧૧-૧૧-૪૫

ગુણુ અને દોષની પ્રતીતિ થવી એ જ દોષ છે, અને ગુણુદોષ રહિત અભેદ અદ્વૈતદર્શન એ જ ગુણુ છે

૨. સ્વેસ્વેઽધિકારે યા નિષ્ઠા સ ગુણઃ પરિકીર્તિતઃ ॥

મા ૧૧-૨૦-૨૬

પોતપોતાના કર્તવ્યમાં જે નિષ્ઠા-અપ્રમાદ તે જ ઉત્તમ ગુણુ છે.

॥ હરિ ઐ તત્સત્ ॥

વૈશ્વાનરાવતાર આચાર્ય

શ્રીમહાપ્રભુજના પેાડશગ્રન્થોમાંથી

—: સુભાષિત રત્નો :—

(સમશ્લોકી બાધાન્તર)

૧. શ્રીયમુનાજની મહતા.

નમાઽસ્તુ યમુને ! સદા તવ ચરિત્રમત્યદ્ભુતં
ન જાતુ યમયાતના મવતિ તે પયઃપાનતઃ ।
યમોઽપિ મગિનીસુતાન્કથમુ દ્વન્તિ દુષ્ટાનપિ
પ્રિયો મવતિ સેવનાત્તવ હરેર્યથા ગોપિકાઃ ॥
પ્રણામ, યમુને ! તને, ચરિત ચિત્ર તારું સદા,
ખને ન યમયાતના, તુજ જલો પિવાતાં કદા,
હણે કથમ કરી કદી, યમ વળી કુ-ભાણેજને ?
ખને પ્રિય, યજી તને, જ્યમ પ્રભંગના કૃષ્ણને.

૨. જીવન સંજ્ઞા ક્યારે થાય ?

અહન્તામમતાનાદો સર્વથા નિરહકૃતો ।
સ્વરૂપસ્થો યદા જીવઃ કૃતાર્થઃ સ નિગચતે ॥
નિરહંભાવથી રે'તાં, અહન્તા મમતા જતાં,
જ્યારે સ્વરૂપમાં જીવ, કદી તેની કૃતાર્થતા.

૩. જીવનની સંજ્ઞતા.

સિદ્ધે યોગે કૃતાર્થતા ॥
કૃતાથી, સિદ્ધ યોગથી.

૪. જગત્ના હિત કારક દેવો-શિવ અને વિષ્ણુ.

અતઃ શિવશ્ચ વિષ્ણુશ્ચ જગતો હિતકારકૌ ॥
શમ્ભુ વિષ્ણુ, બહુ આથી, જગતું કરનાર છે.

૫. શિવ અને વિષ્ણુનું કાર્ય.

નિર્દોષપૂર્ણગુણતા તત્તચ્છાણે તયોઃ કૃતા ।
 ભોગમોક્ષફલે દાતું શક્તૌ દ્વાવપિ યદ્યપિ ॥
 ભોગઃ શિવેન મોક્ષસ્તુ વિષ્ણુનેતિ વિનિશ્ચયઃ ।
 લોકેઽપિ યત્પ્રમુર્હક્તે તન્ન યચ્છતિ કદિંચિત્ ॥
 નિર્દોષપૂર્ણગુણતા, કહી તેની સ્વશક્તિમાં;
 ભોગ-મોક્ષફળે દેવા, સત્તાળા બેઠે છે સમા,
 તથાપિ શમ્ભુથી ભોગ, મોક્ષ વિષ્ણુ યદી મળે;
 ભોગને પ્રભુ લોકે ને, શિવથી ન કહી મળે.

૬. શુવનું કાર્ય.

જીવાઃ સ્વભાવતો દુષ્ટા દોષાભાવાય સર્વદા ॥
 શ્રવણાદિ તત્ત. પ્રેમ્ના સર્વે કાર્યે દિ સિદ્ધયતિ ।
 સ્વભાવે દુષ્ટ છે શુવ, દોષાભાવાર્થ કાયમ,
 શ્રવણાદિ કરે ને તે, પ્રેમથી સર્વ સિદ્ધ છે;

૭. આત્મસમર્પણની સિદ્ધિ.

સમર્પણેનાત્મનો દિ તદીયત્વં મયેદ્ભુવમ્ ॥
 આત્મસર્પણ વડે નક્કી, તદીયપણ થાય છે.

૮. સેવાની વ્યાખ્યા, પ્રકાર અને ફળ

કૃષ્ણસેવા સદા કાર્યા માનસી સા પરા મતા ॥
 ચેતસ્તત્પ્રવળં સેવા તત્સિદ્ધયૈ તનુવિસ્રજા ।
 તતઃ સંસારદુઃખસ્ય નિવૃત્તિર્બ્રહ્મવોધનમ્ ॥
 કૃષ્ણસેવા કરે નિત્ય, માનસી તે પરા કહે
 ચિત્ત તન્મય તે સેવા, તે કાળે તન ને ધન,
 તેથી ભવાબ્ધનો અન્ત, તથા બ્રહ્મનું બોધન.

૯. આત્મબોધથી બ્રહ્મદર્શન.

ઉપાધિનાશે વિજ્ઞાને બ્રહ્માત્મત્વાવબોધને ।
 ગજ્ઞાતીરસ્થિતો યદ્વદેવતાં તન્ન પદ્યતિ ॥

તથા કૃષ્ણં પરં બ્રહ્મ સ્વસ્મિન્ જ્ઞાતી પ્રવશ્યતિ ।
 ઉપાધિ યથુચ્યે, “ પોતે, છે બ્રહ્માત્મક ” જ્ઞાનમાં;
 જેમ ગગાતટે જીભો, નિરખે મૂર્તિ વારિમાં,
 તેમ જ્ઞાતી, પરબ્રહ્મ, જુએ કૃષ્ણ સ્વદેહમાં;

૧૦. જ્ઞાનના અભાગમાં પુષ્ટિમાર્ગ તારનાર છે.
 તસ્માદ્દ્વીકૃષ્ણમાર્ગસ્થો વિમુક્તઃ સર્વલોકતઃ ॥
 આત્માનન્દસમુદ્રસ્થં કૃષ્ણમેવ વિચિન્તયેત્ ।
 લોકાર્થો ચેદ્ભજેત્કૃષ્ણં કિલ્લિપ્તો ભવતિ સર્વથા ।
 કિલ્લિપ્તોઽપિ ચેદ્ભજેત્કૃષ્ણં લોકો નશ્યતિ સર્વથા ॥
 જ્ઞાનાભાવે પુષ્ટિમાર્ગે નિવામક इति स्थितिः ॥
 તેથી શ્રીકૃષ્ણમાર્ગસ્થ, લખૂટો સર્વ લોકથી.
 આત્માનન્દસમુદ્રસ્થ, સ્મરે શ્રીકૃષ્ણ સર્વથા;
 દુષ્ટી યથુ જાને કૃષ્ણ, લોકનો નાશ સર્વથા.
 જ્ઞાનાભાવે પુષ્ટિમાર્ગો, રહે પૂજેત્સર્વાત્માં;
 “ અનુગ્રહ પુષ્ટિમાર્ગે, નક્કી છે. ” સ્થિતિ એમ છે.

૧૧. પુષ્ટિનું લક્ષણ
 વक्ष્યામિ सर्वसन्देहा न भविष्यन्ति यच्छ्रुते ।
 भक्तिमार्गस्य कथनात्पुष्टिरस्तीति निश्चयः ॥
 કહું તે, સાંભળ્યે જોતે, સર્વ સન્દેહ ના રહે;
 ભક્તિમાર્ગ મહીં એતે; “ પુષ્ટિ છે, ” એ જ નિશ્ચય.

૧૨. પુષ્ટિનું કાર્ય.
 सर्वत्रोत्कर्षकथनात्पुष्टिरस्तीति निश्चयः ॥
 બધે ઉત્કર્ષ કેવાતા, ‘પુષ્ટિ’ નક્કી રહેલ છે.

૧૩. પુષ્ટિમાર્ગ, પ્રમાણ, અને ભેદથી. પર. છે.
 प्रमाणमेवाङ्गिद्यो हि पुष्टिमागो निरूपितः ।
 પ્રમાણભેદથી તેથી, પુષ્ટિમાર્ગ વિભિન્ન છે.

૧૩. પુષ્ટિમાર્ગનું ફળ-ભગવાન્

ભગવાનેવ હિ ફલં

ફળ તો પ્રભુ છે નક્કી.

૧૪ પુષ્ટિમાર્ગમાં શુભો ભિન્ન (સ્વર્ગ) છે.

તસ્માઙ્જીવાઃ પુષ્ટિમાર્ગે મિત્રા યવ ન સંશયઃ ।

તેથી શુભો પુષ્ટિમાર્ગે, ભિન્ન છે; શકે ત્યાં નથી;

૧૬. દુઃખ-ભગવાનનો અનુશ્રવ.

આસકૌ મગ્નત્રાનેવ શાપં દાપયતિ ક્ષચિત્ ।

બહુદ્કારેઽથવા લોકે તન્માર્ગસ્થાપનાય હિ ॥

ન તે પાપખટતાં યાંતિ ન ચ રોગાદ્યપદ્મવાઃ ।

મહાનુભાવાઃ પ્રાયેણ શાસ્ત્રં શુદ્ધયત્વહેતવે ॥

કયાંય આસક્તિમાં આપ, અપાવે શાપ લોકમાં,

સ્વમાર્ગે સ્થાપવા કાળે, કદાપિ કયાંક ગર્વમાં.

તેઓ ન થાય પાપાંડી, તે રોગાદિ પીડે નહિ;

તેવા મહાનુભાવોની, શુદ્ધચરે શાસ્ત્ર છે અર્થ.

૧૭. બ્રહ્મસંબંધનું ફળ.

બ્રહ્મસમ્યન્ધકરણાત્સર્વેષાં દેહજીવયોઃ ।

સર્વદોષનિવૃત્તિર્હિ દોષાઃ પશ્ચવિધાઃ સ્મૃતાઃ ॥

બ્રહ્મસમ્યન્ધ કીધાયો, બધાના દેહ-શુભના;

વશુસે સધળા દોષો, ૭ છે પાંચ પ્રકારના.

૧૮. સમર્પણ યોગ.

અસમર્પિતવસ્તૂતાં તસ્માદ્વર્જનમાચરેત્ ।

તિવેદિપ્તિઃ સમર્પ્યેવ સર્વં કુર્યાદિતિ સ્થિતિઃ ॥

ન મતં દેવદેવસ્ય સ્વામિભુક્તસમર્પણમ્ ॥

તસ્માદ્વાદૌ સર્વકાર્યે સર્વવસ્તુસમર્પણમ્ ॥

ન સમર્પેલ ચીજોનો, તેથી તો ત્યાગ આચરો.
 વેવારે સર્વ અર્પીને, નિવેદી વસ્તુના બનો.
 ધરતું, ભોગબું અધુરું, કૃષ્ણને માન્ય ના કદા;
 તેથી પેલા બધી વસ્તુ, પ્રભુજીને ધરો સદા.

૧૯. સેવાથી બ્રહ્મપ્રાપ્તિ.

સેવકાનાં યથા લોકે વ્યવહારઃ પ્રસિદ્ધયતિ ।
 તથા કાર્યં સમર્પ્યેવ સર્વેષાં બ્રહ્મતા તતઃ ॥
 જેમ સેવકનો લોકે, વ્યવહાર પ્રસિદ્ધ છે;
 અર્પીને જ કરે તેમ, તો બ્રહ્મત્વ બધાનું છે.

૨૦. આત્મનિવેદનનું સ્વરૂપ.

ચિન્તા કાપિ ન કાર્યા નિવેદિતાત્મભિઃ કદાપીતિ ।
 ભગવાનપિ પુષ્ટિસ્થો ન કરિષ્યતિ લૌકિકીં ચ ગતિમ્ ॥
 નિવેદનં તુ સ્મર્તવ્યં સર્વથા તાદૃશૈર્જનૈઃ ।
 સર્વેશ્વરશ્ચ સર્વાત્મા નિજેચ્છાતઃ કરિષ્યતિ ॥
 ચિન્તા કથી ન કરવી, આત્મનિવેદી જનેજ કદી,
 પ્રભુ, પુષ્ટિમાં રહ્યાની, કરશે ગતિ લૌકિકી ન કદી.
 સર્વથા તાદૃશી લોક, તો નિવેદનને સ્મરે;
 “સર્વનો ઈશ ને આત્મા, સ્વેચ્છાથી સધળું કરે.”

૨૧. આત્મનિવેદનનું ફળ.

અજ્ઞાનાદથવા જ્ઞાનાત્કૃતમાત્મનિવેદનમ્ ।
 યૈઃ કૃષ્ણસાત્કૃતપ્રાણૈસ્તેષાં કા પરિવેદના ॥
 અજ્ઞાને અથવા જ્ઞાને, કયું આત્મનિવેદન;
 કૃષ્ણમાં જ કર્યા પ્રાણ, તેને શું પરિવેદન ?

૨૨. ચિન્તાનાશનો ઉપાય.

સેવાકૃતિર્ગુરોરાજ્ઞાઽવ્યાધનં વા હરીચ્છયા ।
 અતઃ સેવાપરં ચિત્તં વિધાય સ્થીયતામ્ સુખમ્ ॥

ચિત્તોદ્ધેગં વિધાયાપિ હરિર્યદત્કરિણ્યતિ ।
 તથૈવ તસ્ય લીલેતિ મત્વા ચિન્તાં દ્રુતં ત્યજેત્ ॥
 તસ્માસર્વાત્મના નિત્યં ધ્રોરુણઃ શરણં મમ ।
 વદન્નિરેવ સતતં સ્થેયમિત્યેવ મૈ મતિઃ ॥
 સેવા તો મુરુની આચા, હરીન્નિ કા નડે તદા;
 આથી સેવા મહિં ચિત્ત, રહો રાખી સુખે સદા,
 ચિત્તોદ્ધેગ કરીનેય, હરિ જે જે કરે અહિં;
 “હીલા તે તે તણી,” માની, ચિન્તા તો કરવા નહિ.
 સર્વ રીતે સદા તેથી, “શ્રીકૃષ્ણઃ શરણં મમ”
 એ સદા બોલતા રે’તું, એ મારે મત કાયમ.

૨૩. શ્રીકૃષ્ણ-નિર્દોષ દૈવત છે.

અન્તઃકરણ । મદ્ભાગ્યં સાવધાનતયા શ્રુણુ ।
 કૃષ્ણાત્પરં નાસ્તિ દૈવં ઘસ્તુતો દોષવર્જિતમ્ ॥
 અન્તઃકરણ ! મારું તું, વાક્ય સાંભળ બ્યાનથી;
 મૂળથી દોષથી હીન, દૈવ ના અન્ય કૃષ્ણથી.

૨૪. સેવક ધર્મ.

સેવકસ્ય તુ ધર્મોઽયં સ્વામી સ્વસ્ય કરિણ્યતિ ॥
 દાસનો આ જ છે ધર્મ, કરે સ્વામી ન અન્યથા.

૨૫. સમર્પણનું ફળ.

લૌકિકપ્રભુવત્કૃણો ન દ્રષ્ટવ્યઃ કદાચન ।
 સર્વે સમર્પિતે ભક્ત્યા કૃતાર્થોઽસિ સુખો ભવ ॥
 લૌકિક પ્રભુની જેમ, કૃષ્ણ જોવા કદાપિ ના;
 ભક્તિથી સમર્પણ અર્પી, તું કૃતાર્થી; સુખી બન.

૨૬. પ્રભુ સર્વસમર્થ છે

અશક્યે હરિરેવાસ્તિ મોહં મા ગાઃ કથચ્છન ॥
 હરિ નકી અશક્યે છે, મુકારો લાગ્ય ના તન.

૨૭. વિવેકનું ૨૫૩૫.

વિવેકસ્તુ હરિઃ સર્વે નિજેચ્છાતઃ કરિષ્યતિ ॥
 પ્રાર્થિતે વા તતઃ કિં સ્યાત્સ્વામ્યભિપ્રાયસંશયાત્ ।
 સર્વત્ર તસ્ય સર્વે હિ સર્વસામર્થ્યમેવ ચ ॥
 અભિમાનશ્ચ સન્ત્યાજ્યઃ સ્વામ્યધીનત્વભાવનાત્ ।
 “હરિ/પોતે કરે સર્વ, સ્વેચ્છાએ,” છે વિવેક તે.
 સ્વામીના મતમાં શંકા, તેથી શુ માગતાં બળે ?
 કોકે બધે બધું તેનું, સામર્થ્ય સધળું મળે.
 હોતાં અધીન સ્વામીને, હોડવું અભિમાનને;

૨૮. વિવેકની વ્યાખ્યા.

આપદ્રવ્યાદિકાર્યેષુ હૃદસ્ત્યાજ્યશ્ચ સર્વથા ॥
 અનાગ્રહશ્ચ સર્વત્ર ધર્માધર્માગ્રદર્શનમ્ ।
 વિવેકોઽયં સમાખ્યાતો ।
 આપત્તિ-આદિ કાર્યોમાં, સર્વદા છૂદ છોડવી.
 અનાગ્રહ બધે, તેમ, જોવો ધર્મ-અધર્મને;
 આ વિવેક કહેવાયો.

૨૯. વૈષ્ણવી વ્યાખ્યા.

ત્રિદુઃખસહનં ધૈર્યમામૃતેઃ સર્વતઃ સદા ।
 “બધે સહે ત્રણે દુઃખ, મૃત્યુ પર્યાન્ત, “વૈષ્ણ” એ;

૩૦. વૈષ્ણુ ૨૫૩૫.

પ્રતોકારો યદ્દૃષ્ટાતઃ સિદ્ધ્યેન્નાગ્રહો ભવેત્ ।
 માર્યાદીનાં તથાઽન્યેષામસતશ્ચાક્રમં સદેત્ ॥
 જો ઉપાય યદ્દૃષ્ટાએ, મળે, તો છૂદો ના થવું.
 બાધાને અન્ય દુષ્ટોનું, અતિક્રમણ સંખવું.

૩૧. ભગવાન્ આશ્રય ૩૫ છે

અશક્યે હરિરેવાસ્તિ સર્વમાશ્રયતો ભવેત્ ।
 અશક્યે હરિ નક્કી છે કરે છે સર્વ આશ્રયો.

३२. अनन्याश्रय.

ऐहिके परलोके च सर्वथा शरणं हरिः ।
 दुःखहानौ तथा पापे भये कामाद्यपूरणे ॥
 भक्तद्रोहे भक्त्यभावे भक्तैश्चातिक्रमे कृते ।
 अशक्ये वा सुशक्ये वा सर्वथा शरणं हरिः ॥
 अहङ्कारकृते चैव पोष्यपोषणरक्षणे ।
 पोष्यातिक्रमणे चैव नथान्तेवास्यतिक्रमे ॥
 बलौकिकमनःसिद्धौ सर्वथा शरणं हरिः ।
 पर्व चित्ते सदा भाग्यं वाचा च परिकर्त्तयेत् ॥
 अन्यस्य भजनं तत्र स्वतो गमनमेव च ।
 प्रार्थनाकार्यमात्रेऽपि ततोऽन्यत्र विवर्जयेत् ॥
 अविश्वासो न कर्त्तव्यः सर्वथा बाधकस्तु सः ।
 ग्रहास्त्रचातको भाग्यो प्राप्तं सेवेत निर्भयः ॥
 यथाकथञ्चित्कार्याणि कुर्यादुच्चावचान्यपि ।
 किं वा प्रोक्तेन बहुना शरणं भावयेद्धरिम् ॥
 अद्विआ परलोकेय, आशरो हरि सर्वथा;
 दुःख हानि भये पापे छान्छा पूज्युं नहिं यतां,
 अक्तद्रोहे, अक्त्यभावे, अक्तोये तरछोडतां;
 अशक्ये के सुशक्ये छे, आशरो हरि सर्वथा.
 अहङ्कार यतां तेम, पोष्य-पोषण राभ्यतां;
 पोष्यधी तरछोडतां, ने शिष्ये तरछोडतां,
 अलौकिक मनोभावे, सर्वार्थि हरि आशरो;
 आभ यित्ते सदा धारो; बाध्नीधी कर्त्तनो केमे.
 "अन्यने अजगु तेम, त्वां येते ते कने जगु;
 "कार्यमात्रेय जीगनु, प्रार्थनादिक" छोडजुं.
 करवे ना अविश्वास, अरे ते अति बाधक,
 निर्भये सेवपुं प्राप्त, रभरी धर्यास्त्रयातक.

ઉચ્ચાવય બધાં કાર્યો, યથાશક્તિ સદા કરો.
અથવા બહુ બોલ્યે શું ? આશરો હરિનો ધરો.

૩૩. શ્રીકૃષ્ણ-આશ્રય રૂપે.

સર્વમાર્ગેષુ નષ્ટેષુ કલૌ ચ સ્વલઘર્મિણિ ।
પાપઞ્ડપ્રચુરે લોકે કૃષ્ણ યવ ગતિર્મમ ॥
સ્ત્વેચ્છાક્રાન્તેષુ દેશેષુ પાપૈકનિલયેષુ ચ ।
સત્પીડાગ્રપ્રલોકેષુ કૃષ્ણ યવ ગતિર્મમ ॥
ગજ્ઞાદિતીર્યવર્ણેષુ દુષ્ટૈરેવાવૃતેષ્વિદ્ ।
તિરોહિતાધિદૈવેષુ કૃષ્ણ યવ ગતિર્મમ ॥
અદ્ભુતારવિમૂઢેષુ સત્સુ પાપાનુવર્તિષુ ।
લાભપૂજાર્થયત્નેષુ કૃષ્ણ યવ ગતિર્મમ ॥
અપરિજ્ઞાનનષ્ટેષુ મન્ત્રેષ્વગ્રતયોગિષુ ।
તિરોહિતાર્થદૈવેષુ કૃષ્ણ યવ ગતિર્મમ ॥
નાનાવાદવિનષ્ટેષુ સર્વકર્મઘટાદિષુ ।
પાપઞ્ડૈકપ્રયત્નેષુ કૃષ્ણ યવ ગતિર્મમ ॥
અજામિલાદિદોષાણાં નાશકોઽનુભવે સ્થિતઃ ।
જ્ઞાપિતાશ્ચિલમાહાત્મ્યઃ કૃષ્ણ યવ ગતિર્મમ ॥
પ્રાકૃતાઃ સકલા દેવા ગણિતાનન્દકં વૃદ્ધા ।
પૂર્ણાનન્દો હરિસ્તસ્માત્કૃષ્ણ યવ ગતિર્મમ ॥
વિવેકધૈર્યમક્ત્યાદિરહિતસ્ય વિશેષતઃ ।
પાપાસક્તસ્ય દીનસ્ય કૃષ્ણ યવ ગતિર્મમ ॥

સર્વ માર્ગ યથા નષ્ટ, કલિ જ્યાં ખસધર્મ છે;
પાપાંડયુક્તા લોકો જ્યાં, ત્યાં મારી ગતિ કૃષ્ણ છે.
સ્ત્વેચ્છાએ ઊભર્યાં દેશ, જ્યાં પાપોતોજ વાસ છે,
સત્પીડાઅગ્ર લોકો જ્યાં, ત્યાં મારી ગતિ કૃષ્ણ છે.
ગંજાદિ ઓઠ તોથો જ્યાં, થેરેલાં દુષ્ટીજ છે;

અધિદેવ વિનાનાં જ્યાં, ત્યાં મારી ગતિ કૃષ્ણ છે.
 ગર્વથી મૂઢ સન્તો જ્યાં, પાપમાં વર્તનાર છે;
 ને યતે લાભ પૂજાર્થે, ત્યાં મારી ગતિ કૃષ્ણ છે.
 વિના જ્ઞાને થયા નહ, જ્યાં મન્ત્રો દુષ્ટ પાસ છે;
 અર્થ ને દેવ વિનાનાં ત્યાં મારી ગતિ કૃષ્ણ છે.
 જ્યાં બિન્નવાદથી નહ, સર્વકર્મ-વ્રતાદિ છે;
 પાપ કે એક યત્નાળાં, ત્યાં મારી ગતિ કૃષ્ણ છે.
 અભિલાષિના દોષો, જેણે નક્કી હશેલ છે;
 જેણે માહાત્મ્ય દેખાડ્યું, તે મારી ગતિ કૃષ્ણ છે.
 સર્વે પ્રાકૃત છે દેવો, ગણિતાનન્દ શેષ છે;
 હરિ પૂર્ણાનન્દ તેથી, તે મારી ગતિ કૃષ્ણ છે.
 વિવેક-ધૈર્ય-ભક્ત્યાદિ, જેમાં કાંઈ મળે નહિં
 પાપે ચોટ્યો હું તે દીન, ત્યાં મારી ગતિ કૃષ્ણ છે.

૩૪. પુષ્ટિ ભક્તનો ધર્મ.

સર્વદા સર્વભાવેન ભજનીયો વ્રજાધિપઃ ।
 સ્વસ્થાયમેવ ધર્મો હિ નાન્યઃ ક્વાપિ કદાચન ॥
 ઇવં સદા સ્વકર્ત્તવ્યં સ્વયમેવ કરિષ્યતિ ।
 પ્રભુઃ સર્વસમર્થો હિ તતો નિશ્ચિન્તતાં વ્રજેત્ ॥
 યદિ શ્રીગોકુલાધીશો ધૃતઃ સર્વાત્મના હૃદિ ।
 તતઃ કિમપરં ગ્રૂહિ લૌકિકૈર્વેદિકૈરપિ ॥
 અતઃ સર્વાત્મના શશ્વદ્રોકુલેશ્વરપાદયોઃ ।
 સ્મરણં ભજનં ચાપિ ન ત્યાજ્યમિતિ મે મતિઃ ॥
 સર્વદા સર્વભાવે શ્રી પ્રજ્ઞેશ બળવા સહી;
 આપણો આજ છે ધર્મ, બીજો ક્યાંય કદી નહિ.
 યતાં આમ સ્વકર્ત્તવ્ય, પ્રભુ પોતે બધું કરે;
 સમર્થ આપ છે, તેથી, ભક્ત નિશ્ચિન્ત છે રૂરે.
 ચિત્તમાં સર્વભાવોથી ગોકુલાધીશને લહે;

લૌકિકે વૈદિકે તો તો, ખીલું શું છે ? તું એ કહે.
 સર્વભાવે સદા આથી, ગોકુલેશ્વરપાદની;
 સ્મૃતિ ને ભક્તિ ના હોડો, મારી તો મતિ આ બની.

૩૫. ગૃહસ્થન બાંધક નથી.

સ્નેહાદ્રાગવિનાશઃ સ્યાદાસકત્યા સ્યાદ્ ગૃહારુચિઃ ॥
 ગૃહસ્થાનાં વાધકત્વમનાત્મત્વં ચ માસતે ।
 યદા સ્યાદ્વ્યસનં કૃષ્ણે કૃતાર્થઃ સ્યાત્તદેવ હિ ॥
 તાદૃશસ્યાપિ સતતં ગૃહસ્થાનં વિનાશકમ્ ।
 ત્યાગં કૃત્વા યત્તેઘસ્તુ તદર્થાર્થેકમાનસઃ ॥
 સ્નેહથી રાગનો નાશ, આસક્તિથી ગૃહારુચિ.
 બાધકત્વ દીસે તે તો છે નિશાની અનાત્મની.
 બને વ્યસન બે કૃષ્ણે, યાય તો જ કૃતાર્થતા.
 નાશકારક તેવાનો. વાસ ઘેર મનાય છે,
 તે માટે એક ચિત્તે જે, ત્યજીને યતનાર છે,

૩૬. ભક્તનો નાશ નથી.

અતઃ સ્થેયં હરિસ્થાને તરીયૈઃ સદા તત્પરૈઃ ।
 અદૂરૈર્વિપ્રકર્યે વા યથા ચિત્તં ન દુષ્યતિ ॥
 સેવાયાં વા કથાયાં વા યસ્યાસક્તિદંદા ભવેત્ ।
 યાવજ્જીવં તસ્ય નાશો ન વધાપીતિ મતિર્મમ ॥
 વાધસમ્ભાવનાયાં તુ નૈકાન્તે વાસ શ્યત્તે ।
 હરિસ્તુ સર્વતો રક્ષાં કરિષ્યતિ ન સંશયઃ ॥
 પાસે કે દૂર જે રીતે, દોષોમાં ચિત્ત ના ચળે;
 તદીય-તત્પરો સાથે, તેમ રેવું હરિસ્થળે.
 સેવામાં કે કથામાં છે, આસક્તિ દદે જે તપ્તી;
 હું કહું, “કથાં ના હાનિ, મૃત્યુ પર્ણંત તે તણી.”
 બાધસમ્ભાવનામાં તો, એકાન્તે વાસ ઈષ્ટ ના,
 હરિ તો કરશે રક્ષા, બધેથી; શકે ત્યાંજ ના.

૩૭. ઉત્તમ મધ્યમ અને અધમ ભક્તોનાં લક્ષણ.

નિ.સન્દિગ્ધં કૃષ્ણતત્ત્વં સર્વભાવેન યે વિદુઃ ।
તે ત્વાવેશાત્તુ વિકલા નિરોધાદ્વા ન ચાન્યથા ॥
વિકલિજ્ઞમનસો યે તુ ભગવત્સ્મૃતિવિહલાઃ ।
અર્થકનિષ્ઠાસ્તે ચાપિ મધ્યમાઃ શ્રવણોત્સુકાઃ ॥
પૂર્ણભાવેન પૂર્ણાર્થાઃ કદાચિન્ન તુ સર્વદા ।
અન્યાસક્તાસ્તુ યે કેચિદધમાઃ પરિકીર્તિતાઃ ॥
અનન્યમનસો મર્ત્યા ઉત્તમાઃ શ્રવણાદિપુ ।

દેશકાલદ્રવ્યકર્તૃમન્ત્રકર્મપ્રકારતઃ ॥
સંદેહવિધુ જાણે જે કૃષ્ણનું તત્ત્વ ભાવથી
ચિત્તે વિકલિજ્ઞ જેઓ ને, વિહલ પ્રભુને સ્મર્યે;
ને અર્થે જોકે નિષ્ઠાળા, તેવા મધ્યમ તે કરે.
જે કૃષ્ણતત્ત્વ નિઃશંક, જાણે છે સર્વભાવથી;
તે વિહલ નિરોધે કે, આવેશે; અન્યથા નથી.
કાવાર પૂર્ણ-અર્થાળા; પૂર્ણભાવે; સદા નહિ;
ખીજે આસક્ત જે કાઈ, અધમો તે કહ્યા અહિં.
દેશ, કાલ, દ્રવ્ય, કર્તા, મન્ત્ર, કર્મ-પ્રકારથી;

૩૮. ભક્તિ સાધનમાં ત્યાગનો ત્યાગ.

વિષયાક્રાન્તદેહાનાં નાવેશઃ સર્વદા (યા) હરેઃ ।
અતોડજ સાધને ભક્તૌ નૈવ ત્યાગઃ સુખાવહઃ ॥
વિષયાસક્ત દેહીને, પ્રભુ આવેશ ના કદી;
ભક્તિ સાધનમાં તેથી ત્યાગ મુખ દિયે નહિં.

૩૯. પુષ્ટિ ભક્તિના શુદ્ધો.

કૌણ્ડિન્યો ગોપિકાઃ પ્રોક્તા ગુરવઃ સાધનં ચ તત્ ।
ભાવો ભાવનયા સિદ્ધઃ સાધનં નાન્યદિષ્યતે ॥
શુદ્ધ કૌન્ડિન્ય ને ગોપી, કહેલાં તે જ સાધન;
વિચારેં ભાવ છે સિદ્ધ, ના અર્થે અન્ય સાધન.

૪૦. ત્યાગ અને તેની સિદ્ધિ

દુર્લભોઽયં પરિત્યાગઃ પ્રેમ્ણા સિદ્ધયતિ નાન્યથા ।

છે દુર્લભ પરિત્યાગ; સ્નેહવીણુ સધાય ના.

૪૧. સંન્યાસ હિતાવહ નથી.

અતઃ કલૌ સ સન્યાસઃ પશ્ચાત્તાપાય નાન્યથા ।

પાપખંડિત્વં ભવેદ્યાપિ તસ્માજ્ઞાને ન સંન્યસેત્ ॥

સુતરાં કલિદોષાણાં પ્રવલત્વાદિતિ સ્થિતિઃ ।

ભક્તિમાર્ગેઽપિ ચેદ્દોષસ્તદા કિં કાર્યમુચ્યતે ॥

સ્વાસ્થ્યહેતોઃ પરિત્યાગાદ્ વાધઃ કેનાસ્ય સમ્ભવેત્ ॥

હરિરત્ર ન શન્નોતિ કર્તું વાધાં કુતોઽપરે ।

અન્યથા માતરો વાલાન્ન સ્તન્યેઃ પુપુષુઃ ક્વચિત્ ॥

આથી સંન્યાસ છે આજે, કલિમાં દુઃખ આપતો.

ને પાખંડી બને, તેથી, જ્ઞાને તે ઇષ્ટ ના થતો.

કલિદોષો બહો હોતાં, આવો નિર્ણય હું કહું;

‘ભક્તિ માર્ગેય જો દોષ, કરવું ત્યાં શું?’ એ કહું.

કોઈ ઇષ્ટાન્ત ના હોતાં, આરંભે નાશ ના અહિં;

છોડતાં સ્વાસ્થ્યનો હેતુ, બાધ ક્યા સમ્ભવે અહિં?

હરિ ના બાધ નાખે ત્યાં, બીજા ક્યાંથી નડે કદી?

નહિ તો ક્યાંય માતાઓ, પોષે, ના બાળને કદી.

૪૨. નિરોધ લક્ષણ.

યચ્ચ દુઃખં યશોદાયા નન્દાદીનાં ચ ગોકુલે ।

ગોપિકાનાં તુ યદ્ દુઃખં તદ્ દુઃખં સ્યાન્મમ ક્વચિત્ ॥

ગોકુલે ગોપિકાનાં ચ સર્વેષાં પ્રજવાસિતામ્ ।

યત્સુખં સમભૂતન્મે મગવાન્ કિં વિધાસ્યતિ ॥

ઉદ્ધવાગમને જાત ઉત્સવઃ સુમહાન્યથા ।

વૃન્દાવને ગોકુલે યા તથા મે. મનસિ ક્વચિત્ ॥

મહતાં કૃપયા યાવદ્ભગવાન્ દયયિષ્યતિ ।
 તાવદાનન્દસન્દોહઃ કીર્ત્યમાનઃ સુસ્થાય દ્વિ ॥
 મહતાં કૃપયા યદ્વત્ કીર્તનં સુખદં સદા ।
 ન તથા લૌકિકાનાં તુ સ્નિગ્ધભોજનવક્ષવત્ ॥
 ગુણગાને સુખાવાસિર્ગૌવિન્દસ્ય પ્રજાયતે ।
 જે જે દુઃખ મશોદાને, તેમ નન્દાદિ ગોપને;
 ગોકુલે ગોપિકાએને, કદિ કષયિ થશે મને ?
 ગોકુલે ગોપિકાએને, મજવાસો ખર્ચાયને;
 યથું જે સુખ તે ત્યાંનું, પ્રભુ શું આપશે મને ?
 હતો ઉદ્ધવજી આવ્યે, શ્રીકૃષ્ણદાવન ગોકુલે;
 જે મહોત્સવ તેવો તે, મારે ચિત્ત કદી મલે ?
 જ્યાં સુધી પ્રભુ મોટાની, કૃપાએ કરુણા કરે;
 ત્યાં સુધી મોદનો પુંજ, કીર્ત્યમાન સુખી કરે.
 જેમ કીર્તાન મોટાની, કૃપાએ જ સુખી કરે,
 સ્નિગ્ધ ખાનારને લખું, તેડું લોકિકે ના કરે.
 ગુણો ગોવિન્દના ગાતાં, સુખ તેડું સદા મળે.

૪૩. ભગવત્કૃપાનો આનન્દ દુર્લભ છે.

સર્વાનન્દમયસ્યાપિ કૃપાનન્દઃ સુદુર્લભઃ ।

સુદુર્લભ કૃપાનન્દ, સર્વાનન્દ તલ્લો ખરો

૪૪. નિરોધનું ફળ

તસ્માત્સર્વં પરિવર્જય નિવૃદ્ધઃ સર્વદા ગુણાઃ ।

સદાનન્દપરૈર્ગેયાઃ સચ્ચિદાનન્દતા તતઃ ॥

રાહી ચિત્ત સદાનન્દે, તેથી સર્વ ત્યજી સદા,

ગાવા પ્રભુ-ગુણો મળે, સચ્ચિદાનન્દતા સદા.

૪૫. નિરોધનું ૨૫૨મું અને ૨૫૩મું ફળ.

હરિણા યે વિનિર્મુક્તાસ્તે મથા ભવસાયરે ।

યે નિરુદ્ધાસ્ત ચ્ચાચ મોદમાયાનયદ્વનિશમ્ ॥

સંસારાવેશદુષ્ટાનામિન્દ્રિયાણાં હિતાય વૈ ।
 કૃષ્ણસ્ય સર્વવસ્તૂનિ ભૂક્ષ્ણ ઈશસ્ય યોજયેત્ ॥
 જ્યેષ્ઠાને હરિએ ત્યાગ્યા, તે દૂષ્ણા ભવ-સાગરે,
 જ્યેષ્ઠા નિરુદ્ધ આનન્દપ્રાપ્ત તેઓ સદા કરે.
 સંસારાવેશથી દુષ્ટ, ઇન્દ્રિયોત્તુ બહુ થવા,
 ભૂમા, કૃષ્ણ, નિયન્તાને, પદાર્થો સર્વ અપવા.

૪૬. નિરોધથી દુઃખનો નાશ.

ભગવદ્ધર્મસામર્થ્યાદ્વિરાગો વિષયે સ્થિરઃ ।
 ગુણૈર્દરેઃ સુસ્રસ્પર્શાન્ન દુઃખં ભાતિ કહિંચિત્ ॥
 ભગવદ્ધર્મસામર્થ્યે, વૈરાગ્યવિષયે સદા;
 ગુણે હરિનિર્અસ્પર્શે, દુઃખ દેખાય ના કદા.

૪૭. ભક્તતુ કર્તવ્ય.

હરિમૂર્તિઃ સદા જ્યેષ્ઠા સદ્ગુણાદપિ તત્ર હિ ।
 દર્શનં સ્પર્શનં સ્પર્ષં તથા કૃતિગતો સદા ॥
 શ્રવણં કીર્તનં સ્પર્ષં પુત્રે કૃષ્ણપ્રિયે રતિઃ ।
 પાયોર્મલાંશત્યાગેન શેષભાગં તત્તું નયેત્ ॥
 યસ્ય વા ભગવત્કાર્યં યદા સ્પર્ષં ન દૃશ્યતે ।
 તદા વિનિમ્નહસ્તસ્ય કર્તવ્યમિતિ નિશ્ચયઃ ॥
 નાતઃ પરતરો મન્ત્રો નાતઃ પરતર સ્તવઃ ।
 નાતઃ પરતરા વિદ્યા તીર્થં નાતઃ પરાત્પરમ્ ॥
 હરિમૂર્તિ તણું જ્ઞાન, કરો સંક્રમથી સદા;
 સ્પર્ષ દર્શન ને સ્પર્શ, કૃતિ ને ગતિ સર્વદા,
 કીર્તન શ્રવણ સ્પર્ષ, રનેહ વૈષ્ણવ પુત્રમાં,
 તણું મલાંશ આક્રાંતુ, લહો સર્વ શરીરમાં.
 જે તણું ભગવત્કાર્ય, દીસે ના સ્પર્ષ જે સમે;
 નક્રી નિમ્નહ તે દેરા, કરવો ખાસ તે સમે.

પ્રભુને કશી ના જો, તો કદી ગતિ ના બને.
આથી બીજો ન કે મન, આથી બીજી નથી રહુતિ
આથી બીજી નથી વિદ્યા, આથી ત્રીજી બીજી નથી.

૪૮. કાળકોને બંધે છે.

યદા વહિર્મુલા યુયં મન્વિષ્યથ કથંચન ।
તદા કાલપ્રવાહસ્થા દેહચિત્તાદયોઽન્યુત ।
સર્વથા મક્ષયિષ્યન્તિ યુગ્માન્નિતિ મત્તિર્મમ ॥

જો તમારી બહિર્વૃત્તિ કદિ સંજોગથી બને;
પ્રભુથી દૂર; તો કાલ પ્રવાહ દેહ ચિત્ત, ને
તમને બંધી ખાશે સર્વથા; મમ એ મતિ.

૪૯. શ્રીકૃષ્ણ લૌકિક રૂપ નથી

ન લૌકિકઃ પ્રભુઃ કૃષ્ણઃ ।

કૃષ્ણ પ્રભુ અલૌકિક.

૫૦. કૃતાર્થતા કયારે ?

મયિ चेदસ્તિ વિશ્વાસઃ શ્રીગોપીવ્રતનવલ્લભે ।
તદા કૃતાર્થા યુયં હિ શોચનીયં ન કદિચિત્
યદિ વિશ્વાસ મારામાં તથા શ્રીકૃષ્ણ ચંદ્રમાં,
તો કૃતાર્થ તમે હો, ને શોચવાનું નહિં કદા.

૫૧. મુક્તિની વ્યાખ્યા

મુક્તિર્દિવાન્યથારૂપં સ્વરૂપેણ વ્યવસ્થિતિઃ ॥
મુક્તિ તે જીવ બાવોની બહારે વ્યવસ્થિતિ.

આ જ લેખકનાં અન્ય પુસ્તકો

શ્રીમદ્ભાગવત તત્ત્વચિન્તામણિ

પ્રથમ સ્રણ્ડ... ... ... રૂ. ૪-૮-૦

આ પુસ્તકે શ્રીમદ્ભાગવતના તાર્કિક અભ્યાસ માટે પૂરવાર થયું છે. એના અભિપ્રાયોનું સારદર્શન.

શ્રીમદ્ભાગવત સંવધી સાહિત્યમેં इस नूतन आलोचनात्मक रचनाका स्वादरणीय स्थान होगा । यह ग्रन्थ कई वर्षोंके परिश्रमका फल है ।

પૂ. પण્ડિત માલધીયજી ।

...इसका संग्रह बहुत उत्तम है । विद्वान जनता जो भागवतकी भद्राछ है उसके जिने बहुत कामदायी है ।.....इस पुस्तकका शीघ्र हिन्दी भाषामें अनुवाद होना चाहिये ।

પૂ. ગોસ્વામી ગણેશદત્તજી ।

ग्रन्थकृतेन यह ग्रन्थ इस कुटिलकालमें कठिन परिश्रम कर गुजराती जनताके उपकारार्थ उपस्थित किया है ।

...श्री. भा. त. चिन्तामणिविद्वान् वैज्ञानिक, साहित्य मर्मज्ञ, आलोचक और भागवतप्रेमी सबहीके उपयोगमें आने योग्य है ।

શ્રીગોસ્વામી અનન્તલાલજી, ભાગવત ભૂષણ.

આ ગ્રન્થ આવી બે દૃષ્ટિથી લખેલો હોવાથી તે પ્રાચીન પ્રણાલિમાં ઉછરેલા તથા નૃવ્યવિદ્યાના સંસ્કારવાળા લોકોને સ્પર્શીજ રીતે સ્વાગતાઈ થશે, એ વિશે મને શંકા નથી.

પ્રો. રામચંદ્ર બળવંત આઠવલે.

I think the work will be a scholarly contribution to the literature on Shrimad Bhagwat and will receive due appreciation from the public.

Shri Mangaldevji Shastri
Principal. Govt. Sanskrit College, Benars.

* *

પંચગતિ-રાસતત્ત્વ

ક્રિ. ૧-૪-૦

કેટલાક અભિપ્રાયોમાંથી

...પુસ્તક બહુ સારું છે. સમસ્યોકી ભાષાન્તર ગાવાની મઝા પડે છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ ગીતોના સમસ્યોકી અનુવાદની બહુ જરૂર હતી; અને પ્રભુકૃપાએ તમે તે પૂરી પાડી છે.

પ્રો. ગોવિન્દલાલ હ. ભટ્ટ એમ. એ.

...અખંડ અબ્બાસ રતિ, કંઈક કવિત્વશક્તિ, અને ભગવત્પ્રેમ, એ ત્રણેયનો સુમેળ આપણે અહિં નોંધએ છીએ ...કવિત્વ કરતાંય પાંડિત્ય માટે આ પુસ્તક આપણા આદરનું અધિકારી હશે છે.

પ્રજાબંધુ તા. ૯-૮-૪૭

મૂળનાં વૃત્તો અનુવાદમાં એમણે સાચવી રાખ્યા છે... એક બીજાનો સંબંધ જળવાઈ રહે, એ હેતુથી એ ગીતોનું વાસ્તવિક દર્શન કરાવતું અમરકથન કરી આ ગીતોની મદદથી સમજાવી છે. શ્રીયુત સામ્રાજીના આ સર્વળ અનુવાદ અને પ્રવર્તનનું કારણ એમનો ભાગવતનો સતત અબ્બાસ અને એ ઉપર એમનું મનન છે.

શ્રી. રતિલાલ મો. ત્રિવેદી એમ. એ.

भागवती गीता

३१. ५-८-०

विद्वानेना अभिप्रायेभांथी

संस्कृत और गुजराती साहित्यमें यह समन्वय सामञ्जस्ययुक्त नवीन कृति विद्वद्भूषण और साहित्यरसज्ञ सज्जनोंको सतोषदायक होगी ।... अपनी अनुभूतिके आधार पर शास्त्रीजी जो रचना रचते हैं वह आनन्द-दायक अवश्य होती है । श्री. गो. आचार्य अनन्तलालजी

*

इसके पठनपाठनसे बनायासेन लोगोंको ज्ञानभक्तिका मार्ग सरलतया प्राप्त होता है । इस लिये मैं शास्त्रीजीको धन्यवाद देता हूँ और आशीर्वाद देता हूँ कि शास्त्रीजी विराग्य होकर भागवतके उपर नयीन ग्रन्थका निर्माण करते रहें और सर्वे ग्रन्थ लोकप्रिय तथा उपकारक होते रहे ॥ श्री विद्यानन्दजी महाराज, महामहेश्वर

*

शास्त्रीजीका प्रवचन और परिश्रम खावनीय है ।

श्री. सर्वानन्दजी महाराज, महामहेश्वर

आ ग्रन्थ तो परेपर महत्परिश्रम अने ज्येती पाछण रहेवी छल्लनी अनुकम्पातु सुंदर इण छे....अमारा जेवाने अति छिपयेगी अने छिपकारके आवा ग्रन्थो श्रीहरि भविष्यना आपनी पासे लખावे जे प्रार्थना.

श्री नरहरिदास शास्त्री, जी. जे. (वडादा)

श्रीपद भागवते भवदाविष्कृतान् नूनान् भावानमिवीक्ष्य प्रमोदमाप्नोति चेत्तः ।

श्री अभिनवसच्चिदानन्दतीर्थ,
श्री द्वारका शारदापीठाधिकार शंकराचार्य महाराज

યહ પુસ્તક અત્યંત સુન્દર ઓર જનોપકારક હૈં ઇષ્ લિયે
શાસ્ત્રોજી ધન્યવાદાઈ હૈં ।

ઓ હુતુમાનખસાદ પોદાર.

સંપાદક 'કલ્યાણ'

આ સિવાય ઓ. બદરીનાયજી શાસ્ત્રી, ઓ રેવાશકર મેઘજી
શાસ્ત્રી અન્ય મંડોજેશ્વરો અને વિદ્વાનોના અનેક અભિપ્રાયો મળ્યા છે.
માત્ર જૂજ નકલ બાકી છે. બીજી આવૃત્તિ થોડા સમયમાં છપાશે.

* *

નામચન્દ્રિકા

અમૂલ્ય

ભાગવતમાંથી ઉદ્ધૃત કરેલાં ભગવાનનાં ૧૦૦૮ વર્ગીકૃત
નામોની શ્લોકબદ્ધ સહસ્રનામાવલિ.

કેટલાક અભિપ્રાયોમાંથી

પુસ્તકની રચના ઘણી સારી છે. ભગવાનનાં નામોનો જૂપ
અને સ્મરણ કરવા માટે શાસ્ત્રીજીનો આ ગ્રન્થ બહુ ઉપયોગી થઈ
પડશે. આ સતપ્રયત્ન માટે એમને જોટલો ધન્યવાદ આપીએ તેટલો
ઓછો છે.

પ્રો. ગોવિન્દલાલ હ. ભટ્ટ, એમ. એ.

આપના ઉપર ઉતરેલો ઈશ્વાનુગ્રહ આવી ગૂઢ વસ્તુઓને
પ્રસિદ્ધ કરાવતાં સૂચવે છે કે આપના દ્વારા અન્ય ભગવદ્ગુણોને
આવાં બીજાં પુસ્તકો આપી બજારનંદમાં અભિવૃદ્ધિ કરશે.

વે. શા. સં. ઓ. ઇન્દ્રાણંકર શાસ્ત્રી-વલસાડ,

અયાગ પરિશ્રમ સર્ધ અમારી અંતરેઝા પૂર્ણ કરતી 'નામા-
વલિ' જેવાં એક પછી એક મૌકિતક તમે પ્રદાણ જનતાને ભેટ કરતા

રહો, અને એ રીતે ભાવિક ભક્તોની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ માટે સેવા કરવા પ્રભુ તમને દીર્ઘામ્ન કરે.

શ્રી. નન્દસુખગૌરી ક. મજમુદાર-નવસારી.

આવા સદ્ગ્રન્થ ખદલ આપને નેટલો ધન્યવાદ આપીએ તેટલો ઓછો છે.

શ્રી. પદ્મભાવતી દસાઈ, જી. એ.

આજ લેખકના ભાગવત ઉપર હવે પછી પ્રકટ થનાર

ગ્રન્થો

૧. શ્રીમદ્ ભાગવત તત્ત્વ ચિન્તામણિ દ્વિતીય ખંડ.
૨. " " તૃતીય ખંડ.
૩. ભાગવતસાર કૌમુદી (ટૂંક સમયમાં છપાશે.)
૪. મંત્ર ભાગવતમ્ ।
૫. ભાગવતોપનિષદ્ ।
૬. ભાગવતસ્મૃતિ ।
૭. ભાગવત શતપદો ।
૮. ભાગવત અને વૃલસીકૃત રામાયણ.
૯. ભાગવતની ભૂગોળ.
૧૦. ભાગવતનો ઇતિહાસ વગેરે.

પુસ્તકો મળવાનું ઠેકાણું

કર્તા પાસેથી:—બૂલાબાઈ કોલોની, એલિસબ્રીજ—અમદાવાદ.

અથવા

' C/o. શેઠ હર્ષવદન મંગળદાસ.

મંગળખાગ, એલિસબ્રીજ—અમદાવાદ ૬

। દ્વરિ: ઐ તત્સત્ ।